Kuram / İktisat Tarihi

Douglas Dowd

kapitalizm ve kapitalizmin iktisadı

eleştirel bir tarih

İngilizceden çeviren: Cihan Gerçek

2. basım

Yordam Kitap

Kuram / İktisat Tarihi

Douglas Dowd

kapitalizm ve kapitalizmin iktisadı

eleştirel bir tarih

İngilizceden çeviren:
Cihan Gerçek

2. basım

Yordam Kitap

Douglas Fitzgerald Dowd (1919–)

Saygın bir akademisyen ve eylem adamıdır. Cornell, Johns Hopkins, California, Berkeley ve San Jose State başta olmak üzere çok sayıda üniversitede ders vermiştir. Son kitapları arasında Against the Conventional Wisdom: A Primer for Current Economic Controversies and Proposals (Westview, 1997) ve Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı sayılabilir.

Yordam Kitap: 39 • Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı • Douglas Dowd
ISBN-978-9944-122-31-3 • Çeviri: Cihan Gerçek
Kitap editörü: Ahmet Haşim Köse • Düzeltme: Funda Arıkan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • Sayfa Düzeni: Gönül Göner
Birinci Basım: Mayıs 2008 • İkinci Basım: Ekim 2013

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • Fax: 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com • E: info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı

Eleştirel bir tarih

Douglas Dowd

İngilizceden Çeviren
Cihan Gerçek

Eserin orijinal adı:
Capitalism and Its Economics
A Critical History
(Gözden geçirilmiş basım, 2005, Pluto Press, Londra)

Bu kitap,
öğrenme ve çalışma tutkularıyla
daimi bir ilham kaynağı olan
harika öğretmenler
Robert A. Brady (1901-63),
M.M. Knight (1887-1981) ve
Leo Rogin'e (1893-1947)
derin şükran ve sadakat
duygularıyla ithaf edilmiştir.

Önsöz

Yirminci yüzyıl sona erdiğinde iki iktisadi gerçeklik alanı keskin ve rahatsız edici bir zıtlık içindeydi. Bir yandan, mevcut kaynakların ve teknolojinin bir araya gelmesi, tarihte ilk kez, yeryüzündeki 6 milyar insanın –halihazırda ya da bir kuşak boyunca– hiç değilse yeterince beslenmesini, barınmasını, giyinmesini, eğitim almasını ve sağlıklı yaşamasını olanaklı kılıyordu. Öte yandan, aynı nüfusun yarısından fazlası, bunun tam tersine, kötü besleniyor, kötü barınıyor, gereğince giyinemiyor, kötü eğitim görüyor ve tehditkâr sağlık koşulları altında, sanayi devriminin –nüfusun 2 milyarı aşmadığı– o ilk dönemlerindeki bebek ölüm oranlarında ve ortalama ömür düzeylerinde yaşıyordu.

Fiili durum ile olanaklar arasındaki bu uçurum, yüzyılın utanç veren gerçeklerini ortaya koyuyor. Ne var ki, bu satırlar yazılırken, kapitalizm –"piyasa mekanizması"– ve onun iktisadi teorisi, bu çirkinlikler karşısında aymaz ve kayıtsız, kol kola selâma çıkıyor, müşterek zaferlerini kutluyorlar.

Oysa aynı gerçekler, kapitalist veya iktisatçı olmasa da, durumu bilen ya da sezenlerde zafer hissinden başka hisler uyandırıyor. Bu insanlar olup biten karşısında tetikte, ufukta beliren karşısında korku dolu, kafaları karışık, sersemlemiş, iktisadi akıl diye anlatılan şeye karşı öfke içindeler. İşte, huzursuz, önem verilmeyen bu insanlar, sadece sezgileriyle, günümüz kapitalizminin doğanın ve insanın tepesine binmeye hazır tehlikeler ürettiğinin farkındalar. Şunu fark etmeleri de uzak değil: İktisatçılar toplumun ekonomi doktorları olarak değil, iş ve finans dünyasının amigoları olarak hizmet vermektedir.

Kapitalizm ile iktisat teorisi arasındaki dinamik bağın eleştirel analizini yapan bu kitap, bu çoğunluğun haklı olduğu savındadır ve bunun nedenlerini ortaya koyma amacı gütmektedir. Bu da, iki sürecin –yani, kapitalizmin tarihsel gerçekleri ve kapitalizmi destekleyen iktisat teorisi– arasındaki dinamik *etkileşimin* incelenmesini gerektiriyor. Bu

çerçevede, her iki alanda uzun yıllardır yapılan çalışmalar, konuların akışı içinde, yeri geldikçe ele alınacaktır. Bizim ilgimiz, iki süreci tek tek ya da birlikte inceleyen çoğu çalışmanın pek de dikkate almadığı bir noktaya, aralarındaki etkileşime yöneliktir.

İki sürecin birlikte ele alındığı çalışmalarda bile, söz konusu etkileşimin günümüzdeki haliyle uygunluğu yönünden önemli bir boşluk söz konusudur. Diğer tarih çalışmaları gibi, bizim çalışmamız da, mevcut meselelerin etkisindedir. Nitekim bu iki süreci birlikte ele almanın en çarpıcı yönlerinden biri, kapitalizmi şu ya da bu şekilde kutsayan iktisatçıların ideolog olarak tasnif edilip, layık oldukları yere konulmasını mümkün kılmasıdır.

Kitaptaki sosyo-ekonomik ve analitik tartışmalar, kapitalist tarihe ve ilgili iktisat kuramlarına yönelik amaçlar bakımından özetleyici ve seçici olmayı zorunlu kılmıştır: Makul bir kalınlığı aşmayacak kadar özetleyici; incelenecek ülkeler ve iktisatçılar bağlamında da seçici. Zaten yazımında ansiklopedik bir inceleme olma amacı güdülmemiştir. Kaldı ki başarısı da "büyük çoğunluğu" hâkim ideolojinin ve iktisat kuramının hipnotik etkisinden kurtarmaya olan katkısıyla ölçülecektir.

Sınai kapitalizmin getirdiklerini başarı olarak görmek pekâlâ mümkündür. Bunlar, çalışmamızın ele aldığı dönemde, örnek olabilecek az sayıda iktisatçının dikkate değer çözümlemeleri olarak yer bulmuştur. Ancak bizim incelememiz, formel kültürümüzün bilimsel standartları ve sosyal değerleri açısından kapitalizmin trajedi, hatta çoğu durumda suç olarak değerlendirilmesi gereken geçmişini ve bugününü ortaya koymaktadır.

Şu nokta çok anlamlıdır: Kapitalist süreçler ve ilişkiler hakında *gerçekten* katkı niteliğinde çalışmalar yapan belli başlı (radikallar ya da reformcular dışındaki) iktisatçıların, iktisat teorisi denilen külliyattaki yeri, özetten daha fazla değildir. Öyle ki, hiçbiri, günümüzün iktisat politikalarını yönlendiren veya doğrulayan kuramın içinde yer almaz.

Efendiliği bırakmadan söylersek, kapitalizmle iktisat arasındaki ilişkinin "bilimsel" mesafelilik gözettiği –tahmin edileceği ve görüleceği üzere– nadirdir; her zaman ensest-vari olagelen bu ilişki, günümüze yaklaştıkça ayıp niteliğine bürünmüştür. Ancak, tarafların

müşterek zaaflarının süreç boyunca birikerek oluşturduğu doz, artık, ölümcüldür –terim bilhassa seçildi. Nitekim çalışmamız, bu ağır sözü desteklemek için yapıldı. Kısım I'de ele alınan dönem, Kısım II'dekinden iki kat daha uzundur. Bu farkın gerekçeleri Giriş'te irdelenmiştir. Kısım II, kapitalizm ve iktisadın karşılaştıkları dönemin özetidir. Önce kapitalist gelişmenin esas unsurları, onun ardından da iktisadi düşüncenin yapısı, nasıl ve neden kapitalist dönemde geliştiği çözümleniyor.

Kısım I'in başlıkları, II Dünya Savaşı'yla son bulan üç farklı dönemi kapsıyor. Her bölümde ilgili dönemin lokomotif ekonomileri sorgulanıyor: Birinci başlıkta Britanya; ikinci başlıkta Birleşik Devletler, Almanya ve Japonya; üçüncüde de bunların ve diğer ülkelerin karşılıklı çözümlemesi yer alıyor. Ayrıca, belirtmekte yarar var, ikinci ve üçüncü başlıkların uzunluğu da diğerlerinin iki katı. Sebebi de, kitabın harcını oluşturan ve işlerliği sürekli olarak sınanan –kapitalizm, sanayileşmecilik, milliyetçilik ve emperyalizm şeklindeki– "analitik dörtlü" yanında, bir de "tarihsel dörtlü"nün sınanıyor olmasıdır. Bu "dörtlü", hem oluşum dönemlerinin hem de günümüzün en güçlü dört kapitalist ülkesidir: Britanya, Birleşik Devletler, Almanya ve Japonya. Söz konusu bölümler okurda sonu gelmeyecekmiş hissini uyandırabilir, ancak, yazarın değişmez sıkıntısı da, yüzeyselliğe düşmeden kısa kesmenin yolunu bulmak için çabalamak olmuştur.

Kısım II'de, geçen yarım yüzyılın eleştirel incelemesi yapıldıktan sonra dönemin hem sosyo-ekonomik olguları ve eğilimleri, hem de bunlara yol gösteren iktisat teorisi için seçenekler sunuluyor.

Son birkaç on yıl üzerine yapılan ve aşırı gibi duran vurgu, hiçbir surette kazara değildir. Çünkü bu yıllar, bugünü kuran ve iyice kavramamız gereken yıllardır. Yakın zamanda meydana gelen tehditkâr ve korkutucu ekolojik ve sosyo-ekonomik krizler, bu yıllara daha yakından bakmayı mecbur kılıyor –kaldı ki sürecin giderek hızlandığına inanmak için her türlü gerekçe mevcuttur.

Bu çalışma, sosyal ve ekonomik gidişin, gidiş olmadığını sezen yahut *iliklerinde* hisseden, ancak egemen akımdan iktisatçılarla, onların siyasetteki partnerlerinin dolambaçlı tezlerini karşılamakta yetersiz

kalan, akademik olsun olmasın okuyan, duyarlı insanların oluşturduğu topluluğa sesleniyor.

Kitap, söz konusu topluluğu gözeterek, günümüz iktisat politikasını yöneten tehlikeli tezlerin etkisini kafalardan silmeyi ve bunun yerine, yıllar boyunca geçirdiği değişimlerin sonucunda ve bu değişimlere rağmen, kapitalizmin yapıcı olmaktan çok yıkıcı olduğunu deşifre etmeyi hedefliyor ve ardından çok kısaca, olanaklı, arzu edilir seçenekler grubunu ortaya koyuyor.

Bu kitap veya başka bir kitap, ya da okumak; tek başına böylesi çaplı amaçları karşılamaya yetmez. Ne var ki anlamak için okumak şarttır. Nitekim rezalet burada başlıyor: Derslerde ya da metinlerde bu temelde bir ekonomi kavrayışına erişmek neredeyse ihtimal dışıdır. Fakat bunun tam tersi kesindir. İktisat öğrencisi birinci sınıftan itibaren gitgide kötüye giden bir üniversite eğitimiyle, ekonominin değil, teorik tekniklerin üstadı olmaya mecbur bırakılır. Sonuç, iktisadi gerçekleri kavrama konusunda “eğitimli sığlık”tan ibarettir.

Muhtemeldir; 50 yıldır süren iktisat ve iktisat tarihi profesörlüğüm nedeniyle, tüm çabalarıma rağmen, “profesörlük” havasından çıkmayı başaramamış olabilirim. Metin boyunca karşılaşılacak sayısız not olacaktır. Bunlar düz belgelemeden ziyade, genellemeleri desteklemeye ve detaylandırmaya yöneliktir ve okunacaklarını ümit ettiğim başka kaynaklara atıflar içermektedir. Ayrıca, notlardan hazzetmeyenleri de düşünerek, metni referanssız okunabilecek şekilde düzenledim. Böylece o anda bakılmadan geçilseler de, daha sonra yine okunabilirler.

Sunulan verilerin, gözlemlerin ve analizlerin pek çoğu eski çalışmalarımdan türetilmiş olup, burada şu ya da bu ölçüde farklı değerlendirilmiştir. Gerçi, fikrim değişmedikçe daha önce söylediklerimi farklı bir şekilde söylemek için yeni yollar aramak ahmaklık olarak görülebilir. Her şeye karşın ilgilenenler için orijinal metinler ayrıca verilmiştir.

Son olarak, bu kitabın yazılmasında ve yayınlanmasında yardımı olanlara şükranlarımı sunmak isterim. İlk taslağın ortalarında James Cypher, Michael Keaton ve Fred Doe (şu sıralar Berkeley’de iktisat eğitimi alıyor) irdeleyici eleştirileriyle çok yardımcı oldular. Çalışmanın

ileri evrelerinde Edward S. Herman, Howard Zinn ve Michael Keaton, yardımlarını esirgemediler. Daktiloların Pluto Press'e tesliminden sonra ciddi bir revizyona erişmemiz Pluto'dan Roger van Zwanenburg'un bir dizi önerisi sayesinde hayat buldu. Yine, eşim Anna'ya hiç bitmeyen teşviki ve yardımı için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Giriş

KAPİTALİZM BİZİM İÇİN NE YAPTI? BİZE NE YAPTI?

Peki hesabını vermeyecek mi? Birleşik Devletler'de veya başka bir yerde hali vakti yerinde olanların çoğu (hatta öyle olmayan bazıları da) bu soruya "Neyin hesabını?" diye karşılık verir. Oysa hâlâ kapitalizmin akıllarına ve yüreklerine tümden çöreklenmediği, beyinleri, gözleri ve duyguları bir nebze ellenmemiş; bütün ile parçanın bağlantısı kavramını hepten yitirmemiş, insanlık dayanışması denen şeyden biraz olsun nasiplenmiş insanlar için, bizler için, bu dünya, geçelim huzurlu bir yer olmasını, sonu gelmeyecek bir kâbustan farksızdır.

Öyle bir dünya ki, üstünde yaşayan 6 milyar insanın belki yüzde 15'i hariç gerisi, öyle rahatı için değil, sırf hayatta kalabilmek için canını dişine takmış mücadele ediyor. İşte bu dünyada o imtiyazlı yüzde 15 de pekâlâ bu durumunu yitirebilir; hatta bu gruba girenler bile kapitalizmin dayattığı ("yan etki" olarak ürettiği) iktisadi, çevresel ve toplumsal felaketler tarafından yutulabilir.

1930'lara gelirken kapitalizm, içtenlikli bir ciddiyetle "herkes kendine, tanrı her şeye." diye tarif edilirdi. Bu söz Büyük Bunalım'la birlikte kötü bir şakaya döndü. Bu slogan henüz yeniden canlanmış değil, ama onun yerine, günümüzün yaygınlaşarak derinleşen toplumsal gaddarlığına cuk oturan daha eski bir slogan var: Herkes, herkese karşı. Ama hal böyleyken, kapitalizme düzülen methiyelerin patırtısı ve utanmazlığı da en yüksek seviyede. Kapitalizmin meziyetleri övülmüştü ama, hiçbir zaman böyle ifrada vardırılmamış, kepazelikleri bu derece görmezden gelinmediği yetmezmiş gibi, bir de bunlara meziyet diyerek üstüne tuz biber ekilmemişti.

Haksızlıklar her seferinde daha yaygın ve derin bir şekilde meydana geldi, hâlâ geliyor ve gelmeye devam edecek. Bunlar kapitalizmin iki yüzyılı aşkın tarihi boyunca varlıklarını sürdürdüler. Bu süre, pek çok iktisatçının "uzun dönem" diye adlandırdığı ve herkesin sürekli daha güzel gelecek beklentisinde olması gereken bir dönemi kapsıyor. Öte yandan, daha gözlemci oldukları için bunun cazibesine kapılmayanlar, kapitalizmin 21. yüzyılda da devam etmesi halinde topyekûn sonumuzu getirmesinden kaygılanıyorlar.

Kapitalizmin sicili iki yanlı. Kuşkusuz insan hayatının pek çok alanında gelişme sağladı. Konforda, eğitimde, sağlıkta, üretkenlikte ve gelirde düzeyi yükseltti. Ama bir de öbür yanı var ki egemen fikir üreticileri tarafından görmezden gelinen, halı altına süpürülen bileşenleri içeriyor. Bundan iki yüzyıl önce dünyada 1 milyardan az insan vardı.[1] Oysa günümüzde, sadece sefalet içinde yaşayanların sayısı 3 milyarı geçiyor. Genel anlamda bir refah düzeyini sağlayacak olanaklar ne tarih öncesinde, ne antik dönemde, ne ortaçağda, ne de modern çağın ilk evrelerinde mevcuttu. Oysa, artık mevcut. Kaldı ki, karşılaştıkları tehlikeler ve zorluklar ne olursa olsun ilkel toplulukların hayat şartları, bugün kapitalizmin çöreklendiği yerlerde geleneksel yaşamlarından koparttığı ve kopartmaya devam ettiği milyarlarca insanınkine kıyasla muhtemelen daha iyi ve güvenliydi.

İlkel çağlarda kabileler sayılmayacak kadar çoktu. Zamanımızda sadece "iki kabile" kalmıştır (Disraeli'nin sözleriyle): Biri epeyce küçük ve çok zengin, diğeri anormal büyük ve çok yoksul. Üstelik "ilerleme" denilen şeye rağmen ikisi arasındaki açık kapanmadı, hatta onun yüzünden açıldı ve hızlanarak açılmaya devam ediyor.[2]

Kapitalizm, ta başından beri artan bir tahribatla, milyonlarca insanı, tümüyle kültürleri, toplulukları ortadan kaldırdı. İnsanoğlunu içimizdeki ve aramızdaki kötülüklerden koruyan harcı, yani toplumsal gelenekleri tuzla buz etti. Kuşkusuz bazı şeylerin yok olması iyi bile oldu, ama çağımıza egemen olan al-sat kültürüyle karşı karşıya konulduğunda, yitirilenin değeri daha iyi görülüyor.

Daha da kötüsü, kapitalizm, bu sonu gelmez iktisadi büyüme iştahıyla yeryüzünü bitki örtüsü ve hayvan varlığıyla, havasıyla, suyuyla,

toprağıyla rehin almıştır –ve asla bırakmayacak, çünkü sermayenin doymak bilmezliğine teslim ve “serbest piyasa” ahmaklığına mahkûm.

Sanayi kapitalizminden önceki binyıllar, Hobbes tarzı –“adi, zalim ve kısa”– yaşantılar yaratıyordu. Ne var ki, bizimki de dahil bütün türler, aynı binyıllar içinde serpilip gelişti. Modern hayatın başarıları arasında yitirmeyi istemeyeceğimiz pek çok şey bulunmakla birlikte, bir bütün olarak alındığında bu “başarılar” biz dahil bütün türleri tehdit etmektedir.

Peki bütün bu karanlık sicile –ve felaket alametlerine– rağmen, nasıl oluyor da kapitalizm bu kadar revaçta ve karşı konulmaz oluyor? Yanıtlardan biri kapitalist gücün kaynaklarında ve kullanımındadır. Bu güç, varlığımızın iktisadi, politik ve kültürel boyutlarında ifadesini bulup teknolojik gelişmelerle büyür. Kapitalizmin muhtemel yönelimi ve benim üstünde durduğum nokta açısından en önde gelen gelişmeler, düşünceyi ve duyguyu biçimlendirmeye katkısı olan iletişim alanındakilerdir. Bunlar, “kültürel alanın”, süper şirketlere ve “satılmış” siyasi ortaklarına hizmet etmesini sağlayacak şekilde, al-satçı zihniyete tâbi kılınmasını kolaylaştırmaktadır.

Değinilen üç “boyut” içinde, (zengin ve yoksul ülkeler, işverenler ve çalışanlar bağlamında) kaba kuvvetin veya arkasındaki dağlarca paranın gücünden başka, bir de düşünsel desteğin gücü vardır. Bu ikincisi, medyaya düşen bir görev olmakla birlikte, bu görevi üstlenen başka alanlar arasında iktisat mesleğinin de hakkını yememek gerekir.[3]

Çalışmamız tarihçilerden, sosyologlardan ve siyaset bilimcilerden çok, iktisatçıların düşünsel ve ideolojik rolü üzerinde durmaktadır. Ancak bu, iktisatçı olmayanların çağdaş kapitalizmi anlamaya (veya yanlış anlamaya) yönelik –iyi ya da kötü– katkılarını es geçtiğimiz anlamına gelmez.

Çözümlememiz şu esaslara dayanır: Ekonomiyi anlamanın sine qua non’u[1] tarihi anlamaktır;[4] varoluşumuzun niceliksel ve niteliksel yönleri, toplumsal ilişkiler (siyasi bir kavram olarak görülen güç ilişkileri) ve toplumsal yapılar tarafından belirlenir; kapitalist toplumda iktisadi yapılar ve ilişkiler yaşamsaldır; fikirler toplumsal (iktisadi, kültürel, siyasi, bilimsel) süreçlerdeki değişimlerden doğar ve bu

süreçlerde değişime yol açar; kapitalist toplumun düşünsel dünyasında ağırlık, doğal olarak, iktisadi tezlerdedir.[5]

Kısım I'i[6] oluşturan üç bölüm, 18. yüzyılın ortasından II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadarki devrede, kapitalist gelişme ve ona eşlik eden iktisat düşüncesi arasındaki karmaşık ilişkinin izini sürüyor. İktisat mesleği, ara sıra duyulan muhalif veya reformcu seslere rağmen, yıkıcı sonuçlarını karartmak pahasına hemen her zaman kapitalizme arka çıkmıştır.

1945'ten bugüne kadar onar yıllık dönemleri ele alan Kısım II'de, kapitalizm ile iktisat arasındaki mûtâd al-gülüm/ver-gülüm ilişkisi incelenmeye devam edilirken, bugünkü küreselleşme sürecini getiren gelişmeler üzerinde duruluyor. Çağdaş kapitalizmin ve destekçisi kuramın eleştirisinden sonra, kısaca, alternatifler öneriliyor.

Giriş'in bundan sonraki kısmını bir dizi karmaşık gelişimin kuşbakışı görünümüne ayırıyoruz. Bundan amaç, kitabın "duygusu", yönü ve formu hakkında okuyucuya önceden genel bir fikir vermektir.

Adam Smith (1723-90) ve İngiliz Sanayi Devrimi'nden başlayarak, kapitalizmi mümkün kılan sosyo-ekonomik süreçlere baktıktan sonra, kapitalizmin gelişmesinin değil, fakat varlığını sürdürmesinin koşullarına değineceğiz. Sonrası mı? Sonrasını da, bırakalım, her zamanki gibi yine şeytan getirsin.

KAPİTALİST GELİŞMENİN DİNAMİKLERİ

Kuşkusuz, hem kapitalizm hem de iktisat 1750'den önce embriyon olarak mevcuttu. Ancak, kapitalist sürece özgü hızlı dönüşümün ortaya çıktığı 1800'deki güçlerine ya da dinamizmlerine henüz sahip değillerdi. Bugünden bakışla söyleyebiliyoruz ki, 1800'den itibaren sanayi kapitalizminin Britanya'daki yükselişi önlenemez olmuştur. Yine aynı dönemde, başlıca düşünürlerinden ilk üçü; Adam Smith, Thomas Robert Malthus (1766-1834) ve Jeremy Bentham (1748-1832) "klasik ekonomi politik" denilen şeyin sosyo-ekonomik temellerini atmışlardı.

Ardından, 1817'de, kapitalizmin ilerleyişiyle, David Ricardo'nun (1772-1823) kilit niteliğindeki kuramsal incelemesi dünyaya geldi.

1848'de, bu okulun başlıca eserlerinin sonuncusunda John Stuart Mill (1806-1873), klasik ekonomi politiğin ana unsurlarının sentezini yaptı. Yine aynı yıl içinde Karl Marx (1818-83) ile Friedrich Engels'in (1820-95) muazzam Komünist Manifesto'su geldi gümbür gümbür.

Smith'in, Malthus'un ve Bentham'ın, daha sonra Ricardo'nun, Mill'in ve Marx'ın çalışmaları, kapitalizmin devamına, yayılmasına, yenilenmesine yahut dağılmasına dair günümüzde de süren tartışmaların zeminini oluşturur. Bunların esasları sonraki bölümde ele alınacaktır. Burada, sosyal sistemlerin bu en dinamiğinin nedenlerini, nereden ve nasıl geldiğini inceleyeceğiz.

Kapitalizmin yapısı ve gelişimi

Bazı yazarlar kapitalizmin ilk kez Britanya'da değil, ortaçağ İtalya'sında yahut 17. yüzyıl Hollanda'sında yeşerdiğini söyler. Ancak, kâr amaçlı ticaret ve üretimin gerisinde cereyan eden hem iktisadi hem de sosyal süreçler ve ilişkiler bütünü olarak kapitalizm, 18. yüzyılın Britanya'sını öne çıkartır.[7]

Kapitalizmin kök salıp varlığını sürdürmesi için elzem olan itki ve derinlik o dönemde ve orada gelişmişti. Sonunu getirebilecek dış güçler[8] veya devrim de, o dönemde pek mümkün görünmüyordu.

Kapitalist sürecin itici gücü, genişleme, sömürü ve oligarşik yönetim şeklindeki üç sistemsel gereği karşılama arayışıydı. Kapitalizmin bu gerekleri yerine getirmesi de, ancak ve ancak, güçlendirdiği ve güç aldığı, iç içe geçmiş şu üç gelişmeyi kapsayan daha büyük bir kurguyla mümkün olmuştur: Sömürgecilik (önce emperyalizm, ardından küreselleşme oldu),[9] sanayileşme ve milliyetçilik.

Tüm bu gereklerin topluca yerine gelmesi, öncü unsurların da yeterince gelişmesiyle birlikte kapitalizme hayat verir. Ama yine bu aynı süreçler ve ilişkiler grubu, kapitalizmin varlığına yönelik tehditler demek olan çirkin gerçekleri içeren, aman vermeyen dönemsel krizler silsilesini de üretir.

Kapitalist topluma giden yolun bilinçli ilk yandaşı Adam Smith oldu. Kapitalizmde "iktisadi hareketin kanunları" ilk olarak Marx tarafından ortaya konuldu. Özlü ilk eleştiri de yine Marx'tan geldi. Onun tezleri

değerlendirmelerimize esas teşkil etmektedir. Engels ile birlikte 1848'de yazdıkları Komünist Manifesto'daki şu pasaj, kapitalist sürecin hayvani iştahı ile ilgili tartışmamız açısından pırıl pırıl bir giriş niteliğindedir. Sözlerin günümüze uygunluğu, o döneme uygunluğundan daha az değildir.

Burjuvazi üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri durmadan devrimcileştirmeksizin var olamaz. Oysa eski üretim tarzının olduğu gibi korunması daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varoluş koşuluydu. Üretimin durmadan altüst edilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız sarsılışı ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı burjuva dönemini öteki bütün dönemlerden ayırt eder. Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen eskiden beri saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşanlar ise daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar nihayet hayattaki konumlarına, karşılıklı ilişkilerine soğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar.

Ürünleri için durmadan genişleyen bir pazara gerek duyması burjuvaziyi yeryüzünün dört bir bucağına salar. Her yerde yuvalanmak, her yere yerleşmek, her yerle bağlantılar kurmak zorundadır burjuvazi. (1967c, 38)[10]

Peki ama neden kapitalizm oligarşik yapısını sürdürerek ille de büyümek ve sömürmek zorundadır. Bunun iyi bir yanıtı olduğunu da varsayarsak, bu durumda neden hem bu soru ve hem de yanıtı "iktisadın" dışındadır. ("Kapitalizm" kavramı –daha uysal kavramlar olan "hür teşebbüs" ya da "serbest piyasalar"dan farklı olarak– o çok tartışılan kafasını nadiren kaldırır.) Daha fazla ilerlemeden kapitalizmin yaşam süreçlerine ilişkin "neden"lere kısaca yanıtlar verelim.

Meselenin özü: Yayılma ve sömürü[11]

Tarihi boyunca sömürü alanlarında ve araçlarında kapitalist kârın gereksindiği çeşitlilik, kapitalist iktidarca temin edilmiştir ("alan" hem coğrafi hem de sosyal "mekân" anlamındadır). Bunu mümkün kılan merkezî ilişki üretken mülkiyetin sahipliği ve denetimidir. Mülkiyet ve

denetim küçük bir grubun elindeyken, büyük çoğunluk sürecin dışındadır ve bundan kaynaklanan güçsüzlüğüne bağlı olarak, hayatta kalmasına yetecek kadar bir ücrete çalışmak zorundadır. Bu iki sınıfın sosyal ilişkileri kapitalizmin gelişmesinin yaşamsal temelidir.

Böylece verili bu sosyal ilişkiler içinde kapitalist teşebbüslerin, ülkelerin ve global kapitalizmin direnci, sermaye birikiminin hacmine, faaliyet alanına ve hızına göre değişir. Sermaye birikimi, kapitalistin sermayesinin büyümesinden başka bir şey değildir. Bu da, "kârın yeniden yatırılması" (ya da Marx'ın deyişiyle "artı-değer"[12]), ya da kârın ilave sermayeye çevrilmesi dediğimiz kapitalist gelişmeyi yürüten kuvvete atıfta bulunur. Kapitalisti güden şey, daha fazla –normal olarak zaten en yüksek düzeyde olan– tüketme arzusu değil, servet tutkusudur. Aşağıdaki ünlü pasajda Marx bunu açık ve yalın ifade eder:

{kapitalistin}[2] servet için servet tutkusu cimrininkinden farklı değildir. Ama cimride sadece bir vasıftan ibaret olan bu tutku, kapitalistte, dişlisinden başka bir şeyi olmadığı mekanizmanın sonucudur. Öyle ki, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte, sermaye miktarındaki artışın korunması için vazgeçilmez hale gelir. ... endüstriyel yükümlülükler altında rekabet halindeki her kapitalistin, üretimin iç yasalarını dayatmacı dış yasalar gibi algılamasına yol açar. Kapitalisti, birikimi hızlandıran araçlar olmadan koruyamayacağı sermayesini durmaksızın büyütmeye mecbur bırakır. (1867a, 649)[13]

Sermaye birikimi, amacımız açısından iktisadi büyümenin temeli olarak görülebilir. İktisadi büyüme yaygın ve yoğun bir coğrafi yayılma süreciyle iç içedir –en yoğunluklu hali de "küreselleşme" teriminde ifadesini bulmaktadır.

İktisadi ve coğrafi büyüme, sırasıyla, dikey büyüme ("yukarı" doğru) ve yatay büyüme (ulusal kapitalizmin zayıf toplumlar üstünde gücünü artırması) olarak düşünülebilir. İktisadi büyüme, yatay büyümeyi gerektirir ve zorlar.

Bu iki büyüme, birlikte kapitalist sürecin kaynağı ya da "nabzı" olarak görülebilir. Bunlar, sermayenin emeği sömürme kabiliyetine ve dışa yayılmada kapitalizmin "adalesi" olarak iş gören devletin

işbirliğine bağlıdır. Kapitalist süreçte “beyin” yani üçlünün son üyesi de, sermayenin –dolaylı ya da doğrudan– iktidarıdır.

Peki, bu şartlar altında, kapitalizmin gelişmesini izleyen bir siyasi demokrasi nasıl mümkün oluyor? Yanıtı, siyasi demokrasinin sınırları hakkında kısa bir değerlendirmeyi gerektirir. Büyüme meselesine sonra döneceğiz.

Oligarşik yönetim!

Modern çağın iktisadi ve sosyal tarihinin göz önüne alınması, bu paradoksal görüntüyle hesaplaşmaya yardımcı olur. Kapitalizm ve getirdiği, daha doğrusu getirmeye mecbur kaldığı “demokrasi”, siyasal demokrasidir; yani yurttaşların, hükümeti kuracak olanları seçim süreciyle atama ve düşürme hakkıdır. Fakat, tahmin edileceği üzere, kapitalizm gelir, servet ve güç katmanlarından geçerken hastalık kapmıştır. Eşitsizliğe dayanan bu üçlü, güç eşitsizliğinin gelir-servet düzeyi yüksek üyeler aleyhine dönmeyecek şekilde devamına, üyelerin bu yolda kendi lehlerine olacak politikaları yürütmelerine, hatta olası karşı-gelişmelerin önünü almalarına zemin hazırlar. Yazılı tarih boyunca bu hep böyle olagelmiştir.

Oligarşi, kuşkusuz, kapitalizmden önce var olan bir yönetim modelidir. Ama çağdaş siyasal demokrasilerde süregelmesi bir bilmece gibi duruyor –lakin bu konu üstünde düşününceye kadar tabii. Robert McChesney –ve daha pek çoğu– şu saptamayı yapıyor:

Formel bir demokratik sistem kapitalizmin yararınadır, fakat kapitalizm en iyi, temel kararların seçkinlerce verildiği ve yığınların siyasetten arındırıldığı durumda işler. (1999, 3)

Kapitalizmin tarihi boyunca iktidar, Birleşik Devletler’de veya başka yerde olsun daima “satın alındı” (böyle tabir ediliyor). ABD Senatosu’na takılan, “gilded age {yaldızlı çağ}” diye anılan dönemdeki “the rich man’s club {zenginler kulübü}”, yine senatörlerin doğrudan seçilmediği zamanlardaki “the great barbecue {mangal partisi}” gibi isimler boşuna değildir. Gerçi bunlar sonradan değiştiyse de, diğer hükümet kurumları için olduğu gibi Senato için de aynı kapıya çıkan durumlar yine oluştu. Woodrow Wilson’ın 1912’de yaptığı açıklama

hâlâ geçerliliğini koruyor: “Hükümet önemli olunca, denetlenmesi de önemli olur”.

Bu her durumda, yani sosyo-politik gücün düzeyine göre yahut ülkeden ülkeye değişmeksizin böyle olmuştur. Hatta zengin kapitalist ülkelerde nüfusun yoksul yüzde 80’i lehine politikaların uygulandığı, özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonraki dönem dahi, bu tespitle çelişmez. Dahası, Kısım II’de enine boyuna ele alınan, Britanya ve Batı Avrupa sosyal demokrasileri ile Birleşik Devletler’deki “şirket liberalizmi” gibi gelişmelerin tepedekiler için iktisadi fayda sağlamadığını düşünmek doğru olmaz. Dönem 1970’ler boyunca yavaş yavaş sona ererken, “şirketlerin karşı saldırısı”[14] başlamıştır. Bu tam yolla geri dönüşü kolaylaştıran, daha doğrusu mümkün kılan şey medyanın denetimi ve rolüdür, ki, günümüzde yöntem haline gelmiştir (ve giderek güçlenmektedir). Medyanın rolü, yani gücün dolaylı kullanımı, zamanımızda sadece parayla bağlantılıdır. Öyle ki, tepedekiler arasındaki üstünlük yarışı bu kanaldan yürür. Fakat çirkinlik siyasetin, siyasetçilerin ve gücün satın alınmasından ibaret değildir. Siyasi demokrasinin kapitalist incir yaprağının ardındaki asıl çirkin gerçek şudur: Halkın ezici çoğunluğunun, üretim araçlarının mülkiyetini ve kontrolünü elinde tutanlardan elde ettiği gelir dışında bir geçim kapısı yoktur. Dünle bugün arasındaki yegâne fark, siyasal demokrasilerdeki insanların büyüsüne kapıldıkları –kapana kısıldıkları, kayboldukları– tüketim cangılının, sömürüye ve başka bir yıkıcı düzenlemeye boyun eğdirmek için şiddete gerek bırakmamasıdır.

Yeniden, yayılma konusuna dönüyoruz. Kapitalizm için gereken –gelir, servet, statü ve güç– eşitsizliğinin gerçek doğası, sonuçları ve bu gereği olanaklı kılan sömürü, ilk sanayileşen kapitalist ülkelerde, coğrafi genişleme şartı yerine geldiği ölçüde, perdelenmiştir. Bu etki Birleşik Devletler’de öylesine güçlü olmuştur ki ABD’deki kapitalist gelişmenin hâlâ devam eden özelliklerinden biri, sınıf bilinci ve sınıf çatışmasının Avrupa’ya kıyasla yok denecek düzeyde oluşudur.[15]

Sömürü de neymiş?

Çağdaş iktisatta yeri olmayan "sömürü" meselesini incelemek amacıyla yönümüzü değiştirerek birkaç (bitişik) temel noktanın üstüne gideceğiz. Sonraki bölümlerde her biri ayrıca ele alınacaktır.

İktisat kuramı "Kâr nerden doğar?"[16] sorusuna makul bir açıklama getirmez. Bunun yerine, tüm gelir çeşitlerinin –faizin, kârın, rantın, ücretin– üretime katkılarının karşılığını aldıkları düşünülür. Böylece kâr da "kazanç" tartışmasındaki yerini alıverir.

Ne var ki, klasik ekonomi politiğin biri Adam Smith'e, diğeri David Ricardo'ya ait iki temel eserini incelediğimizde, ikisinde de sömürünün olağan ve zorunlu kabul edildiğini, ancak terimin kendisinin kullanılmadığını görürüz. Bunun yerine işçilerin ürettiklerinden veya verimliliklerinden bağımsız olarak, sadece hayatta kalmalarına, çoğalmalarına ve çalışmalarına yetecek kadar bir ücret almaları gerektiği kabul edilmiştir.

Ricardo, Smith'in veri olarak kabul ettiği şeyin peşine düştü: Kâr ile ücretin –biri yükselirken diğerinin düşeceği şeklinde– ters yönlü ilişki içinde olduklarını düşündü. İthal hububat (Britanya'da "tahıl" diyorlar) üzerindeki korumacı gümrük vergilerinin ekmek fiyatını, onun da ücretleri yükselterek kârları düşürdüğünü gösterdi. Böylece toprak sahipleri, Ricardo'nun bayraktarlığını yaptığı yeni boy veren endüstriyi mağdur etmek pahasına üstünlük sağlamış oluyordu. Ricardo tarımsal kazançları "rant" veya "kazanılmamış gelir" olarak adlandırmıştır.

Marx, Ricardo'nun tezindeki mantığı kâra uyguladı. Bunu yaparak klasik ekonomi politiğe bir de mayın yerleştirmiş oldu. Daha sonra klasik iktisat yerine «neoklasik» denmesinin başlıca nedenlerinden biri bu mayından kaçınmak içindi. Çünkü neoklasiklerin düşsel soyutlamalarına göre kâr, "kazanılabiliyordu".

Marx'ın kapitalist gelişmede kaçınılmaz gördüğü sömürü, zengin demokrasilerde hafiflemiş, ortadan kalkmış olamaz mı? Olamaz! Sömürü ve istihdamla ilgili Bölüm 5'te sergilenen veriler, sömürünün ciddi ölçüde azaldığı elliler ve altmışlardan sonra, başını ABD'nin çektiği sanayileşmiş ülkelerin hem mal, hem de hizmet sektörlerinde kararlı ve yaygın bir artışı ortaya koyuyor.

Peki “yükselen ekonomilerdeki” durum nedir? Gelişmekte olan ülkelerdeki durum, işçilerin Sanayi Devrimi’nin başlarındaki içler acısı halinin bile gerisindedir. Üstelik zarar görenlerin sayısı birkaç katına çıkmıştır. Daha da kötüsü, makul bir “uzun vadede” bu durum sona erecek gibi görünmemektedir.

Kapitalist gelişme ile klasik ekonomi politiğin yapısı, evrimi ve neoklasik iktisada dönüşümü Kısım I’in ilk iki bölümünde ele alınıyor. Üçüncü bölüm kapitalizmin ve iktisadın çöküşüne ayrılmıştır. Kapitalizmin yeniden doğuşu ve mutasyonu ile birlikte ona eşlik eden kuramın mutasyonu da Kısım II’de incelenecektir.

Hepsinin sırası gelecek. Şimdi yine, kritik önem taşıyan “yatay” genişleme sorunu üzerinde çalışmak üzere önceki büyüme konusuna dönelim. Ardından da Giriş bölümümüzü kuramın kendisine değil, iktisadi kuramların ortaya çıkış nedenlerine ve gerekçelerine ait gözlemlerle sona erdireceğiz.

“Ticaret ve bayrak”: hangisi hangisinin peşinde?

Ulus devlet ve kapitalizm, oluşum dönemlerini 16. ve 17. yüzyıllarda birbirlerinden beslenip güç alarak geçirdiler. Bu dönem, genişleyen “denizaşırı imparatorluğun” denetimini sağlamak amacıyla, çoğunluğu açık denizlerin ötesine yapılan askerî seferler dönemidir. Birçok ülkenin uğruna savaşa girdiği yerlere yapılan yolculuklarda, askerî koruma olmadan tacirlerin, değil kazançla dönmeleri, hayatta kalmaları bile olanaksızdı.

1500’lerde, ikisi de “haç ve bayrak” takıntılı feodal ülkeler olan İspanyollar ve Portekizlilerle başlayan denizaşırı genişleme, 1600’lerde pragmatik Hollandalılarla devam etti. Bu gidiş, çatışmayı, İngilizler ile Fransızlar arasında sonu gelmez kanlı mücadeleler halini aldığı, 18. yüzyıla taşıdı.

Hollanda, Fransa ve Britanya, ödülü iktisadi kazanç olan ve askerî kuvvet gerektiren vahşi mücadeleden galip çıkmaya bakıyorlardı. Çünkü iktisadi kazancın artması için askerî gücün de artması gerektiğine inanıyorlardı: Biri ne kadar büyükse, diğeri de o kadar büyük olacaktı. Bu, “merkantilizmin” esasıdır. Merkantilizmin öğretileri

ve uygulamaları Wealth of Nations'da (1776) Adam Smith'in hedefi olmuştur.[17]

Kapitalizmi önceleyen dönemin iktisadi yönü, kapitalizmin pek çok unsurunu içerir. Bunlardan ilki, bir ulusun ulus olarak kalmasının şartı olan askerî gücün, iktisadi güç olmadan olmayacağıdır (17. yüzyıl boyunca savaşsız geçen yıl sayısı dörttür). İkincisi, çağın iktisadi dinamiğinin dış ticaretten kaynaklandığıdır. Üçüncüsü de, en kazançlı ticaretin, birtakım denizaşırı ürünler üzerinden yapıldığıdır. Bu ürünler başlıca, baharat (hem gıda, hem de tıbbi olarak kullanılan yüzlerce ürünü kapsar), tütün, keten ve önemi giderek yükselecek olan kölelerdir. Devir, "komşunu sömür"[18] dönemidir. Marx, ilgili süreçleri "ilkel birikim" olarak adlandırır:

Amerika'da altının ve gümüşün keşfi, yerlilerin köklerinden sökülüp köleleştirilerek madenlere gömülmesi, Doğu Hint Adaları'nın işgal edilip yağmalanması, Afrika'nın karaderili avlağı haline çevrilmesi kapitalist üretim çağının doğuşuna işaret ediyordu. İşte, ilkel birikimin başlıca güç kaynağı da bu asude gelişmelerdir. (1967a, 751)

İşçilerin sömürülmesi, "kapitalist kâr için iktisadi ve coğrafi genişleme neden gereklidir?" sorusunu yanıtlamaz. Şu soru hâlâ geçerlidir: Kârlar nereden doğar? "Kapitalistler" bir girişimi yönettiklerinde (ki bu küçük işletmeler için söz konusu değildir) üretime katkıları karşılığında bir gelir elde ederler. Ama kâr buna ek bir şeydir. Kâr, sermayenin, üretim araçlarının –yani, yaşam araçlarının– kontrolü ve sermayenin sahipliği sayesinde elde edilir. Bu anlamda ödünç paraya ödenen faizden yahut toprak sahibine ödenen kiradan farkı yoktur. Nitekim John Maynard Keynes'e (1883-1946) ait olan şu cümleleri pekâlâ Ricardo da yazmış olabilirdi:[19]

Bir özveri ödülü olarak faiz, toprak rantından daha üstün değildir. Sermaye sahibi faiz elde edebilir çünkü sermaye kıttır; tıpkı, toprak sahibinin toprağın kıt olması nedeniyle rant elde etmesi gibi. Ne var ki toprağın kıtlığıyla ilgili gerçek sebepler bulunabilirken, sermaye kıtlığı konusunda gerçek nedenler yoktur. (1936, 376)

Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi Keynes, –satın alma gücünü kısıtlayan mevcut gelir ve servet eşitsizliği koşullarında–

sanayileşme sürecinin sermaye kıtlığını azaltacak üretken kapasitelere yol açacağı tezini sürdürüyordu. Böylece, sermayenin ödülünün haklılığı da geçersizleşmeye başlıyordu. Kapitalizmin gönülsüz bir yandaşı olan Keynes'in sermayedarlar nezdindeki kötü şöhreti, sermaye bolluğunun "önce rantiyenin ötenazisine ve ardından da sermayenin kıtlık değerini sömüren kapitalistin giderek artan baskıcı gücünün ötenazisine" (ibid.) yol açacağını ileri sürmesiyle, gelmişti.

Keynes'in toplumsal tüketim (kamu konutları ve diğer) ve toplumsal yatırım (otoyollar, köprüler, okullar)[20] dediği alanlarda hükümet politikaları yokken, sermaye "kıtlığının" devam etmesi veya yaratılması, ya daha fazla özel yatırımla, yani bir yandan malzeme ve ekipman üreten sektörlerin satışları artarken, öte yandan zaten mevcut atıl kapasitelere ek yapmakla, ya da ihracatı artırmakla mümkündür.[21] Bu yolun sonunda duvara toslanacağı açıktır. Nitekim 1930'larda böyle olmuş ve Keynes'i kapitalizm hakkında reformcu bir perspektife çekmiştir.

Haliyle, genişlemenin sürekliliğini sağlayacak başka yollar da var: 1) derinlemesine bir teknolojik gelişme; ve, 2) devamlı artan tüketici borçları. İkisi birden, II. Dünya Savaşı'ndan günümüze, genişlemenin büyük kısmını açıklıyor. Ancak bunların da bir sonu vardır ki bunu Kısım II'de göreceğiz. Daha şimdiden bir tanesi, ekolojik çıkmaz, ufku karartıyor; yakında açıkça görülebilir hale gelecek.

Bunlar epeyce büyük genellemelerdir. Aslında, kapitalizmin 1750'den bugüne kadarki tarihini incelerken göreceğimiz gibi, kapitalist ülkelerde çok sayıda karmaşık süreç, ülkeler arasında pek çok fark vardır. Ama bütün karmaşaya rağmen son sözü kapitalizmin temel karakteristikleri söyler. Toplumsal oluşumların bu en kararsızı çeşitli sebeplerle şu veya bu şekilde değişirken bile, toplumsal hayatın tüm yönlerini, her yeri, sürekli ve sonu belirsiz bir şekilde yıkıp yeniden kurarak değiştirir, değişmeye zorlar.

Özetle

Kapitalist genişleme süreçleri, tüm dikkatini dengesini korumaya veren cambazın ipteki ilerleyişine benzetilebilir. İşte bu ilerleyişe

“konjonktür” adı verilmektedir ki, ardışık bir genişleme ve daralma (veya “resesyon”) sürecini anlatır. 1920’lere ve 1930’lara kadar, bir ekonominin çöküşünü diğeri izlemiştir. Ardından da dünyanın gördüğü en korkunç savaşın yıkımı gelmiştir.

İki on yıllık dönem, iki dünya savaşıyla ayrılır. İlk savaş, modern dünyaya dinamizmini veren –iktisadi, politik, küresel– tüm ihtilafların, gerginliklerin ve rekabetin sonucuydu. İkinci savaş ise, kaosun çözümü için topyekûn yıkım dışında çare bulamama beceriksizliğinin sonucudur. 1945’e gelindiğinde ayakta kalan tek güç Birleşik Devletler idi. Kapitalizmin yeniden hayata dönmesi için yeni ve bambaşka bir dünya ekonomisi yaratmaya mecbur ve muktedir başka bir ülke yoktu. Birleşik Devletler, iki dünya ekonomisi yaratmıştır. İlki, 1950’lerle 1970’ler arasında esas olarak II. Dünya Savaşı’nın ve peşinden gelen Soğuk Savaş’ın etkisindedir. İkincisi ise ciddi olarak daha yoğun ve “finansallaşmış” bir dünya ekonomisidir. 1980’lerle dünyayı pençesine alan finansal küreselleşme 1990’larda artarak sürmüştür. İncelememizde görüleceği üzere, birbirlerinden ve önceki gelişmelerden epeyce farklı olan bu iki sürecin, öncekilerle ortak olan iki özelliği vardır: 1) büyük ölçüde artan üretim, verimlilik ve toplumsal değişme eğilimi ile toplumsal grupların içlerindeki ve aralarındaki artan –iyi ya da kötü anlamda– bağımlılık; 2) yandaşlık ideolojisinin yaratılması ve iktisat mesleği ile yaygınlaştırılması.

Giriş’i, “iktisadın” ilgi alanındaki, etkilediği ve etkilendiği –daha doğrusu kayıtsız kaldığı– kapitalist-egemen tarihsel süreçleri ele alışıyla ilgili genel –bütünsel, özet– bir tartışmaya yer vererek bitireceğiz. Bunu yaparken de, “metodolojinin” o acayip dünyasına, iktisat ile ideolojiyi birbirinden ayırmanın en fazla bu kadar zor olabileceği bir dünyaya gireceğiz.

İKTİSAT KURAMININ SOSYOLOJİSİ[22]

Metodoloji, kuramın sistematik analizi olarak düşünülebilir; daha kesin ifadeyle, belli bir kuramın, hatta düşünce okulunun nedenlerinin ve gerekçelerinin, amaçlarının ve araçlarının geçerliliğini araştırır.

Metodolojinin belirleyici özelliği, analizin içeriğinden çok, söz konusu içeriğin nasıl ve niçin seçildiğidir. Bu, bizim ilgi alanımız bakımından iktisat teorileri ve bunların politikayla ilişkisi oluyor. Örneğin, görme bozukluğunuz varsa göz uzmanı neye baktığınızla değil, baktığınız şeyi net görmenizle ilgilenir; görmüyorsanız nedenlerini araştırır.

Bu araştırmanın gerekleri arasında soyutlama, olgular ve odaklama ile ilgili sorular vardır: Soyutlama nereden, hangi düzeyde (ve niçin) yapılmıştır, neler ve ne kadar yakından mercek altına alınmıştır, böylece neler (ve niçin) kuramın “değişkenleri” olmak üzere bırakılmıştır? Buradaki bütün ne’ler ve niçin’ler önemlidir.

Eskiden ısrarla, iktisadı anlamak için, sadece onunla kalmamak şartıyla, en azından tarihe, yani zaman içinde değişen toplumsal bağlantıların incelemesine, ihtiyaç olduğu vurgulanırdı. Tarihsel yaklaşım olmaksızın bir iktisadi ilişkiyi, süreci yeterince anlamak, bunu toplumsal varoluşun diğer –siyasal, teknolojik, kültürel– yönleriyle dinamik bağlarının bütünlüğü içinde kavramak mümkün değildir: Bizzat “iktisat” kavramının kendisi, “iktisadi analiz” yapmak amacıyla türetilmiş bir soyutlamadır. Bir kuram geliştirilirken, geçerliliği konusunda hüküm vermeden önce yanıtlanması gereken pek çok soru vardır. Bunlardan bazıları, izleyen bölümlerde görülecektir. Burada, “tarih” ve “ekonomi” ile ilgili soruları incelemeye girişeceğiz. Öğrencilik yıllarımda girdiğim ilk iktisat tarihi dersinde profesör şunları sormuştu: “Toplum kavrayışımızın özünde, tarih kavrayışımız olduğunu kabul edelim. Peki hangi tarih? Nerenin tarihidir o tarih, hangi zamandadır, ne amaçla inceleyeceğiz? Örneğin, 18. yüzyıldaki Fransa’yı mı inceleyeceğiz? Diyelim öyle yapacaksınız, peki Fransız Devrimi’ni önceleyen süreçleri mi, yoksa, mesela, Voltaire’in çamaşırhane fişlerini mi inceleyeceğinize nasıl karar vereceksiniz? Ya da başka bir seçim mi yapmalı? Böyle bir seçime olanak veren bir tarih kuramı var mı? O kuramı değil de öbürünü nasıl seçeriz?”[23] Ayrıca başka sorular da eklenebilir: Seçimi kim yapacak? Ne amaçla? Sonraki bölümlerde bu sorulara çok kereler döneceğiz.

“Ekonomi”

İktisat ve “ekonomi” kavramları, kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz, “iktisadi” faaliyetler kapitalizmden önce de mevcuttu (konuyu ele alanlar içinde en dikkate değer olanların başında Aristo gelir). Ama bu faaliyetler antik, orta ve erken modern çağlarda, toplumsal oluşumların kurumsal ve sosyal değerler bütünü içinde yürütülür, daha büyük toplumsal sürece kumanda etmezlerdi. Kaynağı laissez-faire (şimdiki adı “serbest piyasa ekonomisi”) olan “kendi haline” bırakılabilecek bir “ekonomik sistem” önerisi ilk kez Adam Smith’ten gelmiştir. Bu kavramın sarsıcı niteliği, R. H. Tawney’nin usta işi ölümsüz eseri Religion and the Rise of Capitalism’deki (Kapitalizmin Yükselişi ve Din) şu pasajda çok açık bir şekilde tasvir edilmiştir:

ekonomik kazanç iştahının doğal kuvvetler gibi sabit ve ölçülebilen bir kuvvet, kaçınılmaz ve kerameti kendinden menkul bir veri durum olduğu varsayımına dayanan bir toplum bilimi bulmak, bir ortaçağ düşünürü için saldırganlık ve cinsellik gibi zorunlu insani güdüleri toplumsal felsefenin ön-kabulü yapmak kadar ahlak-dışı veya akıl-dışı olurdu.[24]

Nesnellik ve yansızlık

Peki, geleneksel iktisat teorisini savunmasız bırakan şey neydi? Kanaatim, “politika, kuramdan önce gelir”, görüşü olduğu yönündedir. Kuramın gelişimi sırasındaki fikirler ve katkılar, kuramcı tarafından görülen, algılanan, kavranan, sıkıntısı veya etkisi hissedilen sosyo-politik sorunlar ve olanaklar çerçevesinde ortaya çıkar. Bunlar (ya da başka tutumlar veya duygular) düşünürü, geri dönüp, kritik gördüğü toplumsal süreçleri tespit etmeye, gerçekleştiklerinde gerekli koşulları kalıcı kılacak istenilen değişiklikleri yapmaya, arzu edilmeyen koşulları kaldırmaya veyahut daha iyi bir sosyal düzen için yol tarif etmeye yöneltir.

Peşin genellemeler, en açık biçimleriyle “merkantilist” 17. ve 18. yüzyılların politika “broşürlerinde” görülür. Aslında bu bildiriler, söz konusu ticaret veya sanayi dalıyla ilgili olarak belli bir politikayı başlatması, değiştirmesi yahut sona erdirmesi için Devlet’e hitap ederdi.

Genellemeler, çok daha derinlikli ve kapsayıcı kuramcılarda da görülür. Birbirinden hayli farklı olan Adam Smith, Karl Marx ve J. M. Keynes, sırasıyla, kapitalizmin özen istediğini, yıkılması gerektiğini ve kurtarılması gerektiğini söyleyen kuramcılardır.

Kuramlaştırmanın bu şekilde karakterize edilmesi bir hayli kaba görünmekle birlikte, sosyal alanın tüm önemli düşünürlerine uymaktadır. Meselenin çözümü, nesnellik ile yansızlık arasındaki farktadır.[25]

Günümüzde modern bilimin gereklerini yerine getirdiğini öne süren her çalışma, nesnelliğin esasını oluşturan iki asgari standardı karşılamak zorundadır: Gerçeklik ve mantık. Ama bu, standartlara harfiyen uyan birinin aynı anda bir ideolojiye hizmet edemeyeceği anlamına gelmez. Burada önemli olan, o kişinin bulgulara ve mantığa ne kadar bağlı kaldığı değil, hangi soruları sorup, hangilerini sormadığıdır. Bu da, kuramcının deneyimine, ilgilerine, eğilimlerine, hedeflerine, değerlerine bağlıdır –yani büyük ölçüde özneldir. Bütün bunlarla birlikte, yansızlık gölgelere karışır ve kaybolur.

Sosyal konularda "yansız" kimse yoktur. Aslında, teslim etmek gerekir ki, kimse kimsenin özel durumunu bilmek istemez –kişi başkasının yoksulluğu ya da zenginliği, hastalığı ya da sağlığı, cahilliği ya da eğitimi, huzuru ya da huzursuzluğu vb. gibi toplumsal işleyişin şu veya bu sonucundan habersizdir. Oysa bunlar hepimizin hayatında yer alan meselelerdir. Zaman zaman bunları yok saymak veya hasıraltı etmek kolaydır, ama hep mevcutturlar. Böyle meselelerle ilgilenen aklı başında düşünürler çoğaldıkça, kelimenin günlük [yani yansız] anlamında "nesnel" olmaları daha bir imkânsız olacaktır.

Özetle, toplumsal meselelerde kişilerin ilgileri, toplumsal konumlarınca belirlenir. Örneğin bir "sosyal bilimcinin" sosyal olgular karşısındaki –nedir, ayrıntıları nelerdir, rolü merkezî midir, "veri" bir durum mudur vb.– soruları, farkında olsun olmasın, ilgilerinden kaynaklanır.

Bu muhakemenin iktisat düşüncesine uygulanmasının sonuçları sarsıcı olabilir, ancak şaşırtıcı olmayacaktır. Bu yüzden, egemen görüşün iktisatçılarının, neyi ele alıp neyi almadıkları, neleri sordukları

ve neleri sormadıkları, ekonominin (ve toplumsal sürecin diğer önemli alanlarının) hangi yönlerini hesaba kattıkları veya hangilerini katmadıkları başlı başına dikkat çekicidir. Bu vesileyle, “ilk iktisatçı” Adam Smith’in yaklaşımını, 19. yüzyılın neoklasik iktisadıyla karşı karşıya koymak aydınlatıcı olacaktır. Neoklasik iktisat 1930 bunalımıyla baş aşağı gitmesine rağmen, günümüzde yine baskın çıkmıştır.

Benim gibi kapitalizmi eleştiren biri için, Adam Smith’in çalışmasında eleştirilecek malzeme boldur ve bunların bir bölümüne, birinci bölümde değinilmiştir. Ancak Adam Smith, sadece “ilk iktisatçı” değil, aynı zamanda, kendi dönemi için, iktisatçıların günümüzde artık çok nadir yaptıkları bir şeyi, bir iktisatçıdan bekleneni yapmıştır.

Bir iktisatçıdan ne beklenir?

İşe, “Ekonomi hakkında bilmemiz gereken nedir?” sorusunu yanıtlamakla başlayabiliriz. Dünyayla ilgili insanlar bu soruya iyi bir yanıt ihtiyacı ve beklentisi içindedir. Benzer diğer bir soru da şudur: “Ekonominin insani, toplumsal ve çevresel ihtiyaçlarımıza hizmet etmesi için yapabileceklerimiz ve yapmamız gerekenler nelerdir?”

Ulusların Zenginliği’nde Smith, tüm namusu ve saygınlığıyla bu soruların hiç değilse bir kısmına yanıt arıyordu. Benzer şekilde Karl Marx da Kapital’de ve diğer çalışmalarında aynı şeyi yapıyordu. Bu da, basit gibi görünen bu soruların ister istemez “dolu” olduklarını ortaya koyar. Eğer Smith ve Marx benzer soruları yanıtladılarsa, çok açıktır ki, “biz” ve “bizim” olana ilişkin referansları farklıydı.

Smith’in referansı yeni oluşan sanayi kapitalisti iken, Marx’ın referansı işçi sınıfıydı. Aslında ilginç olan konu hem Smith’in, hem de Marx’ın, işçilerin sömürülmesinin kapitalizmin işleyişinin özü olduğunu varsaymalarıydı. Ancak Smith’i dinleyenlerin büyük çoğunluğu sömürenler (ilerde sömürecek olanlar) iken, Marx’ın dinleyici kitlesi sömürülenlerdi. Her ikisi de düzgün, onurlu yanıtlar verdiler. Her biri çok farklı şekilde, “nesnellik” ile “yansızlık” arasındaki ciddi farka işaret etti. Her ikisi de nesneldi, gerçekliği de mantığı da söndürmediler, ama ikisi de yansız değildi: karşıt toplumsal çıkarları dile getiriyorlardı.

Oysa neoklasik iktisat, yukarıdaki soruları hiçbir bakış açısından yanıtlayamaz. Bir dizi varsayımla ve (öylece belirlenmiş) değerle başlar, sırf mantık yardımıyla (varsayımlar üzerinden) ne olmadığını ileri sürdükten sonra, yine bir dizi analizle ve toplumun bütünü için aynı ölçüde geçerli olduğu söylenen –ama aslında kapitalist statükoda gücü elinde tutanların çıkarlarına hizmet eden– reçetelerle devam eder.

Neoklasikler açısından iktisat, "ekonomiyi anlamak için ne gerektiği" konusunda kamuoyunu bilgilendirme arayışında olan bir disiplin değildir. Çünkü onların iktisadı, ekonomi hakkında hiçbir şey söylemez.[26] İktisat tanımları şöyledir: "Kıt kaynakları sınırsız isteklere tahsis etme bilimi". Oysa işin gerçeği, ne kaynaklar kıt, ne de insan istekleri sınırsızdır. Tabii eğer bir yandan tüketimin ve üretimin saçma sapan, kaynakları israf edecek bir yöne gitmesini sağlarsanız, kaynakları kıt yapar ve öbür yandan da reklam vs. yoluyla istekleri sınırsız kılarsanız durum değişir.[27]

Bunların hepsini, neoklasik iktisatçıların geçmişteki ve şimdiki politika tavsiyelerinin sonuçları da dahil olmak üzere, ilerledikçe inceleyeceğiz.

Sanayileşme ve ekonomi politiğin ilk yüzyılını değerlendiren Bölüm 1'e geçmeden önce, son bir "metodolojik" gözleme daha değinelim. Adam Smith'in büyük eseri, karmaşık tarihsel süreçleri zaman içindeki belli başlı kilit noktalarda ele alır. Çalışmasının odağını, iş dünyası ile siyaset, teknoloji ile iş dünyası arasındaki bağlantılar ve tüm bunlarla farklı grupların –Smith'in ifadesiyle "sınıfların"– maddi koşulları arasındaki ilişkiler oluşturur. İncelemenin yöntemi "ekonomi politik" terimiyle ifade edilegelmiştir. Ancak 1860'lardan itibaren iktisat düşüncesi "modernleşti". Bu süreç boyunca sözü edilen tüm "bağlantılar" bir kenara atıldı, "veri" olarak alındılar –yani, incelenmeden bırakıldılar, ihmal edildiler, manasız bulundular.

1930 bunalımıyla birlikte ve sonrasında karanlıkta pusuya yatan bu iktisat, şimdi yine döndü. Hevesli ve çığırtkan yandaşları, daha önce de yaptıkları gibi, hâlâ bir disiplin olarak iktisadın temelini oluşturan "ekonomi politiğin" içini boşaltma çabası içindeler.

İlk iktisatçı Smith'in, analiziyle ilişkili olarak, incelemediği konu yok gibiydi. Ulusların Zenginliği'ni "serbest piyasa iktisadının" temeli olarak gören günümüzün egemen akım iktisatçılarından kaç tanesi, bırakın hepsini, sadece ilgisi olan bağlantıları incelemiştir acaba! Asıl, içlerinde çalışmasını okumuş olanların, varsa tabii, Smith'in "işadamları" ile ilgili şu görüşü hakkındaki tepkileri ne olurdu acaba:

çıkarları asla toplumun çıkarlarıyla aynı olmayan, genelde toplumu aldatmaktan, hatta sıkıntıya sokmaktan ve pek çok durumda da hem aldatmaktan, hem de sıkıntıya sokmaktan çıkarı olan bir topluluktur.

Ne var ki, Smith'in eseri, bu "topluluğun" diğer tüm toplumsal güçlere karşı kesin zaferinin tohumlarını atıyordu. Onun böyle çelişkili görünen sonuçlara varmasına yol açan şeyler ve nedenleri izleyen bölümün konusudur.

1 Olmazsa olmaz'ı –*çev.*

2 Metinde küme parantezi içindeki açıklamalar çevirmenin notudur.

KISIM I

1750-1945

1

Doğum: Sanayi Devrimi ve Klasik Ekonomi Politik 1750-1850

BÜYÜK BİR ŞEYİN BAŞLANGICI

Tıpkı ortaçağ Avrupa'sının çöken Roma İmparatorluğu'nun kalıntılarında boy vermesi gibi, geniş bir zaman ve mekânda cereyan eden sayısız mücadeleler sonucunda kapitalizm, monarşik ve merkantilist Avrupa'nın miadı dolmuş unsurları üzerinden kendi tarihsel yolunu açtı. Ne var ki, Giriş'te belirtildiği gibi, bunu, üçüzlerinin –sömürgeciliğin, milliyetçiliğin ve sanayileşmeciliğin– dinamik, eşitsizliğe dayalı ve patlamaya hazır ilişkileri sayesinde gerçekleştirdi.

İzleyen yüzyıllar, ister nicel veya nitel; ister iktisadi, toplumsal, kültürel, siyasal, teknolojik yahut askerî yönden; ya da isterse başarılar ve felaketler yönünden olsun, geçmiş dönemlerle kıyaslandığında öncekilerin hepsine hoş bir eskilik verir.

Sanayi Devrimi'nin ve kapitalizmin köklü bir şekilde ilk kez Britanya'da ortaya çıktığı, ya da neden başka yerde değil de orada doğduğu, artık tartışılmıyor. Sebepleri çeşitlidir: Uygun kaynakların varlığı, modern öncesi sanayinin tarihi, dünya ticaretindeki pay, büyük sömürgeler, en önemlisi de o dönemde başka yerlerdekine göre daha akışkan olan toplumsal süreç.

Kapitalizm dönüşümle yaşar. Başka hiçbir sosyal formasyonda görülmedik ölçüde dönüşüm üretir, dönüşüm ihtiyacı duyar. Marx'ın

1848'de dediği gibi: "Üretimdeki sürekli altüst oluş, toplumsal koşullardaki kesintisiz çalkantı..." Ama bizzat doğumunun şartı olan pek çok şeyin Büyük Britanya'da olmasının nedenini ve nasılını anlamak için, Britanya-Fransa kıyaslamasıyla ilgili Giriş'teki genellemeleri biraz daha açmak gerekir. O dönemde sanayileşmiş bir kapitalist rakip gibi görünen Fransa, Britanya'yı bir asır geriden izliyordu.

Liderliğin Britanya'da olmasının sebebi

Ön-gereklere sahip olduğu görüntüsünü veren Fransa'nın 17. ve 18. yüzyıllardaki belli başlı karakteristiklerine bakmak, oldukça farklı bir sonucu ortaya koyar. Ulus devletlerin en eskisi ve en güçlüsü olması yanında donanımlı bir imparatorluktu. Güçlü doğal kaynaklara ve büyük bir nüfusa sahipti. Ayrıca yer yer de olsa modern öncesi sanayileri barındırıyordu. Yakından bakıldığında görülecektir ki –bu konuda özellikle John U. Nef'in Industry and Government in France and England, 1540-1640 (1940) (Fransa ve İngiltere'de Sanayi ve Hükümet, 1540-1640) çalışması dikkat çekicidir–, Fransa 19. yüzyıl boyunca sadece Britanya'nın değil, yeni doğan Birleşik Devletler'in ve henüz mevcut olmayan Almanya'nın1 da gerisindedir. Bu, Fransa'da sanayi kapitalizmi için maddi zeminin yokluğundan değil, avantajları yanlış değerlendirmeye yol açan toplumsal yapı ve standartlardan kaynaklanır.[1]

Bunun böyle olmasının kökleri, İngiltere'de –esas itibarıyla 17. yüzyılda– Devletin başından geçenlerin, Fransa'da geçmemesine dayanır. 1640'larla birlikte İngiltere, yeni bir kurumsal dönüşüm, modern sanayiyi ve kapitalist kumandayı hayata geçirecek sosyo-ekonomik esnekliğe zemin hazırlayan bir başkalaşım dönemine giriyordu. O sırada İngiltere'den daha zengin ve güçlü olan Fransa, sosyo-ekonomik olarak gitgide katılaşıyordu. "1640" İngiltere'de önemli bir tepkiye sahne olacaktı: "Püriten Devrimi." Öte yandan, Fransa'daki (sanatı ayrı tutuyoruz) tepkinin odağında da Sarayın ihtişamı, XIV. Louis Fransa'sının askerî becerisi ve tüm "merkantilistlerin" en koyusu ve tutarlısı –Adam Smith'in başlıca

hedefi– başbakan Colbert vardı. Nitekim, Britanya'nın sanayi kapitalizmine doğru yelken açtığı yıllarda Napolyon, doğuya ve güneye, Avrupa'nın içlerine ve Akdeniz'e doğru yayılıyordu.

Göründüğü kadarıyla Fransızlar, güçlenen İngiliz sanayisinin karada ve denizde sağladığı askerî üstünlüğü fark edememişlerdi; İngilizleri "dükkâncılar milleti" diye aşağılar, alay ederlerdi. Bu sıkıcı İngilizler, Waterloo'da Napolyon'u yenince, giderek Avrupa'nın iktisadi gelişiminde de egemen olmaya başladı. Elde ettiği ilave güç, yüzyılın geri kalanında Britanya'nın –hem hakiki ve hem de mecazi anlamda– "dalgaları yönetmesi" için yeterliydi.

Püriten Devrimi'nin "Püritenden" ziyade "burjuva" olarak görülmesi yaygınsa da, ayrımı gelenekçi ve cumhuriyetçi diye yapmak daha yararlıdır.[2] Devrimin başlıca neticesi (amaçlarımız açısından) güçten düşmüş feodal kalıntıları parçalaması ve Sarayın gücünü sınırlayan yasalar getirmesiydi. 18. yüzyılın ortasında bu, *özel girişimin* prangalarının biraz daha gevşemesi demek oluyordu.

Metalaştırma devrimi

İstikrar ve toplumsal denetimin yerini ticari kriterlere ve şiddetli değişime bıraktığı bu serbestleşme sürecinin anahtar unsuru, 18. yüzyılın son dönemindeki "çit-çekme" kapatma ya da çitleme (enclosure) hareketidir.[3] "Çitlenen" yerler Britanya'nın tarımsal arazileri, yani otlakları yahut ekim alanlarıdır.

Çitleme sürecinin en önemli sonucu toprağın ve işgücünün metalaşmasıdır; binlerce küçük çiftlik (1790 itibarıyla) dev kapitalist mülklere dönüşmüştür (tarımsal arazinin yüzde 75'i iki-üç bin toprak sahibinin eline geçmişti). Metalaşma, tüm mal ve hizmetlerin satılabileceği anlamına geldiği için, geleneksel koruma mekanizmalarının da ortadan kalktığını ifade ediyordu. Bunun sonunda mülksüz, güçsüz, sadece "yardımla" yaşayabilecek bir çiftçi sınıfı, yani fiilen köle bir işgücü ortaya çıkmıştı.[4]

"Gözü pek köylülük" açısından sonuç, gerçekte çok daha kötü, yürekler acısıydı. Halkın büyük kısmının hayat tarzı yok olmuştu. Aslında çoğu durumda Marx'ın "eblehlik" ifadesini (ki, gaddarlık da

eklenebilir) –tam olmasa da– hak etmekle birlikte, bu geleneksel köy yaşantısının bazı meziyetleri de yok değildi. Öyle ya da böyle, o eski kırsal nüfusu oluşturan insanların kaderi, 1750 ile 1850 arasında birkaç kuşağı kapsayan canlı bir cehennem –pamuktan dokunmuş bir cehennem olmuştur.

Pamuğun İngiliz kalkınmasındaki dolaylı ve dolaysız önemli rolüne, getirdikleri ve götürdükleri konusuna girmeden önce, Devletin İngiliz sanayi kapitalizmindeki rolü hakkında bir tespite ihtiyaç vardır. Çünkü, o devirde taşıdığı öneme ek olarak, Devletin her ülkenin iktisadi kalkınmasında üstlendiği bu rol, çoğu kez göz ardı edilmiş –önemsiz görülmüş, yok sayılmış– ya da düpedüz yanlış anlaşılmıştır (öyle de devam etmektedir). Durum, iktisat tarihçileri için nadiren böyle olsa da, iktisat kuramcılarının ve (genelde aynı kişiler olan) kapitalizmin ideologlarının çoğunluğu için böyledir. Bunlar, kitaba vesile olan "yanlış anlamalar" grubunun en büyüklerindendir.[5]

DEVLET: BİR VARMIŞ, BİR YOKMUŞ

Devletin yaptıklarının veya yapmadıklarının toplumun gelişmesindeki büyük önemi konusunda herkes hemfikirdir. Asıl anlaşmazlık bundan sonra başlar ve giderek keskinleşir. Devletin rolü ne zaman yapıcı, ne zaman yıkıcıdır? Ne zaman yaşamsal olmuş, ne zaman etkisiz kalmıştır? Devletin kamu ve özel kurumlar (hatta kişiler) bağlamında "kompozisyonu" nedir? Bu ve benzeri sorular söz konusu rolü teorik ve ideolojik açıdan incelenebilir bir yere oturtsa da, analitik açıdan en çetrefilli soru hâlâ havadadır: Devletin iktisadi kalkınmayla ilişkisi, toplumsal gücün fonksiyonlarını ve değişen yapısını ne ölçüde ve ne yolla meydana çıkarır, ne yolla gizler?

Devletin rolünün artmasını isteyenlerle azalmasını isteyenler arasında böyle kapsamlı sorular üzerinden giden tartışma, belirli başlıklarda yoğunlaşır: Kanunlar ve düzenlemeler; mali, parasal ve ticari politikalar; sübvansiyonlar, refah vb gibi. Ne var ki Devletin rolünü asgariye indiren anlayış bile, engellenmesinde veya yapılmamasında Devletin zorlayıcı ya da hoşgörülü olduğu şeyleri bilmek kadar, başka

şeyleri de, örneğin birtakım eylemlerde örtbas edilenden Devletin sorumlu olduğunu bilmeyi de gerektirir; ki genelde hep "örtbas" edilir.

Bu hususun yol açacağı durumların –ve öneminin– değerlendirmesi buradaki sınırların dışına çıkmayı gerektirir. Fakat, sırf başlıca kafa karışıklıklarını işin başından tespit etmek amacıyla, egemen görüşün meşhur iktisatçılarından Britanya ve Almanya üstüne çalışan W.O. Henderson'ın Britanya hakkında söylediklerine bakalım:

Laissez-faire döneminde hükümetin iktisadi işlerle ilgili pasif bir rolü vardı (...) Yönetici sınıflar madenlerdeki ve fabrikalardaki büyük değişimler hakkında daha iyi bilgi edinebilseydi, Sanayi Devrimi'nden sonra şehirleri ve köyleri saran toplumsal acılar daha katlanılabilir olurdu (...) Hükümet etkisizdi, çünkü bir şeyler yapması için sebep görmüyordu. [6]

Bu ifadedeki "hükümet" ve "yönetici sınıflar" ile bunlara atfedilen "pasiflik" ve "etkisizlik", kilit sözcüklerdir. Bunlar, Sanayi Devrimi sırasındaki İngiliz "Devletinin" rolüyle ilgili olarak Henderson dışındaki düşünürlerin de akıllarında olan terimlerdir. Ne var ki Henderson gibi titiz bir araştırmacının, "yönetici sınıfların" hiç de pasif yahut etkisiz olmadıklarını, tersine, "toplumsal acılara" ve "büyük değişimlere" yol açtıklarını, hatta bunların sonuçlarından yarar sağladıklarını öğrenmesi pekâlâ mümkündü. Kaldı ki, "etkisizlik" ve "bir şeyler yapmak" konusunda "sebep görmedeki" yetersizlik, yöneten sınıfların özel çıkarıyla kamu gücünün belli bir bileşimi şeklinde de tarif edilebilir.

"Laissez-faire döneminde" İngiliz yönetimi –gerek Avam gerekse Lordlar Kamarası– büyük oranda toprak sahiplerinden, asillerden ve yeni boy veren ya da doğan, güçlerini ve emellerini kömür madenlerinin büyüyüp derinleşmesine adamış, umutlarını sanayinin ve ticaretin artmasına bağlamış (bir kısmı da asiller grubuna dahil) Whig'lerden oluşuyordu. Giderek zayıflayan taht hariç, bu kamusal ve özel "rollerin" birlikte ifade ettiği şey, büyük ölçüde "Devlet" demek oluyordu: O gün ile bugün arasındaki fark teferruattan ibarettir.

Çitleme Hareketi sırasında (yürütme parlamentoya, "yargı" bölge idaresine aitti) "gözü pek köylülüğün" topraksızlaştırılma koşullarıyla, fabrikalar ve madenlerdeki koşullar arasındaki farklar, yüzeyseldir.[7]

Benzer şekilde, Almanlar ve Amerikalılarla İngiliz işçilerinin koşulları da iktisadi farklılıklar gösteriyordu. Ama bütün bu durumlarda farklılıklara baskın gelen bir ortak yan vardı: Her birinde bu koşullardan asıl sorumlu olanlar ve nemalananlar ile Devleti oluşturanlar ya da “devlet katında” sözlerini geçirenler aynıydı.

Şu noktayı kendimize tekrar tekrar hatırlatmamız şart görünüyor: İktisadi ve siyasi güç arasındaki bağlar –özellikle de kapitalist toplumda– en dayanıklı çelikten örülmüştür. Aslında bu olgu modern dünyada güçlenerek büyümektedir: Demokrasi geliştikçe iktidardakilerin kafa karıştırmaya, yanlış bilgilendirmeye, iktidar çevrelerine ait bilgileri saklamaya yönelik dolaylı ve dolaysız yöntemleri geliştirmeye ve kullanmaya olan ihtiyaçları –ve yetenekleri de– büyüyor. Sahnesi medya ve starı da TV olan bu sürecin karakteristiğini ifade eden en iyi terim, “fırıldak” gibi görünmektedir. Çok daha fazlası Bölüm 2’de, az sonra!

Nüfusun büyük kısmının darmadağın edilip baskılanmasıyla dayatılan İngiltere’deki Sanayi Devrimi’ne dönerken, o dönemde demokrasinin yokluğunun Devletin anavatandaki işlerini epeyce hafiflettiğini belirtmeden geçmeyelim. Ülke içinde kuvvete sürekli olarak, şiddete de gerektiğinde başvurulurken, dışarıda her ikisi de Devletin rutin görevleriydi. Aksi takdirde Britanya İmparatorluğu büyüyemezdi.

İMPARATOR PAMUK

Yün ticareti ortaçağdan bu yana İngiltere için önemli olmuştur. 18. yüzyıl boyunca üretimi ve ticareti daha da önem kazanan yün, yüzyılın sonunda İngiliz iktisadi gücü için yaşamsal hale gelmişti. Ancak, 1815’teki ilk fabrikayla sinyali gelen modern fabrika sisteminin doğuşu, yünü pamuğun gerisinde bıraktı. 18. yüzyılda yün imalâtı, (bizim bildiğimiz anlamda) fabrikalarda değil, tarımla geçinen ailelerin köy evlerinde ve çoğu kez tamamlayıcı bir uğraş –ya da “ev-sanayisi”– olarak yürütülürdü.

18. yüzyıl başında, yün işleme teknolojisi el çıkrığı ve el tezgâhından ibaretti. Dokumacılığın iplik eğiriciliğinden daha verimli olması (fark

1730’dan itibaren açılmıştır), eğirme tekerleğinin icadını tetiklemiş; 1760’lı yıllarda su çarkı icat edilmiş; 1780’lerde de bu iki buluşun birleşimiyle iplik bükme makinesi ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, ev sanayisini maziye gömüyor ve su gücüyle çalışan yün imalathanelerini devreye sokuyordu. 19. yüzyılın başında, bu kez, dokumacılık verimlilikte geri kaldığı için, buhar gücüyle çalışan dokuma tezgâhı bulundu. 1776’da Watt’ın icat ettiği buhar makinesinin 1815’te iplik bükme makinesiyle birleştirilmesi ve pamuklu dokumacılıkta buharla çalışan dokuma tezgâhlarının kullanılmasıyla birlikte, dünyanın ilk modern fabrikası da ortaya çıkmıştır.

Bu anlatılanlar, kapitalizmin sanayileşmeyle kaynaşmasına örnektir. Süreç boyunca sömürgecilik ve milliyetçilik de üstlerine düşeni yapıyorlardı: Yün, İngiliz topraklarında “yetişiyor”; pamuk, ilginçtir, pazarın büyük kısmını oluşturan sömürgelerden –önceleri Britanya’ya ait Batı Hint Adaları’ndaki kölelerin çalıştığı plantasyonlardan, daha sonra da Kuzey Amerika’daki mukabillerinden– geliyordu. Hobsbawm şöyle işaret eder:

1770’e kadar İngiliz pamuklu ihracatının yüzde doksanından fazlası başta Afrika olmak üzere (...) sömürge pazarlarına gidiyordu. 1750’den itibaren sanayi, itici gücünü ihracattaki büyük çaplı artıştan aldı; bu tarihten 1850’ye kadar pamuklu ihracatı on katından fazlasına ulaştı. Azgelişmiş dünyayla pamuk üzerinden bu şekilde kurulan bağ, tüm çalkantılara rağmen varlığını sürdürmüş ve güçlenmiştir. (1968, 41)

Belirtildiği gibi, 1815’ten önce buhar gücüyle çalışan pamuklu fabrikası yoktu. Bu bağlamda pamuklu dokuma sanayisi, Sanayi Devrimi’ni ve onunla birlikte Britanya’nın dünyada onlarca yıl devam eden ticari, mali ve askerî egemenliğini başlatan kuvvet olmuştur.

Dünya cehennemi

İlk ve peşi sıra kurulan fabrikalardaki ücretler ve çalışma koşulları tek kelimeyle korkunç, ozan William Blake’in ifadesiyle “şeytani” idi – hele kömür madenlerindeki ve yeni oluşan sanayilerdeki koşulların tarifi imkânsızdı. Ama hiç değilse ortada çalışılacak bir iş vardı. Oysa 18. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar geçen

dönemde, mülksüzleştirilen tarımsal aileler için hiçbir iş yoktu. Bunun sonucu olarak da, Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği 19. yüzyılın başlarında, nüfusun yarısı sadece aşırı yoksul ve çaresiz değil, erkeğiyle, kadınıyla, çocuğuyla çökmüş durumdaydı: Aynı sosyal felaket günümüzün "yükselen ekonomilerinde" yeniden (ve çok daha büyük bir şekilde) ortaya çıkıyor.

Hatırı sayılır bir nüfus için "seçenekler" sınırlı ve ağırdı: Ya hayatta kalmaya yetecek ücretle 12-14 saat çalışmak;[8] ya madene, fabrikaya yahut "işyerine" tıkılmak (karı, koca ve çocuk sık sık ayrı tutulurdu – köleler gibi); ya da açlıktan ölmek.[9]

Ancak bu, uzaktan görünen resimdir. Biraz yaklaşınca, pamuklu dokuma fabrikalarında, ipliği ve çıkrığı yetişkinlerden daha ustaca kullanan yaşları dört ile on arasındaki çocuk işçileri[10]; kömür madenlerinin dar tünellerinde yetişkin erkeklerden çok (daha ucuza geldiği için) "çocuk-arabalarıyla" kömür çeken küçük kadınları görürüz. Bu kadınların ve çocukların bir kez tıkıldıkları madenden canlı (veya tacize uğramadan) çıkmaları kural olarak imkânsızdı. Sanayi Devrimi sırasında Britanya'nın köle ticaretindeki rolüne atfen Hammonds'ın saptamasıdır:

insanın gücüne güç katacak buhar makinesi henüz icat edilmişti; sahiden de çaresiz hemcinslerini alıp satanlara verdiği güç pek müthişti.[11]

Yeni boy veren sanayi kapitalizminin yandaşı ahlaki maharet sahibi sözcüler düşünce alanında hiç eksik olmamıştır. Bunlardan, sanayi toplumunun bebeklik dönemine denk gelen Jeremy Bentham'ın "faydacılık" ve "ahlakçı aritmetik bilimi" kavramlarına az ilerde değineceğiz. Bentham, pamuk fabrikalarındaki yeni sanayi teknolojisi için, küçük çocuğa benzetmeyle, "ilacın, yarardan çok zarar vereceği küçük bir bebek bile, kesin ve evrensel değerlerle donatılabilir" demektedir (Stark, 1954). Günümüzde "katı sevgi" denilen şeyin ilk örneklerinden!

Milliyetçiliğin pamuklu sanayisinin doğuşundaki rolünün incelenmesi, kapitalizm, sömürgecilik ve sanayileşmecilik arasındaki veri dinamik ilişkiler kadar, Britanya'nın iktisadi, siyasi ve askerî

gücünün yükselişinde pamuğun rolünü de açıkça ortaya koyar. Hobsbawm, dönemi anlattığı bölüme “Sanayi Devrimi diyen, pamuk diyordur” diye başlamıştı (1968, 40); kaldı ki pamuk diyen de Britanya’da Devletin bu yoldaki rolünü es geçemez. İngiltere’de pamukludan önce yünlü dokuma sanayisi temeldi ve geçmişi ortaçağa uzanıyordı.[12] İngiltere’de yünlü ticareti, perakendecileri, yünlü giyim üreticilerini ve koyun yetiştiricilerini kapsayan çok büyük bir siyasi güce sahipti. 1700’de, İngiltere’de Devlete egemen olan yünlü dokumacılık lobisi, –o sırada dünyanın başlıca pamuklu üreticisi olan– Hindistan’dan yapılan tüm pamuklu dokuma ithalatını yasaklatmıştı.[13] Bu yasak ilk başta yünlü sanayisine hizmet etmesine ve daha önce belirttiğimiz meselelere rağmen, pamuklu sanayisinin bebekliğinde ve ilk adımlarında rekabetten mutlak bir şekilde korunmasında temel eleman olmuştur. Bu durum, ülkede Ricardo’nun sözcülüğünü yaptığı “serbest ticaret” öğretisiyle açıklandı.

DİZGİNLER SANAYİLEŞMECİLİKTE

“Devrimci” dönüşümlerle etkileşim içinde gelişen ve yayılan pamuklu sanayisinin, önceleri tüm diğer sanayilerin dönüşmesine ve yayılmasına zemin hazırlamış olması doğaldır. Toprak kap-kacak, madencilik, metal eşya, kömür ve ulaşım bu sanayilerdendir. Ne var ki tesiri, en çıplak haliyle ulaşımda görülür. Ulaşımın modernizasyonu sadece tüm sanayiler ve ticaret açısından değil, sanayileşmenin alabildiğine gelişmesi açısından, hatta sömürgeciliğin derinlemesine nüfuz etmesi ve emperyalizmin gücü açısından da çok büyük öneme sahip olmuştur.

Tüm bu gelişmelerde yaşamsal öneme sahip olan şey buhar makinesidir. Onun sayesinde kömür üretimi aniden artmış, demiryolu ve buharlı gemiler doğmuş, (o döneme has) homurtulu bacalarından duman üfleyen devasa fabrikalar türemiştir. Günümüzde üretim verimliliğinin kilit elemanı olmalarına rağmen pek önemsenmeyen makine imalatı üretimindeki ve yapısındaki köklü değişim de, yine buhar makinesi sayesindedir.

Ancak en önemli sonuçlar ulaşımdaydı. Demiryolu sayesinde iç ulaşım ağı hızla yaygınlaşırken, buharlı gemiler de hızla ve en ucuz şekilde kıtaları birbirine bağlamıştı.[14]

Yaygınlaşan buhar gücüne dayalı taşımacılık her yönüyle ele alındığında, sırf ulaşım araçlarının (buharlı geminin, tekerleğin ve demiryolunun) gereksindiği şeylerin kömür, çelik ve makine vb. gibi kritik sanayiler için oluşturduğu büyük pazar hemen fark edilir. 20. yüzyıla kadar bu etkinin bir benzeri daha yoktur. Belki otomotivin –doğrudan ve dolaylı– etkileri bununla kıyaslanabilir.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki bu oluşumun, ki ayrıntıları Bölüm 2'de tartışılacaktır, geniş iktisadi anlamı şudur: Büyük ölçeğin gerekleri ve olanakları, kitlesel üretim ve hızlı ulaşım, tarımda ve sanayide –ucuz çelik, ucuz gıda, ucuz makineler ve daha bir sürü şey sayesinde– müthiş bir üretim artışı yanında, başlangıçtaki insafsız devasa şirketler üzerinden dünya çapında entegre çalışan bir ekonomi ve emperyalizm yarattı. Tüm bunlar da, sonradan 20. yüzyılın sanayi devrim(ler)ine temel olan İkinci Sanayi Devrimi denilen şeyi mümkün ve zorunlu kılmıştır.

Böylesine sarsıcı iktisadi değişmeler, toplumsal (kültürel içindedir) ve siyasal alanda aynı ölçüde sarsıcı değişmelere yol açmadan mümkün olamazdı. 1850'ye kadar toplumun üst tabakası için olumlu olan bu değişimler Büyük Britanya'daki –İngiliz, İrlandalı, İskoç yahut Galli– büyük çoğunluk için oldukça ciddi ve çok yönlü bir yıkım yaratmıştı. Bu dört toplumda da kentler, fabrikalar ve madenler, nüfuslarının yarısından fazlasını zehirleyen yabani otlar gibi büyümüştür.

Feci çalışma koşulları yukarıda özetlenen[15] madenler ve fabrikalar, Britanya halkının büyük kısmının –en çok da çalışan kesimin[16]– geleneksel yaşantısını dağıtmadan ortaya çıkamazdı.

Sadece bir hayat tarzından diğerine geçişin korkunç koşulları, baskıları ve korkuları değil, aynı zamanda mevcut koşullarda da somut gerileme vardı. O dönemde yapılan –üst ve alt tabakadan, tutuculardan ve köktencilerden gelen– açıklamaları ve mevcut verileri dikkatle inceleyen Hobsbawm'ın vardığı sonuç, (ılımlı sosyalist) Fabian Society'nin lideri Sidney Webb'in doğru söylediğidir:

1837’de Çartistler kendi dönemlerini 1787 ile kıyaslayıp çalışanların bu iki dönemdeki sosyal yaşantılarının muhasebesini yaptılarsa, geniş halk kesimlerinin hayat standardındaki gerilemeyi kayda geçmemiş olmaları muhtemel değildir.[17]

Çartist hareket, 19. yüzyılın ilk yarısında Britanya’daki sosyo-ekonomik gidişin yönünü değiştirmeye yönelik girişimlerden sadece biriydi. Daha öncesi, bir protestolar dönemiydi: Ludistlerin (“makine-kıranlar”) damgasını vurduğu sonu gelmez çalkantılar, 1819 Peterloo Kıyımı, işçilerin birlikler kurarak yaptıkları reform zorlamaları, fabrikalara ve Yoksullar Yasası reformuna yönelik siyasi çabalar, ve daha sonra da 1840’lı yıllar boyunca çalışanların daha güçlü siyasal temsilini hedefleyen Çartist hareket. Bunların hepsi, mümkün olduğu ölçüde, izleyen bölümde emekçi ve sosyalist hareketler kapsamında ele alınacaktır.

Britanya’daki sanayi kapitalizminin “dar anlamda” iktisadi gidişine bakıldığında görülür ki, mevcut temponun devamı ya da artması, yüzyılın ortasından itibaren, kendisiyle birlikte dünya ekonomisini de değiştirmesine ve genişletmesine bağlıydı.

Ekonominin büyümesi sadece sermaye ve mal ihracatının artışıyla mümkündü –kaldı ki bu artışın imparatorluğa sağlayacağı başka yararlar vardı. Britanya’nın 19. yüzyıldaki başlıca iki borçlusu olan Almanya’da ve Birleşik Devletler’de yatırımlara yönlendirdiği sermayeyi artırma zorunluluğu, Britanya’nın palazlanması için artık rekabeti zorlaştırmaktan başka şansı kalmadığını anlatıyordu. Yüzyıl biterken yarış da bitiyordu.

Çok açıktır, 1750’den 1850’ye uzanan dönem hem nitel hem de nicel özgülükleriyle hayret uyandırıcıdır. Nitekim bütün gelişmeler –(özellikle) İngiliz sanayi kapitalizminin gereksindiği ve sürüklediği iktisadi, siyasi ve toplumsal yelpazenin tümüne yönelik– kuramsal ve düşünsel zenginleşmenin eşliğinde ortaya çıkmıştı. Zaten klasik ekonomi politik denilen şey de, genel olarak bu süreçlere çözüm arayışıydı; Marx ve Engels ise aynı çerçevenin muhalif tarafıydı. Bu noktada, her iki tarafın savlarındaki temel unsurların eleştirel çözümlemesine geçiyoruz.

BEYİN TAKIMI

Klasik ekonomi politiğin teorik çerçevesinin ilk soluğu Adam Smith'tir. Zaten daha ilk anda, kapitalizmin ideologu olmuştur. Wealth of Nations'da (Ulusların Zenginliği) hem sanayi kapitalizmine ayakbağı olan siyasi engellere karşı esas tezlerini koymuş, hem de "ülkelerin zenginliğinin" o engellerin kaldırılmasına ve serbest rekabet piyasalarının doğmasına bağlı olduğunu ileri sürmüştür.

Smith'le uyumlu fikirlere (Locke'un mülkiyet'ine, Defoe'nun emek'ine, Petty'nin ticaret'ine) daha önce değindik. Fakat kendi döneminin hâkim "merkantil sistemine" derinlemesine ilk saldırı, "laissez-faire" ekonomisinin olabilirliğini inceleyen tutarlı bir analizle birlikte, Smith'ten gelir.[18]

Ne kadar derinlemesine olsa da, her yenilikçiden beklenebileceği üzere, Smith "sadece" bir çerçeve sunmuştur. İlk olarak Smith'in temel savlarını inceleyeceğiz. Ardından sırayla Ricardo, Malthus, Bentham, Jean-Baptiste Say (1767-1832) ve Mill'in öne çıkan görüşlerini ele alacağız. Hepsi de Smith'in muhakemesinden hareketle sınırlı bir alanı inceleyip yapıyı tamamlamışlardır: Ricardo dış ticaretle; Malthus toplumsal acıların sözde-bilimsel açıklamalarıyla[19]; Bentham (çocuk emeği istihdamının teşvikine ek olarak) mevcut iktisat kuramının temelinde hâlâ yer almaya devam eden insanın doğası kuramıyla; Say "makroiktisat kuramının" temelleriyle (daha doğrusu, Keynes'e kadar mevcut olmadığı için, yokluğunun gerekçeleriyle); ve Mill de klasik ekonomi politiğin sentezi –ya da belki daha uygun bir deyişle, ağıtı– ile ilgilenmiştir.

Mill'den sonra, iktisat mesleği denilebilecek şeyin 1850'li ve 60'lı yıllardaki işi, klasik ekonomi politiğin Marx ve benzerlerine sağladığı silahlardan (en başta emek-değer kuramından) kurtulma çabasından ibaretti ki, daha önce, yine sanayi kapitalizminin yolunu açmak için bunları Smith de ileri sürmüştü. Çabaların sonucu "neoklasik iktisat" oldu (Bkz.: Bölüm 2). Artık Adam Smith'in büyük eserine geçebiliriz.

Adam Smith

Bir ahlak felsefesi hocası olan Smith, ilk “iktisatçı” oldu. Kendinden önceki uzun merkantilist dönemin –belli bir iktisat politikasına yandaş veya muhalif– “broşür” yazarlarından bu yönüyle ayrılır. Düşündüğü sosyo-ekonomik reform programının kapsamlı çerçevesine bakıldığında, Smith’in, savlarına temel sağlamak amacıyla insanın doğası kuramına mecbur kalması akla yakındı.

Döneminin sosyal kavrayışıyla içli dışlı olan Smith, temele bir “doğal düzen” koyuyordu. Kendi haline bırakılmakla en iyi işleyen bu düzen, Smith için, Devleti iktisadi işleyişten dışlamak, işi oluruna bırakmak, anlamına geliyordu. Doğal düzen ön kabulünün temelinde insanın doğası vardı. Bu doğa, altı “motiften” oluşuyordu: kendini sevme, sempati, özgürlük arzusu, uyum duygusu, çalışma alışkanlığı ve bir de, “değiş tokuş, takas ve mübadele eğilimi”.

Her şeye rağmen Smith’in görüşü, iktisat kuramının en temeline yerleşen “homo economicus”[20] kavramından çok daha anlaşılırdı. Bırakın insanları kendi hallerine, diyordu Smith, Tanrı’nın bahşettikleri, mükemmel olmasa da, mümkün olan en iyi sosyal düzeni sağlayacaktır.

Varsayalım Smith’in kaydettiği motifler eksiksiz bir şekilde hepimizin içinde (en azından Batı kültüründe) mevcut olsun. Tabii yine “doğal” olarak başka motifler de vardır. İşte bu son gruptakilerin çoğu irrasyonel, hatta bazıları düpedüz iğrençtir: “Yedi ölümcül günah”[21] ile korku, utanç, nefret ve diğerleri bu gruba girer. Smith’in ve asıl ondan çok bugünkü egemen iktisadın sözcülerinin savunduğu dünya, ki “serbest piyasa”nın her şeyi halletmek üzere[22] tüm toplumsal geleneklerini kaldırıp attığı bir dünyadır, çok tehlikeli bir şekilde kıyısına gelmemize rağmen, hâlâ tam olarak gerçekleşmiş değildir.

Ola ki gerçekleşir, işte o zaman sebep Smith’in ekonomi politiğidir; yoksa çalışmasının vurucu yönlerini oluşturan insan doğasıyla ilgili kavramları değil. Hassasiyetle üstünde durduğu şey, bugün “girişimci sermaye” diye tabir edilen, o zamanlar atılım halindeki teknolojik ilerleme olan şeyin önündeki engellerdi. O engeller de zaten, Smith’in “merkantil sistem” diye adlandırdığı şeyin ta kendinden kaynaklanıyordu.

Bu sistemin hayata geçmeye başlaması, kapitalizmin ve sanayileşmenin henüz embriyo formunda oldukları iki yüzyıl öncesine uzanır. Dünya, yeni doğan ulus-devletlerin bitmeyen savaş seferlerine, gerek Avrupa'da gerekse denizaşırı mesafelerde toprak elde etmek için birbirlerine girmelerine sahne oluyordu. Devlet tüccarlara, yatırımcılara ve sanayilere (üstelik sadece gemileri ve orduları için değil), ihtiyaç duyuyordu. Zamanın "işadamları" da Devlete muhtaçtı: İç piyasanın gümrük tarifeleriyle, denizlerin ve uzaklardaki toprakların deniz kuvvetleriyle korunması ve ticaretin ve sanayinin de (Doğu Hint Kumpanyası ve Batteries Royal örneklerinde görülen) tekelci imtiyazlarla donatılması gibi. Yeni dönemin ilk evrelerinde, iktisadi ve ulusal varlığın devamı için bunların hepsi, hatta daha fazlası gerekiyordu. Ne var ki, onlarca yıldır yıpranan sistemin paslanmış iktisadi dişlileri, 1776'dan itibaren teklemeye başlamıştı.

Bu yüzden, Smith'in teşhisini koymasıyla birlikte –George III'ü saran sihirli çemberin dışındaki– siyaset ve iş çevrelerinden hızla büyüyen bir destek gördü. Bir insan ömrünü aşmayacak bir süre içinde de, 1776'da kurumsal olarak henüz mümkün olmayan ilk fabrika, ve haliyle, Smith'in savunduğu sosyo-politik bağlamın gerçekleşmesi, zorunlu hale geldi. Böylece modern ekonomilerin ve iktisadın çağı başlamış oldu....

Merkantilist yöntemlerin ve araçların Smith tarafından eleştirilen aymazlığı ve tamahkârlığı tam anlamıyla doğrulanmıştı; ama Smith'in, sanayileşmenin zaman içinde anlamlı gelişmeler sağlayacağı yolundaki umudu, sıradan insanların çoğu için umut olmaktan uzaktı. Ona göre sermayenin çıkarına aykırı tüm engeller kaldırılmak zorundaydı, bu yüzden çalışanların nesillerdir sürdürdükleri hayatın bozulduğunu fark etmiyordu. Ayrıca rekabetin "görünmez elini" sanayileşmenin yok edeceğini de göremiyordu, çünkü "bireysel arayışın sosyal refaha" dönüşümüne takılmıştı. Oysa bugün açıkça ortaya çıktığı gibi, sayısız küçük firma bir çırpıda kenara itilip devlerin lokması olmuş, rekabetçi baskı yerini tekelci düzenlemelere bırakmıştır. Verim gerçekten artmıştı ama bütün kazanç sosyal piramidin tepesindekilere gidiyordu![23]

Smith'in "başarılı sanayileşmenin yan etkileri" konusundaki körlüğünü bağışlamak mümkündür;[24] fakat, çağımızın ve geçmişin

gerçekleri karşısında günümüz iktisatçılarının kayıtsızlığını bağışlamak başka bir şeydir. Galiba şunu söyleyebiliriz: Bu kadar cehalet, ancak tahsille mümkündür.

“Görünmez el” mi, “görünmez yumruk” mu?

Ekonominin kilit sektörlerinde –egemen iktisat ve iş çevrelerinin yüceltttiği– rekabetin yerini çelmeleme almıştır, ki Smith’in beklentileriyle neredeyse taban tabana zıttır. Yaygın ve çok sayıda küçük firmayı kapsayan “Smith’çi” rekabet, koşulları gereğince maliyetleri düşmeye zorlar; firmaların emek, malzeme maliyetleri, “idari ücretler” ve faiz ödemeleri karşılığını aşacak bir fiyat koymasına olanak tanımaz.

Oysa bugünün dev firmaları (GM, Ford, Chrysler ve diğerleri) arasındaki çelmeleşme esas olarak çok yüksek maliyetli reklamcılık ve ondan aşağı kalmayan ürün farklılaştırma (buna ürünlerin “kasıtlı olarak modasını geçirme” dahildir) üzerinden yürür. Bu maliyetlerin tüketici fiyatlarına yansıtılması, her ülkede çağdaş sanayinin karakteristiği olan az sayıdaki şirket (“oligopoller”) arasında yapılan genel ve birebir anlaşmalarla gerçekleşir.[25] Smith’in bilhassa üzerinde durduğu nokta Devlet gücünün suistimaliydi; yoksa sanayileşme sayesinde anormal büyümüş şirketlerin göz diktiği ve Devletin uysalca göz yumduğu bir baronluk kudreti hayal etmiyordu.

Smith’in Ulusların Zenginliği kitabının günümüz iktisat düşüncesine hâkim olan serbest piyasacılığın payandası olduğu söylenir. Bunu yapanların, Smith’in işadamlarıyla ilgili Giriş’te verdiğimiz pasajdaki[26] olumsuz görüşlerini görmezden gelmek (veya hepten göz ardı etmek) zorunda olmaları icap eder.

Smith’in, zamanı, yeri ve sosyal çerçevesi itibarıyla usta işi sayılabilecek kitabı, tutarlı bir tarihsel, siyasi, iktisadi analizi dikkate değer bir toplumsal felsefeyle birleştirir. Yine, toplumsal bir incelemeden beklenebileceği ölçüde makul bir bilimsel eser olarak da görülebilir –buradaki “bilimsel” sıfatı gözlem, muhakeme ve sınanabilir hipotezler birliğini anlatır. Oysa egemen iktisadın geleneğinde bunun yakınından geçebilenler sayılıdır.

Smith'in Zenginliği tüm derinliğine karşın iki temel süreci es geçer: Bunlar dış ticaretin ve makroekonomi kuramının alanlarıdır. İlki kendinden hemen sonra Ricardo tarafından; ikincisi de Jean-Baptiste Say[27] tarafından ele alınmıştır. Ricardo, şimdi göreceğimiz gibi, sadece dış ticaret kuramında değil fakat kuramlaştırmanın kendisi hakkında da katkı yapmıştır ve fikirlerinin iktisat düşüncesi ve iktisat politikası üzerindeki etkisi şimdi de devam etmektedir –üstelik bugün kendi dönemindekinden daha da baskındır.

David Ricardo

Yukarıdaki "bilimsel" sıfatı Ricardo'nun hakkıdır; ama bir ölçüye kadar.[28] Bilim, tümevarımsal ve tümdengelimsel akıl yürütmeyi birleştirir. İlki, gözlemleri genelleştirir; ikincisi, mantığa dayanır – tanımlar, kabuller ve çıkarımlar üzerinden sonuca gidilir.

Ricardo tezini, tümdengelimsel, soyut kuramının yenilikçi (ve uzun ömürlü) çerçevesi içinde ortaya koymuştu. Bugünkü kuramcıların tersine, iktisadi gerçeklerin cahili değildi. Yetişkin olarak hayatının büyük kısmını finans dünyasında geçirmiş, başarılı olmuş ve Büyük Britanya'nın yararına olacak iktisadi stratejinin niteliği konusunda keskin bir sezi edinmişti: Küresel serbest ticaret.

Smith gibi Ricardo'nun fikirlerinin de öncüleri vardır. Bu kapsamda Grotius'un 17. yüzyıl Hollanda'sına ait düşünceleri başta gelir (Ricardo'nun ailesi Hollanda göçmenidir). Ricardo'nun Principles of Political Economy and Taxation (Vergileme ve Politik Ekonominin Prensipleri) adlı eseri 1817'de çıktı; politikaları ise "Tahıl Yasaları" (the Corn Laws) üzerinde kopan kapışmanın ardından Britanya'da 1840'larda zafer kazandı. İşte biz de meseleyi ve Ricardo'nun kuramını, kuramın ve zaferin doğuşuna etkileriyle inceleyeceğiz. Bu kadar zaman önce ortaya konulmuş bir kuramın, günümüzün tamamen farklı dünyasında, gerek biçim gerekse içerik açısından, hâlâ hiç el sürülmeden kalmasının nedenini anlamak gerçekten önemlidir (ve zordur da).

Smith'in o dönemde henüz embriyonik evresindeki modern sanayileşmenin açılımlarını ayırt edebilmesi gibi, Ricardo da,

Britanya'nın –birtakım sanayileri içeren bir ekonomiden ziyade– sanayileşmiş bir ekonominin eşiğine geldiğini, eskisinden çok çeşitlilikte ve nicelikte ithalat yapmak zorunda olduğunu ve ihracatını da bunu karşılayacak düzeye çıkarması gerektiğini, önceden görüyordu. İthalat giderek artan ölçüde gıda maddelerinden ve sanayi hammaddelerinden; ihracat da sanayi mamullerinden (kömür, pamuklu kumaş, makine vb.) oluşuyordu. Ayrıca, ihracata ya da ithalata ciddi bir engelleme olmadığı sürece, Britanya'nın sanayileşmesi hızını düşürmeden ilerleyebilirdi. Bu ikincisi kesinlikle Smith'in de hedefiydi, ama o amacına uygun bir biçimde genel olarak iktisadi özgürlüğü savunmakla yetinmişti.

Serbest ticaret düsturu

Ricardo'nun zamanında serbest ticaretin önündeki en önemli engel, tahıl ithalatını kısıtlayan 17. yüzyılın "Tahıl Yasaları" idi. 1817 yılında bu yasalar –küçük ve verimsiz yahut büyük ve verimli– bütün çiftçileri koruyordu. İkinci gruptakiler, siyasi güç sahibi toprak soyluları, yani kısıtlamadan çıkarı olan asıl kesimdi.[29] İthal tahıl üzerindeki tarife büyük bir "rant", –yahut Ricardo'nun tabiriyle çalışmaksızın kazanılan gelir,– üretimle değil iktidarla sağlanan bir getiriydi.[30]

Bu payla ilgili esas mesele, işçilerin "asgari geçiminin", dolayısıyla üretim maliyetlerinin ana kaleminin gıda (temel olarak da, ekmek) olması ve fiyatının da tarifeyle suni olarak şişmesiydi. Böylece toprak sahiplerinin yüksek kârları, işçi ücretlerinin (gerçek değil parasal olarak) yüksek olmasına yol açıyordu. Bu da, Ricardo'nun tezine göre, toprak sahibi soyluların lehine sanayici kârlarının (parasal ve gerçek) düşmesi ve sanayinin gelişmesinin teklemesi demek oluyordu. 1817'de başlıca siyasi güç, toprak sahipleriyken, 1846'ya gelindiğinde ciddi bir siyasi mücadelenin ardından Tahıl Yasaları kaldırılmış ve giderek yükselen işadamları kesimi de Parlamentoyu kendilerine göre yönlendirmede yeterli hale gelmişti.

Ricardo'nun serbest ticaret tezinin temeli "karşılaştırmalı üstünlük ilkesi" idi. Bu ilkeyle ima edilen politikaya bağlılık –ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırılması– "öteki şeyler aynı kalırken" üretimin

genelinde en yüksek verimliliğe ve böylece herkes için mümkün olan en yüksek yaşam düzeyine yol açacaktı. Tahıl Yasalarının kaldırılmasının hemen ardından Marx, 9 Ocak 1848'de Brüksel Demokratik Birliği'ndeki konuşmasında bugüne de kolayca –ve dosdoğru– uyan bir gözlem yapmıştı:

Sınırsız rekabetin bir ülkede yol açtığı yıkıcı her sonuç, dünya piyasasında çok daha büyük boyutlarda yeniden doğar.

Eğer Serbest Ticaretçiler bir ülkenin diğeri pahasına zenginleşmesini anlayamıyorlarsa, hiç hayrete gerek yoktur ki aynı beyefendiler bir ülkedeki iki sınıftan birinin diğeri pahasına zenginleşmesini anlamaya da yanaşmayacaklardır.

Ricardo'nun kuramı hâlâ etkili, üstelik daha güçlü ve daha yıkıcı. Sırf nedenini kavramaya girişmek için bile, iktisat kuramının yaşam destek sistemi olagelmiş ve olmaya devam eden şu "öteki şeyler" ile birlikte "dışlananı" keşfetmek üzere durup bir bakmak şarttır.

Soyut teorinin karşısında dünyevi gerçekler

Soyut iktisat kuramının kabulleri "öteki şeylere" gömülüdür. Gerçekliğe belli ölçüde –ama sadece o ölçüde– makul yaklaşırlar ve kurama, o da sırf taşıması gerektiği için, bir geçerlilik verirler.[31] Ama şeytan, malum, ayrıntıda gizlidir.

Ricardo'nun kuramını daha onun çağında problematik hale sokan söz konusu ayrıntılar bugün daha da artmıştır. İster o zaman ister şimdi, böyle detaylar esas olarak iktidarın kaynakları ve sonuçları hakkında açığa çıkardıklarından doğar. Şimdi, bunu aklımızda tutarak Ricardo'nun "ilkesini" onun çağında inceleyelim (ayrıca Bölüm 2'de kendi çağımıza bakacağız).

Söz konusu ilke, her ülkenin göreceli olarak en verimli olduğu alanda üretim yapmasıdır. Ricardo'nun klasik örneği Portekiz şarabıyla İngiliz kumaşıdır. Buradan hareketle, Britanya'nın her ikisini de Portekiz'den daha verimli üretmesine rağmen kumaşta şaraptan daha verimli olması halinde, Britanya'nın kumaş üretiminde uzmanlaşması ve Portekiz'den şarap ithal etmesi, Portekiz'in de şaraba –mahkûm kalacak olsa bile– sarılması gerekiyordu.

Portekiz ve Britanya için “aynı” kalacak –yani dışlanacak, incelenmeden bırakılacak, görmezden gelinecek– öteki şeyler nelerdi? Bu şeyler, Portekiz’in şarap (ya da diğer tarım ürünleri) dışında hiçbir şey üretmemesi, Britanya’nın da bütün kumaşı ve zamanla –sanayileşmenin mevcut dinamizmiyle– pek çok (hatta her türlü) sanayi mamulünü üreterek gelişmesidir.

Bunu sonucunda Britanya mantıken sanayi ülkelerinin en büyüğü ve böylece daha da kudretli, “modern” (eğitim, sağlık, siyaset, askerî güç vb. yönlerden) olurken, Portekiz (ve onun gibiler) odun kesip su çekmeye devam ederler –ve Britanya’nın iktisadi sömürgesi (nitekim Portekiz oldu da) veya daha beter olurlar. Rule Britannia. (En büyük, Britanya!)

Ricardo’nun kendi kuramının sonuçlarının farkında olması ya da olmaması bir yana, diğer ülkelerde nispeten bağımsız davranacak güçteki politika yapıcıları bu sonuçların farkındaydı. Nitekim, rekabet edemeyecekleri Britanya’ya karşı, ekonomilerini korumaya giriştiler; kendilerini korumacı tarifelerin arkasına aldılar ve “aşık atacak düzeye” gelene kadar sanayilerini sübvanse ettiler.

Böyle ülkelerin içinde en başta geleni kuşkusuz Birleşik Devletler’dir. Bu ülkedeki millî (“Hamilton’cı”) politikalar İç Savaş’a yol açan başlıca unsurlardan biri olmuştur. Güney, Smith’çi/Ricardo’cuyken (pamuğunun, pirincinin ve tütününün başlıca alıcısı ve ithalatının kaynağı Britanya idi); Hamilton’cı Kuzey, “bebek sanayiler” adını taktıkları şeyi korumanın peşindeydi. Korumacılık böylece 19. yüzyıl boyunca devam ederek Almanya[32], Fransa, İtalya, Japonya ve onlarla birlikte Britanya ve Kanada’yı da içeren, bugünün hâkimi Yediler Grubunu (G7) ortaya çıkardı.

Smith’in ve Ricardo’nun iktisadi tezlerine ilerideki bölümlerde, çağımızın iktisadi süreçlerine uygulanışlarının eleştirel incelemesini yaparken, yine döneceğiz. Bu kapsamda, bugün bile müthiş ve yenilenmiş bir enerjiye sahip olan ve o dönemde tüm yönleriyle henüz gerçekleşme sürecindeki kapitalizmin sosyal felsefesinin (eğer öyle denebilirse) ve sosyal politikalarının temelini oluşturan fikirlerin iki mimarını, yani Malthus ve Bentham’ı tartışacağız. Ancak önce önemsiz

olan ama iktisattaki yeri itibarıyla ileride büyük etki yapan iktisadi bir kavrama, Say'ın olmayan-makroekonomisine göz atıyoruz.

Jean-Baptiste Say

Kıta Avrupa'sında Adam Smith'in takipçilerinin işleri zordu; en çok da Say'ın memleketi Fransa'da. (Kısa bir dönem için Almanya'da "Smithianismus" adıyla popüler gibi oldularsa da Prusyalılar göz açtırmadılar.) Say analitik açıdan kritik noktalarda Smith'ten sapmakla birlikte[33] "serbest piyasa" adına en etkili ve coşkulu seslerden biri olarak görülebilir. 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki yoğun çabalarına rağmen Fransa'da uğradığı büyük başarısızlık kaçınılmazdı, çünkü Fransa Avrupa'nın en hevesli merkantilist ülkesiydi.

Onun asıl kalıcı katkısı, üstünde en çok durduğu analitik ("fayda") alanı değil, artık günümüzde makroekonomi diye bilinen bahse ait, arkada bıraktığı zamana dayanıklı "piyasalar kanunu" idi. Ne var ki, görüleceği üzere, bu "Say Kanunu", 1930'larda Keynes'ten gecikmeli bir ölüm hükmü yemiş, sonra Reagan devrinde yeniden diriltilmiş, bugünse kanlı canlı tepemize çıkmıştır.

Bunalım imkânsızdır

Say'ın "piyasalar kanunu", buradaki amacımızla ilgisi açısından, aşırı üretimin olamayacağını söylüyordu: "Arz kendi talebini yaratır." Gerçi Say asla böyle özlü ifade etmemişti ama önermesi esas itibarıyla buydu. Bu fikrin kabulü, kolayca, yol açtıkları sıkıntı ne olursa olsun "piyasalara" müdahalenin kesinlikle gerekmediğine ya da istenmediğine yorulabilir. Sıkıntı –ister başarısız girişimler, ister uzayan işsiz sıraları olsun– nihayetinde bir şekilde hallolur; süreci hızlandırmaya çalışmanın ekonomiyi yolundan çıkarmak dışında katkısı olmaz.

Henüz tüm dünyanın girmediği bir yolda, yani sanayileşmenin ilk aşamalarında yazdığını düşünerek, Say'ın analitik hatalarını, Smith'in ve Ricardo'nunkiler gibi, "bağışlamak" mümkündür. Dünyanın büyük kısmının hâlâ yapmak zorunda olduğu şeyi, Say'ın 1803'te Treatise on Political Economy'yi (Politik İktisat hakkında Risale) yazdığı dönemde,

dünyanın sadece bir parçası, Britanya, yapmaya girişiyordu. 19. yüzyıl boyunca sanayileşme Britanya'dan Kıta Avrupası'na, Birleşik Devletler'e ve Japonya'ya yayılırken, Say'ın düşüncesi sanayileşmenin ilk aşamalarına denk gelmesinden dolayı mazur görülebilir.

Özetle, bu genişleme ve daralma evreleri (iktisadi dalgalanmalar) yüzyıl boyunca "kendiliklerinden düzeldiler". Bunlar bugün Keynes'in kuramıyla ilişkilendirilen parasal/mali politikalar şeklindeki hükümet müdahaleleri olmaksızın ortaya çıktılar. Ancak bu "toparlanma", öyle, Say'ın ileri sürdüğü gerekçeler yüzünden, yani makul bir fiyatla piyasadan temizlenmeyecek bir üretim imkânsızdır şeklindeki gerekçeler yüzünden değildi. Aksine, 19. yüzyılda, biraz teknik dille söylersek, sanayileşmenin gerektirdiği tür ve miktar itibarıyla göreli bir sermaye ve tasarruf darboğazı söz konusuydu.

Oysa I. Dünya Savaşı'na götüren yıllarda ve sonrasında, tam tersine –hem sermaye hem de tüketim mallarında– alıcı kıtlığı yaşanırken, sermaye ve tasarruf fazlası oluşmuştur. Diğer bir deyişle, Say'ın imkânsız gördüğü şey meydana gelmiştir: üretim fazlası (ya da "eksik-tüketim") veya aynı anlama gelen aşırı üretim kapasitesi.

1930'larda bunalım sürerken iktisatçılar (en çok Birleşik Devletler'de) Say Kanunu'na sarılarak, bunalımın ve işsizliğin aşırı ücret isteyen işçilerden kaynaklandığını ileri sürüyordu: Uzun ekmek kuyruklarında dikilen, aileleri açlıktan kırılma sınırına gelmiş, sefalet içindeki işçilerden. İnatçılar, inatçı işçiler: dummkofpen {kafasızlar}.

"Piyasalar kanunu" bunalımla birlikte soğuk bir şaka haline gelirken, Say'ın inancı, yerini 1936'da Keynesçi kurama bırakıyordu. Bu konuyu her yönüyle Bölüm 3'te ele alacağız.34

Şimdi sırada, Malthus ile Bentham'ın kapitalizmin ihtiyaçlarına ve bu ihtiyaçları gerekçelendiren yeni doğan iktisada uyan –ancak Smith'in sosyal değerleri yahut felsefesi sayılabilecek şeye pek de uymayan– fikirleri var.

Thomas Robert Malthus

Az ileride sayacağımız sebeplerden dolayı Malthus sanayileşmeye karşıydı. Bu yüzden, hem kendi zamanında hem de günümüzde, sosyal

kuramlarının sanayileşmenin yolunu açması başlı başına ironiktir. Düşünceleri, günümüzde, açık ya da örtük, yoksullara yönelik barbarlığı haklı gösteren gerekçelerin merkezinde yer alıyor.

Toprak soylusu bir aileden gelen Malthus, doğumundan itibaren hayatın tadını çıkarmıştır: Cambridge mezunu; *papaz* (parson) ve profesör; zamanının büyük bölümünde de yazar. 1798'den itibaren yirmi yıllık ilk dönem yazılarında, kendilerine ve başkalarına acı veren yoksullara cinayet hariç her yöntemle (tercihan açlık ve hastalıkla) yardım etme peşindeki saplantılı "teorisinin" çeşitlemelerini geliştirdi – bu, birazdan göreceğimiz gibi onu, yoksulların kesin tasfiyelerini isteyeceği bir konuma getirmiştir.

Sonraki döneminde, sanayileşme karşıtı ruhuyla, –istikrarlı olarak gördüğü (ve tercih ettiği) tarım toplumunun yerini alan– sanayi kapitalizminin istikrarsız bir iktisadi sistem olduğunu ve kendi tabiriyle "arz fazlası" yarattığını kanıtlama arayışına girdi. Zaman onu haklı çıkardı, ama saydığı sebeplerle değil.

İlk önermesi, yoksullar hakkındaki acımasız tavsiyesidir. Temelindeki "teorik" önerme de meşhurdur: Nüfus geometrik olarak artma eğilimdeyken, besin kaynakları artimetik olarak artar, yani biri 1, 2, 4, 8, 16, ... diğeri de 1, 2, 3, 4, 5, ... şeklinde çoğalır. Bu gerçeklik karşıtı harikulade teoremdeki nüfusla ilgili kısımda, Malthus suçun yoksullarda olduğunu iddia eder. Malthus'un *Essay on Population*'ın birincisini (1970)[35] (*Nüfus Hakkında Deneme*) yazdığı 1798'de, çitleme hareketiyle ortaya çıkan sosyo-ekonomik yıkımın getirdiği ciddi bir sosyal kargaşa ve huzursuzluk hâkimdi (bu durum devrimci Fransa'dan Manş'ı aşıp gelen histeriyle bir hayli ısınmıştı üstelik).

Geçmişi ortaçağ İngiltere'sine dayanan ve Elizabeth döneminde elden geçen Yoksul Yasaları'na göre, işsiz olarak tarif edilen "yoksul"un ihtiyaçları, yörenin toprak soylusunun topladığı yerel vergilerden karşılanmak zorundaydı. İşte Malthus da bu toprak soyluları kesimindendi. Dolayısıyla, toplumsal tezlerinin, hiç değilse kısmen, toplumsal konumundan kaynaklandığını ileri sürmek üstünkörü bir değerlendirme gibi görünse de, pek öyle değildir.

Malthus’un analitik ve politik söyleminin detaylarına girmek yerine aşağıdaki kapsamlı pasajı vermek yeterli görünüyor. Onun meziyeti, eğer varsa, yoksullara *nefretini* sergilediği zalim dürüstlüğünde yatar. Yoksa 1960’larda Daniel Moynihan’ın “art niyetsiz ihmal”inde ve haleflerinin 1990’lı yıllarda “katı sevgi” ile yaptıkları gibi, sırf laf cambazlığına dayanan cümleler kurmamış olması bile, lehinde bir puandır. Şunu dinleyelim:

Nüfus artışının, oranı ne olursa olsun geçim araçlarındaki artışla sınırlanacağı apaçık ortadadır, en azından besinlerin yaşamı sürdürecek kadar küçük paylara bölünmesinin ardından ... Yetişkinlerin ölmesiyle yer açılmadığı sürece, nüfusu bu düzeyde tutmak için yeni doğan bütün bebeklerin ölmesi kaçınılmaz olur ... Dolayısıyla, aptalca ve anlamsız bir çabaya girip doğal işleyişin sonucunda ortaya çıkan ölüm oranını engellemek yerine, tutarlı davranıp doğanın işini kolaylaştırmalıyız; eğer en korkunç kıtlıkların kapımızı çalmasından dehşete kapılıyorsak, diğer felaketlerini harekete geçirmesi için doğayı zorlamalı, tüm gayretimizle teşvik etmeliyiz. Yoksullara temizlik tavsiye etmek yerine, tersi alışkanlıklarını teşvik etmeliyiz. Şehirlerde yolları dar yapmalı, kalabalıkları evlerine tıkmalı, vebaya davetiye çıkarmalıyız. Kırsal yörelerde de köyleri durgun suların kıyılarına kurmalı, bataklık bölgelerde sağlıksız koşullardaki yerleşimleri teşvik etmeliyiz. Ama hepsinden çok, kırıp geçiren hastalıkların çarelerine asla itibar etmemeliyiz[36] ... Eğer bu ve benzeri araçlarla yıllık ölüm oranı artsaydı ... hepimiz daha ergenlik çağında evlensek bile, yine de çok azımız açlıktan kırılırdık. (1970, 2:179-80; vurgular bana ait)

İnsan takılmadan geçemiyor: “Esirgemeyin küçük çocukları benden” derken, Hazreti İsa’nın kastettiği bu değildi herhalde!

Nüfus ve gıda arzı hakkındaki Maltus’çu fikirler ile yoksulların sorumluluğuna ait sözler günümüzde de aynı ölçüde, hatta belki daha bile canlıdır. Ne var ki bilimsel çevrelerde durum pek öyle değildir: Nüfusbilimciler, biyologlar, hatta içlerinde titiz iktisatçıların da bulunduğu daha pek çok kişi, Malthus’un ilk yazdığı dönemden bugüne, gıda arzının *daima* nüfustan daha hızlı büyüdüğü konusunda fikir birliği içindedir.[37]

Gerçekler Maltus'çu *kurama* karşı insafsızdır; ama bu durum yoksullar aleyhine politikalar üretmekteki şevki kırmaya yetmiyor.[38] Kimse (yoksul kadar zengini de vuran Malthus'un kafasındaki gibi ortaçağ tarzı)[39] "salgınlara" bilerek sebep olmamıştır elbette. 1950'lerdeki kısa bir dönem hariç (özellikle Birleşik Krallık'ta ve Birleşik Devletler'de) daima devrede olan Maltus'çu politikalar yoksulların oranını düşürmeye –ya da yoksulluğu tümüyle ortadan kaldırmaya– yönelik anlamlı iktisadi adımlar açısından hep aksak ve gönülsüz olmuş, daima yoksulları küçük görmüş[40] ve nihayetinde pratik amaçlarla terk edilmişlerdir –bunun büyük bir keyifle yapıldığını da eklemek gerekir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, yoksulların ve güçsüzlerin oranının büyüklüğü kapitalist ekonomi politiğin gereğidir. Bu, çalışanlara *yoksulluk* uyarısıdır ve sıklıkla da (diğer "işlevleri" yanında) hayal kırıklıklarını boşaltmada sübap olarak iş görür –bu bağlamda en çok ırkçı yönelimlerle iç içedir.[41]

Bentham'a geçmeden önce Maltus'çu "arz fazlalığı" hakkında birkaç cümle: Malthus önemli noktaları Keynes'ten önce görmüştü. Analitik açıdan en önemlisi de Keynes'in "efektif talep yetersizliği" diye adlandırdığı ve bunalımla gelen dönemlere yönelik savıdır (*Principles of Political Economy*) [1820'de].

Keynes gibi Malthus da içinde yaşadığı toplumu iktisadi felaket sonucunda uçuruma sürüklenmekten korumaya çalışıyordu. Keynes kapitalizmi intihardan kurtarmanın; Malthus ise sanayi kapitalizminden kurtarmanın peşindeydi –çünkü bunun toprak soylularını, yani kendinin de mensubu olduğu "hakiki ve toplumsal açıdan faydalı tek sınıfı" mahvettiğini düşünüyordu.

Malthus "arz fazlalığı" durumunu ortaya koymak için toprak sahipleri açısından çok şık bir argümana sahipti. Üç sınıf vardı: İşçiler, kapitalistler ve toprak soyluları. İçlerinde sadece soylular yeterince tüketebiliyordu. İşçiler ancak hayatta kalabilirlerdi; kapitalistler (sanayi şirketlerinden önce) gelirlerini veya kârlarını yeni yatırımlara yöneltirlerdi; oysa soylular geçimlerinin üstünde bir gelire *ve* o geliri harcama arzusuna sahiplerdi. Ancak, sanayileşme, soyluların altındaki

zemini aşındırıyordu. Çözüm ise, sanayi kapitalizmi sürecini yavaşlatmak (hatta mümkünse geri çevirmekti!).

Malthus'un bu tür fikirlerinin çok az ilgi görmesi şaşırtıcı değildir. Çünkü yükselen bir sosyo-ekonomik sisteme değil, tükenen bir güce uygundular. Tabii asıl anlamlı olan, bu sanayileşmecilik karşıtının nüfus ve yoksulluk hakkındaki görüşlerinin varlığını sürdürmesi ve gelişen sanayileşmeyle birlikte güçlenmesidir. Fakat, varlığını sürdürme konusunda yardım ve yataklık eden –bilerek veya bilmeyerek, dolaylı yoldan– Bentham oldu.

Jeremy Bentham

"Faydacılığın" gerçek kaynağı olarak görülen Bentham'ın (1748-1832) Sanayi Devrimi'yle hemen hemen aynı dönemde yaşadığı söylenebilir. Bir düşünür olarak üretken olduğu 60 yılı da, klasik ekonomi politiğin oluşumuyla örtüşmüştür. İktisat düşüncesine temel katkısı, –1860'larda iktisat düşüncesinin yatağı olan ve bugün yine baskın çıkan– fayda kuramı konusundadır.

Bu kuram, daha önce değinildiği ve ileride Bölüm 2'de, sonra da yine Kısım II'de değinileceği gibi, ilk olarak 1850'li yıllarda, Bentham'ın ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. İlgili kuramların öncüsü olması, düşünsel gelişimin karmaşık muammaları arasındadır; görüşlerinin kabul edilmiş olması ise kapitalist ekonomi politiğin mantığı içinde kolaylıkla açıklanabilir.[42]

Bentham'ın faydacılığının merkezindeki insanın doğası kuramı *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (*Yasamanın ve Ahlâkın İlkelerine Giriş*, 1780) adlı eserinde yer alır. Burada, bir "fayda ilkesi" getirir. Buna göre bizler, insanoğlu, hazza erişme ve acıdan kaçınma çabasının emrindedir: "Yaptığımız, söylediğimiz, düşündüğümüz her şeyde". Üstünde düşününceye kadar hiç fena gelmiyor. Totolojik olmak dışında, gönüllü eylemlerin çoğunun hazla ilişkisi ya çok azdır ya da hiç yoktur; kaldı ki bunlar bize acı verir (çocuk doğurmak, büyütmek gibi). Daha da genel olarak, yaptıklarımızın çoğu –totolojik olmak dışında– ne acıyla ne de hazla

ilgilidir.[43] Bu felsefi kavram “psikolojik hedonizm” denilen şeyin temeli olmuştur –ki, o da neoklasik “fayda kuramı”nın temelidir.

Bu kuramın Bentham’ın ölümünden sonraya kalan önemini açıklamak zor değildir. Klasik iktisadın teorik merkezinde, değeri emekle açıklayan kuram yer alıyordu. Kuram, bir ölçüde Adam Smith, ama asıl Ricardo tarafından ifade edilmişti. Ancak, yeri gelmişken, Ricardo’nun en çok önem verdiği şeyin, *Principles*’ın daha ilk paragrafından itibaren, gelirin ve servetin –üç sınıf arasındaki– dağılımının “yasalarını” anlamak olduğunu hatırlamakta yarar vardır:

Toprağın ürünü –işgücünün, aletlerin ve sermayenin birlikte uygulanmasıyla ortaya çıkar ve toplumun üç sınıfı arasında, yani, toprak sahibi, toprağı işlemek için gereken sermaye ya da üretim aracı sahibi ve toprağı işleyen emekçiler tarafından bölüşülür. Ancak, toplam üretimden bu sınıflara tahsis edilecek paylar, rant, kâr ve ücret adları altında zorunlu olarak farklı olacaktır ... İşte Politik Ekonominin temel problemi, bu dağılımı düzenleyen kanunların belirlenmesi ...[44]

Sanayi Devrimi ve kapitalizm, yüzyılın ortalarına doğru yol alırken, bu “kanunların” nasıl olacağı üzerindeki sınıf çatışması üç cepheliydi: “Kapitalistler” ile toprak soyluları arasında (Ricardo’nun çalışmasında ele aldığı çatışmadır); kapitalistlerle sanayi işçileri arasında; ve işçilerle toprağın ve sanayinin güçleri arasında. Yüzyılın ortasında soylular (Parlamentodaki seyrek vetoları dışında) ciddi ölçüde güç kaybedince, geriye sadece kapitalistlerle işçiler arasında madenlerde, fabrikalarda, limanlarda, demiryollarında ve gemilerde, giderek daha yürek parçalayarak büyüyen kavga kalmıştı.

Böyle bir dünyada sınıfla ilgili (her türlü) tartışma ne kadar yoksa, o kadar iyidir. Faydacılık ve iktisattaki uzantısı olan fayda kuramı, dikkatleri böyle –üretimle ilgili– meselelerden kopararak –tüketici, çalışan, iş çevresi ve benzeri– iktisadi “birimlerin” ruhsal/zihinsel durumlarına ve şeylerin (metaların, ki iş “birimleri” de dahildir) alınıp satıldığı, alıcıların ve satıcıların hazza ve acıya göre tepki verdikleri “piyasa”ya kaydırır.

İzleyen bölümde etraflıca ele alacağım bu doktrin herkesin, her yerde ve her durumda, her şeyin hesabını yapan rasyonel insanlar olduğuna

dayanır: sınıflar yok, tarih yok, geçmiş yok, yarın yok (muhtemelen olmayacak da); hepimiz her durumda gayet rasyonel bir şekilde sadece alım-satım yaparız. E bir puro da, Dr. Freud, bazen sadece bir purodur.

John Stuart Mill

Serbest piyasanın ateşli yandaşları, o zaman da şimdi de, Mill hakkında şöyle diyebilirlerdi pekâlâ: "Öyle dost varken, düşmana ne gerek." Principles of Political Economy (Mill'in Politik Ekonominin İlkeleri) 1848'de[45], "devrimler yılı"nda –daha doğru bir ifadeyle, büyük (Paris, Viyana, Berlin, Frankfurt ve Milano gibi) *kentlerdeki* (ülkelerdeki değil) sarsıcı ayaklanmalar sırasında yayımlandı. Londra'da da büyük karışıklıklar olmuştu ama onalar farklıydı.

Kıta Avrupası'ndaki işçilerin ortalara dökülmelerinin esas hedefi, –zaten epeydir "burjuva" yönetimindeki– İngiltere'de Çartislerin önayak olduğu, daha iyi yaşam koşulları ve çalışan sınıf için daha fazla güç talebinden farklı olarak, siyasi özgürlükler ve burjuva yönetimiydi.

J.S. Mill'in babası James, uzlaşılması en zor politik iktisatçılardan biriydi; oğlunu daha üç yaşından itibaren klasikleri Yunanca ve Latince orijinallerinden çalıştırarak kendi çizgisinde yetiştirmiştir. Fakat, J.S. Mill'in çalışması ancak, Eric Roll'un belirttiği gibi, sosyalizmin meydan okuyan yükselişi karşısında anlaşılabilir (1946, 389). Sanayi kapitalizminin Britanya'daki sağlam yapısı, modern sınıf savaşının ilk örneklerini ortaya koymuştu. J.S., laissez-faire'in ateşli bir taraftarıydı ... fakat. Buradaki "fakat", yine kendi köklü inancı olan serbest piyasanın kendi haline bırakılmama, emeği ve araziyi korumak amacıyla müdahale etme gereğiyle ilgilidir: sistemin özüyle yani. Şu müthiş (ya da dönek kapitalistler için rezil) tespite bakalım:

Bütün olasılıklarıyla komünizm ile bütün haksızlıkları ve acılarıyla bugünkü [1848] toplumsal durum arasında bir seçim yapılacaksa; eğer özel mülkiyet müessesesi, halihazırda gördüğümüz gibi, emeğin ürününün paylaşımında emekle ters bir oran gerektiriyor –yani en büyük dilim hiç çalışmayanlara, sonraki büyük dilim göstermelik işler yapanlara ait olacak şekilde, iş zorlaşıp tatsızlaştıkça dilim küçülüyor, hatta en yıpratıcı ve yorucu bedensel emekle hayati ihtiyaçlar bile

karşılanamaz hale geliyorsa; seçenekler bundan ve komünizmden ibaretse, büyük ya da küçük, komünizmin tüm zorlukları devede kulak kalır![46]

Metin –bütünü hakkında kim ne düşünürse düşünsün– iş ve gelir arasındaki ters yönlü ilişkiyi koymak açısından çok nettir. Yoksulları tembellikle suçlayanların gözden kaçırdıkları şey, aşağıladıkları bu insanların, geliri en az bir kat daha fazla olan işlerden daima daha ağır, daha uzun ve asla özenilmeyecek işlerde çalıştıklarıdır. Nitekim duyuları kapıcılarının iş yüküne imrenecek kadar körleşmiş profesörler olmayacağı açıktır; ama ya kapıcılar doğuştan profesörlerle aynı yaşam fırsatlarına sahip olsaydı? Kapıcıların büyük ölçüde zihni yetersizlikten yalnızca bu duruma mecbur olduğu düşünülmediği sürece, hiç kuşku yok ki, yerini profesörle değiştirmek istemeyen kapıcılar olmayacaktır. (Hele milyoner Wall Street spekülatörlerine çalışan kapıcıları düşündüğümüzde yer değiştirmeyle ilgili karşılaştırma iyice tuhaflaşır.)[47]

Biz yine Mill'e dönelim. Mill'in klasik ekonomi politik sentezi en başından itibaren karışık ve çelişkilidir –bu durum kavrayış eksiğinden (ki, fazlasıyla sahipti) ziyade, klasik ekonomi politiğin açık ya da kapalı olarak içerdiği ideolojinin güdümündeki fikirlerinin yetersizliğinden kaynaklanır.

Benimsediği öğretiyle çatışması "siyasi" olduğu kadar analitik içerik de taşır. Nitekim –ustası Ricardo'nun aksine– ücretlerin ille de asgari geçim düzeyiyle belirlenmesi gerekmediğini, daha çok, üretim araçlarına sahip olanların cazip buldukları toplam kâr oranı (eksi kendi tüketimleri) üzerinden *tespit* edildiğini ileri sürmüştür. Ücretler soyut bir piyasa tarafından değil, bir *güç* tarafından tespit ediliyor ve tıpkı Ricardo'nun anlattığı, toprak soylularının tespit ettiği tarifeler gibi, o güçle uyumlu olarak aşağı yukarı hareket ediyordu. Nitekim Marx'ın üstünde durduğu bağlantı tam da buydu (ama 1848'de değil, *Kapital* [1867]'de).

Öte yandan *Principles*'ın son sayfalarında, Ricardo ile uyumlu olarak, kâr oranının sürekli düşme eğiliminde olduğunu söyler –bu tez Marx ve sonradan, kendi üslubunca, Keynes tarafından da tekrarlanır.

Ancak Mill bu eğilimin fazla olan sermayenin ihracıyla “kârlı” bir şekilde durdurulabileceğini (hem de Lenin’den önce) görmüştü.

Bu kuru fikrin epeyce sulu anlamları ve çeşitlemeleri vardı; ki sonradan “emperyalizm” teriminde özetlenmiştir. Bunun etkisi 1860’lardan itibaren hissedilmeye başlanır. Evet, sermaye ihracı kâr oranlarına destek oldu (ve Britanya’da ücretleri yükseltti), ama, aynı zamanda –emperyalizmin öz evladı olan II. Dünya Savaşı’ndan önce– tarihin yazdığı en yıkıcı savaşı kaçınılmaz kıldı.

Böylece J. S. Mill’in, ister istemez, klasik ekonomi politiğin sentezinin ötesine geçtiğini, hatta ölüm ilanını yazmanın eşiğine geldiğini görüyoruz. Mill’in ölümünden sonra, 19. yüzyıl sona erer ve sosyalist hareket güçlenirken, İngiltere’de sosyalizme rehber olan görüşler Marx’tan ziyade Mill’inkilerdi.[48] Mill’den sonraki iktisatçılar, yani neoklasik iktisadı inşa edenler, klasik ekonomi politiğin hayaletini özgür iradeleriyle terk ettiler. Klasik ekonomi politiğin analizinin temeli –emek-değer kuramı–, kapitalizme ve dolayısıyla kapitalizmin iktisat düşüncesine de ayak bağı olmaya başlamıştı. Def ettiler!

Ve Karl Marx

Kapital’i okuyanlar bilir, emek-değer kuramı Marx tarzı iktisadın teorik özüdür. Epeydir kullanılması zor hale gelen bu kuram, bir de iktisatçılara yük olmaya başlayınca terk edildi. Bu süreci Bölüm 2’de ele alacağız. Şimdilik tartışmamızı “erken Marx” ve insan doğasına ilişkin anlayışıyla sınırlı tutacağız.

Klasik kuramı kendiyle yüzleştiren Marx’ın –1840’larda başladığı– çeyrek yüzyıl süren bu çalışması, Kapital’in birinci cildi olarak sonuçlanmıştır.[49] Marx kapitalizmi incelemeye –hayatı boyunca dostu, sırdaşı ve çalışma arkadaşı olan Engels tarafından teşvik edilerek– 1840’larda başlamıştı. Ancak, bazen olduğu gibi, öğrenci öğretmenini geçmiştir. İşe, iktisadi süreçlerin kilit ilişkilerini, yani yaşam araçlarını denetleyen unsurları belirleyerek başladı. Kapitalizmde bu denetimi, üretim araçlarının özel mülkiyeti sağlar; bu da, sonuçta, kâr üzerinden işleyen bir süreçtir.

Marx'ın bu çerçevede incelediği ilk şey, üretim araçları üzerinde denetimi –yani, yaşamlarını sürdürmek için "yabancılaşma" dışında güçleri– olmayanlardı. Marx'ın bu konuda söylediklerinde kendi kullandığı şekliyle (başlangıcı eski çağlara dayanan) "iş" ve "emek" terimleri arasındaki –hayati– farkı akıldan çıkarmamak şarttır.[50] "İş" –çiftçilik, yapıcılık, imalatçılık gibi– hayatı sürdürmeye yöneliktir ve işçinin kontrolündedir; emek ise neyin, ne zaman, nasıl, nerede ve niçin yapılacağına –ve bunun sonucunda elde edilen gelirin ve servetin bölüşümüne– karar verenlerin (işverenler, köle sahipleri) denetimi altında sarf edilir. "Emek", kapitalist toplumda çalışan sınıfın durumunu karakterize eder ve Marx'ın "emeğin yabancılaşması" dediği şeyin esas (fakat tek olmayan) kaynağıdır.

Emeği yabancılaştıran nedir? Bir kere, iş çalışanın dışındadır, yani onun doğal bir parçası değildir; bunun sonucunda kendini gerçekleştiremez, tersine, kendinden uzaklaşır, mutluluk değil zavallılık hisseder, ruhsal ve fiziksel enerjisini serbestçe geliştiremediği gibi bir de fiziksel olarak tükenir, ruhsal olarak çöker. Böylece, işçi, kendini sadece boş zamanlarında evinde, fakat çalışırken de boşlukta hisseder. Çalışması gönüllü değil, dayatma sonucudur, angaryadır. Bir ihtiyacın giderilmesi değildir, başka ihtiyaçları gidermek için bir araçtır. İşin yabancı karakteri, hiçbir fiziksel ya da başka zorlama olmadığı durumda, her ne pahasına olursa olsun, işten kaçılmasından bellidir. Dışlanmış emek, insanın kendine yabancılaştığı emek, kendini kurban etmenin, alçalmışlığın emeğidir ... kendi işini yapmayan, başkası için çalışan ... işteyken kendine değil, başkasına ait ... [bu] işçi sadece hayvani –yeme, içme, üreme veya en fazlasından evinde süslenme– işlevlerinde özgürce eylediğini hisseder, ama en insani eyleminde [iş yaparken] hayvana indirgenmiştir.[51]

Bunlar 1844'te yazılmıştır. Komünist Manifesto[52] ise Aralık 1847'de yazıldı ve ilk basımı Şubat 1848'de yapıldı. 1848'de Avrupa'yı saran karmaşayı önceliyor ve destekliyordu –Marx'ın ve Engels'in beklentileri de metindedir. İçinden bazı (ki 30 küsur sayfadır) cümleleri alırken açık tespitlerini seçtik –kendi dönemlerine ilişkin doğruluğu veya yanlışlığı ne olursa olsun, kesinlikle 1848'de birtakım etkileri

olmuştur. Günümüzde birkaç kişi dışında etkili olacak ölçüde bilinmedikleri için alıntıyı biraz uzunca tuttuk:

Avrupa'da bir heyula kol geziyor –komünizm heyulası. Yaşlı Avrupa'nın bütün devletleri, Papası ve Çarı, Metternich'i ve Guizot'su, Fransız Radikalleri ve Alman hafiyeleri bu heyulaya karşı kutsal bir sürgün avında el ele vermişlerdir. ...

Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir. Özgür yurttaş ile köle, patrisien ile pleb, baron ile serf, lonca ustası ile kalfa, sözün kısası ezen ile ezilen sürekli karşı karşıya gelmişler, her seferinde ya toplumun tümüyle devrimci bir dönüşüme uğramasıyla ya da çatışan sınıfların ortak yıkımıyla sonuçlanan, kimi zaman gizliden gizliye, kimi zaman açıktan açığa, ama dur durak bilmeyen bir mücadele içinde olmuşlardır.

... Demek ki modern burjuvazinin kendisinin de uzun bir gelişme seyrinin, üretim ve mübadele tarzında meydana gelen bir dizi altüst oluşun ürünü olduğunu görüyoruz. ... Burjuvazi onca zamandır onurlu sayılan ve önünde huşuyla eğilinen her faaliyeti çevreleyen haleyi söküp atmıştır. Hekimi de hukukçuyu da rahibi de şairi de bilim adamını da kendi ücretli işçisi yapıp çıkmıştır. Burjuvazi aile ilişkisinin dokunaklı-duygusal örtüsünü yırtıp atmış, basit bir para ilişkisine indirgemiştir bu ilişkiyi.

Burjuvazi üretim araçlarının, mülkiyetin ve nüfusun dağınıklığına her geçen gün biraz daha son veriyor. Burjuvazi nüfusu bir araya topladı, üretim araçlarını merkezîleştirdi ve mülkiyeti birkaç elde yoğunlaştırdı. Bunun zorunlu sonucu siyasi merkezîleşme oldu.

... Burjuvazi henüz yüz yılı bulmayan sınıf hâkimiyeti süresince daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve daha görkemli üretici güçler yarattı. Doğa güçlerine boyun eğdirilmesi, makineler, kimyanın sanayi ve tarıma uygulanması, buharlı gemiler, demiryolları, elektrikli telgraflar, koskoca kıtaların tarıma, nehirlerin gemiciliğe elverişli kılınması, mantar gibi biten dev nüfuslar –daha önceki yüzyıllarda, toplumsal emeğin bağrında bu üretici güçlerin yattığına ilişkin bir önsezi olsun var mıydı acaba?[53]

Tarihle ve çözümlemelerle süren sayfalardan sonra *Manifesto*, işçilere yönelik “zincirlerinden başka kaybedecek hiçbir şeyleri yok ... [ve] kazanacakları bir dünya var” uyarısıyla sona ererken hâlâ yerine gelmemiş bir zorunluluğu haykırır: “BÜTÜN ÜLKELERİN İŞÇİLERİ, BİRLEŞİN!” Bugün de iyi bir fikre benziyor –hatta “HER RENKTEN VE IRKTAN ÇALIŞAN ERKEKLER, KADINLAR VE ÇOCUKLAR” diye değiştirilmesi iyi olur; o zaman olduğu kadar şimdi de, bu insanların çoğunun bu birlikteliğe ihtiyacı var ve birliktelik de onlara ihtiyaç duyuyor

Manifesto kalıcı bir etkiye sahip olmuştur; öyle ki, muhtemelen, arkasından gelen *Kapital*’den ve sonraki destekleyici çözümlemelerden daha güçlüdür. *Kapital*’in ekonomi politiği, daha pek çok konuyla birlikte, izleyen bölümde ele alınacaktır.

2

Olgunluk: Dünya Kapitalizmi ve Neoklasik İktisat, 1850-1914

DÜNYA İNGİLİZ EKONOMİSİNİN EMRİNDE: BİR SÜRE İÇİN

Her devir kendi damgasını taşır. 19. yüzyılınki sanayileşmeydi –tabii, dayanıklı noktaları olan kapitalizm (en başta ve en çok), ulusçuluk ve emperyalizmle birlikte. Yükselen bu üç "öbek" gelecek iki yüzyılda toplumsal süreci harekete geçiren güçler olmuştur. Sanayi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında dünyanın ilk büyük sanayi gücü Büyük Britanya'nın önderliğinde gelişip olgunlaştı.

1850'den itibaren yeni toplumlar oluşturup eskilerini dağıtan sanayileşme, yeni bir yüzyıla girerken gelmiş geçmiş en yıkıcı savaşa yol açmıştı. Bu şiddetli çözülmeye sebep olan unsurlar, *kapitalist* sanayileşme sürecinin Britanya'dan dışarı (Birleşik Devletler'e, Almanya'ya, Fransa'ya, İtalya'ya ve Japonya'ya) kök salarak yayılmasının yarattığı ve miras bıraktığı yapısal unsurlar ile aynıydı.

Bunun sebeplerini aşağıda Büyük Britanya'yı incelerken göreceğiz. Bu incelemeyle "kapitalizmin iktisadi hareket kanunları"nın başlıca bileşeni de ortaya konulacaktır.

Avrupa, tarihi boyunca, en azından ortaçağa dayanan geçmişinde, "fuarlara" sahne olmuştur. Çeşit çeşit fuar içinde ticaret fuarlarının önemi küçümsenemez: Örneğin 1965'te 800. yılını kutlayan Leipzig ilk

fuardır. İngiltere'de 1851'deki The Great Exhibition ("Crystal Palace"), neredeyse her şeyin sergilendiği bir dünya fuarıydı, ama asıl, *hem* sanayi ürünlerini *hem de* serbest ticareti kutsayan ilk fuar olmuştu. O tarihten itibaren Britanya her iki alanda da öne geçmiştir.

Bu bölümde ele alınan çağda Büyük Britanya'nın rolü, Birleşik Devletler'in II. Dünya Savaşı'ndan sonraki rolünden daha baskındır. Bu duruma gelmelerinde epeyce benzerlik olmakla birlikte, farklılıklar daha ağır basar. Britanya'nın yükselişinin temellerini özetleyen aşağıdaki liste her ikisini de içeriyor:

Ada ülkesi olmanın coğrafi avantajları; Kıta Avrupası'ndakilerin aksine İngiliz siyasi kurumlarının değişime ve uyarlanmaya açık fakat istikrarlı yapısı; aşırı sermaye birikimi ve iktisadi örgütlenmelerin kullanımından gelen uzun ve çeşitli deneyimler; Kıta'daki devletlerin karakteristiği haline gelen devrimlerin ve savaşların bozucu etkilerinden görece yalıtıklık.[1]

Bu hegemonların güçleri arasındaki önemli farklardan biri, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki onyıllara bakarken de göreceğimiz gibi, savaşlarla bağlantılıdır. Her iki ülke de 1900'lerde arka arkaya gelen savaşlardan nispeten az zarar görmüş, hatta tersine fayda sağlamış ve güçlenmiş çıkmakla birlikte, 20. yüzyıldaki süreçte kritik bir farklılık söz konusudur. Büyük Britanya iki savaşın ilkinden epeyce zayıflayarak, ikincisinden de dümdüz olarak çıkmıştı. Oysa Birleşik Devletler için durum tam tersiydi. Müttefikler'in başlıca tedarikçisi olarak ABD'nin savaş sırasındaki ve öncesindeki rolü, ciddi düzeye varacak bir durgunluğu savuşturmaktan çok, daha ilk savaş sırasında, hatta sonrasında da, ekonomisini sağlamlaştırmak olmuştu. II. Dünya Savaşı'nın, ABD için çöküntüden kaçmakta ve Avrupa ile Japonya'nın yıkımları sayesinde güç kazanmakta bir araç olduğu tartışmasızdır.[2]

Siyaset, sermaye birikimi ve Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi sırasında Britanya'nın sosyo-politik kurumlarının görece esnek olduğunu kabul edince, yukarıdaki alıntıda en dikkat çekici ifade "aşırı sermaye birikimi" olmaktadır. Bu ifade İngiliz sanayileşmesinin ilk üssü olan tekstilin artık sınırına dayandığı

1830'larda ortaya çıkmıştı. Sermayenin bu "bolluğunun" keşfi, –ki çok yerinde bir terimle "atıl" diye tarif edilmişti[3]– bizi dosdoğru Britanya ticaretinin ve imparatorluğunun çarpıcı yayılmasına ve bu sürecin açıklamasına götürecektir.

Ticaretin ve imparatorluğun bu ani öne çıkışları birbirlerini itmelerinin sonucuydu; 17. yüzyıl bitip 18. yüzyıl başlarken ikisi de hızlanmıştı. Burada "ticaret", haliyle, dış ticaret, yani gemi ve taşımacılık demektir. İlk sanayi toplumunun neden Fransa değil de Britanya olduğunu bundan önceki bölümde gördük. Ama asıl hayret verici olan, bunun neden Hollanda olmadığıdır.

17. yüzyıl boyunca gemi yapımında ve gemicilikte hâkimiyet Hollanda'daydı. Nitekim Kuzey Denizi'ndeki komşu ülkelerle başlayıp, Afrika'nın güneyi, Batı Hint Adaları (Karayipler) ve Doğu Hint Adaları (İndonezya) ve Japonya'yla sürecek olan, ticaretteki birinciliğinin temeli de buradadır.[4]

Ticari ve askerî gemilerden oluşan en büyük filolar İngilizlere ve Hollandalılara aitti. Fakat Hollanda, sahip olduğu dört kat üstünlükle en verimli ticari bölgeler olan Doğu Hint Adaları'nın kontrolünü eline almıştı. İngiltere'nin bu durumu değiştirmeye yönelik çabaları 1651'de ünlü "Seyrüsefer Kanunları" ile başladı. O dönemde öne çıkan tüm ülkeler "merkantilist" olmakla birlikte en başarılı merkantilizm İngiltere'ninkiydi, başlıca sebebi de çıkardıkları kanunlardı.

18. yüzyıl boyunca dünyanın dört bir yanında İngiliz kolonileri bitmişti. İzleyen yüzyıl sona ermeden de Britanya, tarihin en geniş ve en kârlı imparatorluğu oldu: "İngiliz Bayrağı üzerinde güneş asla batmaz." Bu gelişme, sürekli uyardığı üretim yanında açık deniz gemileri sayesinde ve ticaret kanunlarının teşviki ve yardımıyla mümkün olmuştur.

Gemilerin başlıca önemi kolonilerin ihtiyaçlarıyla ilgiliydi. İngiliz kolonilerinin *tüm* ihracatı İngilizlerin yaptığı, sahip olduğu ve çalıştığı gemilerle nakledilmek zorundaydı; kolonilerde "kayda geçilen" pek çok kalem (tütün, pamuk, pirinç, şeker ve gemi yapımı ve onarımında kullanılan ürünler) *sadece* İngiltere'ye ihraç edilebilirdi; birkaç istisna dışında kolonilerin tüm *ithalatı* İngiltere çıkışlı olmalıydı; koloniler

dışından yapılan ithalat İngiltere'ye İngiliz gemileriyle taşınmak zorundaydı; kıyı taşımacılığı ancak İngiliz gemileriyle mümkündü. Zaten öyle de oldu.[5]

Bunların (ayrıca gemi ve silah üretimine sağlanan sübvansiyonlar gibi merkantilist desteklerin de) İngiliz ticareti, sanayisi, kolonizasyonu ve Marx'ın terimiyle "ilkel" (sanayi-öncesi) sermaye birikimi üzerindeki uyarıcı etkisini hayal etmek hiç de zor değildir –özellikle de önceki alıntıda belirtilen diğer noktalar hesaba katıldığında.[6]

Adam Smith zamanındaki Fransa'nın, kapitalizme giden yolda yeterli donanıma sahip olmadığını daha önce belirtmiştik.[7] Aslında Avrupa'nın diğer ülkeleri de, Hollanda hariç, bu "gelişmeye" Fransa'dan daha hazır değillerdi. Peki, madem öyle, Sanayi Devrimi'nin doğum yerinin –17. yüzyılın en zengin, en başarılı ticaret ve *sanayi* toplumu olan– Hollanda değil de Britanya olmasını nasıl açıklayabiliriz?

19. yüzyıl bittiğinde, –açık arayla dünyanın bir numaralı kreditörü olan– Britanya, serveti artık ticaret ve sanayi yerine finanstan gelen Hollanda'nın 18. yüzyıl sonlarındaki rolünü üstlenmişti.[8] Bunun açıklaması, sanayi-öncesindeki gücün, sanayi çağındaki güçle arasındaki zıtlıkta yatar.

Sanayileşme farklarında *boyut* ciddi öneme sahiptir. Hollanda nüfus ve coğrafya açısından oldukça küçüktü. Toprakları sınai veya diğer ürünlerin kaynaklarından yoksundu. Kıyılara çekilen setler hem su baskınlarından korunmaya hem de ekilebilir alanları korumaya yönelikti. 1700'deki tahmini 1.1 milyonluk nüfusuna karşılık Birleşik Krallık 8.6 milyondu; oysa 1846'da Hollanda hâlâ 2.5 milyonken Britanya 27 milyonu aşmıştı. Ayrıca, Britanya, Birleşik Devletler'e kıyasla küçük ve kaynakları sınırlı olmakla birlikte, kömürü, demiri, yünü ve tarım ürünleri açısından, 18. yüzyılın ortasında başlayan Sanayi Devrimi için ideal durumdaydı.

Britanya *Sanayi Devrimi'ni* bir yüzyıl sonra tamamladı. Artık yolunun üzerinde, sürecin –"ikinci Sanayi Devrimi" denilegelen– ikinci basamağı vardı. Britanya'nın "fazla" sermayesini işe koştuğu bu temel gelişmenin, doğrudan ve dolaylı en önemli etkileri, demiryolu üzerinde olmuştur.

1830 itibarıyla kanal ve yol şebekesinin[9] yeterli olduğu ve en azından çeyrek yüzyıllık bir dönem boyunca Britanya'nın ulaşım ihtiyacına cevap verdiği kabul edilir. Bununla birlikte aynı dönemde demiryolu gelişiminde iki "patlama" olmuştur. Yeni olduğu kadar pahalı da olan bu gelişme, kârlı bir pazar bulmaktan çok, esas olarak –hatta sadece– sermaye bolluğuyla açıklanabilir. İlk yatırımcıların demiryolu yatırımının kârlılığı konusunda, doğrudan ya da dolaylı, hiçbir fikirleri olamazdı. 20. yüzyılda otomotivin etkisiyle ABD'de ortaya çıkanın dışında, bununla kıyaslanabilecek başka bir gelişme yoktur.

İKİNCİ SANAYİ DEVRİMİ

1840'a gelindiğinde, İngiltere'deki pamuklu fabrikaları teknolojik açıdan eski olmakla birlikte "İngiliz demiryolları, buharın 20. yüzyılın ortasında terk edilmesine kadar, ciddi yenileme gerektirmeyen bir performans tutturmuştu" (Hobsbawm, 89). Demiryolunun en önemli katkısının asla daha etkili bir ulaştırma temin etmek olmadığı, 1850 ile 1900 arasında iyice açığa çıkmıştır.

Demiryolu teknolojisinin üretimi ve kullanımı, iktisatçıların "büyüme noktası" dedikleri –ve sadece Büyük Britanya'ya has olmayan– bir işlev görüyordu. Yani "ikinci Sanayi Devrimi'nin" temeliydi. Bu da sonradan bir dizi beklenmedik gelişmeye zemin oluşturmuştur. En öne çıkanı da demiryolu ve buharlı geminin doğrudan *sonucu* olan şu noktaydı: nispeten ucuzlayan ulaşım ağıyla tüm kıtalara nüfuz edilerek, (daha önce söylendiği gibi) aynı teknolojilerin ve keşiflerin yardımıyla (örneğin petrol gibi) dünya ekonomilerine *ucuz* maden ve teçhizat, *ucuz* yakıt ve yağ, *ucuz* enerji, yükselen sanayi ve emek gücü için asla daha az önem taşımayan *ucuz* gıda maddeleri sunulmuştur. Bütün bunlar karşılıklı etkileşim içinde sanayileşmeyi her adımda daha derinleştiren ve yaygınlaştıran bir itki vermiştir.

Dörtnala sanayileşme

19. yüzyıl bitip 20. yüzyıl başlarken, Veblen'in "fizik ve kimya teknolojisi" diye adlandırdığı üçüncü denilen Sanayi Devrimi doğuyor,

buhar gücünün uygulamasını ucuzlatırken, daha elverişli bir enerji olan elektriği ve dolayısıyla elektrikli cihazları üreten yeni sanayileri mümkün kılıyordu. Kimyadaki gelişmeler ağır kimya sanayisini ve onun üzerinden kimyasal süreçlerle elde edilen sayısız ürünü ortaya çıkarmıştı. Her iki alanda da ilk etkiler sermaye malları üzerinde oldu; sonra fazla geçmeden (telefon vb gibi) dayanıklı tüketim malları ve hizmetler ve oradan da günümüzdeki dördüncü Sanayi Devrimi'yle komünikasyona, ulaşıma ve her şeye yansıdı.

Modern zamanların belirleyici karakteri olan sermaye ve tüketim mallarının kitlesel üretimi, 1860 ile I. Dünya Savaşı arasında mümkün ve gerekli olmuştur. Ancak, görüleceği gibi, kitlesel üretimin mümkün ve gerekli olması, gerçek olmasını garantilemiyordu –Birleşik Devletler hariç. Bu ülkenin büyük coğrafyası, nüfusu ve gelir düzeyi (gelir dağılımındaki eşitsizlik alım gücünü sınırlandırmakla beraber) ilk başlarda buna elveriyordu. Ancak Avrupa'da böyle değildi. Orada, ufukta gelmiş geçmiş en ağır kriz ve savaş görünüyordu.

Bunlar hep şu demiryolu yüzünden, öyle mi? Evet, köklerinden çıkıp uzayan dev sekoya ağacı misali. Ancak, detaylara boğulmanın yeri burası değil. Konuyu, izleyen on yıllarda devreye giren lokomotife ve buharlı gemiye değinerek noktalayabiliriz.

Hareketli buhar makinelerinin yakıtı kömürdü ve taşınması için gereken de çelik formundaydı (demiryolu araçları, doklar vs). Hem mekanik aletlerdeki çeşitlenmenin hem de büyük miktardaki kömür ihtiyacı için ocakların modernizasyonunun temel uyaranı bizzat buhar makinesiydi. Ne var ki büyük bir tehlikenin fitilini ateşlemişti.

Pandora'nın Kutusu'ndaki emperyalizm

Yeni kara ve okyanus ulaşımı, yeni ihtiyaçların ve olanakların kapısını açtı. Kolonyalizm bu süreçte emperyalizme dönüşürken, aralarındaki fark, esas olarak kendi dönemlerinin teknolojisiyle tayin edilmiştir. Bu farkların en kritik olanı Maurice Dobb'un aşağıdaki pasajda yer alan sözleriyle özetlenir:

Emperyalizmin gerekli kıldığı şey, eski kolonyal sistemin aksine, kolonyal ekonominin yapısal ve *içsel* ilişkileri üzerinde kapsamlı bir

siyasi kontroldü. Bu sırf “mülkiyeti korumak” ve siyasi riski karşılamayan yatırımın kârını sağlama bağlamak için değil, fakat asıl, sermaye yatırımının kârlılığı için zorunlu koşulları oluşturmak açısından böyleydi.

Bol ve ucuz emek arzını sağlamaya yetecek bir proletaryanın varlığı bu koşullar arasındadır. Ancak, bunun mevcut olmadığı durumlarda geçmişten gelen toplumsal oluşumların uygun bir şekilde dönüştürülmesi gerekir (örneğin kabileye mahsus arazinin daraltılması veyahut Doğu ve Güney Afrika örneklerindeki gibi, kabile arazisinde yaşayan yerlilere yönelik farklılaştırılmış vergi uygulamaları vb).

Böylece emperyalizmin siyasi mantığı, “iktisadi nüfuz”dan, –sömürgenin idaresini veya dolaylı kontrolünü sağlayan– “denetim alanına”, yani, askerî işgal *yoluyla* idareden, ilhak yoluyla idareye terfi eder.[10]

İşte “emperyalizmin *gerekli kıldığı şey*”in özlü anlatımı. Ancak, emperyalizmin ne sebeple o devrin büyük güçleri olan –veya olma peşindeki– ülkeler açısından “gerekli *kılındığı*”nı anlamak da önem taşır.[11] 19. yüzyılın sonlarında güç, sanayi gücü anlamına geliyordu. Bu da, Avrupa ülkelerinin ve Japonya’nın kaynak yetersizliği göz önüne alındığında, belli hammadde kaynaklarının edinilmesini şart koşuyordu. Yine, aynı ölçüde olmamakla birlikte bir diğer aciliyet de, imparatorluk sayesinde temin olunan pazarlara ve askerî kuvvetlerin konumlandırılması ve savaş gemilerinin yakıt ikmali için –savaşın değişmez[12] olduğu bir dünyada tüm güçlerin korku ve umutlarının kilidi olan– stratejik bölgelere erişme olanağıydı. Emperyalizmin daha eksiksiz bir değerlendirmesine bu bölümde, daha ileride gireceğiz.

Kısacası durum Büyük Güçler arasında sürekli yükselen bir ihtilaf ve rekabete ve “barış yüzyılı”nın infilak ile sona ermesine zemin hazırlıyordu. I. Dünya Savaşı’na yol açan özgül süreçlerden önce, diğer sanayi toplumlarının –Birleşik Devletler, Almanya ve Japonya’nın– nasıl bu hale geldiklerini incelemek daha doğru olur.[13] Her birini ayrı ayrı ve saydığımız sırada ele aldıktan sonra, savaşın patlak vermesini tartışırken hepsini birlikte değerlendireceğiz. Bu ülkelerin izledikleri

yolların çeşitliliği yanında, her birinin sanayi kapitalizminin anası olan Büyük Britanya'nın yolundan ne derece farklı olduğuna da bakacağız.[14]

Sanayileşen ilk ülke olması nedeniyle avantajlarından yararlanması da –o sırada "kafaları meşgul durumda" diye tarif edilen– Kıta'daki rakiplerine kıyasla gayet normaldi. Söz konusu avantajlar arasında, devasa imparatorluğun her yerinden kolayca ucuza yapılabilen gıda ve hammadde ithalatı yanında, büyüyen pazarlara mamul ihracatını (dayanıklı tüketim mallarını, sermaye mallarını ve esas olarak da kömürü içerir) saymak mümkündür.

Bu kadar belirgin ve bundan daha önemsiz olmamakla birlikte, Britanya yüzyılın ikinci yarısında, son derece etkileyici bir şekilde, o zamana kadar dünyanın başlıca kreditörü olan Hollanda'nın yerini almıştır. 1913 itibarıyla Britanya'nın yatırımları dünya toplamını 4 milyar sterlin aşıyordu.[15] Gıda maddeleri ihtiyacının yarısını, hammadde ihtiyacının 7/8'ini (kömür dahil değil) ithal etmekle birlikte, dış yatırımlarının getirisi bunları rahatça karşılıyordu. Kısım II'de görüleceği gibi, günümüzde Birleşik Devletler'in ciddi, sürekli yükselen müthiş bir ithalat fazlası vardır, kreditör değil borçludur, dış yükümlülükleri toplamı son yirmi yılda çok ciddi bir artış göstermiştir.[16]

*

Artık diğer güçlerin bu gelişmedeki rolüne bakabiliriz. 19. yüzyılda Britanya'nın esas borçluları ve 20. yüzyılda da başlıca –ve iktisaden güçlü– rakipleri olan Birleşik Devletler'i ve Almanya'yı (ardından Japonya'yı) ele alacağız. 1913 itibarıyla Almanya yüzde 50, Birleşik Devletler de dört katı daha fazla çelik üretiyorlardı Britanya'dan (Mathias, 233).

BİRLEŞİK DEVLETLER

İncelenecek ülkeler içinde iktisat düşüncesi ve ideolojisiyle Büyük Britanya'yı en yakından izleyeni Birleşik Devletler olmuştur. Aslında bu ülkedeki "serbest piyasa kapitalizmi" söylemi Britanya'da hiç olmadığı bir dereceye varmıştır; yine hiç olmadık ölçüde bu söylem,

ABD'nin ekonomik gerçeklerinden kaynaklanmıştır. Japon ve Kıta Avrupası deneyimlerine bakıldığında, bu açıdan bir söylemleri dahi olduğunu söyleyemeyiz –en azından son on yıla kadar.

Birleşik Devletler 19. yüzyılın ikinci yarısında, Britanya'nın 1840'larda yaptığı gibi sıkı sıkıya "*laissez-faire* kapitalizmine" sarılsaydı, sosyal ve ekonomik gelişmesi ciddi bir farklılık gösterirdi. Tabii bu, Birleşik Devletler başarıyla sanayileşemezdi demek değildir. Zaman, mekân ve koşullar açısından öylesine zengindi ki, ABD'nin sanayi kapitalizminden geri kalmasına yol açacak bir iktisat politikası paketi *hayal etmek* mümkün değildi, denilebilir. Öbür türlü söylersek, eğer kapitalist gelişmeye ket vuracak durumlar olsaydı, hepsi –ne lazımsa onunla– bir çırpıda süpürülüp atılırdı.

Bu çerçevede kölelik önemli bir olgudur. Güney'in köle sistemi ve ihraç ürünleri (pamuk, pirinç, şeker ve tütün), koloni devrinin ikinci yüzyılı ve millileşmeyi izleyen yüzyılın yarısı boyunca, tüm toplumun ekonomik büyümesi açısından can alıcı önemdeydi. 19. yüzyılın ortasından itibaren değişmeye başlayan şey, kölelikle ilgili ahlak değil, tersine, (Kuzey'deki sanayinin de gördüğü gibi) Güney'li köle sahiplerinin –Britanya'ya tarım ürünü ihracatı ve oradan mamul madde ithalatı şeklindeki– ulusal iktisat politikası uğruna sarf ettikleri gücün olumsuz etkisiydi.[17] Kaldı ki her şey, bu köle alım satımı dahil, serbest piyasada yürüyordu.

Sistemden çıkarı olanlar sadece köle sahipleri değildi; yoğunlukla New England'da kümelenen Kuzeydoğu'nun köle *tacirleri* de buradan geçiniyorlardı. İngilizler köle ticaretini 1816'da yasa dışı kılmıştı. Yeni Amerikan toplumunun köle tacirleri için bundan iyisi olamazdı. Veblen'in bu etik inceliklere ait yorumu uzun bir alıntıyı hak ediyor:

Köle ticareti hiçbir zaman "hoş karşılanan" bir meşgale ya da hepten suçlanan bir iş olmadı –"müsamahanın kıyısında dengede kaldı." New England'lı kimi iş adamlarınca iğrenç bulunmasına, hatta her zaman bir ahlaki sapkınlık kuşkusuyla mimli olmasına rağmen, çok büyük hayırlara vesile olma şansı bulmuştu. Ekürisi rom ticaretiyle el ele, bugünkü Amerikan kültürünü oluşturan girişimlerin odağındaki çok ünlü servetlere temel olmuş ve böylece bazı Amerikan hayırseverlerinin

ortaya çıkmasını sağlamıştı. Şimdi böyle diyorlar. Belki o dönemde de, yani Amerikan girişimlerinin sol elin yaptığını sağ elden saklamayı öğrendiği o kazanca endeksli ahlaki karanlıkta da böyleydi gerçekten. Kaldı ki, sol elle mükemmel şekilde yapılacak şeyler de vardır daima.[18]

Büyük Britanya'nın rekabetiyle baş etmeye çalışan Birleşik Devletler'de, "bebek sanayiler" ile rakibi Jefferson'cılık (Smith'çi) arasında, hem dış ticaret hem de sanayiyle ilgili bir mücadele başlamıştı –şimdilerde ABD, bugünün "yükselen piyasa ekonomileri" tarafından ileri sürülen tezlere burun kıvırıyor. Güney en başından beri Jefferson'cı, Kuzeydoğu da Hamilton'cı tutum almıştı.[19] İç Savaş, çoğu kez, II. Dünya Savaşı'nın anti-faşist bir savaş olarak görülmesi gibi, esas olarak (ve sadece) köleliğin kaldırılması hedefiyle değerlendirilir. Ancak, Birleşik Devletler'in ekonomik politikalarını kimin kontrol ettiği sorulmadıkça, Kuzey'in en güçlü çıkarlarına hayat veren ve temeli kadar sonucu da köleliğin kaldırılması[20] olan bir savaş, çıkar mıydı acaba, diye düşünmek pekâlâ mümkündür.

Daha açık söylersek, İç Savaş'ta ve izleyen on yıllarda, Birleşik Devletler sanayileşmeyi destekleyen bir ekonomi politikası izlemiştir: (1) demiryolu şebekesinin sübvansiyonu (maliyetlerin en az üçte ikisi doğrudan ya da dolaylı olarak federal hükümetçe karşılanıyordu); (2) büyük ikramiye niteliğindeki zengin doğal kaynaklar (kereste, muhtelif maden yatakları, tarıma elverişli araziler ve saire); (3) korumacı gümrük politikası; bunlarla birlikte en az bu üçü kadar etkili, (4) öncelikli olarak mülkiyet haklarını tanımlayan ve işçi haklarını görmezden gelen bir yönetim. Özetle, kapitalist bir cennet bahçesi.

Şanslı olmanın önemi

Olup biten her şey, "insan eliyle" (öyle diyorlar) üretilen sanayinin (genel olarak da iş dünyasının) getirdikleri olarak görülebilir. Ama Birleşik Devletler'in nihai zaferini kolaylaştırmada en büyük önem, kıtayı en zengininden bir kaynak üssü yapan ve dışındaki savaşlardan yalıtılmasını sağlayan, iki okyanusla çevrili coğrafyasına aittir. Bunu, ABD'nin ulusal bir ekonomi olarak tarihsel yerini almadaki zamanlaması izler: İthal edilen sermaye (fon ve ekipman) ve mamul

mallar giderek bollaşarak ucuzlarken, ABD'nin ihraç ürünleri daima revaçta olmuştu (altın, gümüş ve petrol gökten zembille inmiş kabilindendi).

Bu kadar bariz değilse de, son derece hayati bir noktayı, kapitalizmin Birleşik Devletler'deki nispeten "kolay" gelişimini de bunlara eklemek gerek. ABD, diğer bütün ülkelerdeki toprağı ve emeği koruyan şekillenmiş sınıfsal ilişkiler ve bunlarla bağlantılı kurumlardan müstesnaydı. Gerçi bunlar sömürge dönemi Amerika'sında yok değillerdi, ancak, Jefferson ile Hamilton, iktisat politikası konusunda kapıştıklarında, çoktan maziye karışmışlardı.

Yukarıda anlatılanlar içinde örtük olan, fakat ABD'nin kesin ve göreli güçlerini sağlama bağlamak açısından kritik önem taşıyan nokta, imparatorluk uğruna mücadelesiydi. Aslında bu mücadele, 1870'den I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar, Avrupa'nın bütün Güç'lerini (ve Japonya'yı da) meşgul eden, gerek sınırları dahilindeki sanayileşme için elzem kaynakların yokluğu veya gerekse –yaşamsal niteliği– her yıl daha belirginleşen bir askerî gücü besleme zorunluluğu nedeniyle, tüm ülkeler için kaçınılmaz idi. Tüm bu unsurlar açısından Birleşik Devletler, diğer ülkelerle keskin bir zıtlık sergiliyordu. İktisadi gelişme (ve yoluna çıkabilecek engelleri kaldırıp atmak) için gereken her şey, hatta ihraç edebileceği fazlasıyla birlikte, elinin altındaydı.

Ne var ki, 1890'ların sonuna doğru Birleşik Devletler emperyalist yola girdi[21] –Karayipler'de, Orta Amerika'da ve Pasifik'te. Ancak bu –diğer Güçleri tarif ettiği anlamıyla– ihtiyaçtan değil, daha ziyade fırsat –kaba tabiriyle, yırtıcılık ve gözü doymazlık– güdümlü gelişmelerden kaynaklanıyordu.[22]

Boyutlarının büyüklüğü ve kaynaklarının zenginliği Birleşik Devletler için denizaşırı emperyalizmi zorunlu olmaktan çıkarırken, başka bir şeyi öne çekiyordu: Dünyanın yeni sanayi güçleri içinde en büyük nüfusa ulaşmasını zorluyor, tarımdaki paralel gelişmelerle birlikte, hem sermaye hem de tüketim mallarının kitlesel (büyük ölçekli) üretimine olanak sağlıyordu.[23]

Kitlesel üretimde kilit unsur, çeşitli parçalardan oluşan ürünlerdeki ikame edilebilen standart unsurları mümkün kılan tekniklerdir. Bir an

durup düşünmek, böyle bir standardizasyonun söz konusu ürünler için kitlesel üretim gerektirdiğini anlamaya yeter. Bu tür üretim hatları ilk olarak Birleşik Devletler’de ortaya çıkmıştır.

Eli Whitney ve Simeon North, 1812 savaşında kullanılan ateşli silahların üretiminde bunu gerçekleştirmişti. Haliyle, “kitlesel pazar” ABD hükümetiydi. Böyle teknikler, tüm sınai çeşitliliği içinde ağır ağır, fakat kesin bir şekilde kullanıma girmiştir (en önemlisi Connecticut’taydı) ve İç Savaş’ın bitmesiyle, Birleşik Devletler’de artık norm haline gelmiştir –tarımda, makine sanayisinde, maden işlemede ve saire.[24]

Büyük, daha büyük, en büyük

İktisadi gelişmenin merkezinde demiryolu vardı (yüzyılın ikinci yarısında reel yatırımlardaki payı yüzde 15 ila 25’i arasındaydı). Süreçteki tüm makineler, vagonlar ve çelik pek çok sanayi için avantajdı –1900 itibarıyla 200 bin mil yol döşenmişti. Ancak bu gelişme, aynı zamanda, nüfusun sürekli artmasını ve yayılmasını –ve tabii, kentleşmeyi– gerektirmiştir. Sayısız şehrin yatırım –konut, yol, tesis, mağaza, imalâthane– gereksinimi çok büyüktü.[24]

Bu ve değinilmeyen daha pek çok şey sayesinde Birleşik Devletler –tıpkı Britanya’nın daha önce ilk sanayi ülkesi olması gibi– gerçek bir, *par excellence*, kitlesel üretim ekonomisi oldu. Boyutları, kaynakları ve (Almanya’nın iki katı) nüfusuyla Almanya’dan çok daha büyük bir güce erişmekle birlikte, “fizik ve kimya teknolojisi” Almanya’dan gerideydi.[25] Her iki ülke de, günümüzde Britanya’nın önüne geçmiştir.

Bu başarı Veblen’in “önden gitmenin cezası ve borçlanmanın avantajı” şeklindeki “gelişme kanunu”na bir örnekti. Veblen bununla, İngiltere’nin 1600’den sonra Kıta’dan borç aldığı elle işleme teknolojisini “önden gidenlerden” daha yükseğe çıkarttığını ileri sürüyordu. İşte Almanya ve Birleşik Devletler aynı şeyi, sanayi teknolojisini nitelik ve nicelik açısından yükselterek yaptılar. O sırada, yani İngiltere zenginliği ve eski moda iktisadi aletleriyle oyalandığı sırada[26] yaptılar:

Sanayinin kapitalist gelişmesine eşlik eden ve göz atılması gereken iki nokta daha vardır: İlki, firmaların devleşmesi ve tekelleşme; ikincisi de işçilerin sömürüye tepkileridir, ki sendikalaşmaya ve sosyalist harekete yol açmıştır. Bu ikinci nokta, bölümün sonunda emperyalizmle birlikte ele alınacak ve her iki olgu da başlıca etkileriyle incelenecektir. Şimdi yine Birleşik Devletler'e, işverenlerin 19. yüzyılın sonundaki birleşmesine dönelim. İlerledikçe göreceğimiz üzere, diğer sanayileşmiş ülkelerde, bu yönde benzerlikler taşımakla beraber, önemli farklılıklar söz konusudur.

Büyük Britanya'yı konuşurken firmaların devleşmesi, birleşme, tekelleşme ve benzeri yönelimlere değinmedik. Bunun sebebi, oluşumun ortaya çıkmaması değil, fakat yavaşlığı ve ölçeğinin küçüklüğüydü. Buradan hareketle Britanya'nın (mesela) 1910'da dönem itibarıyla teknolojik geriliği, sanayileşmede "önden giden" niteliğiyle açıklanabilir. Güçlü, zengin ve sanayileşmiş Britanya, 1900 itibarıyla Birleşik Devletler'e ve Almanya'ya kıyasla, belirgin bir şekilde "küçük işletmeler" diyarıydı.

Kitlesel üretimin anayurdu olması, Birleşik Devletler'i ister istemez dev firmaların da anayurdu yapmıştır. Birleşme süreçleri önce demiryollarında görülmüş, kitlesel üretimin yaygınlaşmasıyla –metal işlemeden başlayarak– imalat sanayisine de geçmiştir.[27] Microsoft'un bilgisayar sektöründeki durumu, demiryolu ve çelik sanayilerinde olup bitenlerin tekrarı gibidir. Bu süreç, aşırı üretim kapasitelerinin yaygınlaşması ve fiyat rekabeti tehdidi ya da gerçeği ile güç kazanan tekelleşme baskılarını içerir –ki, her ne kadar ideolojiye aykırıysa da, sanayinin zehiridir.

Durum 1870'lerde sorun olmaya başlamıştır. Üretken kapasitelerin artıp fiyatların düştüğü izleyen yirmi yıl içinde, sanayi, kontrol edilemez bir hızla büyüyen bir ekonomi kanalıyla yayıldıkça, iş dünyasının terimiyle, "yıkıcı rekabet"e sebep olmuştur. Çelik, bunun en yoğun olduğu sektördür. "Birleşmelerin" başını Andrew Carnegie çekiyordu. 1900'de 750 firma Carnegie Steel'de birleşti; kalan 11 büyük şirket de 1901'de, dünyanın 1 milyar dolarlık ilk ve en büyük çelik firması olan

USS’de (United States Steel Corporation –Birleşik Devletler Çelik Birliği’nde) toplandı.

Aslında bunlar daha büyük bir sürecin en çarpıcı gelişmeleriydi. 1905’ten önceki yıllar içinde çeşitli (bakır, petrol, çelik, viski ve diğer) sektörlerde 5000’den fazla firma birleşerek 318’e indi. Bunlar hep birlikte ekonominin kalbini oluşturuyordu ki, bu da finans dünyasında gelişen benzer yoğunlaşmayla tamamlanıyordu. Finans alanında J.P. Morgan’ın liderliğindeki oluşum, birleşenleri, esaslı bir bedel (genellikle sermayeden pay) karşılığında örgütleyerek kârlarına katmıştır (bugün de böyle).[28]

Böylece, teorik görevi verimliliği artırıp fiyatları düşürmek ve iktisadi gücü yaymak olan “rekabet”in yerini, bu üç alanda ekonomiyi (ve de toplumu) tam tersi yöne götüren tekelci fiyatlama, reklam ve mal farklılaştırması ile işleyen “çekişme”nin aldığı, günümüzü de kapsayan bir çağ başladı. Adam Smith’in kafasındakinden epeyce farklı tabii. Veblen, o gerçekten rekabetçi yıllara, 1870’lerde bitmek üzere oldukları sırada tanık olmuştu; 20. yüzyılın başlarında durum öyle değildi:

Rekabet, bu bozunan rekabetçi sistem altındaki işleyişi açısından, esas olarak, üretimi kontrol eden iş dünyası ile tüketen halk arasındadır; rekabetin güya cereyan ettiği işler ise, satıcılık ve sabotajdan ibarettir. Bu bağlamda satıcılık yutturmacadan azıcık farklı bir anlama gelirken, sabotaj da üretimden çalma işi anlamına gelir.[29]

Birleşik Devletler’de ilk birleşmelerin gerçekleştiği yıllar yepyeni bir işveren yaratmıştı: Aynı sektörde birkaç dev şirket dipdibe iş görüyordu. Ortaya çıkan şey, iktisatçıların “oligopol” dediği bir endüstriyel yapıdır. Sanayi, fiyatı düşürmemek (veya artırmak) için aralarında (gizli) anlaşmalar yapmalarını veya üretimi kısmalarını sağlayacak kadar az sayıda büyük firmanın güdümündedir. Bu yapı “monopol”den –tekelden, endüstriyi oluşturan tek firmadan– farklı olmakla birlikte, pratik sonuçları daha tatsız olabilmektedir. Rekabet, reklam ve çekişme şeklinde sanal olarak devam ettiği için,[30] fiyat ve maliyet üzerinden hilesiz rekabet, tüketiciler açısından kalitesi belli bir ürün için fiyatları *düşürürken*, “fiyat–dışı rekabet” (reklam ve yapay ürün farklılaştırması gibi yollarla), maliyetleri yükseltir. Bunlar satıcıya pas edilir ve

genellikle yıkıcı bir etkisi olup, ciddi bir israf içerir (Kısım II'de ele alınacak).

19. yüzyıl boyunca, I. Dünya Savaşı'na kadar sanayileşmeye karşı Kıta'daki organizasyonel tepkiler de benzerlikler ve farklılıklar gösteriyordu. Küçükler büyük firmalara direniyor –devlere değil,– ancak Almanların "kartel" dediği birliklerde örgütlenerek pazarlarını rekabetten koruyorlardı. Her bir üye firmasını elinde tutmaya devam etmekle birlikte ortak fiyat ve üretim politikasına uymak ve kârı paylaşmak zorundaydı.[31]

19. yüzyılda dünya, 1800'de hayal edilemeyecek ölçüde –şiddeti ve yönü vahşice değişen, toplulukların ve sınıfların içlerinde ve birbirleriyle karşılıklı ilişkilerinde acımasız çeşitlilikteki sonuçlarıyla– farklı yönlerde ve hızla dönüşmüştü. Söz konusu edilen gelişmelerin Birleşik Devletler'i diğer ülkelerden daha fazla etkilediği ileri sürülebilir. Değinildiği gibi ABD, doğanın nimetlerinden en iyi şekilde yararlanmış, iyisiyle kötüsüyle tarihsel kısıtlamalarından en az etkilenmişti. "İyi ve kötü" konusunu Du Boff şöyle tespit etmektedir:

Birikim süreci ... ekonomiyi yüzyıllarla hesaplanan (tabii, fark edilecek kadarsa eğer) küçük hayat standardı artışları çağından çıkarıp, yeni, üretim kökenli büyük alım gücü artışları çağına taşımıştı. Ancak bu cesur yeni çağ, daha başlar başlamaz, fiili özel talebi aşmaya meyilli büyük üretim kapasitelerini mümkün kılan verimlilik kazançları tarafından kemirilmeye başlanmıştı. Problemin kaynağı, verimlilik kazançlarının önünü açan fakat işçilerin alım gücünü tazmin edecek gelir dağılımını bozan sistemin kendisiydi. (Du Boff, 42)

Bu alıntı, önceki yüzyılın kapanışıyla ilgili olmakla beraber, yeni başlayan 20. yüzyıldaki ilişkileri tarif etmek üzere de yazılmış olabilirdi pekâlâ.

Şimdi dikkatimizi Almanya'ya, Avrupa'nın iktisadi, askerî ve toplumsal gelişmesinin ağır topuna çeviriyoruz. Ardından da, bilinçli seçimleriyle Almanya'nın ayak izinden giden Japonya'yı çeşitli yönleriyle ele alacağız.

ALMANYA

19. yüzyıl başladığında Almanlar vardı, bir Alman dili, kültürü ve bir Alman tarihi de vardı; ancak bir Alman ekonomisi ve Alman ülkesi yoktu. 1648'deki Vestfalya Anlaşması'nın sonuçlarından biri, dizlerinin üstüne çökertmek üzere Almanya'yı 300 prenslikten oluşan bir yamalı bohçaya çevirmek olmuştur. 1815'deki Viyana Anlaşması bu durumu tersine döndürerek prenslikleri 40'ın altına indirdi. En güçlü prenslik de Elbe'nin doğusundaki Prusya'ydı. Bu Anlaşma, 1815'den önce zaten sahip olduğu gücünü daha da artırdığı doğunun tarımsal Prusya'sına, Elbe'nin batısındaki çok daha gelişmiş Ren topraklarını ilhak etme olanağını verdi. Böylece Prusya, bir kalemde henüz bütünlükten yoksun durumdaki Alman topraklarının hem iktisadi hem de askerî açıdan tartışılmaz gücü olmuştu. Aynı zamanda, "Almanya" retoriğini modern ekonomili gerçek bir ülkeye dönüştüren itici güç de oldu.

Prusya usulü ekonomi politik

İlk adım 1818'de, Prusya'nın batı ve doğu bölgeleri arasındaki engelleri kaldırmayı amaçlayan Maassen Tarifesi'ne girişiyle atıldı. Bu, arta kalan büyümüş prenslikler arasındaki ikili ve genel tarifeleri kaldıran, fakat onlar dışındaki dünyaya engeller koyan[32] gümrük birliğine, *Zollverein*'a, ön ayak oldu. 1866-67 itibarıyla Almanya olan her şey birlikten ibaretti; ardından, Fransız-Alman savaşının muzafferane sonucuyla, 1871'de Emperyal Almanya doğdu.

Prusya'nın gümrük girişimi modernizasyon açısından yaşamsal bir ilk adım olmuştur. Fakat Doğu ve Batı Prusya'nın coğrafi ayrılığı ciddi bir meseleydi. Bununla birlikte, Alman pazarını tüm birlik üyeleri için genişleten *Zollverein*, demiryolunu da gerçekçi ve elzem hale getirmişti. Gümrük ve demiryolu, aynı anda devreye girmelerinden bellidir, Prusyalılarca (Friedrich List'in bütünlüklü programı rehberliğinde) sanayileşme sürecinin ikizleri olarak görülmüştür: 1834'te *Zollverein*, 1835'te de Alman demiryolu; 1840'ların "demiryolu devri".[33]

İlişkili sektörlerin etkileşimli büyümesi şeklindeki klasik kalıp, demiryolunun Almanya'daki gelişmesine de (başka yerlerdeki gibi) eşlik etmişti: Uyarıcı etkileri madencilik, metal işleme, makine ve

taşımacılık alanlarında doğrudan; hafif sanayilerde, ticarette ve finansta ikinci derecedendi. Böylece “Almanya”, Prusya’nın açtığı şekliyle, ulusal sanayileşme yoluna girmiş oluyordu. İlk bakışta bir gelişme değilmiş gibi görünmektedir. Prusya’nın hâkim gücü, feodal soyluluğu oluşturan militarist toprak sahipleriydi (*Junker*’ler): Sanayileşme-karşıtı, kapitalizm-karşıtı, hiç de “pan-Cermen” olmayan, başlıca huzuru çavdarda veya asker taliminde bulan bir zümreydi. Ancak bu değişik dış görünümüne rağmen, kendini kumlu çorak arazisinden birleşik, endüstriyel ve emperyal Almanya’nın yaratıcısı ve yöneticisi olmaya götüren dolambaçlı patikada bulan da, yine bu aynı anakronik feodal çiftçi zümresiydi.[34]

19. yüzyılın sonunda Prusya, kendini Kıta’nın en güçlü ekonomisinin ve ülkesinin başında bulmuştu. Bach’ı ve Beethoven’i, Schiller’i ve Goethe’yi, Lasalle’i ve Marx’ı yetiştiren topraklar, Fichte’nin, List’in, von Bismarck’ın ve von Moltke’nin ruhuyla yönetilmeye, simgelerini vahşi kartalda ve siperlikli miğferde bulmaya, ekonomisini korumacı gümrük tarifeleriyle, kartellerle denetlemeye, kan, demir ve toprak şarkıları söylemeye geçmişti.

Alman bilimi ve teknolojisi

Bu yeni Almanya, eskisine göre hem içerisi hem de dışarısı için kaygı vericiydi. Üstelik giderek derinleşen sıkıntısını Brady’nin “ancak bir pigmenin sığabileceği yerde büyümüş bir dev [...] kabına sığmıyordu, sanayileşmiş Almanya patlamak üzereydi”[35] tiplemesiyle algılayanlar için, bu kaygı son derece anlaşılırdı.

Alman sanayisinin gelişimi, cömert tesadüflerle dokunmuş bir süreçte, az şeyle çok iş yapmanın çarpıcı bir örneğidir. Buradaki “az şey” kaynaklarını anlatır. “Cömert tesadüfler” ise yokluklarını aşmadaki yaratıcılıkları yanında, askerî saldırganlık ve savunma güdüsüyle tasarlanıp hızlandırıldığı unutulmadan, tarihin en yoğunlaşmış sanayileşme sürecinin taşıyıcısı olan, demiryolu ağıyla ilgilidir.[36] Yine de biz önce Almanya’nın nispeten kısıtlı kaynaklarına göz atalım.

Almanya arazi, orman ve potas yönünden zengindi. Ancak diğer doğal kaynakları (demir dışı metaller, yün, pamuk, petrol ve kauçuk) ya yoktu ya da sorunluydu. Yine de Brady'nin dediği gibi "başka hiçbir sanayileşmiş ülke siyasi ve iktisadi kontrolü altındaki sınırlı hammaddeyle büyük ölçekli bir ağır sanayi geliştirmemiştir".[37]

Yüzyılın ortasında petrol ve kauçuk henüz yaşamsal nitelikte değildi;[38] ancak yün ve pamuğun önemi büyüktü, kömürün ve demirinki ise kritikti. Kömür bol olmakla birlikte kalitesizdi, büyük kısmı linyitti ("kahverengi kömür"), modern sanayinin ihtiyacı olan maden kömürü ve sert kömür azdı. Demir filizinde ise durum tam tersineydi: (Yukarı Silesia'da) kalite iyi, fakat miktar yetersizdi. Ayrıca yataklar tehlikeli biçimde sınıra yakındı. Ancak, Almanya, Fransız-Alman Savaşı'nın bitmesiyle Lorrain'i ilhak ederek Avrupa'nın en değerli filiz yataklarını ele geçirdi. Buna ek olarak, zaferinin bir diğer ödülü de Alsace ve yörenin epeyce gelişkin tekstil endüstrisi olmuştu.

Almanya'nın 1870'den önceki ve sonraki iktisadi gelişmesi, ki savaş olmasa kuşkusuz yavaşlardı, Alsace-Lorraine'in Almanya için değerli olmakla beraber çok da kritik olmadığını düşündürüyor insana. Alman iktisadi gelişmesinin esas "kaynağı", bilimin teknolojiye ve üretime uygulanması kadar, onunla birlikte giden, kaynak tasarrufu sağlayan örgüt ve planlama modelleridir[39] –bunların düzeyi ve kombinasyonları Almanya'yı diğer tüm ülkelerden ayırır. Görüleceği gibi her ikisi de, kömür sanayisinin üretim ve örgütlenme alanlarında, doğrudan ve dolaylı olarak kanıtlanmıştır.

Alman biliminin yüksek gelişkinliğinin kökleri, Almanya'nın sosyo-politik "geriliği"ndedir. Örgütsel politik iktisadı, tamamen Prusyalı yönlendirmenin sonucu olarak, sosyal miras ve kaynak zayıflığı nedeniyle mümkün ve zorunlu olmuştur.[40]

Almanya'nın 19. yüzyıl Avrupa'sının öncü ülkelerine kıyasla sosyo-politik geriliği, yüzlerce küçük toplumdan oluşan parçalanmışlığından geliyordu. Nitekim *Zollverein*'ın hedeflerinden biri de buna son vermekti. Ancak bu aşırı bölünmüşlük ve ondan doğan yoğun bürokrasi, Almanları Avrupa'nın en eğitimli halkı yapmaya hizmet etmiştir. Her prenslik kendi idaresini ve (çoğunlukla) kendi gümrüğünü yürüttüğü

için, okuma-yazma ve hesap bilenlerin nüfustaki payı, diğer “ülkelere” kıyasla epeyce büyüktü.

Bir diğer anakronizma, bu prensliklerdeki zenaatçıların da tarifelerle korunmasıydı (örneğin madencilikte, tekstilde ve kâğıt ürünlerinde). Böylece ürünlerin dışarıda ödüllenmesi kadar, beceriler de “Almanya” içinde ödüllenmiş oluyordu. Bu beceriler, mühendislik de dahil en üst seviyeden işgücünü içerecek şekilde, sanayileşmenin her adımında kolayca modern sanayideki uygulamalara dönüşüyordu.

İki suratlı ülke

Söz konusu kültürel ve iktisadi benzersizliğin teyidi –Almanya’nın göz alıcı sanayileşmesiyle birlikte– 1920’lerde ortaya çıktı. 1928 itibarıyla, mesela, Almanya bilimsel ve entelektüel açıdan Mekke’ydi, dünyanın her yerinden bilimcilerin, sanatçıların, yazarların, filmcilerin, müzikçilerin feyz, eğitim ve keyif almak üzere toplandıkları yerdi. Daha önce böyle bir yer hiç olmamıştı. Tıpkı peşinden gelen Cehennem gibi!

İngilizlerinkiyle keskin bir zıtlık gösteren Alman sınai gelişiminin, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başındaki ayırt edici karakterini kavramak için, Brady’nin tasvirine bakalım –vurgular bana aittir:

Alman sanayilerinin çoğu sadece *kitlesel üretime* yönelmekle kalmamış, baskın karakter olarak *üretim* malları üretir olmuşlardı ... [ayrıca] tüketim malları üreten sanayiler *bile* büyük kısmıyla ya *genel olarak sanayi devlerinin kontrolündeki genel hammadde* kaynaklarına bağımlılık nedeniyle dikey bütünleşmelerle, ya da *–eczada, gübrede, sentetik liflerde* olduğu gibi– ağır sanayileri karakterize eden yeni ve karmaşık işlemlerin *yan-ürünlerine* bağımlılık nedeniyle *kömür, çelik, kimya, makine ve mühendislik firmalarına doğrudan* bağlanmışlardı.[41]

Bu, Almanya’nın “ağır sanayi” üzerinden geliştiğini söylemektir. Burada önemli nokta, bu sanayilerin “piyasadan” –özellikle de tüketim malları piyasasından– ziyade *sanayileşme* için üretim yapmalarıdır.[42] Böylece daha önce biraz farklı ifade edilen bir şeyi tekrarlamış oluyoruz: Alman sanayisi Prusyalılarla birlikte iş ve finans dünyasındaki hevesli müttefiklerinin “rehberliği” ile gelişmiştir. Bu yönüyle ne İngiltere’ye ne de ABD’ye benzer.

Ayrıca üretim kapasitesinin olanaklarıyla ilgili bir saflık da söz konusu değildir. Alman iş ve siyaset dünyasının liderleri daha 1910'da, rahatsızlık veren iki olayın farkındaydı: O türden bir kapasite ile ağır sanayisi, bütün Avrupa'nın ihtiyacını kolayca karşılayabilirdi; öte yandan hem Avrupa'nın hem de dünyanın sermaye malları piyasası kendilerine kapalıydı. Diğer ülkeler sermaye malları sanayilerini bizzat yürütüp korurken, sömürgelerinin kendilerinden başka ülkeden mal almasını da yasaklıyordu. Bu gerçeklerin ardında yatan tehlike herkes tarafından biliniyordu: Ağır sanayi, savaşın vazgeçilmez iktisadi silahıydı.

Almanya'nın üretim malları sektörleri metalürjiyi, makine sanayisini ve gemi imalatını içeriyordu; 1890'larla birlikte dünyayı modern donanmalar oluşturmaya yönelten Almanya, Britanya'yı donanmasını yeniletmek zorunda bırakmıştı[43] –bu erken dönemin “soğuk savaş”ı yakında ısınacaktı. Aşağıdaki metin 1897'de yazılmıştır:

Dünyanın göreceği bir savaşa sebep oluşturacak bir milyon manasız münakaşa var. Yarın Almanya ortadan kalksa, ondan sonraki gün daha zengin olan bir tek İngiliz kalmaz dünyada. Ülkeler yıllardır bir şehir uğruna veya sıra bende diye savaşıyorlar; yıllık 250 milyon sterlinlik pazar için mi savaşmayacaklar?[44]

Modern kimya sanayisinin temellerini atan, Alman bilimiydi. Bu kapsamda geniş sentetik ürünler yelpazesinin önemi çok büyüktür. Savaş ihtimalleri ortadayken yenilikçi süreçlerin en münasibi, modern patlayıcılar sanayisinin temeli olan kömür katranı türevleri olarak öne çıkıyordu ki, gerek savaşçı gerekse barışçı ürünleriyle bundan en çok nemalanan I.G. Farbenindustrie idi.

Bu kalem Alman sanayisinin geliştirdiği e*rsatz* (“ikame”) ürünlerin bir örneğinden başka bir şey olmamakla birlikte, bugünkü plastik, sentetik elyaf, boya, ecza ve benzeri ürünlerin atası olması sıfatıyla, büyük önem taşır.[45] Oysa kömür sanayisinin ürünlerinden biri olan kok, çelik üretimi için vazgeçilmezdir. Çelik ise rayların, çelikle üretilen makinelerin (ve çelik işlemede kullanılan makinelerin de) üretimi için vazgeçilmezdir.

İşte bu karşılıklı bağımlılık ilişkileri Almanya'nın yoğun ve iç içe geçmiş işletme formasyonları (sanayi kartelleri, finansla sanayi arasındaki sıkı bağlar) gibi denetim araçları geliştirmesine ek olarak, (sadece o dönem Almanya'sında olan) başka bir şeyle daha tanışmasına yol açtı:

[Yeni ağır sanayiler genişleme sürecinde] çeşitli şekillerde birleşme –gözde Almanca terimiyle, *agglutinate –kaynaşma–* eğilimi gösteriyordu. Kısmen, dikey entegre olmuş işletmelerin hızlı büyümesi, kısmen de kimya sanayisinin hızlı yayılmasıyla bölgelerindeki hammaddeler üzerinden birbirlerine bağlanıyorlardı... Yaygın temel hammaddeler ile "basamaklı" denilebilecek –yani bir mamul malın veya kimyasal yan ürünün devam eden bir kimyasal süreçte hammadde olduğu– maddeler, ait oldukları işletmeler veya firmalar arasında doğrudan fiziki bağlantıları gerektiriyordu ... 80'lerden başlayarak, yerel olarak iç içe geçmiş, nüve mahiyetinde sanayi grupları yavaş yavaş doğmaya başlamıştı. [Brady, 1943a,14]

Brady'nin bilim, mühendislik, üretim, yerleşim ve örgütsel yoğunlaşma arasındaki güçlü fonksiyonel bağlantıları ortaya koyduğu etraflı bakış, kolaylıkla Almanya'nın ilgili iktisadi *ve* siyasi/askerî süreçlerini, gereksinimlerini ve olanaklarını kucaklayan bir bakışa çevrilebilir. Almanya 19. yüzyılın sona erdiği on yıllarda çeşitli açılardan şöyle bir durumdaydı: Her türden –iktisadi, coğrafi, siyasi veya sosyal– engele karşı hoşgörüsüz bir ülkeydi, ama o engeller vasıtasıyla iktisadi, siyasi ve gerektiğinde askerî yönden de– baskın bir güç olmak kolayına geliyordu (ya da o arayış içindeydi).

Günümüz Almanya'sının o Almanya olmadığı ortadadır; tarihin en dehşetli savaşlarında uğradığı ağır bozgunların, birtakım eğilimleri köklü bir şekilde yok etmiş olması çok mümkündür. Pek çok Almanın da bu konuda bizimle aynı ümidi paylaştığı kuşkusuzdur.

Böylece aşağıdaki paranteze gelmiş oluyoruz.

İLK TAŞI ATMAYA DAİR BIR PARANTEZ

Almanya hakkında yaptığımız ve az ileride Japonya'yla ilgili yapacağımız açıklamalar açısından İncil'deki "Hükmetmeyin ki hükmolunmayasınız" emrinin modern tarihin kirli temellerine uygulanmasına dair bir şeyler söylemek uygun görünüyor.

Japon sanayileşmesinin pek çok yönlerden Almanya'nın taklidi olduğunu az sonra göreceğiz. Ayrıca sonu gelmeyen savaşlara, faşizme ve bunların yarattığı korkulara yol açtığını da göreceğiz. Ancak gerek Almanya gerekse Japonya fezada değildi. Belirtildiği ve ileride daha yakından bakılacağı gibi bu ülkelerin ekonomileri bir "kurtlar sofrasında" –sınıflar, firmalar ve ülkeler arasındaki– çatışmaların ve rekabetin hâkim olduğu, kazanılmayanın kayıp demek olduğu bir dünyada, sanayileşerek değişmişti.

Çok doğru olmamakla birlikte, insanın "e hep öyleydi ki" diyesi geliyor.

Ülkeleri ve insanlarının büyük kısmını içeride ve dışarıda kuvvete, şiddete veya diğer türden barbarlığa sevk eden baskılar, çok değişken olmakla birlikte, tarihin hiçbir döneminde eksik olmamıştır. Ancak hiçbiri, çeşitlilik ve büyüklük açısından geçtiğimiz birkaç yüzyıldakilerle kıyaslanamaz.

Söz konusu baskılar 16. yüzyıldan başlayarak daha önce hiç olmadığı kadar şiddetlenip çeşitlenmiştir. Hunların Attila'sı bile modern versiyonlarının yanında amatör kalır –tabii bu, Attila'nın karakterinin nispeten iyi olmasından değil, geçtiğimiz yüzyıllarda ortaya çıkan ihtiyaçların ve imkânların, onun yaşadığı çağda doğmamış olmasından dolayıdır.

Bunların kaynağında kitabın harcını oluşturan "analitik dörtlü"nün işleyişi, yani kapitalizmin, sanayileşmeciliğin, milliyetçiliğin ve emperyalizmin dinamikleri yer alır. Bu kurum ve süreçlerden her biri, tek başına, servet ve güç arayışını doymak bilmezliğe çevirecek uyaranları taşır; etkileşimleri ise, olumlu sonuçları ne olursa olsun, sertçe bir düşüşü sosyal felakete çevirmeyi sağlamıştır –üstelik modern teknolojinin kuvvetleriyle en dehşet verici şekilde.

Sözü edilen düşüş iki yüzyılı aşkın bir zamandır bu "dört öbeğin" karşılıklı ilişkileriyle devam etmektedir –ama bu, sırf kötülükleri ortada

olan Almanya ve Japonya ikilisi yüzünden değil; ölçüsü, şekli, zamanı ve sebebi ne olursa olsun bütün ülkeler yüzünden böyledir.

Almanya ve Japonya, İtalya'yla birlikte 20. yüzyılda faşizmin Büyük Üçlüsü oldular. Aslında sadece modern tarihin it dalaşındaki yerleriyle değil, "yoksun ülkelerin" Büyük Üçlüsü de değiller miydi? Yoksun "olmayanlar" –Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler– kendilerinin de "hırlayan köpekler" olduklarını görmezler. Ama öyleydiler. Bu nokta –"özgürlüğün ülkesi ve cesaretin yurdu"– Birleşik Devletler'e, yani doğanın ve konumunun verdikleriyle "ihtiyaçların" başka ülkelere kıyasla çok düşük düzeye indiği, olanakların kolay erişilebilir, bir el uzatmakla elde edilebilir olduğu modern topluma uygulandığında, dikkate değer bir destek buluyor.

Ama –sırf buna bakılsa bile– ABD'nin tarihi iki yüzyıldan uzun süren bir kölecilik iptilası ile lekelidir. Köleliğin ve onun beslediği ırkçılığın, ne ABD tarafından getirilen makul bir ölçüyle kökü kazınmıştır, ne de milyonlar için bir anlamı olmuştur. Dahası, çok daha az dikkat çekmekle birlikte, ABD tarihi hiç de daha az olmayan bir emperyalist vahşetle, yani Amerikan Yerlileri pahasına –onların kültürleri, yaşantıları ve onurları pahasına– kurduğu "iç imparatorluk" uğruna başvurduğu araçlarla da lekelidir.

ABD tarihinin sadece bu iki unsuruna bakmak, sömürgeden günümüze uzanan dönemdeki milyonlarca ölümden, yaşantıları mahvolmuş sayısız insandan ve onların çocuklarından bahsetmek demektir.[46] Ancak, rahatsız edici bir diğer soru vardır: Bu tarih bütün bir toplumsal süreci hangi yönlerden sessizce zehirlemiştir? Ayrıca, kaç Amerikalı, okulunda böyle meselelerin tartışıldığına tanık olmuştur?

Küçük ya da büyük başka bir ülkeye gönderme yapmayacağız. Fransa, Çin, İtalya, Rusya, Hollanda; hiçbirinin geçmişi temiz değildir. İlk taşı atmak hiçbirimizin hakkı değildir. Tabii bu, hepsi suç diye, tüm insanlık suçlarının eşit olduğu anlamına gelmez. Fakat çağımız suçlarının "ulusal karakter" esasında açıklanamayacağı anlamına gelir. "Ulusal karakter"e açıklama getirmek şarttır. Nitekim çağımızın zalim ve iç içe geçmiş gelişmeleri bunu büyük ölçüde başarabilir.

Ancak bu konuda başka araştırmacıların daha iyi ve daha eksiksiz ifade edilmiş çalışmalarına bakılabilir.[47] Bizce bu kadarı yeterli.

Artık, sanayileşmesi Britanya'nın ve Birleşik Devletler'inkine zıtlığı ölçüsünde Almanya'ya benzeyen ve onunla da hem farklı hem de benzer ihtiyaçları olan Japonya'ya bakacağız.

JAPONYA[48]

Emperyal Almanya ile Emperyal Japonya'nın iktisadi gelişmelerindeki ortak noktalardan biri ateşli ulusçuluklarıdır ki kökenleri epeyce farklıdır. Almanya, 17. yüzyıldaki belirgin parçalanmışlığı içinde serpilip gelişmişti. Japonya ise, tam tersine, diğer bütün modern ülkelerden farklı olarak 19. yüzyılın ortasına kadar birleşik ve nerdeyse tamamen –kültürel, siyasi ve iktisadi olarak– yalıtık durumdaydı, hatta 17. yüzyılda bilinçli tercihiyle "inziva siyaseti" güdüyordu.

Japonya Tokugawa şogunlarının (askerî valilerinin) klasik feodal yönetimi altındaydı. Esas itibarıyla Avrupalıların 16. yüzyıldaki deniz aşırı keşiflerine tepki olan yalıtık durumu, Batı emperyalizminin 19. yüzyıldaki baskılarıyla sona erdi.

16. yüzyıl bitip 17. yüzyıl başlarken, Japonlar ilk Avrupalı konuklarını (Portekiz'i) ülkeden atmışlar ve başkalarının girmemesini de hükme bağlamışlardı –ülkenin güney ucundaki liman Nagazaki'de imtiyaz verdikleri Hollanda hariç.

Japonya'nın bu inziva siyaseti, izleyen yüzyıllarda, aynı dönemde diğer tüm ülkelerdekine kıyasla, değişmeden kalan bir toplum ortaya çıkarmıştır. Ancak bu içe kapanıklık yerini 19. yüzyılın başından itibaren saldırganlığa bıraktı. Peter Duus anlatıyor:

Dışta kalma siyaseti yaklaşık iki yüzyıldır işliyordu çünkü Batılı ülkelerin Japonya'ya ilgisi Japonların onlara ilgisi kadar azdı ... [Fakat] 1853'ün Haziran'ında gelen Amerikan harp gemileri Japon idarecileri için ciddi bir sürpriz olmuştu.[49]

Duus şöyle devam ediyor:

Amerikalıların dik kafalı, esprisiz ve küstah komutanı Matthew Perry, intikamcı ve hilekâr olarak gördüğü Japonların gözünü korkutmayı kafasına koymuştu. [!] “Kapkara gemilerini” Edo [Tokyo] Körfezi’nin girişindeki hisarlara dizili topların arasından kentin donakalmış bakışları altında geçirirken, Japonya ile anlaşma görüşmelerinde, güç kullanmaya mecbur kalmak istemiyorum, der gibiydi.[50]

Perry 1853’te ayrılırken döneceğine yemin etmişti. 1854 baharında döndü de. Aralarındaki ciddi uyumsuzluk ve kafa karışıklıklarına rağmen yönetimdeki askeri klik, iki tarihsel karar çıkardı: Düşmanlıktan kaçınılacak ve Amerikalılara iki uzak liman açılacaktı.

Deve burnunu çadıra sokmuştu, az sonra gövdesi girecekti, peşinden de sürü: Önce Birleşik Devletler, ardından Britanya ... aynı Çin’de olduğu gibi.[51] Bütün bunlar yüzlerce yıllık Tokugawa yönetimi altında gerçekleşti. Gerisi *samuraylar* öncülüğünde yapılan askerî darbe, *coup d’etat,* sayesinde mümkün olan “Meiji restorasyonu” ile 1868’de tamamlandı. Bunu da, feodal düzenin işe yarar kalıntılarının, en uç modernizasyonla harmanından doğan, melez bir toplumun doğuşu izlemiştir.

Önceki on yıllarda bazı sanayilerde ve ticarette ufak çaplı bir hareketlenme başlamıştı; yeni rejimin temel amaçlarından biri bu hareketlenmeyi hızlandırmak olmuştur. Hızlı ve yaygın gelişme, feodal kültürün sosyo-politik çerçevesi içinde bir kapitalist sanayileşme yaratıyordu. Feodal yapının yaşaması, hafif sulanmakla birlikte, sürecin bütünü üzerinde belirleyici bir temel etkiye sahipti.

Feodalizm fiilen bitmişti ama “ruhu” yönetimdeydi (belli açılardan bugün bile böyledir). Feodalizmin bitmesi toprak mülkiyetinde modifikasyonlar; taşımacılıkta, iletişimde, ticarette kısıtlamaların kaldırılması veya yumuşatılması, mülkiyet kurumlarının ve sınıfsal mobilitenin yeni toplumun gereklerince düzenlemesi anlamına geliyordu.

Devlet –toprak sahipleri (*daimyo*) ve onlara yükümlü olanlar tarafından yönetilirdi– aynı zamanda taşımacılık, tarım, finans, eğitim, dış seyahat ve ticaret alanları yanında, askerî güç açısından stratejik

sanayilerin geliştirilmesi ve sahiplenilmesinde (geçici olmak kaydıyla) yardım, teşvik ve sübvansiyonla aktif rol oynuyordu.

E.H. Norman'ın ortaya koyduğu gibi, Japonya sanayileşen diğer ülkelerin yapısal gelişimini (Almanya kısmen dışındadır) tersinden izliyordu –ağır sanayiden hafife, askerîden tüketim mallarına.

Meiji politikası, eskiden [feodal] sahiplerine ait olan cephanelik, dökümhane, tersane ve madenleri hükümetin kontrolü altına almak, merkezîleştirip yüksek bir teknik yetkinliğe erişinceye kadar geliştirmek ve bir yandan da kimya sanayisi gibi stratejik girişimleri başlatmak ... ve son adımda da bu sanayilerin büyücek paylarını güvenilir finans oligarklarının eline bırakmaktı. Ancak hükümetin mühimmat, tersaneler ve madenciliğin bazı alanları gibi en hayati stratejik sanayiler üzerindeki kontrolü devam ediyordu ...[52]

Japon ekonomik gelişmesini denetleyenlerin –ve nimetini yiyenlerin– çekirdeğini "güvenilir finans oligarkları", *zaibatsu*'lar, oluşturuyordu.[53] Sadece sanayide değil, tarım, ticaret, taşıma ve bankacılık alanlarında da denetim onlardaydı. Bu yapı yaygın bir kartelleşme ve tekelleşme sergiliyordu. Bir alanın en tepesinde bir *zaibatsu* vardı ve o da Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo ve Yasuda isimli en büyük dört grup tarafından sevk ve idare ediliyordu. Sayılan isimler bugün de vardır.[54]

1895 ile 1905 arasında Japonya büyük bir sanayi gücüne erişti. Gayrisafi millî hasıla itibarıyla Britanya'nın, Almanya'nın ve Birleşik Devletler'in hemen arkasındaydı. Asya'da tekti. Doğusunda uzanan Pasifik Okyanusu ve batısındaki büyük kara kütlesi, Birleşik Devletler'inki türünden bir savunma alanı sağlarken bir yandan da menzili dahilindeki (daha güçsüz) yörelere yayılmacı iştahını artırıyordu.

1895'teki Çin-Japon ve 1905'teki Rus-Japon savaşları –arkası gelecek olan, ama (görüleceği gibi) hiç gelmeyecekmiş gibi duran koşullar– Almanya'nın gelişimini incelediği yıllarda, Veblen'in dikkatini çeken koşullardı.

Kamu çıkarının öne çıkıp özel çıkarın geride kaldığı 19. yüzyılın son çeyreğinin Japonya'sı, Almanya dışında, başka her yerden daha karanlıktır. Veblen'in Japonya hakkında 1915'teki düşünceleri:

kendinden menkul, kendini tayin eden aristokratik kabineye ait bir iktidar ... tavsiye destekli, arkasında bir “parlamento” rızası yok, fakat tavsiyesi var. Denetimin bürokratik yapısı “Japonya’nın Eski Ruhu”nu hâlâ canlı tutuyor ve hâlâ aynı feodal ruhun canlı tuttuğu bir halka yaslanıp ondan güç alıyor ... Yeni Japonya’nın eskisiyle farkı sadece maddi yöntemleri ve araçlarıyla, teknolojik donanımı ve bilgisiyle ilgilidir.[55]

Veblen, gözlemlerine[56] sanayileşme sürecinin eski şarabın yeniden şişelenmesi olmadığını, yeni şarap sanayisinin kendi şişesini gerektirdiğini –kendi deyişiyle, *ürettiğini*– söyleyerek devam eder:

“Japonya’nın Eski Ruhu” kurumsal bir konu; yani, ırka özgü bir doğal yetenekten çok, edinilmiş bir düşünme, gelenek ve eğitim adetleri meselesidir ... Japonya Batı’nın endüstriyel işlerinde ciddi netice almıştır, dolayısıyla halkı da Batı kültürünün –teknolojik olarak daha gelişmiş olgun Batılı toplumların aynı endüstriyel işlerdeki titiz disiplininin yönlendirdiği etik değerler, davranış ilkeleri ve manevi bakış şeklindeki– vasıflarını ve hatalarını oluşturan özgün düşünme alışkanlıklarıyla haşır neşir olmak durumundadır. Ama iyi ama kötü ... modern sanayi sistemi ... uzun dönemde ortaçağ zihniyetinin önyargılarıyla uyumlu değildir.[57]

Metni, sanayi ile toplum arasındaki bağlara dair kuru bir akademik saptama olarak okumak mümkündür; ancak Veblen’in kafasında çok başka şeyler vardı. I. Dünya Savaşı’nın hemen bitiminde yazarken, Japonya’nın büyük bir güç olarak geleceğinin, eski kültürüyle yenisini nasıl dengeleyeceğine bağlı olduğunu söylüyordu. “Japonya’nın önündeki fırsat”, feodal kültür ve disiplindeki “çözülmeyi” zamanında, yani Meiji seçkinlerinin “hanedanı büyütmeye hizmet eden” sanayi planlarını tehlikeye düşürmeden önce görmek açısından “hâlâ güvendeydi”.

Ancak, [Japonya’nın] endüstriyel gücü ... kurumsal çözülmenin katlanarak büyüyen hızının, maddi verimlilik kazançlarının düşen hızını yakalayıp götürmesinden önce hayata geçirilmelidir: Bu da demektir ki Japonya vurmak zorundadır ... mevcut kuşağın yaşam süresi içinde ...

bütün gücünü kullanarak, çekincesiz, ikirciksiz tek bir hamleyle; çünkü durum ikinci bir fırsat verecek türden değildir. [Veblen, 266]

Japonya 1895'teki Çin ve 1905'teki Rus savaşlarından başarılı çıkmasına rağmen Batı'nın gözünde geri kalmış ve yabani bir ülkeydi. "Mevcut kuşağın yaşam süresi içinde" Japonya (1930'lara girerken), Çin'e saldırdı, Mançurya'yı ilhak edip zengin mineral yataklarına el koydu. Zaten çok geçmeden de Asya topraklarında güneye ve batıya doğru ilerlemeye, Pearl Harbor'u bombalama planları yapmaya başladı.

I. Dünya Savaşı Japonya'nın işine yaradı. İhracatı artıp Asya'daki göreli stratejik konumu güçlenirken, diğer güçler (Birleşik Devletler hariç) kan kaybetmişti. 1920'lerin son döneminde Japonya da dünya ekonomisindeki ayrışmanın sıkıntısını çekiyordu. Ağır sanayisi hammadde ve pazar ihtiyacı içindeydi. Ayrıca, savaş öncesinde ve sonrasında emek hareketleri ve sosyalist hareketlerle uğraşmak –ve bastırmak– zorunda kalmıştı: Bu hareketler –başka yerlerdeki gibi– Japonya'da gelişen sanayi kapitalizminin sonuçlarından biriydi. 1930'la birlikte İtalya'dan sonra fakat Almanya'dan önce, kısmen benzer ve kısmen de çok farklı sebeplerle, Japonya, Veblen'in öngörüsünü haklı çıkarıyor, ikinci büyük faşist ülke oluyordu.

*

1914 itibarıyla dünyanın (sanayileşen ve sanayileşmemiş diğer ülkeler dışında kalan) hâkim ekonomik güçlerinin kapitalist sanayileşmesini incelerken etraflı olmayı gözetmedik.[58] Ülkeler temelindeki tartışma şu noktaları aydınlatmaya yönelikti: 1) Ele alınan ülkelerin izledikleri farklı yolların doğası; 2) bu yollara girmelerini gerektiren veya sağlayan başlıca sebepler; 3) biraz daha farklı bir mesele olarak da, 1850-1914 arasında ortaya çıkan iktisadi durumun analizine zemin oluşturması açısından tarihsel süreç. Bu tarihsel süreç, ufak tefek istisnalar hariç, iktisat mesleğinin affedilmez bir şekilde –fakat anlaşılır sebeplerle– dönemin açık iktisadi gerçekleri karşısındaki kayıtsızlığını gösteriyor –tabii Marx ve Veblen'i içeren küçük grup bunun dışındadır.

Neoklasik iktisadın evrilmesine geçmeden önce, biçimlenmesinde rol oynayan ve eleştirisini yapan iki gelişmeyi ele almak zorunludur. Bunlar, kapitalist sanayileşmeyi, yanında veya karşısında yer alarak savaşın yıkımına sürükleyen gelişmelerdir. Bir sonraki daha da yıkıcı savaşı yaratan kargaşa ve gerginliklerin de kaynağı olmuşlardır: Emek hareketi ve sosyalist hareket ile küresel emperyalizmin yapısı ve yayılması.

UYAN, ESİRLER DÜNYASI![59]

Sanayi kapitalizmi önce Britanya'da ortaya çıktığı için, gerek yavaşlatmaya veya hızını çevirmeye yönelik ve gerekse nemalananlarla kayba uğrayan büyük kitle arasındaki dengeleri yeniden oluşturma –yani, reform– girişimlerinin ilk yurdu da, yine Britanya olmuştur. Buradaki "reforma" dikkat, amaç "devrim" değildir. 1918'e kadar geçen dönemde *Britanya'daki* bütün çabaların özü buydu. Kıta'da meseleler daha farklıydı, Birleşik Devletler'de ve Japonya'da da farklıydı, hem Britanya ve Avrupa'ya göre hem de birbirlerine göre. Britanya'yla başlayalım.

Bölüm 1'de belirtildiği gibi, modern sanayileşme sürecinin başlamasından önce, çitleme hareketi tarımda çalışanların çok büyük kısmı için ciddi sonuçlar doğurmuştu. 1800'den yarım yüzyıl önceki bu durumu tarif için söylenebilecek en iyi şey, fabrika sisteminden ehven olduğudur: Herkes için –genç, ihtiyar, erkek, kadın, çocuk– acımasız ve tehlikeliydi. Aşağıdaki metin, kapitalizmi eleştiren değil benimseyen bir çalışmada geçiyor:

Laissez faire şartlarındaki fabrika işçilerinin statüsüyle ilgili olguların yapısı ve sınırsız rekabet, 1816'daki bir Parlamento komitesinin tutanaklarına başvurarak betimlenebilir. Bir pamuklu imalatçısının ifadesine göre 5 yaşındaki çocuklar çalıştırılıyordu; normal çalışma süresi ondört saat iken bazı imalathanelerde bu süre onbeşe çıkıyordu; bazı işyerlerinde yemek arasına izin yoktu. Bilirkişi tanıklığına göre sıcak, nemli, havalandırmasız imalâthanelerde, pamuk tiftiği ... havayı kirletiyor, sıkça kusturucu tatbikini gerektiren bir durum yaratıyordu.

Kayınpederi imalathane sahibi olan bir hekimin "son derece gönülsüz" tanıklığına göre, kapalı, havası nemli ve sıcak imalathaneye girmeleriyle birlikte çocuklarda yüksek ateş ve ateşe bağlı halsizlik görülüyordu. Makinelerden korunma yoktu, işçilerin ölümcül yaralar aldığını "çok sık" görmüştü, ayrıca çocukların ellerinin parçalanması "oldukça yaygın bir şey" idi. Hekimin ifadesine göre ayrıca ... çalışma saatlerinde çocukların oturmasına izin verilmiyordu; çocuklar evlerinden işyerlerine iki mil yürüyorlardı; kendi bölgesindeki fabrikalar sabah saat 6'dan akşam yazın 7'ye, kışın da 8'e kadar çalışıyordu ... verem had safhada yaygındı. (BKU, 433-4)

Bu ve bununla ilgili konulara dair tartışmalar Fabrika Yasaları hakkındaki metinlerde geçer –ki 1800'den sonraki yılları simgeleyen bu yasalar, emek üzerinde hiçbir korumanın olmadığı olağanlaşmış mağduriyetlere ket vurmak anlamına geliyordu. Madenlerde ve imalathanelerde çalışan kadın ve çocukların sağlık, iş saatleri ve iş güvenliği koşullarını iyileştirmek üzere 1802, 1819, 1833, 1842, 1844 ve 1847 yıllarında çıkan bu yasalara ait özetlerde değinilen noktalar muhteliftir. Bir kere, "erkekler sözleşme özgürlüğü ve *laissez faire* ilkelerine riayetin dışında tutulmuş"; ikinci olarak "kanunla ilgili en önemli olgu, kanunun daha baştan ölü doğduğu" veya "kanunun uygulanmadığı"; ve üçüncü de, (ilk tekstil fabrikasının sahibi) Richard Arkwright'ın adı veriliyor, ilgili Kanun'un kapsadığı 14 yıl içinde "fabrikası sadece iki kere ziyaret edilmiş" (aynı yerden).

"Yas tutmakla vaktimizi ziyan etmeyelim: Örgütlenelim"[60]

1800-1850 arasına ait bu gerçekler daha büyük ve daha karanlık bir tabloya işarettir.[61] O dönemde ve sonraki on yıllarda olup bitenler Britanya'daki işçilerin (ve dinsel olsun olmasın Robert Owen gibi reformcuların) neden sendikalar kurduklarını, reformlar için baskı yaptıklarını, sosyalist hareketi ve İngiliz İşçi Partisi'ni başlattıklarını fazlasıyla açıklar.[62]

Yüzyılın ilk yarısı çalkantılarla geçmiş, mülk sahibi sınıfların sinirleri her zamankinden fazla yıpranmıştı. Her şeyden önce, sayıları her seferinde daha büyüyen, çaresiz, –varoluşları (öncekilerden farklı

olarak) birtakım acımasız yabancılardan aldıkları asgari ücrete bağımlılıkla tanımlanan– “proleter” kitlesiyle kuşatılmışlardı. İkinci olarak, bu yoksullaştırılmış çalışan kitlesinin fabrikalarda –madenler hariç– karşılaştıkları iş görme araçları ve yöntemleri, endüstri öncesindekilerle keskin ve müthiş zıtlık içindeydi. Bu bir yana, düzenliliğinin, tekdüzeliğinin, tehlikelerinin ve –Marx’ın tarif ettiği gibi– “yabancılaşma”nın[63] birlikte etkisiyle, sadece potansiyel olarak değil, fakat fiilen de kundakçı bir nitelik arz ediyordu.

Üstelik bu insanların “yaşadığı” yerler kırsal yöreler *değil*, tersine kentlerdi, Hobsbawm’ın nidasıyla “ne kentler!”

Tepesini kaplayan duman ve içini dolduran pislikten başka, temel kamu hizmetlerinin –su, sağlık, yol, açık alan vs– hızına yetişemediği kitlesel göç de, özellikle 1830’lardan itibaren, kolera ve tifo salgınları yanında 19. yüzyılın iki dehşetengiz kentli katilini –hava ve su kirliliğini, yani solunum yolu hastalıkları ve iç hastalıklarını– yaratıyordu ... (Hobsbawm, 1968, 67)

“Başka” bundan ibaret değildi. Zengin azınlık, yoksulluğun her an hatırlattığı bir toplumda –Disraeli’nin “iki dünyası”nda– cereyan etmesi nedeniyle, bal gibi biliyordu ki, yoksul kitleler ürettikleri servetin fabrikalarda ve madenlerde yattığını fark edebilir, dolayısıyla büründüğü özel mülk biçimini, yani –Veblen’in “rahatsız edici tüketim, gösteriş ve israf”[64] diye adlandırdığı– büyük evleri, atları, arabaları, uşakları, süslü kıyafetleri, gösterişli baloları fark edebilirdi. Hatta daha fazlasını da, açlıktan kırıldıklarını, ailelerinin parçalandığını, yaşlanmadan öldüklerini de fark edebilirdi. Zengin olup da kaygılı olmamak mümkün müydü?

Ancak malum sebeplerle hepsi Kurulu Düzenin –yani “yönetici sınıf”ın kibarcası– yanına kâr kaldı. İlk sebep, Devlet’in inatçılara en yüksek bedeli –hapis, sınırdışı, idam vb– ödetmek üzere hazır beklemesiydi. İkincisi de sendika ve kooperatif kurmanın veya Luddist (“makine kırıcıları”)[65], Çartist vb örgütlenmenin karşısındaki doğrudan engellerden başka, insanların korkuları ve iç bölünmeler gibi engellerdi. Bunlarla uğraşmak bugün bile zordur, o zamanlar daha zordu.[66]

1850'den önceki hayatın katılığı en iyi, özellikle de 1870'lerle yüzyılın sonu arasında sürdüğü söylenen, sözümona "altın yıllar"la birlikte anlaşılır. Tahminlere göre Londra'da ve York'ta "çalışan kesimin yaklaşık yüzde 40'ı yoksulluk içinde yaşıyordu", rahat bir yaşam sürenler –ki "işçi aristokrasisi" diye tabir ediliyordu– yüzde 15'ten fazla değildi. (Hobsbawm, 1968, 134)

Belki fiziksel bir ölçü başka olguların simgelediğinden daha anlamlı olabilir:

1870'lerde 11-12 yaş grubundaki çocuklardan üst tabaka halk okullarında okuyanlar, sanayi okullarındakilerden, ortalama *5 inç daha uzundu*, 13-19 yaşlarındakilerin boyu ise, zenaatçıların oğullarından 3 inç daha uzundu.[67] (aynı yerden, vurgular Hobsbawm'ın.)

İngiliz sendikal hareketinin bütün sömürü ve baskı koşullarına rağmen –ve bu nedenle– 1850'den önce belini doğrultamaması, Devlet'in gücünün kanıtıydı. Bu hareket çağdaş biçimine 1870'lerdeki örgütlenme hamlesiyle ulaşmıştı. Ama olup olacağı da ondan ibaretti.

Sendikacılığın sanayide ve İngiliz siyasetinde öne çıkmaya başlaması ancak yüzyılın sonundaki "zor zamanlar"da mümkün olmuştur – sosyalist hareket sayesinde (iki grup, biri radikaller diğeri ılımlılar). Oradan da, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İşçi Partisi'nin öneminin artmasına temel oluşturmuştur.[68]

Avrupa'da sosyalist hareketler

İşçilerin Kıta'daki mücadelesi Britanya'dakiyle keskin bir karşıtlık içindedir. Almanya'yla başlayıp Fransa ve İtalya ile devam eden sanayileşme, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmıştır.[69] Üç ülkede de yükselen sendikal hareketler kısa zamanda Marksist sosyalizmin, anarşizmin (veya anarko-sendikalizmin) ve genellikle bunlara tepki niteliğindeki Hıristiyan sosyalizminin teorik çerçevesini birleştirerek politize olmuştu –bunlar sonradan sosyalist, komünist, hıristiyan sosyalist partilere dönüşmüşlerdir.[70]

Kıta ülkelerinin Britanya'yla gösterdikleri bu keskin farklılaşmanın nedenleri, kısaca özetlenemeyecek kadar karmaşıktır. Ancak, farkları

yaratan temel noktalara değinmek mümkündür. Bir kere, emek ve sermaye Britanya'da keskin bir şekilde karşı karşıya gelmiş olsa da, sınıfsal yapı Fransa'da ya da diğerlerindeki kadar katılık göstermiyordu. Sonra, Britanya ilkti ve (Kıta'daki gelişmelerin son şeklini almaya başladığı) 1870'lerde, "öncü" olmanın avantajından yararlanıp sömürgelerini yağmalarken, belli ölçüde de olsa işçi sınıfının bazı kesimleriyle "zenginliği paylaşması" mümkün oluyordu ("altın yıllar"). Son olarak, Kıta ülkeleri Britanya'nın "ileriliği" ölçüsünde "geride" idiler, toplumsal kımıldanmalar daha azdı.

Belirttiğimiz ve ilişkili diğer nedenlerle, burada değinmek hem uygun hem de ilginçtir, Marx, sosyalizmin Britanya'da veya Birleşik Devletler'de[71], üstelik barışçı bir şekilde, iktidara gelmesini bekliyordu. Ne yazık ki yanıldı.[72]

Birleşik Devletler'de de öyle mi?

ABD'de sermaye ile emek arasında sınıf savaşı olmamış mıydı? Olmuştu elbette, fakat hissedilmesi yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıyaydı. Gabriel Kolko'nun aşağıdaki cümleleri konuyu netleştirici niteliktedir:

Amerikan toplumunu ... *nihai* sınıf çatışmasının olmadığı bir sınıfsal yapı, çatışmanın ölüm kalım düzeyinde olmayan sorunlarla sınırlı, muhalefet yapmanın bedelinin sistemin devamı açısından nispeten makul olduğu bir toplum olarak görmek mümkündür. Özetle, hizmet ettiği çıkarlar ve değerler yöneten sınıfa ait olmakla birlikte, Amerikan toplumunda sınıfsal yapı hedeflere hizmet eden donmuş, statik bir karakterdedir.[73]

Bunlara (ve daha başkalarına) ek olarak, Amerikan işçilerinde sınıf bilincinin başka yerlerdekinden zayıf olmasının başlıca sebebi, Roediger'in söylediği gibi "ödenen beyaz-adam ücretleri" olmuştur (hâlâ öyledir). Bu "ücretler" genellikle parasal olmaktan çok üstünlüğü, korkuyu ve nefreti birleştirir ve içten-yıkmaya yönelik tutumlara destek mahiyetindedir –ki bu tutumlar statükonun devamını (ve daha kötüye gitmesini) sürekli kılacak şekilde işlenir ve beslenir.

Bu çerçevede ABD'deki sendikalar, Yeni Düzen liberalizmine veya radikalizme nadiren ve kalıcı olmayan kaymaların dışında, ta başından itibaren nispeten tutucu olagelmiştir. AFL (American Federation of Labor-Amerikan Emek Federasyonu), ABD'deki sendikacılığın yatağı olarak bir sürekliliği ifade eder. Her ne kadar I. Dünya Savaşı'ndan önce üyelerinin üçte biri (Eugene Debs liderliğinde) ASP (American Socialist Party–Amerikan Sosyalist Partisi) üyesi idiyse de, AFL'nin 1890'larda belirlenen anti-sosyalist çizgisi o zamandan beri istikrarını bozmamıştır.

AFL 1930'larda, yeni kurulan CIO'nun (Congress of Industrial Organizations-Sanayi Örgütleri Meclisi'nin) otomotiv, çelik, lastik gibi büyük ölçekli üretim yapan sanayilerdeki işçileri örgütleme arayışıyla ciddi bir krize girmişti. İşçiler I. Dünya Savaşı'ndan önce ve hemen ardından gelen kısa dönemde, radikal hareketlerle güçlü bağlantılar içindeydi. En büyük kısmı ASP'de, sayıları daha az ama daha radikal olanlar IWW'de (Industrial Workers of the World-Dünya Sanayi İşçileri'nde) yer alıyordu. Bu iki gruptaki işçileri Avrupalı ve İngiliz işçilerden ayıran şey, ikisinin de çok kritik bir noktada takındıkları görkemli tutumdu: ABD'nin I. Dünya Savaşı'na girmesine muhaliftiler.

Bizzat Debs ve diğer Sosyalistlerle birlikte pek çok Vobli (Wobbly-IWW üyelerinin lakabı) hapse atılmış veya sınırdışı edilmiştir. Ayrıca, savaşın ardından Voblilerin AFL üyeleri ve savaştan dönen askerler tarafından linç edilmesi sıradan bir olay haline gelmiştir. (Nitekim 1920'lerdeki "Kızıl Korkusu" bu grupların varlığına son verirken, sendikalar da ciddi ölçüde zayıflamıştır.)

Sendikacılığın diğer ülkelerdekinden farklı olarak Birleşik Devletler'de aldığı "işveren sendikacılığı" ismi, genelde alay etme amacıyla kullanılmaz. Yüzyılın başlarında hedef, ABD'de bugünkü sendikaların da törpülediği şekliyle, daha iyi ücret ve iş koşullarından (1960'larda öne çıkan emeklilik, sağlık, ücretli izin vb) ibaret kalmış ve neredeyse sadece ilgili sendikayla sınırlı olmuştur.

Her şeye rağmen, asla gereksiz olmayan bu çabaların genel toplumsal süreçteki katkısı cüzidir. Bu durum, bağlantılı partiler kanalıyla siyasi ve daha başka amaçlara hizmet edebilecek güç arayışındaki İngiliz ve Avrupa sendikalarının çok yönlü çabalarıyla zıtlık gösterir. Bu

meselelere Kısım II'de döneceğiz. İlk savaşın öncesi ve sonrası hakkında şu kadarını söylemekle yetinelim ki Amerikan işçileri, oylarını hemen hemen her zaman, artık ehven-i şer olduğundan mı yoksa meziyetlerinden dolayı mı bilinmez, Demokratik Parti'ye vermiştir –ta ki Reagan'ın irrasyonelliği pazarlamadaki becerisi pek çok işçiyi sendikacılık karşıtı GOP'un (Grand Old Party-Cumhuriyetçi Parti) gönüllü kurbanı haline getirene kadar.

Japonya ve Almanya (tekrar)

Daha önce gördüğümüz gibi Japonya'nın I. Dünya Savaşı'ndan önceki gelişimi –Almanya'yla bazı benzerlikleri hariç– kendine hastı. Kültüründeki militarizmin uzun geçmişinden gelen kuvvetin, Devlet'in içinde de etkili olan büyük zaibatsu gücüyle birleşiminden doğan nedenlerle (başka nedenler de var), Japonya'da sendika örgütlenmesinin önündeki engeller, diğer sanayi ülkelerine kıyasla daha bir heybetliydi. Bu engelleri Lockwood şöyle özetliyor:

zaibatsu'nun emek piyasasıyla ilgisi, özenle koruduğu ortak cepheyi sarsmadan, canlı sendikacılık hareketinin büyümesini engellemeye yönelikti. Sendikacılığın önünde başka engeller de vardı: nüfus baskısı, fabrikaların kadın emeğine yaslanması, küçük işletmelerin ülke çapındaki yaygınlığı ve demokratik kitle örgütlenmesinde tecrübesizlik. Ancak, yirmilerde had safhaya çıkmış olan toplu pazarlığın güçsüzlüğü ve Japonya'nın özellikle fabrika ve sosyal yasama alanındaki gecikmeli gelişmesi, [sanayideki] her ilerlemeyi alkışlayan işletmelerin çıkarlarına göre yönlendirilen muhalefetin şiddetine atfedilmelidir. Büyük firmalar, aralarındaki çekişme ne olursa olsun, bu konuda rütbelerini bir kenara koyup katı bir cephe oluşturuyorlardı. Siyasi açıdan da, iş dünyasının bu merkezî gücü bir yandan ülkedeki demokratik hareketlerin büyümesini geciktirirken, aynı zamanda dışarıya dönük askerî saldırganlık için esnek bir enstrüman sunmuş oluyordu.[74]

I. Dünya Savaşı öncesindeki sosyalist ve işçi hareketleriyle ilgili bu tartışmayı bitirirken, Almanya'nın deneyimini, diğer ülkelerle, en çok da büyük ölçüde benzerlikleri olan Japonya'yla karşı karşıya getirmek ilginç olacaktır.

Almanya’da da sendikalaşma, özellikle de –yasa dışı kılınmış– sosyalistlerin etkinlikleri büyük baskılar altındaydı. Ancak Alman işçilerinin umutsuzluk içindeki hayatlarıyla (19. yüzyılın sonunda dünyanın en yükseği olan) üretim verimlilikleri arasındaki keskin farklılıklar, etkili örgütlenme ve daha ötesi için, aralıksız baskıyı sürdürmeye yönelik genel umutsuzluklarıyla birleşmişti.

Demir Şansölye Bismarck, başka devirlerdeki ve yerlerdeki muadillerine kıyasla daha bir “görece muhalif” olarak, “sosyalist hareketi iyilik ile öldürmek” maksadıyla, 1881 yılında yeni çağın ilk toplumsal yasasını, sanayi kapitalizminin kapsamlı ilk “sosyal güvenlik programı”nı bizzat takdim etmişti.

Kanun 1880’li yıllarda işledi; ancak 1890’ların sonunda, hayat şartlarının katılığı, işçileri, kısa zamanda dünyanın en büyüğü olacak bir sosyalist parti kurmaya sevk etti. Sendikalardaki gücü ve Reichstag’daki sandalye sayılarıyla Alman sosyalistleri, Marx’ın bazı beklentilerini yerine getirecek gibi duruyorlardı. Ancak Alman solunda Aşil’in topuğundan vardı. Bu durumu Veblen erkence, 1907’de, aşağıdaki analizi yazarken görmüştü:

> zamanla savaş dönemi siyasetine alışılması ve askerî disiplin, Sosyal Demokratları yavaş yavaş şoven milliyetçilikle enfekte ederek doğruları duymaya sabredemeyecek ölçüde coşkulu sadakat şarkıları söyletir olmuştu ... Alman sosyalist kesimlerinin millî ve enternasyonal ideallerinin göreli önemleri 1870’lerden itibaren birbiriyle yer değiştirmiştir ... Sosyal Demokratlar’ın Alman vatanseverliği ön plana çıkmış, sosyalistliği arka plana geçmiş, mevcut düzenin devamı için çalışan bir siyasi parti olduklarını söyler hale gelmişlerdir.[75]

Yedi yıl sonra Alman sosyalistleri, Fransa ve Britanya’daki sosyalistlerin kendi parlamentolarında yaptıkları gibi, Reichstag’da Almanya’nın I. Dünya Savaşı’na girişini finanse edecek “savaş kredileri” lehinde oy kullanıyorlardı.

Veblen’in gözlemlerinden yaptığı bu iç karartıcı çıkarsamalar, yüzyılın sadece ilk birkaç yılına değil tümüne de uygulanabilir –ayrıca, ne yazık ki, vatanseverlik duygularını tüm coşkularıyla (bilerek ya da

bilmeyerek, maddi kazanç karşılığında) {erken} Soğuk Savaş'a yatıran ABD (ve diğer ülkelerin) işçilerine de uygulanabilir:

İmparatorluk siyaseti, hiç baskı kurmasına gerek kalmadan, sırf emperyalist düşünme tarzının gücüyle toplumun tüm kesimlerini etkileyerek [Almanya'daki] devrimci sosyalizmin hakkından gelmenin yolunu bulmuşa benziyor. Diğer ülkelerde benzeri bir arındırma sürecinin inşasının veya sosyalist hareketi dışlamasının ne kadar uzak olduğu karanlık ... [Veblen, 456]

Artık, sanayi kapitalizmiyle el ele vererek dünyayı savaşın yıkımına sürükleyen "imparatorluk siyaseti"ne bakabiliriz.[76]

GÜNEŞTE BİZE DE BİR YER

Bu deyim, Almanya'nın emperyalist arayışlarının sloganıydı. Potansiyel güçleri, diğer tüm sınai kapitalist ülkelerle birlikte, harareti had safhaya çıkarıyordu. Daha Britanya'nın sömürge imparatorluğu alabildiğine yayılmadan önce, tüm dünyayı saran emperyalist kaynamaya dahil olmuştu. "Emperyalizm", açımlanmayı gerektiren bir terim. Bunun nedeni, sadece pek çok iktisatçının ve birtakım tarihçilerin olguyu inkâr etmesi ve kavramın içini boşaltması değil, fakat olguyu kabullenenlerin de analitik değişikliklerle benzerini yapmasıdır.[77]

Emperyalizm konusu sistematik olarak ilk kez İngiliz iktisatçı J.A. Hobson'ın (1858-1940) *Imperialism: A Study* (*Emperyalizm: Bir İnceleme*) (1902) kitabında ele alınmıştır. ABD'deki siyasi kategorilere göre Hobson'ı bir radikal veya Marksistten ziyade Yeni Düzen liberali gibi görmek mümkündür. Yaklaşımının odak noktası, İngiltere'deki işsizliğin esas itibarıyla halkın alım gücündeki yetersizliğin sonucu olduğu ve onun da gelir eşitsizliğinden kaynaklandığı idi. Bu eşitsizliğin ve onun sonucu olarak zenginlerin yüksek tasarruf oranlarının, ülke ekonomisini görece yüzer durumda tutmak için dış yatırıma muhtaç olduğunu ve yol açtığını söylüyordu –bedeli de yüksek işsizlikti.[78] Bunun çaresi de eşitsizliği kaldırarak çalışan kesimin alım gücünü artırmak ve emperyalizm gereğini bertaraf etmekti.

Hobson'ın analizinin, yanlışı yahut eksiği ne olursa olsun, hem Rosa Luxemburg'un The Accumulation of Capital (Sermaye Birikimi, 1913) hem de Lenin'in Imperialism: The Highest Stage of Capitalism (Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, 1916) için bir uyaran ve başlangıç noktası olduğu genel bir kabuldür. Çalışma, Marksist analizin devamına ve emperyalizmle ilgili tartışmalara zemin oluşturmuştur ki buna olgunun yokluğunu –yahut varsa bile zaten hep olageldiği için kapitalizmle ilgisiz olduğunu– ileri süren egemen görüşün iktisatçıları da dahildir.

Egemen görüşün –kapitalizmin olgunluk aşaması olarak– emperyalizmle ilgili itirazlarının çoğu tarihçilere aittir; egemen görüşten olup da emperyalizm tezlerini –ve genel olarak Marksizmi de– ciddiye alan tek iktisatçı Joseph A. Schumpeter'dir (1883-1950).[79] Schumpeter'in de sıkça, Veblen gibi, en az iktisatçılığı ölçüsünde tarihçi ve sosyolog olarak görüldüğünü belirtmek yersiz olmaz; güvenilir bir iktisatçının –siyasi görüşü ne olursa olsun– ilgili sosyolojik ve tarihsel konulara ciddi ölçüde aşina olması gereğine nadiren dikkat edilir.

Schumpeter'in Marksist emperyalizm kuramına eleştirisi büyük ölçüde sosyolojiktir. Emperyalizmin, çalışmasından yarım yüzyıl önceki "haltlarının" çirkin tabiatını inkâr etmez (yani egemen görüşten pek çok düşünürün yaptığını yapmaz). Ona göre emperyalizm, iktisadi hayatı örgütlemeye yönelik rasyonel, "burjuva" bir sistem olarak kapitalizmin hiçbir şekilde doğal sonucu değil, hatta gerçek yapısı itibarıyla özünden karşıtıydı.

en eski zamanlardan 20. yüzyıla, insanlar, modelin [saf kapitalizm] varsaydığı rasyonel maddi çıkarlarla kesişen akıldışı ve doğal güdülerle yönlenmiştir ... kendini siyasi arenada ortaya koyan güdülerle.

Bu ifade kendi tanımına temel oluşturur: "Emperyalizm, devletin amaçsız, sınırsız güçle yayılmaya yönelik mizacıdır".[80]

Süregelen tartışmada zımnen uzlaşılamayan şey bir iktidar kuramı, daha daraltarak söylersek, Devlet kuramıdır. Devlet'in güçleri iktidarın diğer alanlarından, özellikle de iktisadi alandan bağımsız mıdır? Eğer öyleyse, Schumpeter'in (yukarıdakinden daha fazlasını içeren) tezini kabul etmek mümkündür. Ama (Marx, Veblen ve diğerleriyle de uyumlu

olarak) burada kabul edildiği gibi, eğer Devlet'in güçleriyle sermayenin güçleri organik bağlara sahipse ve kapitalist süreçte hangisinin nerede başlayıp nerede bittiği ayırt edilemiyorsa, o zaman Marksizm ve o kapsamdaki kuramlar makul olacaktır. Bu çerçevede, örneğin Devlet'in ve iş dünyasının bir ve aynı gücün farklı formları olduğu kabul edilebilir. Ancak buradaki kabul bu değildir. Veblen'in ve pek çok Marksistin kabulü de bu değildi. Aslında, son grupta bu konuda çeşitli ihtilaflar çıkmıştır ve çıkmaktadır. Ne var ki bu durum sadece süreçlerin ve ilişkilerin çeşitliliği ve iç içeliğinden değil, Marksizmin başlıca boşluklarından biri olan Devlet kuramından da kaynaklanıyor –ki geçtiğimiz birkaç on yılda doldurulmaya başlanmıştır.

Tartışmayı burada keserken izleyen pasajlar şu kabullere dayanacak: Emperyalizm –sömürgecilikten (kolonicilik) farklı olarak– 19. yüzyılın son yarısında ortaya çıkmıştır; belli bir ülkenin değil, tersine, tüm sanayi kapitalisti ülkelerin siyasetidir; sanayileşmecilik gibi o da kapitalist gelişmenin –sonuçları felaket olan bir birleşim çıkaracak şekilde– tümleyeni olmuştur.

Şimdi de sıra daha yüksek (veya derin) konularda.

Sıçanların yarışı başlıyor

Kapitalist gelişmenin emperyalist evresi yüzyılın ortasında, Japonya'yı titretip yeniden dünyaya döndüren "Çin için kapışma" karmaşasında başladı. 1880'lerde "Afrika'nın parsellenmesi" iyice şiddetli ve tehlikeli bir hal almış, halihazırda orada olan İngilizlere, Fransızlara ve Hollandalılara, dilimlerini alma derdindeki başkaları da katılmıştı. Dilimden ziyade kıymıkla yetinen Belçika'yı[81] ihmal edebiliriz (asıl, Almanlar ve İtalyanlardı).

Ama bu süreç, yani çok anlama çekilebilecek tabiriyle "karanlık Kıta"nın yağma ve köle ticaretiyle yolunması, geriye askerî şiddet ve sosyal yıkımlar şeklindeki nicel ve nitel parlamalar getiren yüzyılları bırakmıştır. Neredeyse hiç değinilmeyen bir noktadır, –bugün *şeklen* de olsa Batı'dan özgür olan– Kıta'da hâlâ devam eden alabildiğine yaygın ve sonu gelmez gibi duran trajediler işte bu "parselleme" sürecinin kaçınılmaz sonucudur. 500 yıllık dönem sadece ölüm ve yıkımdan

ibaret değildir. Afrika'daki sayısız halkın eski ve "doğal" sosyal örgütlenme biçimleri emperyalistlerin çizdikleri sınırlara uyacak şekilde "reorganize" edilmiştir. Çok sayıda kabile kendilerini ülke olmaya zorlanır halde bulmuş, çoğu durumda kendilerine yapay gelen sınırlarla ayrılmışlardır. Bu sınırlar içindeki her şey, hükümet, hâkim din, ekonomi, askerî güç, bu insanların dillerini, geleneklerini, ihtiyaçlarını ve yaşamlarını bilmeyen –daha da kötüsü, asla umursamayan– birilerinin elindeydi.[82]

... Yarış kızışıyor

Avrupa ülkeleri Ortadoğu, Afrika ve başka yerlerle meşgulken 1880'lerden başlayarak Japonya ve Birleşik Devletler, coğrafi olarak Avrupa'nın ciddi askerî çatışmalarının dışında, her türlü yaptırımdan muaf, irili ufaklı emperyalist lokmalar kopartıyorlardı.

Japonya Formoza'ya (bugünkü Tayvan) 1870'lerde girmiş, 1880'lerde Fransızların yardımıyla sepetlendikten sonra, 1895'teki Çin-Japon savaşının kazancı olarak 1945'e kadar kalmak üzere yine dönmüştü. 1904-1905 Rus-Japon savaşının temettüsü olan kıta Çin'ine yaptığı ilk hamlelerle, Kore'yle Mançurya'nın sınırına kurulmuştu – 1920'de Kore'nin denetimini resmen ele geçirerek 1931'deki Mançurya'nın (zengin kömür, demir ve petrol yatakları yanında tarımıyla) istilasını kolaylaştırmış ve böylece 1937'deki esas istilanın yolunu döşemiş oluyordu.

Birleşik Devletler'e gelince, tarihçi William Appleman Williams 1870 ile 1914 arasında "savaş ilanı yapılmayan Amerikan müdahaleleri" hakkında 25 kayıt verir. Kuşkusuz, ilan edilmiş olanlar da var, en önemlisi de İspanyol-Amerikan savaşı.[83] Müdahalenin açıklanan sebebi, İspanya'yı Küba'dan çıkarmak için başlayan devrimde Kübalılara yardım etmekti; sonuçta İspanyollar kovuldu fakat ABD girdi (Fidel Castro kovana kadar).

ABD sadece Küba'yla kalmadı, en irisi Porto Riko olmak üzere Karayipler'den başka parçalar ve lokmalar da kopardı. Aynı zamanda ve aynı sebeplerle, Filipinler'in kendini İspanyollardan kurtarıp Amerikalılara karşı, tahmin edilen en ılımlı rakamla, 300 bin

Filipinlinin öldüğü bir savaşta bulmasına yardım etti. Zaten Filipinler bundan sonra Amerikan sömürgesi oldu.

Özetle Afrika'nın bugünkü ölümcül sorunlarının sebebi Afrikalılar değil, geçmişin istilacılarıdır. Aynı şey Güney Amerika'da, Karayipler'de, Asya'da ve Pasifik adalarında, Orta Doğu'da ve Akdeniz sahillerinde, Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da da olmuştur. Amerikan yerlilerine yapılanlara daha önce değinmiştik zaten.[84]

... Ve infilak

Emperyalizmi bir mikrokozmos, belli bir coğrafyadaki belli bir süreç olarak, savaşa eğilimli doğasıyla incelemek aydınlatıcı olacaktır. Söz konusu süreç Ortadoğu'da ve basit gibi görünen bir ulaştırma meselesi, "Berlin-Bağdat Demiryolu" olarak cereyan etmiştir.

Her şey Türkiye'nin İstanbul (Konstantinopol) ile Ankara'yı (ikisi de Türkiye'de) bağlayan ve çeşitli hatlarından biri de Fars'a (bugünkü İran) uzanan bir demiryolu inşası için, Almanya'ya verdiği imtiyazla başlamıştır. Ne var ki hemen ardından, birbirine giren iş ve ülke çıkarlarıyla projenin finansmanı ve kontrolü arapsaçına dönmüş, büyük ülkeler çıkarlarının bozulacağı veya tehlikeye düşeceği korkusuna kapılmışlardır (haklı olarak). Akdeniz'deki en büyük deniz gücü ve Süveyş Kanalı'nın hâkimi olarak Doğu ile ticareti yürüten Britanya en katı tutumuyla *her türlü* demiryoluna karşı çıkıyordu. Türkiye'yle aralarındaki husumet uzun geçmişe dayanan Rusya, Alman etkisinin artması ihtimali karşısında gergindi. Fransa ise Ortadoğu'daki güçlü ama giderek kırılganlaşan konumunu yitirme kaygısı içindeydi. Durum böylece devam ediyordu. Sinirler gerildi, korkular büyüdü, ihtilaflar çoğaldı, kâh orada, kâh burada, kâh şurada muharebeler patlak vermeye başladı: ufak ufak başlayıp zamanla sayıca ve önemce arttılar.[85]

Sonra, 1914 Haziran'ın güneşli bir öğleden sonrası, akıldışı görünen bir şey oldu, Saraybosnalı bir öğrenci Avusturya Arşidükü Ferdinand'ı ateş ederek öldürdü. Peşinden de cerahatli yaralar kangrene çevirdi.

The Economic Consequences of the Peace'in (*Barışın İktisadi Neticeleri*) ilk sayfalarında Keynes, o anı kendi kibar (belki de küçümseyen) tarzıyla şöyle vurguluyordu: "1914 Ağustos'unda sona

eren o devir, insanlığın iktisadi gelişiminde ne fevkalade bir safhaydı!” Devamında o “safhanın halkın çoğunluğu” için en bilinen başarısına birkaç paragraf değiniyor ve bitirmeden önce ekliyordu:

Ancak hepsinden önemlisi, o zat [“Londra’nın sakini”] bunları normal, doğru ve kalıcı, başka türlüsünü de istisnai, rezil ve kaçınılması gereken ilişkiler olarak görmüştür. Militarizmin ve emperyalizmin ırk ve kültür karşıtlıklarıyla, tekellerle, kısıtlamalarla ve dışlamalarla ilgili bu cennetin yılanı rolündeki politika ve projelerinin, zatın gazetesindeki eğlenceliklerin biraz fazlasından öte bir şey olmadığı, pratikte uluslararası niteliğe bürünmeye başlayan sosyal ve iktisadi hayatın olağan akışına, neredeyse hiçbir etkide bulunmadığı ortaya çıkmıştı.[86]

“Bu cennetin yılanı rolündeki projeler, politikalar ve husumet”, yapı itibarıyla, sivilceden ziyade, ihtilaf ve rekabeti bir yandan kızıştırıp bir yandan da bunlardan etkilenen sosyal kurumların biçimlendirdiği bir dünyanın eti, kemiği ve kıkırdağıydı. Bu bağlamda savaş kaçınılmazdı; en iyi ihtimalle ertelenebilirdi ki o da ancak iktisadi ve coğrafi genişlemenin devamıyla mümkündü. Fakat kârlı pazarların büyümesinin ve gezegenin sınırlarına gelinmişti, sırada önce alım gücü, sonra da doğa vardı.

1914’te savaşın patlak vermesi sürprizse, savaşın derinliği, süresi, yaygınlığı ve (o zamana kadarki) benzersiz vahşeti hem sürpriz hem de şoktur.

Sanayiyle bağlantılı ilk savaş –Birleşik Devletler’deki İç Savaş– hariç bir savaşın böyle yıkıcı, böyle uzun olabileceği kimsenin aklından bile geçmemişti. Daha 1915’te, Almanya’da –”savaşı başlatan” ülkede,– en büyük destekçilerince “sonu gelmeyen savaş” deniliyordu.

Bu savaşın yol açtığı tahribatın bir örneği daha yoktu. Ölen (en az) 10 milyon asker, ölü ve yaralı sayısız sivil, heba olan malzeme ve kaynak, ölçü olamazdı. Asıl kalıcı tahribat toplumsal alandaydı: savaşın sonuçları ağır bir depremin sonu gelmez artçı şoklarıydı –nitekim hiç durmamıştır ve asla durmayabilir de.

Savaşın iktisadi denilebilecek sebeplerinin çözülmediğini, hatta daha da derinleştiğini sonraki bölümde göreceğiz. Bu durum Keynes için gayet açıktı (nitekim *Consequences*’ın ana temalarından biridir). I.

Dünya Savaşı'nın sonunun II'ncinin ön hazırlığı olduğunu uyaranlardan biri Keynes'tir –diğeri Veblen'di ancak muhakemesi farklıdır.

Aslında, savaşın yıkıcılığının *kâfi* gelmediği düşünülebilir; savaşa yol açanları daha ileri bir toplumsal çılgınlıktan arındıracak ölçüde zayıflatmaya *kâfi* gelmemiştir. "Yeterince yıkıcılık" II. Dünya Savaşı'na kalmıştır. Savaş bittiğinde büyük ya da küçük tüm güçler içinde sadece Birleşik Devletler idame edebilir –hatta bir ara sadece karnını doyurabilir– durumdaydı [87] Bu kadar bariz olmasa da en azından önemli olan bir nokta, kapitalizmin –dolayısıyla bütün toplumsal sürecin– kalbinden yaralanmış olmasıydı. Artık işleyen bir dünya ekonomisi yoktu.

Böylece –"dört büyük" ekonomi olan Britanya, Birleşik Devletler, Almanya ve Japonya tarafından taşınan– kapitalizm, sanayileşmecilik, milliyetçilik ve emperyalizm arasındaki dinamik etkileşim, sahneyi, sonu II. Dünya Savaşı'na çıkan bir kaosa ve karmaşaya, devrimlere ve karşı-devrimlere, ekonomik yıkımlara, kültürel ve toplumsal dönüşümlere terk ediyordu. Bu, Barış Anlaşması'nın ve getirdiği "silah bırakışmasının" öngörülebilir (hatta öngörülmüştür) sonucuydu ve aslında ateşkesin istikrarsızlığını ve silahlı içeriğini makyajlıyordu.

*

1880'den 1910'a kadarki dönemde yaşayıp da sadece neoklasik iktisatçıların yazdıklarını okuyan biri olsaydınız, tarihin en hızlı toplumsal, iktisadi, kültürel ve teknolojik değişiminin cereyan ettiğini, dünyanızın içine düştüğü kargaşayı (ve haykırışı) ruhunuz bile duymazdı. İktisadın mühim şahsiyetleri –başka bir dünyanın sakin sularında kendi yollarına gidiyorlardı. İşte, analizin bu cici yüzü, Keynes tarafından "Londra'nın tipik sakini" olarak ölümsüzleştirilmiştir.

İKTİSATÇILAR HARİKALAR DÜNYASINDA

Cızbız vakti, sümsünek kertenbuşonlar
döne döne eşelendiler bahçede.

Mızmız domuz ve paspastüylü kuş onlar
çemkiriyorlardı kayboldular diye.

Bu dizelerdeki dinginlik ve saçmalık,[88] iktisadın 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde vardığı yeri ve bütün bu olup bitenlere rağmen yüzyılın sonunda almış olduğu –"neoklasik iktisat" denilen– merkezî evreyi temsil eder.

"Bütün bu olup bitenleri" bu bölümde gördük. Ancak bunlar sükûnetle ilgisi olmadığı gibi, neoklasik iktisadın kapitalist ideolojinin incir yaprağı olması ve öylece kalması kadar saçma da değildi. Olguları örtme çabası, bir "yöntem" meselesi olarak sistematikti ve hâlâ da öyledir: Neoklasik kuramsal sistemin yapısı, kuramın içine "taşındığı" bir varsayımlar grubu (kendi "paradigması") idi.

"Varsayalım ki..."

Neoklasik kuramın varsayımlar (ön kabuller) yapması elbette yanlış değildir. Bunu her kuram mecburen yapar ki gerçeklikle ilgili soyutlamalara gitme *gereğini* anlatır.[89] Bir kuramın varsayımları, kuramcının, meselenin esası yönünden gerekli görmediği, dolayısıyla "bir kenara koyabileceği", sınamaya *almayacağı*, kuramında hesaba *katmayacağı* noktalardan ibarettir.

Gereksiz olmakla birlikte tekrarlayalım, gerçekliğin belli bir durumuna yaklaşabilmek için varsayımların "gevşetilmesi", ilgili kuramın geçerliliğini etkilemez. Yani, Newton, $S = ½ GT^2$ modelinde sürtünmeyi yok saydı diye yerçekimi kuramının gerçek dünyada sınanıp doğrulanması engellenmez.

Ancak neoklasik varsayımların (değil tümünün!) bir tanesinin bile "gevşetilmesi" –yani, gerçekliğin, önüne konulan barikatları aşması– halinde ortaya çıkan şeyin bu olmadığı herkesin malumudur. Niçin böyle olduğu, o düşünce biçiminin nedenlerinin ve nasıllarının incelenmesiyle ortaya çıkar.

Bölüm 1'de de değinildiği gibi, klasik ekonomi politik, feodal ve merkantilist dönemlerin dağılan kalıntılarına yönelik eleştiriler ve saldırılarla doğmuştu. Dolayısıyla değişimle ve gelişimle ilgili bir iktisat

idi. Bu açıdan da, ekonomiyle toplum arasındaki *bağlantılar* nedeniyle epeyce uzun bir zamana yayılan bir sürecin hızıyla, yönüyle ve biçimleriyle ilgilenmişti: kısacası “ekonomi politik” idi.

Oysa neoklasik iktisadın dünyaya gelişi, iktisatçıların, genelde Büyük Britanya’da olmak üzere, sanayileşmeci kapitalizmi tamamıyla *kurulmuş* olarak görmeye başlamalarıyla olmuştur. Bu iktisada genel çerçevesini ve görünümünü verenlerin başında Alfred Marshall (1842-1924) gelir. Sadece bir ilk değil, aynı zamanda hepsinin üstündedir de. Diğerlerinin çalışmalarını birleştirmiş, böylece neoklasik iktisadın “karakterini” –ki kelimenin tam anlamıyla tutucudur– oluşturmuştur.[90]

Bize göre, bu kuram, iktisadi hayatın başlıca üç alanıyla ilgilenir: Piyasaların (emek, mal ve sermaye) tek tek işleyişleri; ekonominin bütünsel işleyişi yahut “makroiktisat”; ekonominin dünya çapındaki işleyişi yahut “{dış}ticaret kuramı”. Sonuncusu Ricardo’dan mirastır ve geçen zaman içinde çok az değişmiştir, tabii her seferinde daha soyutlaşması –tıpkı ekonominin kendi gibi– bunun dışındadır.

İlk bölümde gördüğümüz makroiktisat, “arz kendi talebini yaratır” şeklindeki Say Kanunu üzerinden yazılmıştır ve öz itibarıyla, hükümeti ekonomiden uzak tutmak dışında *hiçbir* sorun olmadığını ileri sürer.[91] Burada ele aldığımız dönem çerçevesinde, konjonktürel iniş çıkışları itibarıyla ekonominin toptan davranışına yönelik bir ilgi söz konusu olmuştur. Beraberlerindeki ampirik çalışmalar dışında kalıcı bir değeri olmayan bu konjonktür kuramları, Schumpeter tarafından çözümlenmiş ve sınanmıştır.[92]

Kısacası neoklasik iktisadın neredeyse sırf ticaret kuramı ve mikroiktisattan oluştuğu söylenebilir ki ikincisinin esas parçalarını da “firma kuramı”, “(bireysel) talep kuramı” ve “bölüşüm kuramı” oluşturur.[93] Bu kuramdan yaklaşık bir asır önce ortaya çıkan iktisat, iki dünya savaşı arasında bir bocalamaya girmiştir. Bunun sebebi hem makro bir iktisadi bakışın yokluğu hem de serbest ticaret, rasyonalite ve tam rekabet konularında acı gerçek karşısında düştüğü –Say Kanunu’nda olduğu gibi– muhteşem (veya, trajik) çelişkilerdir. Bugünkü durum eskisinden çok daha ilkel, çok daha soyut, çok daha saçma (ve hatta çok daha tehlikeli) olmakla birlikte, başlı başına bir

inceleme konusudur. Aşağıda mikroiktisadın başlangıçtaki yapısını, doktrinin kalbini inceleyeceğiz.

Zırva tarifleri

Neoklasik iktisat şeklindeki tepkinin kökeni bir yanıyla (toplumsal gerilimin büyüdüğü dönemde Marx'ın etkisini yok etme amacıyla) ideolojikti. Öbür yanıyla, yani kaynaklara ve pazara yönelik giderek artan rekabet ortamında ekonominin –daha doğrusu genel anlamıyla iş dünyasının– nispeten daralan ihtiyaçlarını görecek bir iktisat olarak "teknik" idi. İktisat açısından akılcılık (rasyonalite), "tasarrufun, maksimizasyonun ve verimliliğin bilimi" olmak ve böylece tarihin analizinden kaçarak statükocu bir "istatistik" kuramı haline gelmek olmuştu.

Bu iktisat, başlıca "yöntembilimcilerinden" –bunlar kuramcılardan, örneğin Marshall'dan farklıdırlar– biri olan Sir Lionel Robbins'in sözleriyle, "insan davranışlarını *kıt* kaynakların alternatif kullanımları ile hedefler arasındaki ilişki açısından *inceleyen bilim*" idi.[94]

Ama eğer "bilim", hipotezlerin olgular karşısında sınanmasını gerektiriyorsa ve "inceleme" de gerçekliği kastediyorsa, iktisat bu tanımıyla –ki hâlâ aynıdır[95]– "dezenformasyon" olarak tabir edilen şey, yani ideoloji ailesinin üyesi oluverir.

Yaşamsal gerekler ve kaynaklar konusunda kıtlık *elbette* vardır. Ancak, Kısım II'de daha eksiksiz bir şekilde tartışacağımız gibi, ziyan ettiğimiz doğal kaynakların ve –dolayısıyla aynı ölçüde– insan kaynaklarının düzeyi, makul herhangi bir ölçüye göre rezillik boyutundadır.[96] Hatta, kaynakların bu şekilde kötü kullanılmasına ek olarak, oligopol ve monopol şartlarında kıtlığın (hemen hemen her şey için) çeşitli tekniklerle bilhassa *yaratılması* söz konusudur –bu teknikler, piyasada bolluğa (böylece fiyatların ve kârların düşmesine) yol açmayacak şekilde fiyatları yüksek tutmak üzere tasarlanmıştır. Yine gözden kaçırılmaması gereken şeylerden biri, çoğunluğun hayatını zehir eden bu kıtlıkların, ücretleri düşük tutmaya yönelik politikaların sonucu olmasıyken, diğeri de, eski geçim kapılarının, Britanya'daki çit-çekme

sırasında olana benzer şekilde, durduk yerde “modernleştirilmiş” olmasıdır.

Asla itibar etmedikleri bu noktalar, neoklasik iktisatçılar için, “uzun dönemde” iyileşecek çarpıklıklar olarak görülebilen cici dipnot malzemeleridir. Peki bu iktisadın esas “varsayımları” nelerdir öyleyse? Hepsi, Stiglitz’in “Temel Rekabet Modelinin Elementleri” dediği şeyde yer alır ki başka her şeyin değiştiği bir asırda bir gıdım değişmemiş, sadece daha matematiksel hale gelmiştir –o da bilimsel yapısı gereği bir tasvir niteliğindedir. Stiglitz’ce özetlenen söz konusu elementler şu üçüdür:

1. Çıkarını güden rasyonel tüketiciler.
2. Kâr maksimizasyonu peşindeki rasyonel firmalar.
3. Fiyatı veri alan davranışa dayalı rekabetçi piyasalar. (Stiglitz, 31)

Önce bu üçlüye yüzyıl evvelki gerçekler açısından bakalım, sonra da nasıl değiştiklerine göz atalım:

1. Tüketiciler

Bir yüzyıl (veya daha) önce (mevcut iktisat dünyaya geldiğinde) insanların büyük kısmı bugünkü anlamıyla “tüketici” değildi. Daha ziyade, çok düşük ücretlerle geçinen, patatesi mi yoksa ekmeği mi daha az yiyeceklerine karar vermek dışında seçim yapamayan insanlardı (tabii madenlerdeki ve fabrikalardaki *erkeklerin* harcamalarıyla –ki büyük kısmı tütüne ve biraya gidiyordu– ilgili tutumlarını bunun dışında tutuyoruz). Seçim *yapabilen* tüketiciler, gerçekten de “ilave” geliri olan ve tüketim alışkanlıkları Veblen’ce ayıplanarak “gösterişten ve israftan ibaret” diye sınıflandırılan tüketicilerdi.[97]

“İrrasyonel seçim” denilen de bu olmalıydı. Demek ki zamanında pek az kişinin yaptığı şey, bugünkü tüketim çağında halkın genelinin “seçim yaparken” yaptığı şey olmuş. Diğer bir deyişle, günümüzde, özellikle seçimi *irrasyonelleştirmek* için tasarlanan mecburi, karşı konulmaz, yeri göğü kaplayan reklamların gereğince, Paul Baran’ın dediği gibi, “ne lazım değilse istesinler, ne lazımsa istemesinler.”[98] Sonra da bunu yapmak için rasyonaliteyle uzak yakın alakası olmayan bir şekilde borçlansınlar.

2. Kâr maksimizasyonu güden firmalar

İşletmeler kârlarına bakarlar, ama burada itiraz edilmesi gereken bir nokta vardır. Örneğin küçük işletmeler –kitapçı, bakkal, ayakkabı tamircisi, berber vb– ele alındığında, hepsi (genelde ailece) çok çalışan bu gruptakiler, kendi işlerini devam ettirmeyi makul bulurlar. Çünkü alternatifleri, dükkânlarını kapatıp başkalarının yanında (geliri daha yüksek ya da en azından garantili olan) bir işe girmeleridir. Dolayısıyla hayatlarını sürdürmek için yaptıkları şeyin makul olduğu söylenebilse de, bu –iktisatçıların kullandığı anlamda– rasyonel demek değildir. Bu iktisatçıların *hesabı* doğru değildir, çünkü böyle bir hesap *nicel* değerlendirmenin ötesine geçmez. Ayrıca, yine eklenmesi gerekir ki Birleşik Devletler'deki işletmelerin büyük kısmı oldukça küçüktür –15 milyon toplam işletmenin rahatça yüzde 95'i böyledir. Zengin olmadıkları gibi güvenceleri de yoktur. [99]

"Rasyonalite", büyük firmalar için daha bir mümkündür. Ama içinde çalışan herkes bilir, büyük firmalarda –"bürokrasi" denilen– irrasyonel angaryanın kâra etkisi olumludan ziyade olumsuzdur. Bu durumun ülkeden ülkeye farklılık gösteren çok çeşitli sebepleri olsa da, bürokrasi daima mevcuttur. Mesela Birleşik Devletler'de (idari gelirler) Japonya'dakinden daha yüksektir. Ama iktisatçılar *ne* rasyonalite *ne de* kâr maksimizasyonu açısından bunun ölçümüne girerler.

3. Rekabet

Neoklasik kuramın gerçekçilik açısından en dehşetengiz varsayımı budur: fiyatın veri alındığı rekabetçi piyasalar. *İktisatçıların* tanımladığı şekliyle piyasalar, içindeki bütün firmaların aynı ürünleri ürettiği sektörlerde yer alırlar (bu yüzden firmaların reklam yapmaları aptallık olur). Hiçbir firma üretimini kısarak piyasa fiyatını etkileyemez ve bütün işletmeler (ve tüketiciler de) rasyonel seçim için gereken tüm bilgiye sahiptirler.

Ayrıca Devlet'in ekonomik sürecin dışında kaldığı, teknolojinin olmadığı ve toplumsal sürecin konuyla ilgisiz olduğu varsayılır. Özetle, hem iktisatçılar hem de onların öğrencileri, "toplumu" sosyal bilimlerin

inceleme konusu değil de “parametrenin” eşanlamlısından ibaret bir şeymiş gibi düşünmeye alışırlar. Başvurulan değerler de çoğu kez farazi ve sadece aritmetik alıştırmalar içindir.

“Ama” diye başlardı itiraza, yukarıdakileri okuyan egemen görüşten bir iktisatçı, “haksızlık ediyorsunuz, iktisadın bütün ‘eğerlerini ve fakatlarını’ kaldırıp atıyorsunuz.” Doğru, atıyorum, çünkü hepsi iktisat mesleğinin (ve iktisadi analizin) karanlık gizleri olarak görülür ve neredeyse asla açık edilmez.

Yani, iktisat politikalarının formülasyonunda temel mantık –gerek geçen yüzyılda, gerek şimdi– politika için en iyi kılavuzun piyasa (“Piyasaya kulak verin!”) *ve* piyasaların da tam rekabetçi olduğu varsayımıdır –oysa, istisnasız bütün iktisatçılar bunun böyle olmadığını *bilirler.* Üstelik o teoriler kurulurken de böyle değildi.[100]

Özetle, bu asla bir iktisat değil, ustaca kamufle edilmiş bir ideolojidir ve bu haliyle faydasız olmaktan da beterdir. 1930’lara kadar iktisat politikasına kılavuz olarak hizmet eden bu iktisat, arada vakitlice öldüğü sanılan bir dönemin ardından, bugün yine tüm dünyayı sarmıştır. Geçmişteki insani ve sosyal bedellere ek olarak günümüzde ödenen çevresel bedeller düşünüldüğünde, suçla çılgınlığın karışımı bir şeye yaklaşmaktadır.

Şimdi, gerekçeleri büyük ölçüde benzer olan fakat yöntembilimsel, siyasi, etik yahut rasyonel/bilimsel açıdan *asla* böyle “iktisat” yapmayan Marx ve Veblen’e kulak vereceğiz.

Karşı saldırı: Karl Marx

Bilen de vardır bilmeyen de, fakat bugün kapitalizmi anlama derdine düşen herkes –onunla aynı ruhu paylaşmasa da– en azından ilk analitik aletleri Marx’ın döktüğünü bilir. Ancak bu aynı zamanda şöyle bir vurgu içerir: kapitalizmi anlamak, başka şeyler yanında Marksist “aletleri” kullanmayı mecbur kılar.

Bu, sırf yapısını kavrayarak kapitalizme adını verenin Marx olmasından ileri gelmez. 19. yüzyılın ortasında Britanya’daki sanayi kapitalizmini yeni bir sosyal formasyon olarak teşhis etmek, Marx’ın geçmişinde yer alan ve çalışmalarında sürdürdüğü bilimsellikten ve

derinlikten kaynaklanır. Bu teşhistir ki kendisini kapitalizmin “iktisadi hareket kanunlarını”, kapitalizmi ileri iten yakıtı ve motoru bulup çıkarmaya götürmüştür.[101]

Baş sayfalarda yayılma, sömürü ve oligarşik yönetim, kapitalizmin evvel emri, sine qua non’u olarak öne çıkarılmıştı. Her biri –aslında üçünü bir görmek daha doğru– kapitalist toplumsal sürecin dolambaçlı derinliklerinden çıkarılmış, soyutlamanın ve deneyin bütün düzeylerinde sınanmış ve kendi tespitiyle “kendini açığa çıkarmıştır”.

İktisadi anlayış itibarıyla Marx’ın çalışmalarının bir benzeri daha yoktur; olmayacağını da varsayabiliriz. Mesele her şeyi doğru yapması veya ne lazımsa onu incelemesi değildi. Yapmadı, yapamazdı –kendi dönemi için bile, hadi bizimki bir yana– ve bunun farkındaydı da.[102]

Marx’ın yaptığı, büyük güçleriyle, gerekleriyle ve sonuçlarıyla “birbirine kenetli” ve dinamik ilişkili “parçalardan” oluşan organik bütünlüğünü görecek şekilde, kapitalist sürecin yüzeysel görünümünün arkasına geçmekti –bilerek veya bilmeyerek, olumlu ya da olumsuz sonuçlarıyla (aşağıda göreceğiz).

Sosyal süreç

1859’da incelerken görmüştü, *Contribution to the Critique of Political Economy*’nin (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*) başlangıcındaki ünlü ifadesinde (alıntılar, sonradan “Marksist teori” olacak şeyin kilit unsurlarını işaret eder):

İnsan, sürdürdüğü toplumsal üretim içinde isteklerinden bağımsız, zaruri nitelikte belli ilişkilere girer; bu üretim ilişkileri, belli bir gelişmişlik durumundaki maddi üretim güçleri ile birlikte var olurlar. Üretim ilişkilerinin bütünü, toplumun iktisadi yapısı’nı –gerçek temeli’ni– oluşturur ki üzerinde hukuki ve siyasi üstyapı ve toplumsal bilinç’in karşılık gelen belli biçimleri yer alır. Toplumsal, siyasi ve zihinsel süreçleri genel olarak maddi yaşantı içindeki üretim tarzı belirler. İnsanların varoluşunu belirleyen, bilinçleri değildir, tam tersine, toplumsal varoluşlarıdır bilinçlerini belirleyen ...[103]

“İktisadi determinist” diyerek alay edilmiştir Marx’la. Sırf yukarıda italik verilen tamlamaların dikkatlice incelenmesi bile, öyle olmadığını

gösterir ve bu yüzden çalışmasının bütününe yönelik karşı tezlere girmeye ayrıca gerek yoktur. Aşağıdaki alıntı, başlı başına incelenmeye değer; "geçmişten gelen"in (yani, tarihin) önemi üstünedir ve haliyle sadece "iktisadi" olandan ibaret değildir, fakat onu da kapsar:

İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama öylesi hoşlarına gittiği gibi değil; kendilerince tanımladıkları koşullarda değil, aksine, geçmişten gelen, karşılarında buldukları, veri koşullarda yaparlar. Ölüp gitmiş tüm kuşakların geleneği, yaşayanların beyinlerine korkulu bir düş gibi çöker.[104]

Yukarıda yazdığımız gibi, Marx, kapitalist sürecin hem olumlu hem de olumsuz sonuçlarını görmüştü. Olumsuzlar tamam da; olumlular da var ha? Kesinlikle! Köktenci tutumu Marx'ı 19. yüzyılın iyimserliği karşısında körleştirmedi. Kapitalizmle ilgili olumlu bulduğu şey, en ilerlemeci tarihsel sistem olmasıydı –insanları ve toplumları yavaş yavaş çürüten bir geçmişten koparıyordu; üstelik bunu asla sadece teknolojiyi özgürleştirerek yapmıyordu. Aynı zamanda, sancılı olmakla birlikte, insanlığı da özgürleştirerek yapıyordu. Nasıl?

19. yüzyılda kapitalist gelişmenin dinamikleri

Kapitalizmin planlı başarılarından biri sermaye birikimidir. Fakat Marx bunun zorunlu olarak bir çatı altında ağır koşullarda hep birlikte çalışmaya mahkûm büyük kitlelerden oluşan bir işçi sınıfını gerektirdiğini ileri sürer. Buradan da, insan olmaları nedeniyle, ister istemez, çalışanların iktidarını getirecek bir örgütlenmeye yöneleceklerini çıkartır. Öte yandan, birikim süreci, zorunlu olarak genel bir aşırı üretim krizine yol açacağı için, bir noktada işçi sınıfının yükselen gücüyle karşı karşıya gelecektir. Kapitalizm mezar kazıcılarını dünyaya getirmiştir.[105]

Uzun yaşamak gerekiyor. Öngörüleri tutmasa da Marx'ın analitik aygıtı kendi zamanı için önemliydi. Pek çok yönüyle günümüzün kapitalist süreçlerini anlamaya esas oluştururken, pek çok yönüyle de oluşturmaz. Şimdi bunların neler olduklarını çok özet olarak ele alacağız.

Öncelikle, Marx'ın iktisat kuramını Kapital'in üç cildinde anlatıldığı gibi anlamak gerekir. Ayrıca, bu ciltler –sonunda her ne çıkıyorsa çıksın– iktisat kuramı olarak yazılmışlardır ve (birinci cildin alt başlığında belirtildiği gibi) "klasik ekonomi politiğin eleştirisi"dir. Bu şekliyle ortaya konulacak bir eleştirinin, eleştirilecek olanın diliyle ve aynı "sahada" yapılması şarttır; bu da, her şeyden önce, Ricardo'cu kuramın alanına girmek anlamına gelir.

Ricardo'nun meselesi onu önce dış ticarete yöneltmişti. Bununla birlikte Principles, gelir dağılımı üstünde durarak başlar ve hedef de, gelir dağılımının sanayi kapitalistinin lehine ve toprak soylusunun aleyhine olacak şekilde değişmesidir. Kitabın başlangıç satırları tekrarlanmaya değer:

Toprağın ürünü –yani emek, makine ve sermayenin birlikte uygulanmasıyla üretilen her şey, toplumun üç sınıfı arasında, toprak sahibi, toprağı işlemek için gereken sermayenin sahibi ve çabasıyla toprağı işleyen emekçiler arasında bölüşülür.[106]

Daha önce de belirtildiği gibi Ricardo, tezlerinde önemli rolü olan "emek-değer kuramı"nı benimser. Ayrıca tarzı son derece soyuttur (nitekim iktisadın analiz tarzı haline gelmiştir). Marx'ın kuramsal dünyadaki gezisinin başladığı yıllarda en etkili iktisatçı tartışmasız Ricardo idi.

"Emek kuramı"nı Marx yaratmamıştı ama kuramla haşır neşir olması gerekmişti. Bunu yaparken de, Ricardo'nun varsayımlarını kabul ederek toprak sahiplerinin gelirden aldıkları ve "rant" –bizce aşırı kâr demek uygundur– adı verilen kritik önemdeki payın, üretime katkıdan değil fakat güç'ten kaynaklandığının gösterilebileceğini ortaya koymak yoluyla, kuramı yaratıcılarının aleyhine çevirmişti. Aynı şey kapitalistlerin "kârları" için de doğruydu. Toprak sahiplerinin gücü parlamentoda dile geliyor ve korumacı gümrük tarifelerini tesis ediyordu; kapitalistlerin gücü ise geçim araçlarının, yani üretim gereçlerinin denetiminden ve sahipliğinden ileri geliyordu. Bunun işçi için nihai anlamı hayatta kalmak uğruna sömürülmekti.

Elbette ki sömürüyle ilgili gerçeklerin doğrulanmak için bir *kurama* ihtiyacı yoktur; "sömürü" terimi makul ölçülerle tanımlandığı sürece,

bakılması gereken *şey* çalışma koşullarından, ücretlerden ve işçilerle işverenler arasındaki güç ilişkilerinden ibarettir. Zaten Marx'ın emek değer kuramını ele alışında böyle bir doğrulama yoktur, ayrıca, kuram söz konusu olduğunda "oyunun kuralları" da bunu gerektirmez. Marx, göstermeye çalıştığını bu "kurallar" içinde göstermiştir; kaldı ki ilgili gerçekler, tespit edilmiş olgular halinde, *Kapital*'in sayfalarındadır. Bu arada, okumamış olanlar için, içindekiler tablosuna değinmek yerinde olacaktır.

Öncelikle belirtilmelidir ki o dönemin kuramının *eleştirisi* olduğu gözden kaçırılırsa, *Kapital*'in kuramsal özünün karmaşık olduğuna hükmedilebilir; eleştirilen kuramın ne olduğunu bilmeden Marx'ın kuramsal tezlerine ciddi anlamlar vermek epeyce güçtür; bunlar birinci cildin üçte birini işgal ederler. Bu açıdan birinci cildi sondan başa doğru okumak daha doğrudur sanki: Kısım VIII (ciltteki son "Kısım"dır) ile başlayın, mükemmel bir tarihsel çerçevede kapitalizmin dünyaya nasıl geldiğini anlatır. Ardından cildin özellikle 10, 15 ve 25 numaralı ara bölümlerini okuyun –kitabımızın bir önceki bölümünde anlattığımız çalışma koşullarıyla ilgili kanıtları aldığımız bölümlerdir ve sömürünün *tanımına* doğru giden bir yol izlemektedir. Sonra ve son olarak Kısım I'e, birinci bölüme, soyut kuramın ilk paragrafına geçin. (Başlarda değindiğimiz, kendinden önceki iktisadi düşünce hakkında özlü bir bilgi verecektir.)

İktisat bugünkü periler ülkesine giden yolu henüz bulmuştu ki, aynı anda, "sömürü" teriminin iktisadi tartışmadan kayboluşuyla ilgili her şeyden (veya gerçeklikten) soyutlanmanın yolunu da buldu. Ararsanız, bulamazsınız –sömürü kelimesini tabii, kendisi başka mesele. Eğer kelimeyi görürseniz, o zaman da "doğanın sömürülmesi" anlamında olacaktır. Kaldı ki sırf *bu* sömürünün bile, çok ciddi bir tehlike olarak görüldüğü nadirdir.

Ancak, Marx'ın kuramsal olarak ileri sürdüklerinin pek çoğunun günümüz kapitalizmini anlamaya yeterince kılavuzluk edemeyeceği ortadadır. Dayandığı varsayımlar bütünü, 19. yüzyılda, yaşadığı dönem için anlamlı olmakla beraber, bugün öyle görülemez. O varsayımlar

“Ricardo’cu” idi ve ürkütücüdür ki günümüzün iktisadına kadar da devam etmiştir (bu bölümün başlarında kısmen göz atmıştık).

Günümüz kapitalizmi Marksist açıklamalarla hâlâ önemli ölçüde örtüşür. Bu kapsama girenler de, genelde destekleyici nitelikte bir grup (Veblen’ci, Keynesçi) analizle ve hiç değilse kısmen de Paul Baran ile Paul Sweezy’nin *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order* (1966) [*Tekelci Sermaye: Amerikan Ekonomik ve Sosyal Düzeni Üzerine Bir İnceleme*] adlı öncü çalışmalarıyla dolgu yapılmış *çağdaş* Marksist açıklamalar olurlar. (Kitabın başlığındaki “Amerikan” ve “sosyal” sıfatlarına dikkat.)

Marx’ın dönemindeki sanayi kapitalizmi Britanya demekti (*bütünüyle* İngiliz verilerini kullanmıştır). Günümüzün kapitalizmi Amerikan tarzının ve yöntemlerinin hükmü altındadır. Ayrıca, Marx döneminin kapitalizmi şimdikine göre daha az “iktisadi” idi; günümüzün kapitalizmi ise gereğince işlemek için toplumsal varoluşun bütün unsurlarını “kapitalist” kılmış olmalıdır. *Tekelci Sermaye*’de ortaya konulduğu gibi, topluma daha fazla nüfuz eden bugünkü kapitalizm, Marx’ın zamanındaki “emeğin sömürülmesine” bir de (hem arz hem de talep üzerindeki tekelci güç sayesinde) tüketicinin ve vergi mükellefinin (büyük çoğunluğun ödediği verginin nimetinden faydalanamaması, küçük azınlığın da faydalandığı kadar vergi ödememesi sonucu) sömürülmesini eklemiştir. Eklediği bir diğer şey de muazzam (tüzel yapılarıyla) Devlet’tir ki o da kapitalizmin zaaflarının büyük kısmına çözüm olarak (vergilerle karşılanarak kâr yaratan) kalıcı militarizmi keşfetmiştir.

Bunların tümü Tekelci Sermaye’nin analitik yapısını analiz ettiğimiz Kısım II’de daha bir enine boyuna tartışılacaktır. Kapitalizmin her seferinde daha hızlı bir şekilde değiştiğini vurgulamıştık; dolayısıyla “güncelleştirilme” gereği sadece Kapital için değil Tekelci Sermaye için de vardır. Konuyla ilgili olarak, başlangıcından bugüne Marksist ekonomi-politiğin temelini oluşturduğu düşünülen birkaç unsurun güncelleştirilmesine ve genişletilmesine, günümüzde de iş görebilmelerini sağlamak amacıyla, Kısım II’de bir kez daha gireceğim. Bunu yaparken de (kabaca 1950-75 ve 1975-90’a denk gelen) Tekelci

Kapitalizm I ve II ile, şu sıralar yakında gireceği krizin tohumlarını çimlendiren şimdiki sistemimiz Tekelci Kapitalizm III şeklinde düşünebileceğimizi ileri süreceğim.

Bir şeyden emin olunmalıdır ki, fazlası ya da noksanı ne olursa olsun, bu çabamız en geç, eğer daha önce gerekmezse, önümüzdeki on yıl içinde güncelleştirilip genişletilmelidir.

Artık Marx'tan çok şey öğrenen (ve ona vurucu eleştiriler getiren), kapitalist dünyayı anlama çabasında kendi yaklaşımını –kısmen *Tekelci Sermaye*'de içerilmiştir– geliştirmeye yönelen Veblen'e geçebiliriz.[107]

Ve Thorstein Veblen

Veblen çok başka biriydi, Marx da dahil herkesten farklıydı; bununla birlikte, Marx hakkındaki eleştirel denemesinde söylediği gibi, "İktisadi kuram olarak Marx'ınkinden daha mantıklı bir sistem yoktur".[108]

Veblen, analizinde radikaldi, ama siyasi görüşünde öyle olmadığı gibi, söyleminde de öyle değildi. Devlet'e ve militarizme karşı, örgütlü dine karşı, (aşk duyduğu) üniversitenin yozlaşmasına, basına ve daha pek çok şeye karşı eleştirileri enine boyuna derinlikliydi.

Veblen ne "kapitalizmden" ne "işçi sınıfından" ne "yöneten sınıftan" ne de *başka* bir sınıftan dem vurdu –ancak, topluma hükmedenlere taktığı isimle, "aylak sınıf" bunların dışındadır. Dili asla sivri değildir –tabii biri çıkar da ima dolu –veya bugünkü moda tabirle, "örtülü"– hinliğini okur, o başka. Cümleleri uzun, iç içe ve dolambaçlı, kamuflajlıdır. Nitekim, bu sıfatlara karşılık gelecek şekilde, örneğin kapitalizm yerine "iş teşebbüsleri sistemi" veya işçi sınıfı yerine "tabandaki halk" ya da güç sahipleri yerine "çıkar grupları" der. Doğal olarak bu kamuflaj, halihazır düşmanları kadar potansiyel dostlarını da ters köşeye yatırır. Ama Veblen bunu umursar mıydı bilinmez. Kaldı ki önemi de yoktur, çünkü pek çok kimse onun şifrelerini çözmeyi başarmış ve üstünde kendi analizini geliştirmiştir –mesela biri Robert A. Brady'dir, bir diğeri de, *Tekelci Sermaye*'de yaptığı gibi, Paul Sweezy'dir.

Yine de, Veblen'in kafasındakinin ("sınai demokrasi"nin) farklı ve daha iyi bir sistem olduğunu düşünmek için haklı sebepler vardır. Asla

açıktan siyasi desteği veya angajmanı olmamıştır. Analitiktir ama soyutlamalara nadiren başvurur (*Business Enterprise*'daki bir bölüm hariç). Disiplin *dışı* sistematiğinin talihsiz sonuçlarından biri, eserlerinin altındaki tutarlı bütünlüğün kolayca ortaya çıkmamasıdır; yani okuyanı da çalışmaya mecbur bırakır.[109]

Sistem karşısında insan

Veblen, damardan kuşkucuydu. Bu yüzden, *öyle* olmayana karşı bir hissiyat sergilemiş olabilir; nitekim neoklasik kuram hiç *öyle* değildi. İnsanın tabiatıyla ilgili görüşünü koyduğu *Instinct of Workmanship* (*Ustalık İçgüdüsü*, 1914) adlı çalışmasında, neoklasiklerin Bentham'dan beri evrilen (bugüne kadar da hiç değişmeyen) ve "psikolojik hedonizm" diye adlandırılan insan tabiatıyla ilgili görüşleri hakkındaki şen şakrak eleştirisi, özellikle, hatta yakıcılık ölçüsünde coşkuluydu:

Hazza odaklı insan kavramında kişi, uyarıma bağlı olarak yeri değişen ama şekli değişmeyen mutluluk arzusuyla dolu homojen bir top gibi titreşen bir zevk ve acı terazisidir. Öncesi ve sonrası yoktur. Kuvvetler sepetinden bir dış etkiye maruz kalıp da yerinden oynatılmadıkça kararlı dengesini sürdüren, yalıtık, eksiksiz bir insan müsveddesidir. Eleman uzayında durumdan vazife çıkarır ve kuvvetler paralelkenarınca yamultulana kadar ruhsal ekseni etrafında topaç gibi döner. Darbenin kuvvetine maruz kalınca da, kendinden-şarjlı arzu topu gibi başlangıçtaki huzuruna kavuşur.[110]

Daha önce de belirttiğimiz gibi Marshall'ın *Principles*'ı "firma teorisiydi". Varoluşu itibarıyla (bugün bile) "temsili firma" olan ve "her zamanki işini" yapan bu firmanın görevini Veblen şöyle tarif ediyordu:

her zamanki işini yürüten, yani her zamanki zıt hedeflerini gözeten, her zamanki emek ve malzeme israfını sürdüren, her zamanki gibi üretimi kısan, her zamanki gibi işsizlik yaratan, işçilerle her zamanki kavgasına devam eden, her zamanki gibi rekabetçi satışlara giren, her zamanki yalan reklamlarını veren, her zamanki lüzumsuz ölçüde ziyan ve sıradan insanın her zamanki yoksunluğu.[111]

Bunlar, Veblen'in neoklasiklere açtığı yaylım ateşi örnekleyen sayısız pasajdan sadece ikisidir. Yazıları ve kitapları, fonksiyonları ne olursa

olsun ülkesindeki yahut başka ülkelerdeki çağdaş her kurumun zararlı sonuçlarını sergilemek açısından ilginç ve önemliydi –en içten eleştirileri de *canevini* oluşturan eğitim alanına ilişkin olanlardı.[112]

Henüz 1904'te yazmasına rağmen –kesinlikle İspanyol–Amerikan-Küba savaşından ve etrafında kopan gürültüden etkilenmişti–, Veblen o sırada henüz uç vermeye başlayan iç içe geçmiş eğilimleri (burada değinilmemekle birlikte medyanın rolü de buna dahildir) pekâlâ sezmişti:

İş çevrelerinin çıkarları agresif bir millî politikayı zorluyor ve işadamları tarafından yönlendiriliyor. Bu, vatansever olduğu kadar savaş yanlısı bir politikadır. İş dünyasının bu savaş yanlısı politikasının kültürel anlamı iki tane değildir. Halk kitlesinde düşmanca duygular yaratmaya yöneliktir. Savaşta, orduda ve sıkıyönetimde sivil haklar rafa kalkar; savaş hali ve silahlanma sürdükçe bu daha da güçlenir ... Ordu, bir emir-kumanda örgütüdür. İtaatsizlik ölümcüldür. [Böylece ordu için doğru olan, sivil halk için de doğru olmaya başlar.] İnsanlar rütbe, kumanda ve itaat gibi savaş terimleriyle düşünmeye, kendi sivil haklarına yönelik saldırılara daha bir hoşgörü duymaya başlarlar ... Bu sayede [vatanseverlikle] halkın ilgisi de adil gelir dağılımı ve refah gibi meselelerden, kurumsal olarak daha tehlikesiz, daha soylu meselelere çevrilir.[113]

Veblen, belki de en derinlikli ve kapsamlı incelemesine, insanın tabiatı kuramını geliştirdiği The Instinct of Workmanship'de girmiştir. Burada (ve başka yerlerde) ileri sürdüğü şey, türümüzün iki eğilime sahip olduğudur.[114] Biri yırtıcılık ("avcılık içgüdüsü") ki yıkıcıdır; diğeri hayatı sürdürme eğilimi ("çalışma içgüdüsü") ki yapıcıdır. Modern kurumların iç içe geçmişliği yıkıcı yanımıza güç verir. Veblen'in anlatımındaki incelikli kamuflaj kaldırıldığında ortaya çıkan şey, derin bir kötümserliktir:

Gizil olarak mevcut ebeveynlik temayülü ve çalışma duygusu gibi, toplumun maddi refahını doğrudan üreten içgüdülerin gerçekleştiği, yani, inceleme konumuz olan uygar toplumun süregiden yaşamsal çıkarlarına göre değişen kurumsal elementlerin yeterince güçlü olmadığı durumlarda, âdetlerin, reçetelerin, ilkelerin, geleneklerin bağları

kopmuştu –veya hayatın akışının ve kültürel gelişmenin gecikmeli ya da gecikmesiz devamına izin verecek şekilde gevşemişti yahut kaymıştı. Ne var ki tarih, bu mutlak tehlikeli kurumsal vaziyetten içgüdüsel kavrayışın gücüyle kurtulan insanlarınkinden ziyade, zekâsız kurumların zaferlerine ait daha muhteşem ve daha fazla sayıda örnek kaydetmiştir. Buna örnek de, Hıristiyan alemindeki insanların yüzyüze olduğu durumdur.

Bu metin 1914'teki "zekâsız kurumlar" için yazılmıştı; oysa bu satırların yazıldığı andaki "kurumsal vaziyet" kesinlikle daha az "mutlak tehlikeli" olmadığı gibi kurumlar da en az o kadar zekâsızdır. "Kurtulan" olacak mı acaba?

3

Can Çekişme: Kaos, Savaş, Bunalım, Yine Savaş; İktisat Kargaşada, 1914-1945

TÜM SAVAŞLARA SON VEREN SAVAŞ - AMA ÖYLE OLMADI

Tarihte asla o kadar çok kanlı çatışma olmamıştı. Sonu gelmeyecek gibiydi. 1918’den *sonrası* hakiki bir ıstırap, kan ve felaket deniziydi. Dünya yeni çağın başında çıldırmıştı sanki. Niye böyle olmuştu, niye böyle hâlâ?

Derste veya ders dışında, egemen görüşten iktisatçıların önüne bu türden sorular geldiğinde yanıtları malumdur: “Bize niye soruyorsun ki? Bizim alanımız değil”. Yanıttaki lanetli gerçek şudur: İktisat, toplumsal sürecin dışında bir yörüngeye oturtulmuştur. Bu iktisatçıların böyle meseleleri, iktisadın kutsal sınırları (“parametreleri”) içinde vatandaşlığa layık gördükleri “şeyler” uğruna “başka her şeyin öylece kaldığı”[1] bir Arafa sürdüklerine daha önce değinmiştik. “İktisat sadece piyasalara bakar.” (Hakkında varsayımlar yapmak yerine bari bunu yapsalar, bu bile bir şeydir.)

Ancak, iktisatçılar, gururla bilimci olduklarını deklare ederek Newton geleneğindekilere uygun zannettikleri soyutlamalar yaparlar: Yani, “ekonomik sistem” veya “piyasa sistemi” gibi kapsamlı, yahut “marjinal fayda” veya “fayda” gibi daha dar (ama kritik) soyutlamalara gitmek, büyük bir gelenekte (Isaac *adımlarıyla*) yürümek oluverir.

Kirli dünyanın temiz iktisadı

Ne var ki Newton (ve diğer fen bilimciler), olan dünyayla, olan uzayla, olan tartılarla ve ölçülerle, sürtünmeyle, olan şeylerle ilgilidir. Piyasaların –gıda, giyim, otomobil, çelik vb– var olduğuna kuşku yoktur. Haliyle, biri kalkıp bu piyasaları inceleyebilir –üretim, alım, satım ve stok miktarları nelerdir diye sorabilir. Gel gör ki bu iktisatçıların "modelini" kurup inceledikleri *piyasa* ve *ekonomi*, kendi icatlarından başka bir şey değildir.[2] Öte yandan, örneğin, bazı gıda piyasaları (veya genel olarak gıda piyasası) sadece diğer piyasalarla değil, gerçek insanlarla, yani belli bir ülkede yaşayan, gelir kazanan ve yaşantılarını sırf gıda harcamalarıyla değil, hayatın diğer boyutlarıyla da sürdüren insanlarla dinamik etkileşim içindedir.

Herkes bir şeyler der. İktisatçılar da diyeceklerdir. Ama siz ya da ben gıda harcamalarımızla, hayatımızın diğer alanları arasındaki bağlantıyı ihmal etmeyiz, edemeyiz; iktisatçıların da ihmal etmemesi gerekir, ama onlar *ederler.* Onlara, bunun doğal ve gerekli olduğu, aksini yapmalarının oyunun kurallarını bozmak olduğu *öğretilir*.

"İktisadi" süreçlerin "toplumun diğer alanları" ile etkileşimi yokmuşçasına incelenmesi, iktisatçılar dışındaki herkesin nutkunun tutulmasına, dumura uğramasına yol açacak ölçüde manasız, içi boş bir şeydir.

Bu nedenle önceki bölümü, şu soruyu sormayı gerektiren tezler (ki yenileri de eklenecektir) grubu olarak görebiliriz: "1914'ten önceki ve sonraki sosyal süreçte kapitalizmin rolü olmasa, I. Dünya Savaşı'nın çıkması mümkün müydü (veya *muhtemel* miydi)?" *Muhakkak* mümkündü; ne mümkün değildir ki! Peki, muhtemel miydi? *Kesinlikle* değildi.

Bu ihtimal-*dışılık* toplumsal sürecin yatak-arkadaşları olan kapitalizmin, sanayileşmeciliğin, milliyetçiliğin ve emperyalizmin birbirleriyle ikili münasebetleriyle ilgilidir: Kapitalizmin, yapı ve anlam olarak (son derece soyut –ve saptırıcı– birtakım "kapital" teorileri dışında) iktisat külliyatında yeri yoktur. Öbür üçüne gelince, onları unutun gitsin zaten (iktisatçı dediğin, öyle yapar).

Kaldı ki (mesela) teknolojik değişmeyi “veri” almak, sanayi toplumunu veri almaktan daha mı anlaşılır oluyor? Bir de “veri” olarak *alındığında*, uzaydan geliyor mübarek, insan eli değmemiş oluyor sanki!

Kapitalizmin tarihine birazcık dikkatli bir bakışla[3] bile görülür ki kapitalizmin ilerlemesi ülke içindeki ve dışındaki iktisadi yayılmaya bağlıdır. Bu da teknolojik gelişmelere ve o da yine dönüp aynı...

Sanayi kapitalizmi olmaksızın, I. Dünya Savaşı *olası değildi*. Bunun için savaşın yayıldığı alanı ve yıkım gücünü düşünmek yeterlidir. Tabii, savaşlar yine çıkardı da, *dünya* savaşı çıkar mıydı? Hem de I. Dünya Savaşı gibi bir savaş?[4] Ya da 1917’den günümüze kadar süren kargaşa hali? Bazı şeyleri, “iktisadi” tabiatlı motiflere dayandırmak mümkündü.[5] Bu anlamda, ilerleyen sayfalarda, savaşın getirdiği –iktisadi, siyasi ve askerî– felaketlerin olmaması halinde, Bolşevik Devrimi’nin olmayabileceğini ileri süreceğiz. Devrimcilere karşı mücadelenin en öne çıktığı ülkeler İtalya, Almanya ve Japonya idi. İlk ikisinde bunun sebebi sosyalist/komünist hareketin boyutu ve enerjisi idi. Peki dört ayaklanmanın da *kapitalizm* ile bağıntılı olması şart mıydı?

Hem İtalya’da hem de Almanya’da 1918’den sonraki Sol hareketlerin iktidarı ele geçirmeye ramak kalmasının *askerî* karşı-duruşun yokluğundan ileri geldiği açıktır. Fakat ona da, egemen –kapitalist– güç yapılanmasının desteği olmadan imkân yoktur. Bu yüzden İtalyan (1922) faşizmi de Alman (1933) faşizmi de canilik ölçüsünde baskıcı olmuşlardır.

Japonya’daki işçilerin sömürünün getirdiği gerginliklerden doğan örgütlenme çabaları, 17. yüzyıldan I. Dünya Savaşı’na kadar art arda gelen askerî hanedanlar yüzünden, en ufak bir şans bulamamıştı: 1920’lerde, daha başlarını kaldırdıkları anda boyunları koparılmıştı.[6]

“Büyük Savaş” diye tabir edilen şeyin “Büyük Güçler” arasındaki derin ihtilafların sonucu olduğu ortadadır. Bu güçler ise çok önceden şekillenmiş bu dört “öbek” arasındaki etkileşimlerin sonucudur. En az bu kadar ortada olan bir şey de, yaklaşmakta olan savaşın kendisinin, bir süredir yeni bir ilişkiler ve süreçler “öbeği” haline gelmiş olmasıydı.

Böylece fonksiyonel “müthiş dörtlü” artık “müthiş beşli” oluyordu. Bu da demek oluyordu ki kıyamet sadece kopmakla kalmayıp ilâ-nihaye devam edecekti; ediyor nitekim.

Savaşın çıkması, kapitalizmin dünya ölçeğindeki işleyişinin durduğunu duyuruyordu; dolayısıyla herhangi bir ülkede işlemeye devam etmesi de söz konusu değildi. Aynı zamanda, zorunlu olarak, ulus-devleti tanımlayan gerek iç gerekse dış ilişkilerle ilgili bütün siyasi kurumların kırıldığını (ya da çatırdadığını) ifade ediyordu.

Savaş, Avrupa’nın bütün ekonomilerini fena halde zorlamış, hatta bu zorlanma pek çoğu için savaştan *sonra da* devam etmiştir. Enflasyon, bütün memleketleri vurmuş, bazıları için yıkıcı olmuştu. Dünya ekonomisinin giderek artan zaafları ve enflasyon birbirini besliyordu. Bütün bunların getirdiği güçlükler, toplumsal kırılganlıkla daha da büyüyordu. Detaylara, çok kısaca, sadece birkaç ülkeyle sınırlı olarak gireceğiz.

Ne ekersen, onu biçersin

I. Dünya Savaşı, Birleşik Devletler ve Japonya dışında, sebep olduğu iktisadi, politik ve toplumsal sıkıntıları derinleştirerek yaymıştı –bu da demek oluyordu ki Japonya için de, Birleşik Devletler için de, “güzel günler” eninde sonunda bitecekti. Belli başlı ekonomilerin 1918’den sonraki iktisadi davranışlarına üstünkörü bir bakış bile bunu açıkça ortaya koyar.[7]

“Bir düzensizlik ve yeni tecrübeler çağı” diye başlıyordu W. Arthur Lewis 1919-1938 arasını incelediği çalışmasına (1949, 12). Bu yıllardaki değişimin süratine, her yeri saran toplumsal karışıklıklara bakınca, “düzensizlik” ve “tecrübeler” için “eşi benzeri yok” nitelemesi hafif kalıyor –görece daha sakin gibi duran Birleşik Devletler ve Britanya için bile.

Savaşın esas fiziki tahribatı “Fransa’dan Belçika’ya uzanan beş millik derin kesik” ile sınırlı kalmıştı.[8] Ancak Rusya (daha savaş sürerken) ve eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun büyük kısmı ve çevresindeki memleketlerle birlikte Almanya, bir “açlık, tükenmişlik,

şaşkınlık, iktisaden ve ahlaken çökmüşlük ... [ve bir] ümitsizlik hissi" içine düşmüştü (ibid.).

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki gibi kapsamlı bir destek gerekiyordu ki kıtlıklar ve beraberinde gelen salgınlar (ve tabii toplumsal ayaklanma yönündeki tahrikler) engellenebilsin. Haliyle, gereken yardımı sağlayabilecek sadece Birleşik Devletler vardı.[9] Destek çabaları 1920'lerin başlarına kadar sürmüştür.

Savaşla gelen akla-zarar iktisadi yarar

Bu arada, savaştan hemen sonra, Orta ve Doğu Avrupa dışında, ekonomik "patlama" diye görülen şey meydana geldiyse de, bu genişleme hemen hemen bütün ülkelerde izleyen birkaç yıl içinde sönmeye yüz tuttu.

Bu sönümlenme, Batı Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de tüketici talebinin "ertelenmesi" ile güçlenmişti. Ayrıca, erimiş olan hammadde stoklarının yeniden büyümesi, savaş yıllarında aşırı yüklenen üretim teçhizatının (fabrikaların, madenlerin, ulaştırma araçlarının) yeniden işler hale getirilmesi gerekiyordu. Sonucunda yüzeysel bir zenginleşme ortaya çıktı, talep hızla yükselmişti ama fiyatlar daha da hızlıydı.[10]

Enflasyonsuz yer yoktu. Ama, birkaç yer dışında, kısa süreliğine bile olsa, o eski "iyi günler"den eser yoktu. Enflasyon, ülkeden ülkeye değişen zamanlarda ve çeşitli sebeplerle önce tavana sonra da dibe vurmuştu. Britanya'da fiyatlar 1918'in sonlarından 1920'nin başlarına kadar yüzde 50 civarında yükselmiş, o tarihten sonra da İngiliz ekonomisi *sıradaki* savaşa kadar şu veya bu ölçüde direnerek süren bir çöküşe girmişti –1920'lerin başındaki ortalama yüzde 10'luk işsizlik oranıyla birlikte.

Birleşik Devletler

ABD diğer herhangi bir ülkeden daha iyi durumdaydı. Savaşın tahribatından kurtulup muharebeyi birkaç sıyrıkla atlattığı gibi, ekonomisi de nicel ve nitel olarak savaşın nimetlerini görmüştü. Hem imalât hem de tarım ürünleri ihracatı 1917'de savaşa girmesinden

yeterince önce, hatırı sayılır ölçüde arttı. Öyle ki, etkisi, 1914’teki durgunluğu genişlemeye çevirmek oldu.[11]

Ayrıca savaşın niteliksel getirileri de oldu elbette. En önemlisi savaş teknolojisinin barış zamanındaki tüketici ve üretici mallarına dönmesidir –özellikle de elektrik ve otomotiv alanlarında.

ABD’deki enflasyon acıtmamış, yumuşak ve kısa ömürlü olmuştur. Yani fiyatlar 1921 ile 1929 arasında düzeyini korumuştur. O yıllardaki genişleme açısından savaşın uyarıcı etkisi kritiktir. Genişlemenin nimetlerindeki eşitsizlik ayrı bir konudur, ileride geleceğiz; fakat o yıllara “müreffeh on yıl” adını verdirecek ölçüde güçlüydü. Buraya kadar anlatılanlar çerçevesinde Birleşik Devletler’in dünyada bir benzeri yoktu –ve bu ne ilk ne de son kez böyleydi.

Almanya

Savaştan fena darbe alan Alman ekonomisi savaştan sonra darmadağın olmuştu. Hiçbir şeyin arzı yeterli değildi, (seçimle gelen) hükümet panikteydi. Enflasyon rekor üstüne rekor kırıyordu. Fiyatlar 1918 ile 1923 arasında 1 *trilyon* kat fırlamıştı.[12] İstikrarsızlık toplumun her alanını, en çok da ekonomiyi, köşe bucak sarmıştı.[13]

Almanya savaştan önce zaten çalkantılar içindeydi. Üstüne bir de o akıl almaz enflasyondan doğan korkunç gerilimler biniyordu. Bu gerilimler de dönüp Versay Anlaşması’nın ağır şartlarının Almanlarda yarattığı son derece anlaşılır kızgınlığı bileyliyordu.[14] 1920 itibarıyla hepsinin bir araya gelmesi, Alman sosyo-ekonomik problemleri için aklı başında çözüm imkânlarının sonu oldu. Almanya aşırı Sağ ve bölünmüş Sol şeklinde kutuplaşmış, merkez ise gölgelere karışmıştı.[15]

Japonya

Savaşın Japonya’ya sağladığı kazançlar çeşitli şekillerde olmuştu. Büyük Güçler (Birleşik Devletler dahil) Avrupalıların savaşıyla meşgulken Japonya’nın Avrupa’ya ve Asya’ya toplam ihracatı artıyordu. Savaş yıllarında Asya, iktisadi ve coğrafi açılardan eskiye göre Japonya’ya daha bir “açık” idi. 1920’lerin ortasından itibaren

Japonya'nın toplam ihracatı hafif hafif sönmeye yüz tuttu ki bu tam da ihtiyaç duydukları şey için baskıyı, yeni topraklara iştahlarını artırdı. Ülke içinde toplumsal yenilenme yolunda atılan adımlar da, aynı anda, zor kullanılarak bozulmaya yüz tutuyordu.

Daha önce değinildiği gibi, siyasi demokrasinin savaştan önce başlayan embriyonik kıpırtıları anında bastırılmıştı. Aynı şey 1920'lerde yine oldu. Savaşla başlayan ve sonrasında devam eden iktisadi canlanmayla birlikte, işçi sendikalarının, kooperatiflerin ve sosyalist hareketin yeniden açan tohumlarının getirdiği bir çeşitlilik de (yeniden) doğmaya başlamıştı –bunların hepsi, diyordu Brady, "yukarıdan gelen baskılardan nispeten 'muaf'" idi. Fakat 1930'larla birlikte böyle tüm muafiyetler "törpülenmişti" ve varılan yerde:

her ne niyetle veya maksatla olursa olsun, liberal demokratik anlamda örgütlenme özgürlüğü artık yok[tu] ... endüstriyel, ticari ve tarımsal [tüm] faaliyetler sadece bir tek sendikada, dernekte, federasyonda yahut meslek birliğinde örgütlü [idi]. Ama bütün bu örgütlenmenin ardında, "kendini-atayan[3] özerk bürokrasi"nin ataerkil normları ile feodal "itaatkâr dayanışma" ruhunun harmanı yatıyordu.[16]

Böylelikle Japonya, resmî dini olan Şintonun eski geleneklerine ve *Bushido*'ya, yani "statüsünün genel geçer kurallarına kendi rızasıyla itaat öğretisine ve pratiğine ... ki üstünün önerisiyle ölüme gitmeye hazır olmak da dahil"[17] yeniden hayat vermiş oluyordu.

*

I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından biri Almanya'da ve Japonya'da (ve İtalya'da da) meydanı faşizme bırakmak oldu. Japonya, feodal sanayi kapitalizminden faşist sanayi toplumuna birkaç kanlı hamleyle geçmiş, baskı ve zulümün artması dışında pek değişiklik olmamıştı. Almanya'nın faşizm güzergâhı daha dolambaçlıydı.

Savaşı izleyen enflasyon kasırgasının dinmesiyle, Almanya, dikkate değer denilebilecek bir refah dönemine girdi. 1925 ile 1929 arasında dünyanın en yetenekli insanlarına kucak açarken, bir yandan da sermaye mıknatısı oldu. Öte yandan, aşağıda volkan kükrüyordu. Üstelik en iyi

yıllarda bile, bu gayet barizdi. Ancak, Almanya'da 1930'un kıyısına gelene kadar püskürmedi.

Rusya (1917) ve İtalya (1922) hariç, 1920'lerin sonuna kadar neticeleri kalıcı nitelikte olan devrimci yahut karşı-devrimci durumlarla karşılaşılmamıştır. Bu iki ülke, sayfalarımızda daha önce hiç yer almadı. Bunlar ilk komünist ve faşist toplumlardır ve bu yönleriyle modern tarihin "başrol oyuncuları" arasına katılmışlardır. Bu yüzden kısaca ele alınmaları gerekir.

Sovyetler Birliği

Üstünde evrensel bir uzlaşma olmamakla birlikte, buradaki görüş, Rusya'nın 1917 itibarıyla modern veya kapitalist bir ülke olmadığı şeklindedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce "Büyük Güçler"den biri olarak görüldüğü kuşkusuzdur. Nüfusu ve boyutları aşırıydı. Avrupa'dan Asya'ya uzanan bu imparatorluk Avrupa tarihinde (Napolyon'u geri püskürtmesi de dahil) önemli bir rol oynamıştır. À la française {alafranga} kültürü haute {elegant} idiyse de ekonomisi Avrupa'nın gerisindeydi. Adının modern sanayi toplumlarıyla birlikte geçtiği doğrudur. Ancak işin merkezinde İngilizler, Fransızlar veya Almanlar vardı; Rusya Ana'nın ekonomisi, bunların sakat çocuğuydu.

Yeni sosyo-politik kurumlar, yüzyılın başlamasından önce henüz oluşum aşamasında bile değildi.[18] Savaş, eski yeni demeden her şeyi parçalayıp bırakmış, daha da kötüsü, Doğu Avrupa'nın eteklerindeki pozisyonu (ve Sibirya üzerinden Valdivostok'a kadar yayılan devasa cüssesi) yüzünden ülkenin savunmasını düşürmüştü (ya da savaşın başında Polonya'yı ve kendi altındaki Baltık memleketlerini "yitirdiğinde" olduğu gibi, kopmalara yol açmıştı).

Rusya'nın ulaşım ağı daha savaştan önce yetersizdi. Nitekim bu zaaf, kaynaklarının (birbirine uzak) konumlarından doğan talihsizlikle birleşince, başlı başına tahribat sebebi olmuştur. Ayrıca ablukaya bağlı olarak (hayati önem taşıyan) dış ticaretini de ciddi ölçüde daraltmıştı. Bütün bunlar kolunu kanadını kırmadıysa da, savaşa girmesiyle birlikte üretimdeki milyonlarca çiftçiyi ve işçiyi mahşeri rakamlarda katledildikleri bir savaşa sürükledi.

Yüzde 80'i okuma-yazma bilmeyen ve ücra köylerde yaşayan Rus halkı, 1916'ya gelindiğinde, bariz bir hoşnutsuzluk içindeydi. Başlıca sebebi, zengin bir "sivil" çevre ile şakşakçı bir sarayın göz yumduğu opera buffa (İtalyan komik operası) tarzındaki bir ailenin başlarında olmasıydı. Bunların da savaşın acılarının ve gerginliklerinin üstüne gelmesiyle, Rusya için eksiksiz bir isyan reçetesi ortaya çıkıyordu.

Erken doğum

Devrim doğduğunda, ayaklanma, Marx'ın umut ettiği sosyalist devrimler gibi değil, daha çok, 1789'daki ve 1848'deki orta sınıf devrimleri gibiydi. Ancak önceki burjuva isyanlarına kıyasla daha fazla ve değişik sorunlar söz konusuydu.

1917 Mart'ında imparatorluk rejiminin yerini alan Geçici Hükümet halli çok güç bir problemle karşı karşıya kalmıştı. İtilaf Devletleriyle birlikte "muzaffer demokratik barış"a kadar savaşı sürdürmeye angaje durumdayken, aynı anda Rusya'nın yeni demokratik çizgide yapılanmasını tamamlamaya girişmek zorundaydı. İktisadi açıdan sadece savaşa özgü problemlerle değil, halk kitlelerinin acil ve köklü toplumsal reformlara dönük ısrarlı talepleriyle de karşı karşıyaydılar ... Bu [ve diğer] koşullar altında Bolşeviklerin muhalefetiyle baş edemediği için Geçici Hükümeti peşinen suçlu görmek mümkündür.[19]

Kasım 1917'de Geçici Hükümeti devirmek üzere Bolşevikleri yönlendiren de, ve neredeyse yalnız başına, gerçek bir kaostan düzen üreten de Lenin'di.[20] 1917 yılında Rusya'daki durum gerçek anlamda devrimci idi, ama sonuca götürecek bir yönlendirme yoktu. Çetrefilli bir sosyo-ekonomik değişim, halkın desteği olsun-olmasın, program gerektiriyordu; ama halk basit, acil –ve olanaksız– çözümler talep ediyordu.

Lenin bu uçuruma, Rusya'yı genel toplumsal değişim programına zorlayan bir stratejiyle ve taktik adımlarla yürüdü. Erdemleri ve ayıpları ne olursa olsun bu program, mutlak bir düzensizlikten yeni (ve, görüldüğü gibi, erişilemez) bir dünyaya doğru büyük bir tarihsel sıçrama demekti: ilke ve hedef açısından, Büyük Güçlerin en gerisindeki Rusya en ileriye geçmek için sıçrıyordu.

Devrim, sosyalist bir devrimdi ve öyle de olacaktı, fakat zamanı çok yanlıştı, yeri çok yanlıştı.[21] Bolşevik devriminin vaadi, ayrımı besleyen sorunları temizlemekti. İlk önceleri çok popüler oldu. Ancak kısa sürede program, kaçınılmaz olarak mecburi bir program haline geldi: Çünkü öyle olmasa hedefler ulaşılmaz olacaktı; ama daha kötüsü, öyleyken de ulaşılmazdı.

"Militer Komünizm" veya "Savaş Komünizmi" denilmiştir. Getirdiği olumlu –ki varlığını sürdürme buna dahildir– şeylere rağmen, katılıklarının toplumsal ve iktisadi bedeli, cezalandırıcı bir nitelik sergiledi.[22]

Lenin mevcut çizgiyi sürdürmenin getirdiği başarısızlıkları ve tehlikeleri fark edince "Yeni İktisat Politikası"nı gündeme getirdi (genellikle "devlet kapitalizmi" diye söz ederdi) ki bu, 1921'den Stalin'in beş yıllık planları başlattığı 1928'e kadar sürmüştür. Yeni İktisat Politikası (hem tarımda hem sanayide) küçük girişimlerin özel mülkiyeti ve özel işletmesiyle ekonominin ("komuta mertebesindeki") kritik sektörlerinde ve ulaşımda, devlet denetimi ile devlet mülkiyetini harmanlamıştı.

Yeni İktisat Politikası Sovyet ekonomisini belli türden bir çalışma düzenine itmiştir. Fakat Sovyet ekonomisinin 1928'deki gücü, henüz 1910 Britanya'sının bile değil (hele Almanya'nın ve Birleşik Devletler'in gücünün hiç değil), olsa olsa 1860 Britanya'sının gücü kadardı.

Lenin 1924'te öldüğünde 50'lerindeydi. Uzun yaşasa Sovyetler Birliği nasıl bir çizgi izlerdi, onu asla bilemeyiz. Bilemeyeceğimiz bir diğer şey de, 1917'den sonraki yıllar boyunca İtilaf Devletlerinin manüple edip aktif rol aldığı iktisadi ve askerî mücadelelere girmemesi halinde, Sovyet tarihinin nasıl olacağıdır.

Lenin'in politikalarının, çeşitli kereler kendi de belirtmiştir, irili ufaklı arızaları vardı. Yetersizlikleri epeyce fazlaydı ve ciddi nitelikteydi. Ancak, Lenin'in (kardeşinin Çarlık rejimine karşı çıkması nedeniyle asıldığını gördüğü) gençlik döneminden beri devrimci olmakla birlikte, henüz olgunlaşmadan kendini, oluşumunda katkısının olmadığı bir devrimci çalkantının içinde bulduğu söylenebilir. 1917'nin

başındaki o kaostan çıkmanın beylik bir yolu yoktu. Dolayısıyla 1921'deki strateji değişikliğinin dış askerî tehdidin dinmesinin hemen ardından geldiğini söylemek yanlış olmaz. Bununla birlikte daha o tarih itibarıyla akla gelebilecek her şey, başa gelmişti.

Zorla sanayileşme

Batı, Sovyetler'in büyük kapitalist devletlerle ilgili sürekli ve haklı kuşkusunun, son derece ciddi bir tahribat olduğunu, bir gün mutlaka anlamak zorundadır. Lenin'in ölümünden sonraki iktidar için verilen zalim mücadelede zafer kuşkusuz Stalin'in olmuştu. Stalin'in paranoyak olduğu söylenmiştir –amacımız açısından kabul edelim ki öyleydi. Fakat, iktidara gelmesinden önceki olaylara *ve* 1939'a[23] ve oradan da 1945'e kadar olanlara bakıldığında, Stalin'in Batı hakkındaki kuşkuları "gerçekçi paranoya" olarak görülmek gerekir. Nitekim beş yıllık planların yapısı bu korkuların yansımasıdır.

Planlar hızla sanayileşmeyi ve tarımda kolektifleşmeyi hedeflemiştir. İki program da (ki ikisinde de dayatma hâkimdir) fonksiyonel bir noktada birleşirler: tarımsal üretim mutlaka artacaktı, ancak, sanayileşmenin hızla ilerlemesi şartıyla. İkincisi, madenler, fabrikalar ve ulaşımda çalışmak üzere çiftliklerden emek çekilmesini mecbur kılıyordu; ilkinde, yani tarımda, üretim ancak verimlilik artışıyla mümkündü. Anlaşılabileceği üzere bu, büyük ölçekli tarıma geçmek anlamına geliyordu ki o da traktör demekti ve o da büyük ölçekli traktör üretimi demek oluyordu. O traktörler ise bir çırpıda tank oluverirler.

Stalin'in kuşkuları yersiz miydi? Artık askerî işgal tehdidi kalkmıştı. Ama nitekim, 1928 yılı itibarıyla faşizm İtalya'da[24] (Macaristan'da ve Portekiz'de de) tam anlamıyla yerleşmiş, ayrıca başka ülkelerdeki faşist hareketler bariz bir büyüme içindeydi. 1924'te Nazilerin Reichstag'daki sandalye sayısı 32 idi; Fransa'da ise, savaştan önce İtalya'daki ilk faşist gruplar gibi, üniformalı ve silahlı proto-faşist gruplar oluşmuştu (Croix de Feu - Ateşten Haç ve Camelots du Roi - Kralın Kamelotları). Britanya'da Oswald Mosley faşist parti kurma tehdidiyle hırlıyordu ki 1932'de başardı.

İspanyol İç Savaşı, Stalin’in kuşkularının temelsiz olmadığını gösterdi. Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler –tarafsızlık adı altında– bir yandan demokratik hükümete yardımı engelliyor, öbür yandan da faşistlere malzeme tedariği şeklinde yardım ediyorlardı.[25] (Veblen’in, “sol elin yaptığını sağ elden saklamak” dediğine örnektir.)

Böylece, Sovyetler Birliği hızla ve başarıyla sanayileşti. Ayrıca, bunun “Batı” açısından iyi olduğunun altını çizmek gerekir. Genel kanıya göre –Amerikalı generallerce de paylaşılır– Avrupa’daki savaşın kazanılması, Alman silahlı kuvvetlerinin Stalingrad’daki ve Leningrad’daki yakıcı çarpışmalarda adamakıllı hırpalanıp eritilmesi sayesindedir. Sonunun gelmesi sadece bir an meselesiydi –ki o arada yine milyonlar ölmüştür.[26]

Bu konudaki tartışma son derece kısa ve amaca yönelik tutulmuştur. Daha da kısa ve amaca yönelik olmak açısından şöyle bir genelleme yapacağız: Stalin canavar bir liderdi, ancak –II. Dünya Savaşı’ndan öncekiler ve sonrakiler de dahil– bu canavarlıklarda kapitalist demokrasilerin de payı vardı. Diğer ülkeler “kendi haline” bıraksalardı Sovyetler Birliği tarihi nasıl olurdu, hiç kimse bilemez. Ama şunu söylemek mümkündür: Batı’nın dahli olmadan Lenin’in “militer komünizm”i de o kadar (eğer öyleyse tabii) militer olmazdı. Peki Lenin’den sonra ne olurdu? Lenin’in ölümü yine Stalin’in gelmesine yol açar mıydı? Gelse bile kalıcı olur muydu? Olsa bile, yaptıklarını yine yapar mıydı?

Elbette böyle sorularla (“...seydi/saydılarla”) kesin yanıtlara gidilmez. Ama, Sovyet tarihinin mümkün yollar arasından hangisine girdiğini göstermek açısından önemlidir. Sovyetler bu yola, büyük ölçüde, dış askerî ve iktisadi baskılar karşısında, varlığını sürdürmek için girmişti.

Birleşik Devletler güdümünde “Batı”nın güç bloğunu oluşturan ülkeler (haliyle Japonya da dahil) hâlâ bundan ders almış gibi değiller. Daha çok, tüyleri kabarmış, baskıcı ve (açık yahut gizli) militarist politikalar “sürdürme” dersini çıkarmış gibiler. Her şey bir yana, geçen yüzyılın sonu itibarıyla gelişimini sürdüren kapitalizm dışı veya karşıtı hiçbir güç yoktur. Var mıdır?

Aksi takdirde, “tüm savaşlara son veren” ikinci savaştan bu yana devrimci Küba’ya, Çin’e, Vietnam’a, Şili’ye, Nikaragua’ya (ve diğerlerine) yönelik (çok çeşitliliği içinde) aynı zalim, tehlikeli ve –ileri süreceğimiz gibi– her iki tarafa da zarar veren politikalarla süregelen icraatın daha iyi bir izahı olması gerekmez mi? Bu üzücü öykü, “Soğuk Savaş” başlığı altında Kısım II’de anlatılacaktır.

Faşist İtalya

“Faşist”, öyle insanlık dışı, öyle vahşi ve gaddar bir tınıya sahip ki bel paese’nin {güzel ülke} başında, olacak şey değilmiş gibi duruyor. Oysa başındaydı. Üstelik 20 yıldan fazla. Bu, –kapitalist sürecin olmasa da– toplumsal sürecin kırılganlığının bir diğer işaretidir.

Denilebilir ki tanımı gereğince faşizm, her durumda gaddar ve acımasız bir toplumsal sistem olmuştur. “Eldivensiz kapitalizm”[27] olarak karakterize edilir. Ancak, eldivenli (yani, siyasi demokrasi) haliyle bile iktisadi ve toplumsal açıdan demokratik olmamış (ki bu durumda kapitalizm olmaktan çıkar), ciddi ölçüde iktisadi güce bağımlı olmuştur. İktisadi güce ek olarak, eldivensizlik, bu gücün çeşitli biçimleri artı şiddet ile “huzur ve güven ortamını korumak” için gereken yoğun propaganda demektir.

Bu da bizi, İtalyan faşizminin nedenlerine ve geçmişine bakmaya götürür. Niçin *şiddet*? Yanıt İtalya’da yaşananlardan gelir: Kapitalizm karşıtı devrimci muhalefet, defedilmesi için şiddeti gerektirmişti; tabii, gereken başka ne varsa hepsiyle birlikte.

İlk işçi sınıfı mı?

İtalyan faşizminin kökleri Mussolini’den yüzyıllar öncesine uzanır. 16. yüzyılda kuzey İtalya’nın nispeten büyük ölçekli ve pazara dönük tarımında, ücret karşılığı çalışan bir köylü sınıfı vardı. Yani kapitalist çizgide gelişme başlamıştı.

19. yüzyılın sonundaki tecrübeler ve belli başlı tıkanıklıklar tarım işçilerini “kızıl” sendikalar kurmaya itti. Başarı, sanayi ve tarım işçilerini birleştiren son derece güçlü, militan ve sayısız grevlere[28]

gitme yeteneğine sahip bir hareketi getirdi. Ardından da sahne, bu sendikaların birbirleriyle ve faşizmin zeminini oluşturan kapitalist toprak sahipleri, sanayiciler ve yatırımcılar, milliyetçiler, savaştan sonra düşleri kırılmış (çoğu işsiz) insanlar ve Kilise ile kavgalarına kaldı.[29]

İtalya'da iktidarı ellerinde tutanlar kaygılarında haklıydı. I. Dünya Savaşı, sonuçları itibarıyla İtalya'ya derin bir istikrarsızlık getirmişti. Savaşta taraf olması, doğrudan insan kayıpları açısından felaket olmuştu.[30] Ayrıca, İtalya'nın kandırılıp mantıksız bir trajediye sürüklendiği şeklindeki inancın savaş sırasında büyümesini de engellememişti –ki o inanç, Almanya'dan ve Avusturya'dan alınan savaş ganimetinin umulandan az olmasıyla, küskünlüğe dönüşmüştür.[31]

Sol, savaştan önce de sonra da, hiç abartısız binlerce grev için çağrı yapacak ve İtalya'daki iktidar yapısını korkutacak güçteydi –1920'de zirveye ulaşmıştır.[32] Ama iktidarı alacak güçte değildi. Başka her yerde olduğu gibi, iktidar mücadelesi veren Sol, 1917'den itibaren hemen her açıdan yokluklar içindeydi: 1) aralarında oluşturdukları dışında fonları yahut kültürel veya kurumsal güçleri çok azdı; 2) güçleri, sayılarına ve işçi olmayanları (veya diğer çalışanları) ikna becerilerine bağlıydı; 3) sınırlı kaynakları ile oluşturabilecekleri stratejileri ve taktikleri geliştirmede yetersizdiler; 4) fena halde gruplara bölünmüş, bu kaynakların denetimi için dövüşüyorlardı, hatta gruplarda bile kesinlik yoktu.

Sağın güçleri bölünmemiş yahut akıllı değildi. Az önce verdiğimiz listeye şöyle bir bakış –toprak sahipleri, sanayiciler– Sağ içindeki benzer çatışmayı ortaya koyar. Ancak, tıpkı bugünkü muadilleri gibi, kaynaklarının sağlam olması nedeniyle akla muhtaç değildirler: İçlerindeki her grup önemli bir iktisadi, siyasi veya toplumsal gücün varisidir (hatta düş kırıklığına uğramış savaş gazileri bile bu kapsamdadır).

Ancak bu takımın sahip olduğu başka bir şey, gözle görülemeyen, fakat çok derin önemi olan bir şey vardır: Statüko üzerinde, statükonun düşünce ve duygu alışkanlıkları, statükonun "sağduyusu" –"sağlıklı duyusu" değil– üzerinde söz sahibidirler. Kendisinin "ideolojik

hegemonya" dediği şey ellerindedir: Antonio Gramsci'nin o dönemki ve bugünkü önemi, değinmeyi zorunlu kılıyor.

Antonio Gramsci

Gramsci savaştan önceki ve sonraki mücadelelerde yer aldı; 1921'de İtalya Komünist Partisi'nin kurulmasına yardım etti, 1924'te de başına geçti. 1926 yılında faşistlerce tutuklandı ve hapse atıldı. Uzun süren bir hastalığın ardından 1937'de öldü (45 yaşındaydı).

Gramsci, özetle söylersek, İtalyan Solunun güçlü yönlerini, hatta daha çok, zayıf yönlerini kavramak açısından gayet iyi bir konumdaydı. Bu konulardaki temel fikirlerini hapisteyken geliştirmişti –nitekim derinlikli çalışmasının *Antonio Gramsci'nin Hapisane Defterleri* şeklindeki başlığı bunu çok iyi anlatır.[33]

Gramsci Marksistti fakat Leninist değildi –tabii burada, Leninizmin İtalya'ya (veya başka yere) uygulanamazlığını düşünerek geliştirdiği görüşleri kastediliyor. Tezleri, Solun iktidara gelmesi halinde sonradan *veda* etmeyecek şekilde yapacaklarıyla ve bunun makul yollarla olmasıyla ilgili çözümlere dönük, uzun bir sorunlar dizisi üzerinde yoğunlaşıyordu. Tezlerinin merkezindeki kavram, *hegemonya*, özel bir tanıma sahiptir:

bir düzendir ki içinde belli bir hayat ve düşünce tarzı hâkimdir; kendini zevk, namus, gelenek, din ve siyaset ilkeleri şeklinde sergileyen bir tek gerçeklik kavrayışı, bütün kurumsal ve özel tezahürleriyle topluma, tüm toplumsal ilişkilere, özellikle de düşünsel ve ahlaki çağrışımlara zerk edilir.[34]

Bu temel analitik kavram üzerinde Gramsci şöyle diyor: "İşçi sınıfı, Devlet gücünü ele geçirmeden *önce*, siyaset, kültür ve 'etik' alanlarında hâkim sınıf olma iddialarını tesis etmek durumundadır" (Cammett'ten, 205; vurgular bana ait). Bu, görece kısa vadeli bir süreç demek olan "Devlet'in parçalanması" şeklindeki yaygın devrimci amaç ile taban tabana zıttır. Bu amacı güdenler, bilerek veya bilmeyerek, Lenin'i ve Sovyet devrimini kendi modelleri olarak kullanmışlardı, Gramsci yanılıyordu.

Devlet'in "her şey ve sivil toplumun da devletin ilk evresi demek olduğu" Çarlık Rusyası'ndaki konular, stratejik açıdan cazip olsun-olmasın, kesinlikle bambaşkaydı:

Batı'da, Devlet ile sivil toplum arasındaki ilişki, gereği gibidir; Devlet'in tökezlemesi [İtalya'daki gibi] sivil toplumun sağlamlığının ölçüsü olmuştu. Devlet, en dıştaki savunmayı oluşturan hendekti, asıl direnç, ardındaki taş duvarların oluşturduğu sistemdeydi; bu, Devletten Devlete değişmeyen bir durum olarak ... [35]

Gramsci'nin (başka yerlerde de) ortaya koyduğu bir diğer şey, hâkim-sınıf baskısının sürekliliğine temel olan *kuvvetin ve şiddetin* önemini azaltmaktır. Onun önemsediği şey, bu kadar açık olmayan fakat aynı ölçüde –nihai olarak daha büyük– önem taşıyan ideolojik denetim, kumanda ve şartlanma mekanizmaları, yani, hepimiz adına "sağduyu ve namus" tanımı getiren toplumsal yöntemler ve araçlar idi.[36]

İşte bu yöntemlerin ve araçların, alışkanlıkların ve davranışların *öğrenilmemesi* gerekir ki başka yöntemlerin ve araçların *öğrenilmesi* için "zihinlerde ve duygularda yer" açılabilsin. "Devlet'i parçalamak" imkânsız değildir, ancak, öyle bir çırpıda olmayacağı da kesindir.

Yine İtalya'ya dönebiliriz. İtalya, Avrupa'nın geri kalanı gibi, başka sıkıntılarına ek olarak, savaşta ve daha sonra ağır iktisadi koşullar altındaydı. Mussolini'nin ve faşist kadrosunun "hadlerini öğrenmeleri" epeyce uzun sürmüş, İtalyan ekonomisi 1920'li yıllar boyunca yamalı bohçaya dönmüştü: işsizlik azalmıştı ama *yegâne* sebebi askerî harcamaların artmasıydı;[37] ayrıca 1928'deki GSMH 1922'dekinden daha büyük olmakla birlikte kişi başına *tüketim* daha düşüktü. Sonraki on yılda meydana gelen başlıca değişiklik, hapse atılanların çokluğu (belki ancak Almanya'dakinden azdır), ölenlerin çokluğu ve bir de sıradaki savaşa götüren ve savaş sırasındaki yıllarda kaderleri İtalyan serüvenlerinde ölmek olanların, çokluğu idi.[38]

Geleceğin gölgesi düşerken

Açıkçası 1920'li yıllarda dünyanın ve Avrupa'nın geri kalanı hakkında tek kelime söylemiş değiliz; ama bu demek değildir ki onların

bir tarihi yoktur. O dönemde neredeyse bütün dünya küçüklü büyüklü değişimler geçiriyor, sıkıntılarla boğuşuyordu. Değişmenin ve çalkantının böylesine yaygın olmasının başlıca nedeni, dünyanın 19. yüzyılın ortasından itibaren giderek bütünsel bir "kapitalist gövde" olmaya yüz tutmasıydı: birinci "küreselleşme".

Bu süreç, en güçlü ülkelerin, dünyanın diğer kısmını ekonomilerine bağlama gereğinden ve bu yöndeki yeteneklerinden doğmuştu. Zayıf toplumlar üzerindeki etkisi de darbenin büyüklüğü nispetindeydi: ekonomilerini vurmuştu kuşkusuz; ama asıl, *bütün yönleriyle* yaşamlarını vurmuştu –siyasi, kültürel yaşantılarını, *varoluşlarını*.

Avrupa tarihi I. Dünya Savaşı tarafından dürülüp bırakıldığında, güçlü memleketlerin dünyanın geri kalanı üzerindeki kontrolü daha savaş sürerken gevşemişti. Nitekim kilit faktör olarak bu gevşeme, uzun dönemli bağımsızlık çabalarının çoğalmasına, bunalım ile *sıradaki* savaş arasında, karşı konulamayacak şekilde soluklanmasına fırsat vermişti –kanlı veya kansız.[39]

1920'lerin ortasında, başka şeylerle birlikte, yüzeye ilk çıkan, gelecekte Çin Halk Cumhuriyeti'ne dönüşecek olandı: Kuomintang'ın (Çangayşek'e tabi) milliyetçi kanadıyla, 1949'da Mao Zedung ve Çu Enlay liderliğinde komünistleri iktidara götürecek "Uzun Yürüyüş"ün ilk ayağı arasındaki korkunç savaşla çıkmıştı.[40]

1920'ler öyle sıradan bir on yıl değildi. Toplumsal bir sismograf olsa, o yılların sosyo-ekonomik dünyası için, kürenin "fayı" kaymış gibi bir artçı sarsıntılar grafiği verirdi. Tabii, içlerindeki en belirleyici sarsıntılar, ekonominin, her yerde, her türden, alabildiğine ciddileşen zaaflarıydı. Hele dış ticaretteki zaaflar (ki yakında hepten çökecekti) had safhada önem taşıyordu.

Sonu I. Dünya Savaşı'na çıkan onlarca yıllık "küreselleşme", şiddeti ve kapsamı itibarıyla bugünkünün yanına bile yaklaşmasa da, sanayi kapitalizminin tohumlarını filizlendirmeye yetmişti. Sürecin etkisinde kalan hiçbir toplum, onunla beraber gelen dış ticaret bağımlılığından kurtulmayı başaramamıştır. Dış ticaretin bozulması ölçüsünde, ihracattaki kayıp ithalatın kısılmasını gerektiriyordu.

1920’lerde, ekonomilerin birbiri ardına ithalattan “korunma” ihtiyacı duymalarıyla yayılan çaresizlik, aritmetik olarak, hepsinin toplam ihracatının düşmesi demekti: Deliler loncası.

Sahneye Birleşik Devletler girer.

Birleşik Devletler’in 1928’deki baş ekonomisti, Harvard’dan Profesör Irving Fisher, aynı yıl, yerdeki gerçeklere değil de göklerdeki hisse senedi piyasasına bakarak, ABD ekonomisinin konjonktür sorununu çözüp “sonsuz gönencin yüksek düzlüklerinde”[41] sükûn bulduğu şeklindeki ünlü anonsunu yapıyordu.

Fisher’ı yanılgıya düşüren “ekonomi”, *–günümüzde* herkesin malumu olduğu üzere– aslında hiç de sükûn bulmuş değildi; tersine; spekülatif bir deprem dalgasının üstündeydi. Ama bundan daha önemli bir şey vardı: Spekülasyonu besleyen fonlar 1) kârlı yatırım alanı bulamayan çok yüksek gelirli kişilerden gelen hazır fonlar ve 2) yurtdışına (özellikle Almanya’ya ve Latin Amerika’ya) ödünç verilmiş fakat yurtiçi menkul ve gayrimenkul “yatırımlarının” yüksek kazançları nedeniyle, geri çekilen fonlar idi. Bir de, iç piyasaların yumuşamasına ek olarak, 3) hem Avrupa’da hem de Latin Amerika’da kredilerdeki daralma (ve bunun üretimde ve ticarette yarattığı baskı) idi. İşte, Lewis’e 1929-39 dönemiyle ilgili sözlerini söyletenler de bu gerçeklerdi:

Savaşın bıraktığı, bilhassa istikrarlı bir uluslararası para sisteminin oluşturulması, tarımsal ekonominin büyüklüğünün ayarlanması, Britanya’nın, Almanya’nın ve Fransa’nın savaştan sonraki dünyada yeniden yönlendirilmesi gibi sorunlar öylece duruyorlardı. Çok yakında, Amerika da büyümeyi ve borç vermeyi kesecek, böylece meydan, derinlerden çıkıp gelen uyumsuzluklara kalacaktı.[42]

“Meydan” sahiden de onlara kaldı. Böylece, bir türlü geçmeyen grip, çift taraflı zatürreye çevirmişti, kırık bir bacak da cabası. Sismograf mecazına dönersek, 1930’lar, Richter Ölçeğine sığmıyordu.

BÜYÜK OLAY

1930’ların çöküntüsü, 1870’leri izleyenden daha global ve bu yüzden de daha anlaşılır idi. Çünkü, başlayan “küreselleşme”nin 20. yüzyılla birlikte genişlediğini yansıtıyordu. I. Dünya Savaşı, bu küreselliği kesintiye uğratmış ama bitirmemiştir. Ülkeler arası bağımlılıklar, “yerini” hiçbir şeyin doldurmadığı, yeterli doz temin edilemediğinde krizin felakete döndüğü, bir çeşit uyuşturucu iptilası haline gelmişti.

1930’lardakinin boyutunda bir iktisadi heyelan, daha önce hiç olmamıştı. Sonucu kendinden de beterdi: öncekilerden daha uzun, akıl almaz ölçüde daha çirkin ve sinir bozucu bir savaş. 1930-45 aralığındaki yıllar pek çok yönden öylesine yıkıcıdır ki insan, gereken dersin çıkarılmış olduğunu düşünür. Çıkardık çıkarmasına da, ileride görüleceği üzere, makul, güvenli ve düzgün bir toplum oluşturmaya yetmedi. Çıkarılan ders, generallerle ilgili yakıştırmaya benzer: akılları hâlâ yeni biten savaştadır. Böyle böyle, Kısım II’de ileri sürdüğümüz gibi, çok daha dengesiz ve tehditkâr bir dünyaya girdik, yeni tehlikeler oluştu, işler daha kötüye gidiyor.

Çıkarılan derslerden biri, ki Keynes ve ardıllarından öğrendik, bunalımlara neyin sebep olduğudur. İleride daha fazlasını söyleyeceğiz ama şu arada söylememiz gereken bir şey var: çıkarılan dersler, iktisat mesleğince 1970’lerin ortalarından itibaren sistematik bir şekilde yok sayılmaktadır.

Bellekler bile körelmiştir. İktisatçılar bundan, böyle bir felaketin meydana gelmesinin nedenini ve başından sonuna gelişmesinin nasılını göz ardı etmenin “dersini” çıkarmışlardır –aslında bu, egemen iktisadi düşüncenin dünya gerçekleri karşısındaki aymazlığına bakınca, gayet anlaşılır geliyor. Böyle toplumsal çapta bellek yitimi çok ciddi çalkantılar yaratıyor. Bir kez daha dünyayı büyük felaketlerle son bulabilecek iktisadi sıkıntılara sürükleyebilir.[43]

Artık, 1929’da başlayan on yıl içindeki sarsıntıyı, bunalımın tarihini anımsamaya başlıyoruz. Sayacağımız olaylar çoğunlukla Birleşik Devletler’den,[44] bunalımın merkezindendir ve –Almanya hariç– başka yerlere kıyasla çok daha korkunçtur. Sayısal durum her yerde aynı gibiydi, ancak –izleyen bölümde ele alınan– toplumsal sonuçlar tarifsiz ölçüde berbattı.[45]

Tatlı ile tatsız

“Müreffeh onyıl” 1920’li yıllardaki Birleşik Devletler’in geneline yakıştırılır. Oysa halkın en çok üçte biri için geçerlidir. Peki geri kalan üçte iki? Onlar, tıpkı günümüzün parlak ekonomilerindeki muadilleri gibi, çeşitli derecelerde güçlükler, baskılar, sıkıntılar veya derin bir yoksulluk içindeydi.

1920’lere bu ışıltıyı veren başlıca gelişmelerden biri, hem ürünlerde hem de üretim tekniklerinde doğan teknolojik gelişme dalgasıydı. Tüketimciliğin (reklamın ve *göz kamaştırıcılığının)* başlangıcı bunlardı. Bunlar, topluca üretilen ve (doğal olarak halkın sadece üçte biri tarafından) topluca tüketilen otomobil, buzdolabı, telefon, radyo ve başka şeylerden oluşan büyük bir mamuller demeti anlamına geliyordu.

Bu “modernizasyon” aynı zamanda, günümüzdeki “masraftan kısma ve dışarıya yaptırma”nın ve “ikili ekonomi”nin ilk türleri anlamına geliyordu –biçimleri farklı fakat sonuçları aynıydı. Bunu ortaya koymak için iktisadi karınca dualarına bir bakış yeter.[46]

Ekonomi kendini dönüştürüyordu. Trenler, yerlerini otomobillere ve kamyonlara bırakacakları uzun gerileme dönemine çoktan girmişlerdi. Kömür madenciliği, pamuklu dokuma, çiftçi nüfusun büyük kısmının çalıştığı temel tarım (en başta tahıl ve pamuk) tümüyle küçülüyordu: pek çok işin geleceği karanlıktı, pek çoğu kaybolmuştu.

1930’lara kadarki işsizlik oranları asla güvenilir olmamakla birlikte, 1920’li yıllar için kullanılabilir niteliktedir ve yüzde 5 ile 13 arasında değişir. Ancak, o zamanki ortalama gelir düzeylerinin ve “hayat standardı”nın bugünkünden ne kadar düşük olduğu ve çöküşü frenleyecek *hiçbir* şey, yani işsizlik yahut sağlık sigortası veya sosyal güvenlik *olmadığı* düşünülünce, bu rakamların anlamı büyür.

Şu rakamlar çoğunluğun içinde bulunduğu zorlukları sergiler: 1929’da yıllık temel ihtiyaçları için bir aileye (1929 değerleriyle) 2.000 dolar gerekliydi. Fakat ailelerin yüzde 40’ının gelirleri 1.500 dolardan, yüzde 71’ininki de 2.500 dolardan azdı. Bu rakamlarla ilgili olarak şu değerlere bakalım: 1923 ile 1929 arasındaki (enflasyonsuz) yıllarda şirket kârları yüzde 62 artarken, ücretler imalat sanayisinde sadece

yüzde 8 artmış, tarımda sabit kalmış ve madencilikte yüzde 14 *azalmıştı*.

1920'lerin öncü iki sektörü otomotiv ve inşaat, büyük miktarlarda hem sermaye hem de emek istihdam ediyordu. Her ikisi de hali vakti yerinde –yahut borçlanabilir– tüketicilere ciddi ölçüde bağımlıydı. Nitekim o tüketiciler borçlandı ve böylece "Amerikan yaşam biçimi"nin o perdesi başlamış oldu. Ne var ki, borçlanma, hem tüketiciler için oldukça yeni, hem de şimdikine göre oldukça zor bir şeydi:

taksitli satışlar büyümenin er ya da geç yavaşlamasını önleyemezdi. Taksitli kredi kullanan tüm ailelerin istiap haddinin dolacağı bir zamanın gelmesi kaçınılmazdı. Uzun dönemde bu sektörleri büyür durumda tutmanın tek yolu, tüketicilerin *nakit* alım güçlerinin yükseltilmesi olabilirdi,[47] bu ise, ya ücretlerin ve maaşların artmasıyla ya da perakende fiyatların düşmesiyle mümkündü.

Bu da, imalatta, madencilikte, ulaştırmada ve tarımda kullanılmayan kapasitenin artarak yaygınlaşması demek oluyordu. Bir diğer yakıt ise (aynı şimdiki gibi) yüksek gelir gruplarına ait yüksek tasarruflar üzerinden gayrimenkul ve borsa spekülasyonu idi. Bu kesimin fonları gerçek yatırımlara gitmeyi keserek (hem de atıl kapasite varken öyle mi?) spekülasyona yönelmişti. Olduğu üzere, finansal varlıkların fiyatları (aynı şimdiki gibi) şişti de şişti, ta ki, tüm köpükler gibi, patlayana kadar. Çöküş!

Kasisli yokuşta iniş

Bunalım şöyle hatırlanır –ekonomi aniden çöküyor, patlayan balondaki hava şiddetle püskürüyor: Borsada Kanlı Perşembe; fiyatlar birkaç gün içinde dibe vuruyor; gönenç içindeki ABD ve dünya ekonomisi, neredeyse bir gecede tepetaklak bunalıma düşüyor. Böyle düşünceler olgusal açıdan yanlıştır. Ayrıca cari gelişmelerin, çekimin gücünü ölçmekte veya değerlendirmekte kullanılması halinde, aldatıcıdır da. ABD konjonktür analistlerinin en uyanığı bunu açıkça göstermiştir.

1929'un son çeyreğinde borsanın çökmesinden ve iş hacmindeki keskin daralmanın ardından, 1930'un ilk aylarında, otomobil

üretimindeki kısmi düzelme ve konut-dışı inşaat sektöründeki gelişmeyle, başarısız bir toparlanma olmuştu ... Fiyatlardaki düşüş 1930 boyunca devam etti. Otomobil üretimindeki artış kısa-ömürlü olduğunu gösterdi ... 1931'in ilk aylarında Amerikan ekonomisi yeniden düzelme emareleri gösterir gibiydi ... 1931 baharının sonunda uluslararası mali yapı tamamıyla çökmüş, Avrupa'da başlayan mali kriz, yeni bir tasfiye dalgasıyla tüm dünyayı vururken Birleşik Devletler'deki bunalımı derinleştirmişti ... [bu] çöküş 1932 yazı boyunca sürdü ... [1932'nin] üçüncü çeyreğinden başlayarak Birleşik Devletler'de ve diğer memleketlerde dikkat çekici bir gelişme gözlenmeye başlandı ... Birleşik Devletler'deki toparlanma, 1933'ün başında Orta Batı eyaletlerinde patlak verip hızla diğerlerine yayılan banka kapanmalarına tosladı. Son kerteye varan panik dalgası, modern bankacılığın esasını oluşturan güven duygusunu temelinden dağıttı ve böylece Mart'ın ilk haftası biterken, Birleşik Devletler'deki tüm bankalar kapandı.[48]

Tepe noktasından dip noktasına bugibugideki bu yolculuk dört yıl sürdü, bir aşağı bir yukarı, bir aşağı bir yukarı. ... Olgusal açıdan bu durum, genişleme ve daralma süreçlerinin her zamanki ilerleyişinden farksızdı, sadece daha keskindi. Şimdi biraz da yıkımın bütünsel boyutlarına bakalım:

Spekülatörlerin bireysel kayıpları çok büyüktü kuşkusuz, ama (en azından burada görüldüğü üzere) düştükleri kötü durum itibarıyla anlayış bekleyen başkaları da bulunuyor. 1929 ile 1933 arasında GSMH 104 milyar dolardan 56 milyar dolara düştü. Kişi başına kullanılabilir (yani vergilerden sonra kalan) gelir 678 dolardan 360 dolara indi. Çiftlik sahiplerinin geliri 5.7 milyardan 1.7 milyara (1932'de) inerken, işsiz sayısı 1.5 milyondan 12.8 milyona çıktı –ki işgücünün yüzde 25'idir (en hafif tahminle).

Durgunluğun yahut bunalımın nedenleri ve sonuçları çeşitlidir. İçlerinde en önemlisi, toplumun üretim olanaklarının –işçilerin, kaynakların ve donanımın– yetersiz kullanımıdır. Otuzlu yıllardaki kapasite kullanım rakamlarına bakarken, optimumun yüzde 85 ile 95 civarında düştüğü akılda tutulmalıdır. Daha 1928'de kullanım oranları yüzde 85'in altına düşmeye başlamıştı. Sonra:[49]

1930: yüzde 66 1935: yüzde 68
1931: yüzde 53 1936: yüzde 80
1932: yüzde 42 1937: yüzde 83
1933: yüzde 52 1938: yüzde 60
1934: yüzde 58 1939: yüzde 72

Kapitalist bir toplumda işler kötü gidince (hemen hemen) her şey sarpa sarar. Haliyle, işsizlik de artar. Aşağıda, iki-üç yıl boyunca sürekli artan askerî harcamalara (Avrupa'ya satışlara) rağmen, işsizliğin ancak yüzde 9.9'a indiğini gösteren, 1942 yılına kadarki rakamlar yer almaktadır.[50]

1930: yüzde 8.7 1936: yüzde 16.9
1931: yüzde 15.9 1937: yüzde 14.3
1932: yüzde 23.6 1938: yüzde 19.0
1933: yüzde 24.9 1939: yüzde 17.2
1934: yüzde 21.7 1940: yüzde 14.6
1935: yüzde 20.1 1941: yüzde 9.9

Dünyaya sirayet

Bunalımın, önceki tüm daralmalardan farklı pek çok yanı vardı. İlki, süresiydi: aradaki bazı yükselişlere rağmen, 1939'daki gerçek GSMH 1929'dakiyle aynı kalmıştır; oysa normal büyüme oranıyla üçte biri kadar artmış olması gerekirdi. İkincisi, derinliğiydi: yukarıdaki tablolarda sergilenmiştir. Üçüncüsü de kalıcılığıydı: en kaba hesapla, 1929'dan 12 yıl sonra ABD hâlâ bunalımdaydı (tıpkı savaşın patlak verdiği 1939'a kadar dünyanın geri kalanı gibi). Üstelik 1938'den itibaren askerî harcamaların artmasına rağmen böyleydi.

Bu kalıcılık, sadece ABD ekonomisine bakarak açıklanabilir. Tekrar ediyoruz ama, daha önce de altını çizdiğimiz gibi, dünya ekonomisini geliştirmeksizin hiçbir kapitalist ekonominin gelişmesi mümkün değildir. 1920'lerle ilgili daha önce söylediklerimiz çerçevesinde, o yıllarda çoğunluğu sıkıntı içindeki belli başlı ekonomiler itibarıyla, tüm gezegenin tepetakla gitmemesi muhtemel değildi.

1929’da süreç başladığı sırada zaten yetersiz düzeyde olan dünya ticareti daha da küçüldü, ardından dünya sanayi üretimindeki düşüş geldi. Bunun getirdiği sorunlar 1931 mali krizini ateşledi, bir kez alev alan otlar, kır yangını olup her yeri sardı.

Kriz sınırlı bir alanda başladı. İç bağlantıları, günümüze ışık tutması bakımından yakından göz atmaya değer:

1931’in başında, Almanya ve Avusturya bir gümrük birliği [ahir-zaman Zollverein’ı] kurmak istediklerini deklare ettiler. Bu öneri, en başta, kısa vadeli fonlarını çekerek baskı uygulamaya girişen Fransa olmak üzere, eski itilaf devletlerini kızdırdı. Fonların çekilmesi Avusturya’ya yönelikti. Ülkenin en büyük bankası Creditanstalt 1931 yılında ödeme aczine düştü. Bankanın yükümlülüklerini Avusturya hükümeti üstlendi [“batırılmayacak kadar büyük”].[51] Uluslararası kredi temin edildi, dış kreditörler çekişleri durdurmaya rıza gösterdi. Ne var ki bu başarısızlık, dikkatleri Orta Avrupa’nın [Uzakdoğu’nun] mali zaaflarına çekmeye hizmet etti. Alman dış rezervleri üzerinde yeni bir baskı doğdu; Reichsbank ciddi bir altın kaybına uğradı ve en büyük ticari bankalardan biri olan Donat Bank Temmuz’da tatil edildi. Almanya üzerindeki baskı devam ederken ... daha fazla direnemeyen Avusturya’da ve Almanya’da itimat en alt düzeye düştü ve ilgi Londra’ya yöneldi ... [burada] kısa vadeli taahhütler büyüktü ... ayrıca kısa vadeli alacaklar da büyüktü ancak çoğunluğu ... Avusturya’da ve Almanya’da bağlı durumdaydı. Bu yüzden İngiltere Bankası altın olarak ödeme yapmak mecburiyetindeydi ve çekişler o kadar süratle gerçekleşti ki 1931 Eylül’ünde altın ödemeleri askıya alındı. Büyük Britanya altın standardını terk etmiş, paund aşınmaya bırakılmıştı.[52]

Öykülenen uluslararası altın standardı kısa zamanda tarihteki yerini aldı. 1932 itibarıyla altın karşısında aşınan ulusal paraların sayısı 32’ye düşmüştü. Birleşik Devletler de 1933’te altın standardını terk edince, II. Dünya Savaşı’ndan sonraya kadar, şu ya da bu türden bir uluslararası para sistemi kalmamış oluyordu.

Geçen 40-50 yılda serbest ticaret benzeri bir durum, pratik olarak (Britanya dışında) yoktu. 1870’te Almanya’nın ve Fransa’nın başlattığı korumacılık, 1930’dan sonra evrenselleşmişti. 1930’da ABD’nin

Hawley-Smoot tarifesi bunu daha da uyardı (en yüksek düzeye çıkardı): Birleşik Devletler dünya üretiminin ve ticaretinin uzak ara en büyüğü oldu.[53] İki sene içinde ticaretin önündeki engeller –bilerek ve isteyerek– baş edilemez hale geldi; tıpkı bunalım gibi.

Yanlışlıklar tragedyası

Bunalım, Hoover Yönetimi sırasında başladı. Yönetimin tutumunu en iyi, şu eski matrak tabir özetler: "Sakın kıpırdamaya kalkma, öylece dur." Ancak bu, aynı zamanda hem Kongre'nin hem de iş çevrelerinin tutumuydu –ve temelinde ilk federal müdahalenin feci sonuçları yatıyordu. 1928'deki bu müdahale çiftçileri desteklemek amacıyla yapılmıştı.

Aynı yıl içinde Federal Farm Board (FFB-Federal Çiftçi Kurulu) oluşturuldu. Çiftçilerin yirmili yıllardaki sıkıntıları, dünya ekonomisi çöktükçe derinleşti. Siyasi güç sahibi çiftçi topluluğu, geniş bir ürün yelpazesinde asgari fiyat garantisi sağlayan bir program elde etmeyi başarmıştı. Ancak, üretim miktarıyla ilgili bir düzenleme yoktu. Üretim ister istemez hızla arttı. Ancak piyasa talebinde dikkate değer bir artış söz konusu değildi. Sonuç olarak Board, dağlar gibi büyüyen taahhütlerini yerine getiremedi ve program 1930'da işlevini yitirdi.

İktisat mesleğinden de yardım gelmedi. Acı sona yolculuk, (yüz yaşındaki) Say Kanunu'yla birlikte yapıldı. 1932'deki biçimi –ki bunalımın etkisiyle pek az değişmiştir– yaşanan ağır işsizliğin, aslında "işsizlik" olmadığını söylüyordu. Bu düşünce sahiplerine göre işsizlik, işçilerin cari ücretten çalışmak isteyip iş bulamamasını ima eder; yine onlara göre 1930'ların problemi, işçilerin aşırı yüksek ücret talebiydi. Yorum yok.

Hoover 1932 seçimlerinde ağır bir yenilgi aldı. Fakat yerine geçen de iktisadi meseleler açısından, aynadaki aksinden çok farklı değildi. Roosvelt de tutucuydu; tıpkı Demokrat Kongre gibi. İlk icraat olarak, 1933 Mart'ında, banka moratoryumu ilan etti. Yani, gözü dönmüş hesap sahiplerinin olmayan paralarını geri almak için önünde sıraya girdikleri bankaların kapılarını kapattı. Böylece görüntüyü kurtardı.

Süpürge yeni diye iyi süpürmesi gerekmez

Üretim ve piyasa talebi çöküp işsizlik artarken, FDR (Franklin Delano Roosvelt), iş çevrelerinin en güçlü unsurlarının fikrini aldı. Doğal olarak, bu fikirler, çıkarları yansıtıyordu. Sonuç, National Recovery Administration (NRA-Millî İyileşme İdaresi) şeklinde kendini gösterdi. Kurumun yapısı hakkında fikir verecek en iyi şey, 1934 yılında Almanya'dan bir delegasyonun, Nazi Almanyası'nın NRA'dan bir şeyler öğrenebileceği kanaatiyle Birleşik Devletler'e gelmesidir –gayet haklı bir sebep.[54]

NRA ile ilgili temel düşünce, ilk önce, 1920'lerin sonuna doğru "Swope Planı" olarak General Electric'in başı Gerard Swope tarafından geliştirilmişti. İlgili teklif 1931 yılında Kongre'ye sunuldu (bu sırada Swope, ABD Ticaret Odası'nın başıydı). Mitchell şöyle anlatıyor:

Swope, üyeliğin zorunlu olduğu sektör içi ticari birlikler peşindeydi; bunların faaliyetleri kanalıyla "üretim ve tüketim, daha zekice ve daha kapsamlı bir şekilde koordine edilebilecekti". Ancak, bu amaç açıkça, Sherman [Antitröst] Yasası'nın değişmesini gerektiriyordu. Swope ve Ticaret Odası tarafından verilen teklifler NRA tedbirlerine çok yakındı ... Daha sonra, iş dünyasının büyük kısmı NRA'nın aleyhine dönünce, tedbirin kaynağının örgütlü iş dünyası olduğunu hatırlatmak icap etmiştir.[55]

İsteyenler, istediklerini aldılar. Millî Sanayiyi İyileştirme Yasası Haziran 1933'te çıktı. Sanayi birliği (üyelik mecburi idi) 800'den fazla "sanayi kodu"nu idare ediyordu. Birliğin idaresi, birliğin görevlilerine aitti; karşılığında, kendi sektörlerinin en güçlü şirketlerinin mümessili oldular. "İdare ettikleri" kodlar hem üretimin ve yerel kotaların ayarını hem de asgari fiyatların tespitini sağlıyordu.

Süreç pek çok yönden, yarım yüzyıl önce Almanya'nın önayak olduğu Avrupa'daki kartel sistemine benzer. Ancak iki önemli fark vardır. Kartellerde kârlar katılımcılar arasında orantılı olarak bölüştürülür; ayrıca Devlet'in yasal desteği yoktur. Oysa NRA'nın birlik kurallarının ardında federal mahkemeler vardı.

Başka bir şey daha var: NRA'nın simgesi "mavi kartal" idi. Katılımcı firmalar –hem üreticiler hem de perakendeciler– bu simgeyi görünür kılmak durumundaydı (ambalajlarda, mağazalarda vb). "Sadece Mavi Kartal Simgesi Taşıyanı Al!" sloganı, başka bir sloganla eş anlamlı olmuştu: "Amerikan Malı Al!" NRA'nın başındaki General Hugh Johnson, işleri –ve memleketi– ordudaki gibi yönetiyordu: Disiplin, hamaset ve baskı gani ama iktisadi canlanmadan eser yok.

1935'teki ABD Yüksek Mahkemesi 1920'lerde atananlardan oluşuyordu. Yargıçlar son derece tutucuydu. New York metropol yöresinde bir tavukçunun NRA'yı protestosu, mahkemece anayasaya aykırı bulunmuştu –daha iyi gerekçeler bulabilirlerdi.[56]

Büyük işletmenin tehlikelerini ve meşruiyetini bir kenara bıraksak bile, NRA iktisaden yanlış yöndeydi. "İyileşme" adına üretim kısıtlamasına ve iş kaybına göz yumuyor, fiyatların, daralan talebe uygun ölçüde düşmesini engelliyordu. Oysa gereken, bunun tam tersiydi. Peki ama neydi o?

Kuşkusuz, "biz daha azına çalışırız!" diye, tek sesle haykıran işçiler değildi. Gerçi uzun kuyruklarda çorba beklemek yerine, böyle –nafile– haykırmaya hazır pek çok işçi de yok değildi.

İktisatçıların bunalım karşısındaki tepkilerini, bölümün sonunda el alacağız. Şimdi, "İlk New Deal" (1933-35) ile "gerçek" veya "İkinci New Deal" (1935-38) arasındaki önemli değişimleri incelemeye devam ediyoruz.

NEW DEAL {YENİ BAKIŞ}

1933'ten 1935'in ortasına kadar geçen dönem, (allahtan) başarısız denemeler dönemidir. Yapılanlar, batan gemiyi kurtarmak için suyunu maşrapayla boşaltmaya benzer. Zaten hepsi ondan ibarettir. Biraz daha yaratıcı olunmuşsa, o da bankacılık ve finans alanındadır: 1) Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC-Federal Mevduat Sigortası Kurumu) –hiç değilse küçük mevduatlara güvence getirip sahiplerini (paniği derinleştiren) uzun kuyruklarda dikilmekten kurtarmıştır; 2) Securities and Exchange Comission (SEC-Menkul Kıymet ve Döviz

Komisyonu) yolsuzluğu, spekülasyonu ve yoğunlaşmayı {tekelleşmeyi} küçültmeye yönelik yasal düzenlemeler (ki 1980'den beri yapılmıyor veya devre dışı bırakılıyor); 3) Federal Merkez Bankacılığının güçlendirilmesi. Bunlar bütün cazibelerine rağmen korumacı önlemlerden ibaretti.

1933 Agricultural Adjustment Act (AAA-Tarımsal Düzenleme Kanunu) tarımda fiyat desteği için miktar kısıtlaması getirerek FFB'nin tedbirlerinin ötesine geçti. Ancak, AAA ile büyük ölçekli tarımın güçleneceği ve küçük çiftçiliğin kaybolacağı, kanun taslağını hazırlayanların fark edemeyeceği bir nokta idi. Üretim miktarı çoğaldıkça, kısıtlama büyüyor, toplanan federal kesintiler artıyordu. Bu mantık, tersi yönde de geçerlidir. 1935 yılında 7 milyon çiftlik vardı. Şimdi 2 milyondan azdır ve devlet yardımlarının yüzde 90'ı "çiftçilerin" yüzde 10'una gitmektedir (zaten artık ziraat veya tarım yerine "tarım endüstrisi/işi" deniliyor.)

İlk New Deal'ın iktisat politikaları sıkı bir şekilde sürdürüldü. Bunalıma girildiğinde yapılması gereken şey ekonomiyi uyarmak idi. İkinci New Deal da böyle araçlar geliştirdi; o da önemli sosyo-ekonomik reformların ötesine geçti.

FDR, 1935'ten itibaren farklı türden bir başkan oldu. En yakınındakiler öyle yapması gerektiğini söylediler, o da onlara uydu – ilk zamanların akıllı politikacısı sonradan epeyce değişti. Bu dönemine ilişkin belirtiler gözden kaçacak gibi değildir:

1. 1934 seçimleri belirgin bir şekilde çok daha liberal bir Kongre getirmiştir.

2. 1934'te ve 1935'te daha da artan ölçüde, öfkeyle ve şiddetle damgalı büyük çaplı grevler ve büyüyen sendikalar –üstelik, kanunlar karşılarında olmasına rağmen.

3. Ülkenin her yanında "aşırı" hareketler görülüyordu: Louisina'da Huey Long ve başında olduğu "Share the Wealth" (Serveti Paylaşalım); Upton Sinclair ve "End Poverty in California" (EPIC-California'da Yoksulluğa Son); Detroit'te Peder Coughlin ve faşist "Silver Shirts" (Gümüş Gömlekliler); ayrıca belli başlı kentlerdeki sosyalist ve komünist gruplar.

Almanya gibi değildi; ama Birleşik Devletler gibi de denilemezdi. Değişim dönemiydi; Roosvelt bu değişimin hem sözcüsü hem de simgesi oldu.[57]

Olsun da, geç olsun

İkinci New Deal, ekonomiyi uyarmakla uğraşıyordu; bir o kadar, hatta belki daha bile önemli işi de, getirdiği sosyal reformlardı. Her iki çerçeveyi de özetleyerek geçeceğiz.

İyileşme, ekonomiyi canlandırmak için, "piyasa"nın ötesine geçmeyi gerektiriyordu. Bu da, sevgiyle (yahut alayla) "kısaltmalar çorbası" şeklinde dile getirilen iki tür faaliyetin federal finansmanı demek oluyordu: 1) PWA (Public Works Administration-Kamu İşleri İdaresi) tarafından yürütülen "altyapı projeleri" (barajlar, yollar, köprüler, okullar) ile 2) WPA (Works Progress Administration-İş Geliştirme İdaresi), CCC (Civil Conservation Corps-Sivil Savunma Bünyeleri) ve NYA (National Youth Administration - Millî Gençlik İdaresi) gibi kamu hizmeti veren programlar.

WPA ile, aktörleri, müzisyenleri, öğretmenleri, yazarları ve ressamları kapsayan ve ülkenin kültürel yaşantısına hayat ve derinlik veren projeler oluşturuluyordu. CCC'nin alanı çiftliklerde, ormanlarda ve parklarda gençlere iş imkânı sunmaktı. NYA ise eğitim kurumlarındaki öğrencilere kendi alanlarında işler sunuyordu (öğretim elemanlarına yardımcılık gibi). Bir an durup düşünmek, bütün bu etkinlikleri –üstelik fazlasıyla– bugün de yapabileceğimizi gösterir, iyi günde de kötü günde de.

Reform alanlarının en önemlileri sendikalaşmayı, barınmayı ve sosyal güvenliği ilgilendirenlerdi. Şimdi hepsine sırayla bakalım.

Sendikalar

1933 Millî İyileşme Kanunu (Kısım 7(a)) gereğince "çalışanların kendi seçtikleri temsilciler aracılığıyla örgütlenme ve toplu pazarlık yapma hakkına sahip olmaları" her bir "madde" tarafından temin edilmeliydi. Tedbirler alındı, hayata geçmeleri için National Labor

Board (Millî Çalışma Kurulu) oluşturuldu, sonra, –pratikte– ihmal yahut ihlal edildiler, zaten NRA da göçüp gitti.

Ama sendikalaşmanın önündeki duvar delinmişti. 1935'te sendikal çatışmalar ülkeyi boydan boya sararken, Wagner Kanunu (Sen. Robert Wagner, NY) çıktı. Bu kanunla National Labor Board'un yerini National Labor Relations Board (Millî Çalışma İlişkileri Kurulu) aldı, Kısım 7(a)'ya yeniden hayat verdi. Bununla birlikte, izleyen üç yılda grevlerin esas meselesi {toplu sözleşme yetkisi için} "sendikayı benimsetmek" idi –doğal olarak çalışanların seçimiyle resmiyet kazanıyordu. Ancak, 1938'de Yüksek Mahkeme tarafından Kanunun o anlama geldiği tasdik edildikten sonra. Aslında emeğin örgütlenmesi, esas olarak II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı iktisadi emek yetersizliğinden kaynaklanmıştır.

Barınma

1937 yılındaki ABD Konut Kanunu belirleyici olmuştur. "Güvensiz ve sağlıksız barınma koşullarına ve düşük gelirli ailelerin acil ihtiyacı olan güvenli ve hijyenik konut sorununa çare olacak" şekilde yerel topluluklara federal yardım sağlayan bu kanun, 1965 yılında eklerle genişletilmişti. Ancak 1970'lerden itibaren, görüleceği üzere, söz konusu federal yardım skandalla sonuçlandı. Böylece, 1983 tahminlerine göre "yaklaşık 50 milyon insan slums {kenar mahaleler}, denilen kötü ve sosyal standardın düşük olduğu yerlerde" yaşıyordu. O zamandan bu yana, yoksul hanehalklarına yönelik konut desteği Kongre tarafından kısıldıkça durum daha da kötüleşti –ama refah gelirleri artıyordu.[58]

Sosyal güvenlik

Birleşik Devletler bu konuda –"sosyal güvenlik ağı" ile ilgili diğer tüm konularda olduğu gibi– epeyce geç kalmıştır. 1935'teki Sosyal Güvenlik Kanunu ile ilk adım atıldı. Bu, bir yandan iyi bir ilk adımdı, çünkü yıllar boyunca artan yoksulluk, yaşlılar ve engelliler, dar gelirliler için yaşamsal önem kazanmıştı. Öte yandan, kötüydü, çünkü, mali

prensipleri daha işin başından bozuktu ve bugünkü heyula gibi sıkıntıların da kaynağıdır (yine de, görüleceği gibi, itiraf edilmemiştir). Ayrıca yapılması gerekip de yapılmayan daha pek çok şey vardı. Her şeye rağmen bir başlangıç idi.

Benzer durumlarda sıkça karşılaşıldığı gibi, Kanun, fonlamanın nasıl olması gerektiği ve kimin ne yarar sağlayacağı üzerine bir uzlaşmayla başladı. Sonuçta benimsenen uygulama açısından ABD tektir:

1. Bordro kesintileri esastır, ki başka her yerde finansman (artan oranlı) genel vergilerle yapılır.

2. Kesinti oranı bir azami gelir düzeyine kadar hep aynıdır (şu anda 62 bin dolara kadar yüzde 7.6 civarında). Buna göre, gelirinin küçük bir payına kadar, en zengin de en fakir de, aynı oranda ödeyecek demektir: 62 bin doların yüzde 7.6'sı. Olup olacağı da ondan ibarettir. Gelir ne olursa olsun, isterse 2 milyon dolar olsun, yine 62 bin doların yüzde 7.6'sı.

3. Elde edilecek yarar ihtiyaçla değil fakat katkıyla orantılandırılmıştır. Bu da, yoksulların ömürleri boyunca (en yükseğine ihtiyaç duyarken) en düşük, hali vakti yerinde olanların daha fazla ve zenginlerin, yani hiçbir ihtiyacı olmayanların da, en yüksek düzeyde yarar sağlayacağı anlamına gelir.

Birleşik Devletler'de ortaya çıkan durum, hiç yoktan iyiydi, kuşkusuz. Bununla birlikte, dünyanın en zengin ülkesinde, halkın, en cimri sosyal güvenlik sistemine sahip olması için geçerli hiçbir sebep yoktu, hâlâ da yoktur.

Öte yandan 1930'larda başka yerlere şöyle bir bakmakla bile, milyonlarca insanı çok kötü şartlarda yaşayan Birleşik Devletler'in, başlıca kapitalist güçler içinde en az etkilenen ülke olduğu hemen anlaşılır. En kötü durumdaki Almanya'ydı.

NAZİ ALMANYA

Gökler göndermezse görünür ruhlarını aşağı
Bu alçakça saldırıları dindirmek üzere derhal,
Gelecek bellidir,

Kendini yer insanlık mecburen,
Derinlerdeki canavarlar misali.[59]

II. Dünya Savaşı sonrası, Almanlar için, Nazi dönemindeki “alçakça saldırıları” kınamak, açıklamak, red ve inkâr etmek yahut unutmanın yollarını aramak ile geçmiştir. Ancak, eğer kınamalar ve açıklamalar Almanya’nın ve Almanların ötesine geçebilseydi, türümüzün geleceği için kaygıya gerek olmazdı: Nazi Almanya, Almanya’nın olduğu kadar, “Batı uygarlığı”nın da canavar çocuğuydu.

Şu açıklamayı yeniden yapmaya değiyor: 1920’lerin sonundaki Almanya, Batı uygarlığının zirvesi olarak görülüyordu; bunu hak ediyordu da. Sanatta ve bilimde, mühendislikte, Thomas Mann’ın, Bauhaus’un, Einstein’ın, von Stroheim’ın ve diğerlerinin –aklın, ince zevkin ve gelişmenin tüm zenginliğiyle ifade ettiği her şeyin– ülkesiydi: “Batı uygarlığı”nın cisimleşmiş örneği, ta kendisiydi.

Aynı Almanya’nın bir de öteki yüzü vardı –tıpkı uygarlığımızı tanımlayan diğer bütün toplumların –şimdi de– sahip olduğu gibi. Bertold Brecht’in, George Grosz’un ve Kurt Weill’ın[60] derinlikli eserlerinde sergilendiği gibi, 1920’lerin Almanyası, için için çürüyordu; ekonomisi geçen on yılın ilk yarısını zar zor atlatmıştı; siyasi çatışmanın ve şiddetin batağındaydı.[61] Almanya, 1920’lerin sonuna gelindiğinde, iyi gibi görünen ekonomisi enflasyona ezilmiş binlerce küçük firmanın enkazıyla dolu, güçlü sendikalarla çatışan dev firmaların güdümünde ve dünyanın en büyük, en örgütlü Soluna ve en aşırı Sağına sahip bir ülkeydi.

Bu “öteki yüzü”nü Alman özelliğine –tabii, “Aryan” ırkı denilen o acayip Nazi miti bir yana– gönderme yaparak açıklamaya çalışmak saçmalık olur. Tersine, bunun için bakılması gereken yer, Almanya’nın, modern Avrupa’nın doğuşuyla kuşatılmış tarihi, ölenlerin büyük kısmını Almanların oluşturduğu –bütün Almanların üçte ikisinin öldüğü tahmin edilen– “Otuz Yıl Savaşları”nın ardından (Bölüm 1’de vurgulandığı üzere), parçalandığı yüzyıllardır.[62]

Nazi Almanya’nın kendi insanına ve diğer insanlara reva gördüğü alçakça saldırı her türlü tasavvurun ötesindeydi; daha önce Fransızların, İsveçlilerin, Hollandalıların, vb’nin Almanlara reva gördüğünden çok

daha alçakçaydı kuşkusuz. Ancak, böyle mukayeselerle bir yere varılamaz. Bunlar yerine, doğru dürüst açıklamalara ihtiyaç vardır. Böyle caniyane bir sistemin neden ve nasıl ortaya çıktığını ve –her ne kadar evrensel ölçüde olmasa da– böylesine destek bulduğunu doğru tespit etmek şarttır. Ne özgül nedenleri, ne de özgül yapısı tekrar etmiştir. Yine de, bu şeyin doğasını anlamadıkça (hatta, anlamış bile olsak), 21. yüzyılda yeni bir formunun ortaya çıkması gayet mümkündür.

Boz bulanık gerçek

Nazizmin dehşetini normal karşılamayı mümkün kılan neydi? Böyle bir iğrençlik, nasıl oldu da yıllar içinde, uygarlığımızın zirvesi olmuş bir toplumda, on yıldan fazla bir zaman Almanya'nın günlük hayatına girebildi? Beethoven'i ve Goethe'yi yaratan bir ulus, nasıl oldu da Nazi suçlarına ortak olabildi (veya göz yumabildi)?

Yeterli bir yanıt mümkün olmadığı gibi, öyle bir yanıtın birkaç sayfaya sığması da mümkün değildir. Ama yanıt için belli bir temel oluşturulabilir. Geçen iki yüz yıl boyunca bütün toplumların tarihinde devasa kuvvetler işbaşındaydı. Bu kuvvetler daha önceki sayfalarda çok kez tekrarlandı: Kapitalizm, milliyetçilik, sanayileşmecilik ve sömürgecilik. Hiçbirinin bir diğerinde veya tüm toplumlarda ve halklarda en kötüyü açığa çıkardığı söylenemez. Oysa bunların etkileşimi temelinde, modern tarihin bütün ana çizgileri açıklanabilir: sevdiklerimiz de, nefret ettiklerimiz de.

1918'den Hitler'in Şansölye oluşuna kadar dolambaçlı bir çizgi cizilebilir. Naziler, 1919'da, yedinci üyesi Hitler olan Alman İşçi Partisi'nden türemişlerdir. Bir sene içinde, Hitler'in enerjisi, tutkusu ve siyasi yeteneği ile Nazilere, yani Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'ne (NSDAP) dönüştüler. "İşçi"ye dikkat!

Naziler 1920'li yıllarda küçük, hırgürcü ve az tanınan bir partiydi.[63] Bunalımla birlikte tanındılar. Bunalım, Almanya'da, Birleşik Devletler'deki gibi, üretimi yüzde 50 düşürdü (1929-1933). Bu da, ilk savaştan sonraki "iktisat dışı" unsurlarla zaten yeterince beslenmiş olan

yangını daha da körükledi. Nazilerin 1929'da sadece 176 bin olan üyeleri, 1932 yılında on katından fazlaya çıkarak 2 milyona dayanmıştı.

1920'lerde tutuklanıp içeri atılan Nazi zorbalarının, 1930'dan itibaren kahverengi gömlekli ve svastikalı {gamalı-haçlı} hücum kıtaları halinde sokakları sarması sıradanlaşmıştı. Ya polis başka yana bakarken Yahudileri ve Kızılları dövüyorlardı, ya da zaten polisin giderek azalan müdahalesi sonucunda çıkarıldıkları mahkemelerce (ve basın tarafından da) görmezden geliniyorlardı.[64]

Faşizm korkuyla beslenir, "sunabileceği" şey de nefret, şehvet, kibir ve tamahtır. Naziler, korkulara yaslanarak iktidar oldular. Kontrolü ele almalarıyla büyüyen güçleri, Almanya'yı korkunun, nefretin ve şiddetin toprağı haline getirmelerini sağladı.

Daha 1932 bitmeden sınıfı, statüsü ve işlevi ne olursa olsun, Almanya'da ele geçirmedikleri hiçbir yer kalmamıştı. Geriye sanayicilerin, bankerlerin ve bunların siyasi ve profesyonel yandaşlarının oluşturduğu güç sahiplerinin korkuları kalmıştı. Bu kesimler, Nazilerin ayakta kalan tek muhaliflerinden, yani Soldan korkuyorlardı.[65]

1932'den önceki yıllar seçim muharebesine sahne olmuştu. 1932 yılında Nazi oylarıyla karşısındaki Komünist ve Sosyal Demokratların birleşik oyları başa baş idi. 1933'te Nazi oyları aniden düştü, birleşik Solun oyları yükseldi. Zaman Soldan yana işliyor gibiydi. Ancak iki gelişme, bambaşka bir sonuca yol açtı: Birincisini, ekonomi bozulmaya devam ederken, Brady işaret ediyor:

Ren havzasındaki sanayi ve finans dünyasının önde gelenleriyle Hitler arasında bir dizi görüşme yapıldı. Onların desteğini Junkerlerin ... imalatçıların ve taşımacıların büyük kısmının desteği izledi. Böylelikle örgütlü iş dünyası açık yahut gizli desteğini Hitler'den yana koymuştu.

İkinci gelişme, bundan az önce, o dönemde iktidarda olan "Sosyal Demokrat Parti'nin tek başına oynamayı seçip, merkez yahut cumhuriyetçi denilen partilerle işbirliğine gitmesi" (1937, 20) olmuştu. Brady, bundan başka, Devlet aygıtının kontrolünü elinde tutan parti olarak Sosyal Demokratların, gitgide artan Nazi vahşeti ve bağnazlığı

karşısında ürkek kaldığını, “Nazileri yürürlükteki ceza kanununa uymaya bile zorlamadığını” (1937, 21) ekliyor.

Cumhurbaşkanı Hindenburg, 1933’te Hitler’i şansölye tayin etti. Kısa süre sonra Weimar Anayasası rafa kaldırıldı. Dünkü bierstube {birahane}, itiş-kakış ve sokak terörü, Üçüncü Reich olarak kurumsal ve tanımlı bir kimlik kazandı. Nazileri desteklemiş olanlar veya o yönde eğilimleri olanlar tam anlamıyla otoriter, totaliter ve militer bir toplumun elemanları olurken, kalanlar –yani “iyi Almanlar”– ya sessiz kaldılar veyahut esir edilmek ya da öldürülmek üzere kamplara gönderildiler.[66]

Çöküşün dehşete dönüşmesinin belirleyici unsuru, Brady’nin gösterdiği gibi, çoğunluğun refahına yahut istikrara dönük bir yapılanması veya eğilimi olmayan bir ekonominin, patlamaya hazır bir toplumsal durumla çakışmasıydı. Naziler, genel görüşün aksine, yaygın ve köklü bir anti-Semitizmi Nazizme çevirmekte değil, (örneğin Fransa’ya, Polonya’ya ve Rusya’ya kıyasla) daha “ılımlı” bir anti-Semitizmi histeriye ve yangına çevirmekte deha göstermişlerdi; tıpkı, o habis, akılsız –ve sonuç vermeyecek şekilde yürütülen– Versay Anlaşması’nı toplumsal insafsızlıklarına alet etmekte gösterdikleri gibi.[67]

Analizine ve politikalarına kısaca değineceğimiz Keynes’in Birleşik Devletler’de ve –Almanya hariç– Avrupa’da icraata geçirilecek ölçüde ciddiye alınması II. Dünya Savaşı’ndan önce değildir. “Askerî Keynesçilik” tabirinin de mucidi olan Hitler’in ekonomisti Hjalmar Schact, bu görüşlerin Nazizme yarayacak taraflarını görmüştü.

1934’te Almanya’daki istihdam Avrupa’nın en yükseğiydi. 1938 yılı itibarıyla tam istihdamın sağlandığı yegâne kapitalist ülke Almanya idi. Aslında aşırı-tam demek gerekir. Askerî üretimdeki artış ile militer ve paramiliter kuvvetler, işgücünün artmasını zorunlu kılmıştı: gençler ve kadınlar (Arbeitdienst ve Frauenwerk) için mecburi hizmet vardı.[68]

Hitler, 1938 güzünde Almanya’nın kaslarını açmaya girişmişti, bir yıl sonra da çalıştırmaya başladı.

Bitik ülke

Almanya’nın ilk iki coğrafi genişleme eylemi tek kurşun bile atılmadan kotarıldı: İlki, 1938 Mart’ında, sağcı hükümetinin işbirliğiyle Avusturya’nın ilhakıdır (“Anschluss”) ve ikincisi de, genellikle Alman asıllıların yaşadığı Çekoslovakya’nın Sudetler bölgesi üzerindeki egemenlik iddiasının, 1938 Eylül’ünde Münih Paktı ile gelen başarılı sonucudur.

Bu olaya kısaca “Münih” denilegelmiştir. “Münih”te çıkarı olan güçlerin başında –kendilerince de öyle görüldüğü gibi (Çekler yahut Sovyetler değil)– Fransa, Britanya, İtalya ve Almanya geliyordu (sırasıyla, Daladier, Chamberlain, Mussolini ve Hitler tarafından temsil ediliyorlardı).

İlk sonucu Sudetler’in Almanya tarafından ilhakı oldu. İkinci sonucu da Sovyetler Birliği’nin karışmasıdır. Sovyetler de Fransa gibi Çekoslovakya’nın müttefikiydi, ancak Çekoslovakya gibi, o da “Münih”te temsil edilmiyordu. Stalin, haklı olarak, Münih’in bu dört gücünün, “çağımızın barışı” ile örtüşmeyecek sebeplerle, anti-Sovyet cephe için “tokalaştıklarına” hükmediyordu (Chamberlain bu uzlaşmayı doğrulamıştır). 23 Ağustos 1939’da atılan bir adımla dünya donakaldı: Molotov ile von Ribbentrop, Nazi-Sovyet saldırmazlık paktını imzaladılar.

Kıyamet kapıda

Nazilerin Polonya’yı işgal amacıyla giriştikleri *blitzkrieg* {yıldırım harekâtı} 1 Eylül’de başladı. Britanya ve Fransa 3 Eylül’de savaş ilan ettilerse de ardından önemli bir askerî direniş gelmedi. Polonya bir aydan az zamanda işgal edildi. Danimarka ve Norveç, Nisan’da teslim oldular. Yedi haftalık bir diğer *blitzkrieg* sonunda Hollanda ve Belçika, Haziran’da da Fransa düştü. Tam bir yıl sonra 2 bin millik bir cephe boyunca Sovyetler Birliği istila edildi. Böylece *blitzkrieg* son bulurken, kıyıcı, alabildiğine yıkıcı bir savaş başlıyordu.

Japonlar, Nazilerin hızlı zaferlerini ve Birleşik Devletler’in savaşa kayıtsız tutumunu, Asya’nın kendilerine kalacağına yordular.[69] Çin’de artırdıkları hareketliliklerini, Güneydoğu Asya’yı kapsayacak şekilde genişlettiler. Sonra da Pearl Harbor’a saldırdılar. Tek başına bu olay,

ABD kamuoyunun savaşa ilgisiz tutumunu bir gecede hararete çevirmişti.

Altı yıl süren savaşın ayrıntılarına girmiyoruz, ancak bazı sayılar vereceğiz: 1936 ile 1945 arasında sadece Avrupa'da 60 milyon insan öldü. Birleşik Devletler için insan kaybı, 400 bin; yaralı, 1 milyon idi. Mukayese amacıyla veriyoruz, Paul Kennedy'nin tahminine göre, ölüler ve kayıplar olarak 13.6 milyon Alman (çoğu mahkûm) ve 20-25 milyon da Sovyet yurttaşı vardır.[70] Ayrıca Pasifik'teki savaş da bunların dışındadır.

I. Dünya Savaşı'nın Belçika'dan Fransa'ya uzanan "beş millik kesiği", II. Dünya Savaşı'nın yıkımı yanında çok küçük kalır. 1914-18'deki silahların modası geçmiş gibidir: zayıf ateş açan çok yavaş ve dayanıksız tanklar, 50 librelik bombalar atan çadır bezinden mamul uçaklar. Modası geçmiş gibidir, ama tam anlamıyla değil: zehirli gazı bütün taraflar kullanmıştır. Ayrıca bu savaş, sonu gelmez ve zalim bir siper savaşı olarak anılır. Çılgınlık.

Ancak, yine bir çılgınlık olan II. Dünya Savaşı'nın modası geçmiş olmakla uzak-yakın ilgisi yoktur. Tanklar, uçaklar gibi, güçleri, hızları ve silah donanımları ile çok büyük gelişme göstermişlerdi. I. Dünya Savaşı'ndaki 50 librelik bombaları güçlü kuvvetli biri pekâlâ taşıyabilirken, ikinci savaştaki en hafif bomba 250 libre geliyordu. Savaşın sonuna doğru, dört motorlu bombardıman uçakları, her biri 500 librelik bir düzine veya daha az sayıda yarım tonluk yahut bir tonluk bombalar taşıyorlardı. Tabii finalde de, Hiroşima'ya ve Nagazaki'ye atılan bombalar var: her biri 20 bin tonluk TNT'ye eşitti.

Hiroşima'dan önce bütün kentler yangın bombalarıyla yıkılmıştı. Bunlar içinde en bilinen ikisi Dresden ve Tokyo'dur. Kayıpların büyük çoğunluğu, doğal olarak, sivillerdi; yıkılan yapılar da yükselmeleri on yıllar (hatta yüzyıllar) alan fabrikalar, altyapı ve konutlardı. Amaç da dehşet ve yılgınlık vermekti. Akıldışı.

Sınai kapitalizmin üretimdeki verimliliği, iş dünyasının önderlerinin ve iktisatçıların gururla işaret ettikleri bir noktadır. Ama, hem iki dünya savaşının (ve ikisinin arasında kalan ve arkasından gelen dönemin), hem

de Soğuk Savaş'ın on yıllarca süren silahlanma harcamalarının yol açtığı zararlar bu hesapta görünmez.[71]

Peki, nasıl olur da görünmez? Yanıtı açıktır: iktisadi ile "iktisadi-olmayan" süreçlerin ilişkili *olmadığını* varsayarak. Buradaki "iktisadi-olmayan" kavramı, son derece sınırlandırılmış bir "arz ve talep" dışındaki her şeyi içerir –o arz ve talep de, ne askerî ıvır-zıvırın "arzını" ya da "talebini" ne de onlara eşlik eden yoz siyasete ilişkin bir şeyi içerir.

*

Nazilerin yenilgiye uğramalarının üstünden 50 yıldan fazla geçti. O yıllar, uzak veya yakın geçmişteki sosyal acıların tetiklediği, bitmez tükenmez kavgalarla, kan seliyle damgalı yıllardı. Çatışmalar bazen zorbalığı yok etmek, bazen sürdürmek, bazen de dayatmak içindi. Pek çok baş rol vardı. Hepsinin içinde en kudretlisi olması nedeniyle herhangi bir mecburiyeti olmayan da Birleşik Devletler idi –en azından Güneydoğu Asya'da, ama sadece orayla sınırlı değil.

Mussolini ve Hitler, uygarlığımıza en ağır mağlubiyetlerinden birini hediye etti. Ama daha sonra, yine hepsi bir o kadar ağır, başka yenilgiler de oldu. Türümüz daha rafine başka seçeneklere de sahip –sahip olmak zorunda. O seçeneklerin oluşturulması mecburi, tabii eğer (Veblen'in dediği gibi) "hayatımızı kurtaracak" isek.[72]

Eğer buna niyetliysek, çok şeyin yapılması gerekiyor. Bunların büyük kısmı siyasi arenayla ilgili. Bir kısmı da, iktisatçılarınkinden farklı olarak, ideallerimizle ve kavrayışımızla ilgili. Bu meslekten olanların çoğunun iki savaş arasındaki ukala inatçılıklarına rağmen, ciddi gelişmeler olmadı da değil –en önemlileri Schumpeter, Keynes, Joan Robinson ve Alvin Hansen'dir. Şimdi, çok kısa bir şekilde ve isim sıralarına göre çalışmalarını inceleyeceğiz (ayrıca Kısım II'de, nasıl bastırıldıklarını inceleyeceğiz).

İKTİSAT: ESKİ SÖYLEMİ OUT, YENİ SÖYLEMİ IN

I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı'nı izleyen (1970'lere kadar uzanan) dönem, "iktisadı" nasıl tanımladığımıza ve hangi iktisatçılara baktığımıza göre, egemen görüş itibarıyla durgun bir göl yahut azgın bir ırmak olarak görülebilir.

Çoğu, Lionel Robbins'in daha önce de verdiğimiz tanımını esas alır: "İnsan davranışlarını, kıt kaynakların alternatif kullanımları ile hedefler arasındaki ilişki açısından inceleyen bilim." Bu ifadedeki "inceleyen", konuyla ilgili gerçek-dışı varsayımlar yapan anlamına gelir. O kadar ki, dünya, tufanlarıyla yangınlarıyla, dönmeye devam ederken, onlar varsayımlarından dönmemiştir.

Öte yandan egemen akımdan olup, süregiden çalkantının etkisiyle hayatı anlamaya girişenler de vardır. Asla belli bir "grup" oluşturmayan bu iktisatçılar, sanki farklı bir iktisat tanımına varmaya ya da şu ortak soruya cevap vermeye çabalamışlardır: "Ekonomi hakkında bilmemiz gereken nedir, ekonominin toplum çıkarına işlemesi için ne yapmak gerekir?" Yani, "iktisadı" değil, "iktisadi süreçleri ve ilişkileri" incelemişlerdir. Çeşitli araçlar kullanarak ve en yüksek soyutluktan en derin deneyselliğe değişik düzeyde çalışmalarla, birtakım anlamlı sonuçlara ulaşmışlardır.

Önce kısaca, gelenekçi yaklaşımı sürdürenlere bakalım. Sonra da, egemen iktisadın adını temize çıkaranların –nihayet!– verilerini, çözümlemelerini ve sonuçlarını inceleyerek devam edelim.

Eski tas eski hamam

Marshall'ın *Principles*'ı 1920'de, yirmi yılı aşkın bir süre, iktisadın Kitabı Mukaddes'i idi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşik Devletler'deki ve (özellikle) Britanya'daki iktisatçıların büyük kısmı için de epeyce bir süre öyle kaldı. Üstünde çalışılacak pek çok şeyin olduğu ve de çalışıldığı 1950'lere gelindiğinde bile (aşağıda görüleceği üzere), Marshall başlangıç noktası olmaya devam etti.

Bölüm 2'de değindiğimiz gibi, Marshall, 19. yüzyılın sonlarında neoklasik iktisadı derleyip toplayan kişi olarak bilinir. Geçmiş on yıllar boyunca Bentham, Ricardo, Jevons, Menger ve Walras gibi çeşitli düşünürlerce ortaya konulan bir dizi dağınık analizi ve tekniği bir araya

getirmiş, hepsinin ticarete ait kavramlarını fayda, ahenk, maksimizasyon ve denge ile etiketlemiştir.

Marshall'ın yeteneği, tümünü aynı hedefe dönük bir şekilde toparlamak oldu. Onun ilgisi tekil firma; hedefi de "denge"nin koşullarının tarifiydi.

Başarısı, iktisadın merkezine yerleşmesinden gelir; diğer başarısı da, *Principles*'ı kalkış noktası olarak alan çalışmaların varlığıydı –bunlar, yüzyılın hemen başında, hem eksiklerini gidermeye hem de onu aşmaya yönelik çabalardı.

Eksikler (benzer düşüncedekilerce görüldüğü üzere) muhteliftir: 1) Firma kuramının doğru olması halinde, gelirin (ücret, faiz, kâr ve rant arasında) bölüşümü gibi hayati bir meseleye değinilmemesi –konuyla John Bates Clark ilgilenmiştir. 2) Tekil firma için denge koşullarının yerine gelmesi halinde, "genel denge"nin, yani ekonominin bütünü açısından durumun ne olacağı? Bu konuda Irving Fisher, Marshall'ın da ötesine geçip, tekrar Pareto'ya ve Walras'a dönerek çare arayışına girişti (ve böylece matematiksel iktisadın istatistiğe uygulanmasının başlıca basamağını döşedi: "ekonometri") 3) Böyle sorunların bir şekilde çözülmesi halinde, "tam rekabet"in –ki bu yaklaşımın ve politik önermelerinin odak ve dayanak noktasıdır– yaygın olmayıp nadir olduğu çıplak gerçeği karşısında, modelin tepkisi ve nasıl uyumlandırılacağı?[73] Söz konusu tepki, Joan Robinson (1903-93) ve Edward H. Chamberlin (1899-1967) tarafından, birbirlerinden bağımsız olarak, fakat neredeyse aynı zamanda incelendi. İkisinin kitapları da 1933'te çıktı. İkisi de 1951'de Robinson tarafından çürütüldü.[74]

Bu düşünürlerin hepsi, kuramın üç temel eksiğini giderme çabasında neoklasik yönteme (ve dolayısıyla kabullerine) bağlı kalmış, bir veya ikisini "gevşetmek" dışında varsayımlarını aynen sürdürmüşlerdir: herkes rasyoneldir, zaman yoktur, değişme yoktur, insanlar ve piyasa ilişkileri imgesel varlıkları kadar mevcuttur.[75]

Ukalalık gibi gelecek ama, burada kısaca, Marshall sonrası bu gelişmelerin aslında hiç de "gelişme" falan olmadığını, yerinden çıkmış, boşa dönen bir tekerlekten[76] ibaret olduğunu göstereceğiz.

John Bates Clark

Clark'ın "marjinal ürüne göre bölüşüm kuramı", fayda kuramının devamıdır. Olgu desteğinden yoksun bir şekilde, her gelirin (ücretin, kârın, faizin ve rantın) üretime katkıyla orantılı olduğu kabul edilir. Burada sihirli sözcük *katkı*dır. Klasiklerde (Smith ve diğerlerinde) üretime katkının sadece *bir tek* kaynağı vardır, o da işi görendir (kol gücüyle, aklıyla yahut yöneterek); faiz, kâr ve rant, sahiplerinin (ve güçlerinin) ödülüdür, yoksa üretime katkının *değil*.

Clark, bölüşümü kapsayacak şekilde "marjinalizmi" konunun bütününe uyarlayarak Marshall'cı kuramı genişletmiştir. Tabii, mesele bu şekilde ve bu ölçüde karartılınca, geriye itiraz edecek bir şey de kalmamıştır.[77] Kendisi 1918'de öldü, ancak kuramı o zamandan beri, mesela sizin ücretinizin de, Bill Gates'in kârlarının da *yegâne* "açıklaması" olmuştur (hâlâ da öyledir). Egemen düşünce içinde buna itiraz etme eğilimi çok azdı, zira itiraz etmek, "sınıf ahengini" geçersizleştiren o güçlü silahı kapitalizmi eleştirenlere vermek, ekonomi politiğin kilit unsurunu hayata döndürmek olurdu.

Irving Fisher

Fisher (1867-1947), dünya meseleleriyle ilgili, makul bir insan gibi görünür. Ne var ki diğer pek çok iktisatçı gibi, "ekonomi" diye, matematiksel hale getirilmesi mümkün birtakım –sanal ya da gerçek– nicelikleri kapsayan bir şeyin peşine düşmüştü. Böylece iktisat, bir dizi "doğal" ("sosyal" değil, ondan farklı) olgular topluluğu oluyor ve bir ekonominin bütün gerçekleri görmezden gelinecek şekilde, matematik manipülasyonun inceliklerine giriliyordu –e yani, kime, ne zararı vardı ki bunun? Fisher'ın katkısı, temellerini oluşturduğu "ekonometri"dir. İşe yaradığı söylenebilir; ama asıl, iktisatçıları boşlukta yüzdürme teknikleri olarak işe yaramıştır.[78]

Joan Robinson 1

"1" dememizin sebebi, *Eksik Rekabet* kitabından sonraki on yılı aşkın zamanda geçirdiği değişimdir. Bayan Robinson kitabına iktisatçı Piero

Sraffa’nın tespitiyle başlar. “Serbest rekabet çizgisini terk edip ters yöne, yani, tekele doğru gitmek ... zorunludur.”[79] Sonra, tam rekabet kuramının kendi *zıt benliği* olan tam tekel kuramını içerdiğini; her ikisinin de aynı kabullerle aynı yolda ilerlediğini ve nihayetinde birbirlerinin ayna görüntüsü olduklarını belirterek devam eder.

“Tam tekelci” bir sektör, sadece bir tek firmadan ibarettir. Böyle bir olgu yok değildir (özellikle kamu hizmetlerinde), ama çok nadirdir. Asıl yaygın olan, şu veya bu *derecedeki* tekel, yani piyasa gücü (veya hâkimiyetidir). Burada Robinson’ın yaptığı, “eksik rekabet”in (ve “eksik tekel”in) tatsız durumları için ayarlanmış malum denklemlerle ve şemalarla bütünleyerek, meselenin inciğini boncuğunu bulup çıkartmaktı –o sırada Chamberlin de, analitik çeşitlemelerle, kendi “tekelci rekabet”i için aynı şeyi yapıyordu.

Ama muhakemeleri, tam rekabetin akıl ve gerçek dışılıklarına göre o kadar mantıklıydı ki meslekten olup da (Robinson gibi) daha bir araştırmacı olan bazı beyinler, gerçekten bir ilerleme olduğunu zannettiler. Oysa bu, bir simyacının üstüne diğerinin katkısı cinsinden, curufa az biraz bakır ekleyince altına daha fazla benzemesi gibi bir gelişmeydi. Bu yeni kuramlar, üniversite öğrencilerine sınav sorusu olmaktan öte bir işe yaramamıştır.[80]

Dünyayı döndürmek

Kendi “hatalı dönüş” açıklamalarında Robinson’ın da fark ettiği gibi, statik analiz çerçevesinde kalarak –yani, *zamanı* (ve daha başka şeyleri) dışlayarak– eksik rekabet –yahut diğer türden– piyasaları kavramak, imkânsız hale geliyordu:

tarihsel zamanı gereğince değerlendirmekteki eksiklik ve ele alınan ekonomi türü için oyunun kurallarını koymaktaki başarısızlık ... çağdaş sorunları makro ve mikro kapsamlarda çözümlemek açısından kuram denilen aygıtı işe yaramaz kılıyor.[81]

Robinson, bu anlayışını zaman içinde sosyo-ekonomik sürecin bütününe uyguladı. *General Theory* üzerine Keynes ile işbirliği, egemen akımı Marksist analizle birleştirme çabaları ve iktisat kuramını kendisine “radikal” sıfatını kazandıran alanlara taşıyan çalışması, bu

kapsamdadır. Buradan itibaren, zorlamalarla ve manipülasyonla neoklasik kuramı anlamlı kılma çabalarını bir kenara bırakıp, dikkatimizi çok farklı nitelikteki üç iktisatçıya çevireceğiz: Keynes, Robinson 2 ve Schumpeter. Üçü de yaratıcı karakterin örneğiydi. Amaçları öyle olmamakla birlikte, neoklasik kuramın varsayımlarını saran duvarları yıkmışlardır.[82]

John Maynard Keynes

Keynes (1883-1946) kuramını oluştururken daima neoklasik varsayımlar çerçevesinde kalmıştır. Ancak, "vizyonu"nun, (gitgide artan bir) sıklıkla, bu iskeletin taşıdığı *laissez-faire*'*ci* kapitalizmle çatıştığını göreceğiz.

Çığır açan The General Theory of Employment, Interest, and Money (İstihdamın, Faizin ve Paranın Genel Teorisi, 1936) adlı baş yapıtında bile Keynes, neoklasik bütünden, mikro ya da makro kapsamda, ayrılmamıştır –tasarrufların faizin fonksiyonu olduğu kabulünden sapmak dışında. Eğer böyle değilse –yani tasarruflar, Keynes'in dediği gibi gelir düzeyinin fonksiyonu ise– laissez-faire'ci kapitalizmin (yani, devlet müdahalesine gerek duymayan ekonominin) başlıca dayanaklarından biri olan Say Kanunu çöker.

Bu ifade daha önceki (ve sonraki) sayfalarda pek çok kez vurgulanan bir şeyle, bir kuramın varsayımlarının, o kuramın mümkün kıldığı, daha doğrusu ürettiği sonuçlar üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Böylece bir kez daha, kuramcıyı belli varsayımları yapmaya veya yapmamaya iten nedir, sorusuna geliriz. Bu da bizi Keynes'in düşünsel evrimine götürür.

Keynes'in bir neoklasik iktisatçı olarak I. Dünya Savaşı'ndan önce kazandığı ün, 1936'ya gelirken daha da artmıştı. Genelde, "Keynes devrimi"ne yol açan "dönüm noktası"nın Bunalım olduğu kabul edilir. Ancak, çalışmalarına göz atılırsa, General Theory'nin unsurlarının, ilk yazılarıyla birlikte şekillendiği görülür.

1911'de (henüz 28 yaşındayken), iktisatçıların temel referanslarından biri olan The Economic Journal'ın editörü olmuş ve 1945'e (ölümünden bir yıl önceye) kadar da öyle kalmıştı. Keynes 1918'de Versay Barış Konferansı'na Hazine Baştemsilcisi olarak atandı. Bu da Economic

Consequences of the Peace (Barışın İktisadi Neticeleri, 1920) adlı çalışmasına vesile oldu. Anlaşmanın ciddi bir eleştirisi olan bu kitabı, bir yıl sonraki ilkesel istifası izlemiştir.

Kitabın ilk sayfaları, 16 yıl sonraki durumun önceden çekilmiş fotoğrafını verir:

Avrupa'nın [1914'ten önceki] sosyal ve ekonomik örgütlenmesi en yüksek sermaye birikimini sağlayacak şekildeydi. Halk kitlesinin günlük yaşam koşullarındaki gelişme bir parça süreklilik kazanmışken, Cemiyet {Royal Economic Society} gelir artışının büyük kısmını, tüketme ihtimali en az olan sınıfın kontrolüne almaya kilitlenmişti ... Aslında olay tamamıyla, devrin başka devirlere göre ayırt edici yanı olan sermaye üretiminin ve maddi servetin muazzam birikimini mümkün kılan servet dağılımındaki eşitsizlikti. Nitekim Kapitalist Sistemin haklılık gerekçesi da burada yatar.[83]

Bu "haklılık gerekçesi", Keynes'in iktisadi laissez-faire dediği şey ve arkasındaki iktisat teorisi şeklinde kurumsallaşmıştı:

Bu türden bir teorinin sadeliği ve güzelliği öylesine müthiştir ki dayandığı şeyin olgular değil de sadelik adına eksik kurulan bir hipotez olduğunu unutmak işten değildir ... En yüksek zenginliğin, bireylerin kendi çıkarları uğruna başlarına buyruk davranışlarıyla sağlanacağı neticesi, düşsel bir varsayımlar dizisine dayanır. Bunlar, üretim ve tüketim süreçlerinin organik bağının olmadığı, durumlar ve gerekler hakkındaki ön-bilginin ve o bilgiye ulaşmayı sağlayacak yeterli olanağın mevcut olduğu anlamına gelen varsayımlardır. İktisatçıların, tezlerinin ileriki adımları için çekinceler koyması –(1) verimli üretim birimlerinin tüketim birimlerine göre daha fazla olmasından, (2) genel veya ortak giderlerin varlığından, (3) içsel ekonomilerin üretimi toplulaştırmaya yöneltmesinden, (4) uyarlanma için gereken sürenin uzamasından, (5) cehaletin bilgiye baskın çıkmasından ve (6) tekellerin ve birliklerin toplu sözleşmelere müdahale etmesinden– ortaya çıkan komplikasyonlarda, olguların analizinin sonraki aşamalarına çekince koymaları demektir. Öte yandan, sadeleştirilmiş hipotezin olguyla gereğince örtüşmediğini teslim edenlerin pek çoğu da, bu kez, bunun sahiden "doğal" olanı, dolayısıyla ideal olanı temsil ettiği sonucuna

varırlar. Sadeleştirmeyi, sağlık; ileride çıkacak komplikasyonları da hastalık addederler.[84]

Keynes, birkaç sayfa sonra, hedefine yönelirken şu tespiti yapıyor:

Şimdi biraz laissez-faire'in temelini oluşturan metafizik yahut genel prensiplerden sıyrılmaya bakalım. Bireylerin iktisadi eylemlerinde reçeteli bir "doğal özgürlük" sahibi oldukları doğru değildir. Öyle, Edinenler veya Kazananlar adına tanımlı, kalıcı bir haklar paketi yoktur. Dünya hiç de öyle, özel ve toplumsal çıkarları denk getirecek şekilde yukarıdan kumanda edilen bir yer değildir. Dünya, bunların aşağıda pratik olarak denk geleceği şekilde idare edildiği bir yer de değildir. Açık kişisel çıkarların daima kamu yararına işleyeceğini, iktisadın ilkelerinden çıkarsamak doğru değildir. Kaldı ki bireysel çıkarların genelde açık olduğu da genel olarak doğru değildir ... Hayat, kişilerin, toplumsal birlik halindeyken, şahsi davrandıkları durumlara göre dar görüşlü olduklarını göstermiyor.[85]

Bu tespitlerden yola çıkarak, on sene sonraki *General Theory*'dekinden biraz daha farklı olduğu düşünülebilecek bir sonuca varıyor:

Çağımızın en müthiş iktisadi kötülüklerinin pek çoğu riskin, belirsizliğin ve cehaletin ürünüdür. Bu böyledir, çünkü durumları veya yetenekleri itibarıyla talihli olan birtakım bireyler belirsizlik ve cehaletten yararlanabiliyorken, büyük işin genelde bir piyango olması yüzünden, aynı sebepler, ciddi servet eşitsizliklerine yol açar. Yine bu aynı faktörler, işsizliğin veya makul ölçülerdeki iş beklentilerinin gerçekleşmeyişinin ve üretimdeki ve verimlilikteki bozulmaların da nedenidir. Bununla birlikte, tedavi, bireylerin faaliyetlerinin dışında kalır; hatta hastalığın daha ağırlaşması bireylerin işine bile gelebilir.

Ardından, dövizin ve kredinin merkezî bir kurumca kontrolünün şart olduğunu söylüyor ve ekliyor:

İkinci [önerim], tasarruf ve yatırım ile ilgilidir. Topluluğun zorunlu olduğu toplam tasarrufun uygun ölçeğinin, tasarrufların gerek dış yatırım şeklinde yurdışına çıkması ve gerekse yatırım piyasasının mevcut yapısı üzerinden en üretken iç kanallara yöneltilmesi açısından, akıllıca koordine edilen bir tutum gerektirdiği kanısındayım. Böyle

meselelerin bu halleriyle tamamen özel girişimin değerlendirmesine ve kârına terk edilmesi gerektiğini sanmıyorum.[86]

Keynes'in ilk yazılarından alınan yukarıdaki pasajları okuduktan sonra (ki burada pek çoğuna yer verilmemiştir) *General Theory*'yi inceleyen biri, Rogin'in (Giriş bölümünde verilen) "politika kuramdan önce gelir" çıkarsamasına kolayca katılır. Artık *General Theory*'nin ana başlıklarını incelemeye başlayabiliriz.[87]

Keynes'in karşı tez getirdiği Say Kanunu ile başlamak uygundur. Bu kanun basitçe ifadesiyle "arz kendi talebini yaratır" der. Bu dört sözcüğün ardındaki tezi, şu şekilde de koyabiliriz: Belli bir dönem (mesela bir yıl) içinde toplam üretimin piyasa değeri, parasal gelirler (ücretler, kârlar) toplamına eşit olmak zorundadır. Bu gelirler harcanırsa tüketime gider, harcanmazsa tasarruf edilir. (Hem Say hem de Keynes için tasarrufun *tanımı* böyledir.)

Ne var ki Say, gelirin bir kısmının, ödünç vermenin yürürlükteki faiz haddiyle ölçülen cazibesi nedeniyle tasarruf edildiğini söyler. Peki, faiz haddini tayin eden nedir? Say'ın cevabı (kendisi bu sözcükleri kullanmaz), ödünç verilebilen fonlara olan taleptir ki o da gerçek yatırımların (inşaat, teçhizat, vb.nin) gereksindiği fonlarca belirlenir. Böyle fonlara yönelik talep, yükseldikçe, faiz haddini de yukarı kaldıracaktır; bu da peşinden, *tabiatiyle*, (bir tahteravalliye bakıyormuşuz gibi) tasarrufları artıracak ve tüketimi azaltacaktır (millî gelirdeki payları itibarıyla). Böylece, tüketime *harcanmayan* yatırım mallarına *harcanır* ve talep arza eşit olur. Q.E.D. {**Q**uod **E**rat **D**emonstrandum = gösterilmesi gereken gösterilmiştir.}

Ayrıca bunalım da mümkün *değildir*; daha kesin söylersek, ciddi işsizlik anlamına gelen bir bunalım olursa, işsizliğin nedeni iktisadi sistemin başarısızlığı –piyasaya dışsal (hükümet) müdahaleleri gerektirebilir– değil, ahmak işçilerin aşırı yüksek ücret talepleridir. Dolayısıyla *laissez-faire*, zaman verin, her şey düzelecek, ortalık yatışacak, işler yoluna girecek. Tabii bu arada, işçiler de derslerini alırlar. Al baştan.

Öyle değil, dedi Keynes.[88] Tasarruflar faiz haddinin *değil*, gelirin fonksiyonudur. Dahası, gelirlerdeki eşitsizlik ortadayken, millî gelir

arttıkça, en tepedeki ve payı orantısız olan azınlığın tasarrufları, artan oranda artacak (yani gelirdeki payları yükselecek) demektir. Bu da ister istemez atıl üretim kapasitelerinin oluşması ve ödünç verilebilir fonlara talebin düşmesi demek olacağından, sonuç, bunalım ve işsizliktir. "Efektif talep"teki yetersizlik, ataleti kaldırmak üzere, işletmelere satış, çalışanlara iş ve topluma şu ya da bu türden hizmet sağlayan –kamu projelerine harcanacak– özel-olmayan (kamusal) talep kaynaklarını gerektirir.

Tümüyle değerlendirildiğinde, büyük bir işti. Hatta, (belki özellikle) benim gibi onu övenler için bile büyük olmakla birlikte, –her ne kadar tuhaf bir neoklasik olsa da– varsayım yaparken herhangi bir şeyi dışlama şeklindeki o neoklasik alışkanlık, gücü ve siyaseti hesaba katmamasını mümkün kılıyordu. Ama işte (genel olarak) baskın bir şekilde iş dünyasının elinde toplanan o güç, Keynes'in zorunlu gördüğü politikaları bloke etmekte kullanılıyordu, şimdi de kullanılıyor.

Durum böyle olmakla birlikte, Keynes'in (aydın bir muhafazakâr olarak) esas amaçlarından biri, kapitalizmi kurtarmaktı. Nitekim II. Dünya Savaşı'ndan sonraki buna hizmet eden, kısa süre için de olsa, onun düşünceleri olmuştur. Eleştiriyor olsa da kapitalizm, Keynes için, alternatiflerin en iyisidir.[89] Bütün öbür yaptıkları bir yana, Keynes, kapitalistlerin tüylerini diken diken ettiği kesin olan bir şeyle, finans çevrelerinin bitmeyen nefretini kazanmıştır: mali piyasaları küçümsemek.

İş dünyası için hiç revaçta biri değildi, tehlikeli bir ukala olarak görülürdü. Her ne kadar, hükümet icabından fazla işe karışıyor olsa da, işadamlarının çoğu, kamu harcamalarından nemalanabileceğini anlayacak kadar uyanıktır.[90] Ama parayı işleterek para yapanlar –ister bankacılar ister tahvil sahipleri olsun– Keynesçilikte tehlike dışında bir şey görmezler. Hem zaten "rantiyenin ötenazisi" önermesi ona ait değil miydi?

Ona aitti elbette, hem de tam o sözcüklerle. Keynes için gerçek yatırım (üretim kapasitesi) açısından sermayenin ödülü, kıtlığının karşılığıydı. Ancak bu kıtlık, kapitalizmin tarihsel yolculuğunda (durgunluklara yol açarak) gitgide azaldı ve geçen uzun zaman içinde

sona erdi. Bu arada, gerçek yatırımcılar ödünç aldıkları fonların faizi olarak, büyük ya da küçük finansörlere faiz ödemek durumunda kalmıştı. Faiz haddinin büyüklüğü (başka şeyler değişmeden kalırken), gerçek yatırımın önündeki engelin daha da büyümesi demektir.

Ancak geçen o uzun zaman içinde reel yatırımlar, kıtlık ortadan kalkarken, kârların düşmesiyle yüz yüze geldi. Dolayısıyla, ülke ekonomisinin (yeterli gerçek yatırımlar kanalıyla) sağlıklı olması için, faiz haddinin düşük tutulması ve zamanla daha aşağı çekilmesi icap ediyordu: yani, kreditörler takımı açısından aheste ölüm veya ötenazi. Bu durumdan duydukları rahatsızlık nedeniyle onları kim suçlayabilir ki? (Ama onlardan başka da kimin rahatsız olması gerekir ki?)

Keynes memleketinde çok yıpratıldı; ılımlı bile olsa onun yolundan gidenler, FDR’nin 1935’ten sonraki uygulamalarında olduğu gibi, “sınıfına ihanet” ile nitelendirildiler. Böyle tepkilere hazır olan Keynes, durumu şöyle özetliyor:

Dolayısıyla, devletin, tüketim eğiliminden ve yatırım uyarımından birini [vergi ve harcama politikalarıyla] diğerine göre ayarlama görevini içeren fonksiyonlarının artması, günümüz Amerikan finansmancılarına veya 19. yüzyıldaki sözcülere birey haklarının alabildiğine çiğnenmesi gibi gelse de, bence tam tersine, hem mevcut iktisadi formların yıkımını engelleyebilecek yegâne araçlar grubunu, hem de bireysel girişimin etkili bir şekilde iş görmesinin koşulunu oluşturur. (1936, 380)

Baştan beri gelen “sohbet” havasına rağmen kitaptaki soyut kuram, kuru “iskelet”ten ibarettir. Doğal olarak Keynes’in aklındaki ülke Britanya olduğu için, iskeletin ete büründürülmesi takipçilerine kalıyordu. Bu kapsamda, 1) ülkeler arasındaki büyük farklar ciddi ayarlamaları gerektiriyordu; 2) dünya meseleleriyle yakından ilgili olmasına rağmen Keynes, daha çok ülke içi ilişkilere yoğunlaşmıştı ve dış ticaret özel ilgiye muhtaçtı; 3) bütün neoklasik soyutlamaları ya elden geçirmek ya da terk etmek gerekiyordu; 4) mikro, makro ve dış ticaret şeklindeki yapay kurgunun ötesine geçmek ve bunları birleştiren –gerçek yaşamda olduğu gibi– bir çözümleme koymak kaçınılmazdı. Şimdi bu türden birkaç çabaya bakalım.

Alvin Hansen

Pek çok ülkeden pek çok iktisatçı, ilgili analitik (ve bağlantılı politik) sorunları çözme çabasında olmuştur. Bu açıdan, yukarıda değinilen noktalarla ilgili olarak Joan Robinson'ın ve kuramın kendi ülkesine uyarlanmasıyla ilgili olarak da ABD'li iktisatçı Alvin Hansen'ın (1887-1975) çalışmalarına bakmak, hem uygun hem de yerinde olacaktır. Önce ikincinin katkısını ele alıp, Robinson'ın çalışmasını kendi analitik gelişme çizgisi içinde inceleyeceğiz. (Burada değinilmeyenler için peşinen özür diliyorum.)

Genelde Keynes'in "Amerikanca tercümanı" olarak görülürse de, Hansen o kadarla sınırlı kalmamış, çeşitli kitapları ve makaleleriyle de katkısını yapmıştır. Full Recovery or Stagnation? (Canlanma mı, Durgunluk mu?) adlı çalışması her iki boyutu da kapsar. Sonraki çalışmalarında tezlerini daha ileri noktalara taşımıştır.[91] İktisat alanında 1970'lerle başlayan bozunmanın yol açtığı kayıplardan biri de Hansen'ın ve çalışmalarının kasten göz ardı edilmesidir. Oysa analizleri, 1930'lu ve 40'lı yıllarda gerek politika üreten ve gerekse akademik çevrelerde büyük bir öneme sahipti.

"Durgunluk" terimine dikkat. Hansen, (Paul'un ağabeyi) Alan Sweezy ile birlikte Keynesçi kuramı Birleşik Devletler'e uygulamaya çabalarken, "durgunluk tezi"ni, sırf The General Theory'deki ipuçları üzerinden geliştirmişlerdi.

Söz konusu ipuçları, sermaye arzı artarken, bunalıma doğru gidişle ilgiliydi. Durgunluk tezi, öncelikle, sanayileşmenin ilk döneminden 1920'lere uzanan sürede, ABD ekonomisindeki genişlemenin üç faktörün etkileşimiyle ortaya çıktığını söyler: teknolojik yenilik dalgaları, hızlı nüfus artışı ve coğrafi yayılma. Ardından Hansen, son iki uyaranın 1920'lerle birlikte hız kestiğini, teknolojik değişmenin de işi sürdürmekte yetersiz kaldığını ileri sürer.[92]

Hansen'ın tezleri, Avrupa'nın savaşın kıyısına gelmesinden önce tanınmaya bile başlamamıştı. O sırada ABD ekonomisi savaş durumundan ve İkinci New Deal'ın uyarıcı etkilerinden yararlanıyordu. Öbür türlü söylersek, durgunluk tezi, o "piyasa-dışı uyaranlar"

nedeniyle, Keynes'in ileri sürdüğü türden bir "yüksek istihdam dengesi"nce onaylanma şansından yoksun kalmıştı –buna rağmen, on yıl süren derin bunalım sağlıklı gözlem yapanlarca böyle bir onay olarak görülebilirdi ve Hansen da hâlâ büyük bir ABD'li iktisatçı olurdu.

Joan Robinson 2

Neoklasik okulda kazandığı ününü, "Keynesçi devrime" katılımıyla büyüten, Marksist analize katkısı ve sevecen eleştirisiyle daha da artıran ve "post-Keynesçiler" denilen hararetli takımın lokomotifi olmasıyla pekiştiren tek iktisatçıdır.

Etkileyici kariyerinde, öğretmenliğine ek olarak Robinson, 30'a yakın kitap, (hepsi değil ama çoğu beş ciltlik Collected Economic Papers –İktisat Yazıları Derlemesi- içinde yer alan) yüzlerce deneme, sayısız eleştiri yazmıştır –ki her biri hâlâ okunmaya değer kocaman bir bütün teşkil eder.[93]

Robinson, Economics of Imperfect Competition (Eksik Rekabet İktisadı, 1933) adlı çalışmasıyla öne çıktı. "Cambridge çevresi"nin[94] bir üyesi olarak, benim "yararlı" dediğim iktisada katkısını General Theory'nin kanıtlarını yeniden işlemesiyle yapmaya başlamıştır. Bu kuramı Introduction to the Theory of Employment (İstihdam Kuramına Giriş, 1937) adlı eseriyle meslekten olmayanlara en özlü bir şekilde anlatan ve henüz yapılmamış olanları sergileyen de, başka herkesten çok odur.

Neoklasisizm (hem makro hem de mikro alanda) gölgelerden çıkageldiği için, "henüz yapılmamış olanlar" 30 yıl sonra bile hâlâ yapılmış olmaktan uzaktı; yine bu süre içinde Keynesçi kuram, (Robinson'ın ifadesiyle) "piç" edildiği için, hem canlı tutulması ve hem de hep kırılgan olan gövdesinin pekiştirilmesi gerekiyordu ki böylece aynı zamanda tekelci kapitalizmin açık "kurallarına" da uyarlanacaktı. Robinson'ın bu işteki katkısı büyüktür.

Bir yüzyıldan fazla zamandır, iktisat alanında eğitim görenlerin çalışmalarının merkezinde –münferit firmaya, ekonomiye, hatta, daha önce alıntısını verdiğimiz pasajında Veblen'in "kuvvetler sepetinden bir

dış etkiye maruz kalıp da yerinden oynatılmadıkça kararlı dengesini sürdüren” diyerek alay ettiği “yalıtık, eksiksiz bir insan müsveddesi” olarak bireye ait– “denge” kavramı yer alır. Kaldı ki onun bu alayı, “temsili firma” ve “genel denge” için de geçerlidir.

Oysa iktisat alanında eğitim görmeyenler, böyle bir kavramın ekonomiyi anlamanın merkezî meselesi olarak ciddiye alınmasına hayret edebilirler. Bunun, “çıkar grupları” hizmetindeki karanlık olanlar da dahil, çeşitli sebepleri vardır. Ancak daha az malum olmayan bir sebebi daha vardır. Birtakım şeylere ait “denge koşulları” arayışı, bilim hatta en çok da Newton fiziği aşkıyla yanan bir çağda doğmuştur. İktisadın yöntemi –ve odaklanılan şeylerin çoğu–, toplumun görece hızlı, kaotik ve belirsiz değişimleri yerine, doğanın yavaş ve kestirilebilir güçleri incelenecekmiş gibi geliştirilmiştir.

Tekrar edelim, neoklasik iktisat her yönüyle statik analizdir: zamanı, değişimi içermez. Bu haliyle, geçmişi düpedüz göz ardı eder ve böylelikle akan zamanı değerlendiremez. Bunun aptallıkla filan ilgisi yoktur ve olmamıştır da; tamamıyla amaçlar ve değerler meselesidir. Neoklasik iktisadın gelişimini başlatan ve sürdüren sosyal değerler –kuşkusuz pek çok durumda bilinçsiz olarak– düpedüz “burjuva” değerlerdi. “Burjuva”nın (sınai kapitalizmin doğuşunu önceleyen ve destekleyen değerler ve tutumlar kümesinin), kapitalizmin başı ve sahibi olduğu, Marshall’ın Principles’ından (1890’dan) epeyce önce kesin bir şekilde yeniden tanımlanmıştı.

Bütün bunlar böyleyken, iktisadi düşüncenin oyun-ideoloji kombinasyonları olmak yerine, topluma daha yararlı olabilecek şekilde ayaklarının yere basmasını sağlamak, ekonominin süreçlerini ve ilişkilerini gerçeklikleri içinde, yani tarihsel durumlarıyla incelemeyi gerektirmiştir.

Egemen görüşten iktisatçılar dinamik analizlerine gönderme yapmayı severler, ama buradaki “dinamizm” sadece, elemanları tamamen hayal ürünü olan matematiksel denklemlerde yer alır. Robinson 2 bunu temelinden saçma bulmuştu:

Dinamik analizin karakteristiği ... bir ekonominin veri durumda nasıl davranacağını geçmişe gönderme yapmadan açıklayamaz olmasıdır ...

Denge kavramı tarihle bütünlük göstermez. Daha çok, mekânsal hareketin zaman içinde gerçekleşen süreçlere uygulanmasına dayanan bir metafordur. Mekân içinde her yöne gitmek ve yanlış yönü telafî etmek mümkündür, oysa zamanda, geçmiş geri dönülmez ve gelecek de bilinmezdir.[95]

Robinson, makroekonomik davranışı sosyal sürece oturtmayı sağlayacak araçları geliştirme arayışına, Keynes'le ilk mesaileri sırasında girmişti; "işsizliğin uzun-dönem kuramı"na 1936'da başladı. *An Essay on Marxian Economics* (*Marx Tarzı İktisat Üzerine bir Deneme*, 1942) adlı çalışması, "Marx'ı Keynes'e çevirmek"[96] girişimi, her ikisiyle de ilgili samimi bir eleştirel açıklamadır; aynı zamanda kendi analitik çerçevesinin statik analizden ne kadar uzaklaştığını da ortaya koyar.

Bu bölümde ele alınan dönem 1940'ların ortasında sona eriyor olmakla birlikte Robinson'ın daha sonraki çalışmasına ait bir tarif, söz konusu dönem içindir. 1951'de Rosa Luxemburg'un *Accumulation of Capital* (*Sermaye Birikimi*, 1913) adlı eseriyle ilgili bir inceleme, Marx tarzı kurama yönelik bir eleştiriden başka (emperyalizmle ilgili, Lenin öncesine ait) bir de ek yazdı. Sonra 1956'da kendi *The Accumulation of Capital*'ını yazdı. O tarihten itibaren de Robinson, neoklasisizmin ipek şalından kurtulmuş ve kendi gerçek işine başlayarak, ciddi bir sosyo-ekonomik çalışmaya girmiştir.

Joan Robinson terimin hem şekli hem de içtenlikli anlamıyla gerçekten bir öğretmendi, öyle büyük ve öyle cömertti ki yaşamı ve eserleri sayısız iktisatçı (ve o iktisatçıların öğrencileri) için bir ilham ve zenginleşme kaynağı, egemen iktisadın o geniş çölünde bir vaha, bir yaşam umuduydu. Şükran borçluyuz.

Joseph A. Schumpeter

Schumpeter (1883-1950), özellikle de akademik yönüyle, görkemli bir karakterdi. Soylu bir kişiydi (ama kanbağı açısından değil). Çok güçlü bir kişiliğe, çok güçlü dürtülere sahipti. Bir diğer Marx olma çabası açık gibiyse de analizi tamamen farklıdır. Marx gibi Schumpeter

de kapitalizmin kendi kendine çökeceğini bekliyordu, ancak Marx'tan farklı olarak, çökmemesini diliyordu.

Tarih, siyaset, kültür alanları avucunun içi gibiydi, müthiş ve çoşkulu bir araştırmacıydı; sosyologluğuyla iktisatçılığından hangisinin diğerine sıfat olabileceğini söylemek imkânsız gibiydi. Tüm yönlerden harika bir öğretmendi; engin bilgisini, esprisiyle ve tutkusuyla büyük bir zerafet içinde birleştirmişti.

Keynes ile aynı yılda doğduklarını (ve birkaç yıl arayla, her ikisi de çok gençken öldüklerini) belirtmeden geçmeyelim. Birbirlerini, Keynes'in *The Economic Journal*'ın editörü ve Schumpeter'in de aynı derginin Avusturya muhabiri olduğu sırada tanımışlardı. Fakat, yine bir iktisatçı olan karısı Elizabeth Boody Schumpeter'in seçilmiş kelimelerle ifade ettiği gibi, "Açıklaması pek de kolay olmayan bir sebeple, aralarındaki kişisel veya mesleki ilişki çok yakın değildi".[97]

Durum, en azından Schumpeter açısından, bir parça daha kötüydü. Çünkü, görüleceği gibi, kendi eserinin de hem kantitatif hem de kalitatif yönden aşağı kalır yanı yoktu; ama zamanının en ünlü iktisatçısının kendi değil de Keynes olmasının, içine oturduğu apaçık ortadaydı.

Bu durum, âdeta utanç verici bir şekilde, 1946 Eylül'ündeki Keynes'le ilgili denemesinde açığa çıkar. *Ten Great Economists* (*On Büyük İktisatçı*) içindeki tüm denemeler aydınlatıcı, hepsi de son derece okunmaya değerdir, en çok da Marx hakkında olan (ki az ileride değineceğiz). Ancak Keynes maddesiyle ilgili en aydınlatıcı olan şey, Schumpeter'in Keynes'in şahsıyla veya iktisatçılığıyla ilgili tiplemelerindeki cömert, hatta süslü tavrıdır ki okuyanın nefes kesebilecek ani saplamalar yapma amaçlı eleştirel kılıç darbeleri gibidirler. Aşağıdakiler sadece, çok yüksek öneme ve kaliteye sahip olduğu düşünülen iki çalışmasına yöneliktir: *Economic Consequences* ve *General Theory*.

Birinci, yani Keynes'i "şöhrete kavuşturan" şey hakkında Schumpeter şöyle yazıyor:

Kuşkusuz, talihle hünerin sarmaş dolaş olmasından habersiz olanlar diyecektir ki Keynes tüm sadeliğiyle her mantıklı insanın aklındakini yazmış, protestosunu tüm dünyada yankı uyandıracak en müsait şekilde

dile getirmiştir ... bu tüm kulakları ona döndürüp, tüm yürekleri kazandırmış ve ayrıca kitap ortaya çıktığında da, üstüne binilecek dalga çoktan yol almaya başlamıştı. Bütün bunun içindeki hakikat ...[98]

Ardından, Schumpeter sapladığı bıçağı çekiyor ve temizliyor:

Ancak, buna dayanarak, başarının büyüklüğünü inkâr etmeyi seçseydik, bu ibareyi tarihin sayfalarından da silmiş olmamız icap ederdi ...(ibid.)

Schumpeter, Keynes'in muhtelif kamusal ve akademik (ve de kültürel) etkinliklerini hayranlık vurgularıyla öykülemeye devam ederken, "Doğa, enerjisini en narin yapraklar üzerinde tüketmekle uğraşanlara iki ayrı ceza kesme eğilimindedir" (s. 271) diye ekleyiverir. Az sonra da General Theory hakkında değerlendirmesi gelir.

Hani Mars'tan biri gelip de Schumpeter'in detayları değerlendirmesini ve Theory'nin kapsamlı tezini okumuş olsa, denemeyi bitirdiğinde, bir gezegende kaç kişinin, kuram özgün mü, değerli mi, anlamlı mı, ... yok eğer değilse ne, diye düşünerek kandırılabileceği merakına kapılırdı. Sonra yine aynı Marslı, Keynes'in büyük bir iş başardığını düşünenlerin aldatılabileceği gibisinden bir açıklamayla karşılaşırdı. Denemenin son sayfasında Schumpeter, "bizleri daha iyi iktisatçılar" yaptığı için Keynes'e şükran duyan bir iktisatçıdan gelen mektubu verdikten sonra yorumunu ekler:[99]

Kabul etsek de etmesek de bu, Keynes'in başarısındaki esas noktayı gayet iyi açıklar. Özellikle de düşmanca eleştirilerin, tekil varsayımlara ve önermelere saldırıda başarılı olsa bile, bir bütün olarak yapıda öldürücü yara açacak gücü olmayışının sebebini açıklar. Toplumsal görüşünün yanlış olduğunu ve tüm önermelerinin yanlış yönlendirdiğini düşünse bile, birinin, tıpkı Marx'a olduğu gibi, Keynes'e de hayranlık duyması mümkündür. (ibid., 129)

Yani, Keynes üçkâğıtçı mıydı? Schumpeter'in Keynes'le ilgi bakışındaki bu sığlığa, başka hiç kimseyle ilgili yorumunda –Marx dahil– rastlanmaz. Kaldı ki (peygamber, sosyolog, iktisatçı ve öğretmen olarak) Marx'la ilgili analizinin[100] düzeyiyle, Keynes'le ilgili olanınki taban tabana zıttır. Marx'la ilgili tartışmasını pozitif bir şekilde götürme

çabasında olduğu söylenebilir. Hatta köklü farklılıklar söz konusu olduğunda bile, çabasından vazgeçmez.

Schumpeter, diğer iktisatçılar hakkında "vizyon" kavramını kullanmaktan hoşlanır. Nitekim kendi çalışması da böyle bir vizyondan kaynaklanır. Marx'ı izleyenlerle sıkça eğlenir; nadiren Marx'la da eğlenir. Marx'la uzlaştığı da nadirdir; ancak uzlaşmadığı yerde mesleki terimlere başvurur ki son cümlesi buna örnektir: "Marx'ın bütün söylediği, tutucu bir anlayış içinde yorumunu kabul ederek dümdüz söylersek, ciddiye alınabileceğinden ibarettir."[101] Capitalism, Socialism and Democracy'de, bambaşka bir temelde, kapitalizmin kendini imha ettiği fikriyle uzlaşır. Marx (aşırı basitleştirmeyle kuşkusuz), kapitalizmin, bir birikim krizinde karşısına çıkarak sonunu getirecek, sürekli güçlenen, sınıf bilincine sahip örgütlü çalışanlar şeklinde "kendi mezar kazıcılarını" yarattığını görmüştü. Bugüne kadar, Marx yanılmış durumdadır.

Schumpeter bu öngörünün sınıf mücadelesi yüzünden değil, ekonominin başarıyla evrilmesinden dolayı gerçekleşeceği düşüncesindeydi. O, kapitalizmin daima, ("yaratıcı yıkım" süreçleriyle) düştüğü her ekonomik krizden kendi kendine çıkmanın yolunu bulacağı inancındaydı. Ancak, Schumpeter için bunun nedenleri iktisadi olmaktan çok sosyolojikti: kapitalist sınıfın yaşamgücünü yitirmesi çevresinde toplanan nedenlerdi bunlar (büyük işletmelerin doğuşu, bürokrasi, ve saire). Bugüne kadar, Schumpeter de yanılmış durumdadır.

Bizim derdimiz, öngörülerin doğruluğu ya da yanlışlığı değildir. Marx'ın da Schumpeter'in de değeri, inceledikleri şeyde ve bunu nasıl yaptıklarında yatar: ikisi de öğreticidir. Elbette Schumpeter'de iktisadi düşünce tarihçisi ve kapitalizmin geleceğiyle ilgili yorumcu olmaktan fazlası da vardı. Kapitalizmin tarihi hakında da kalıcı değere sahip birtakım işler yapmıştır.

Kariyeri, *Theory of Economic Develeopment* (*İktisadi Kalkınma Kuramı*, 1910) ile başladı. Çalışmasının esas önemi analitik kaygılarında yatıyordu ki bunlar sonradan kendisini *Capitalism, Socialism and Democracy* kitabında ele aldığı kapitalist sürecin bütünüyle ilgili sonuçlara götürmüştür. Bu iki çalışma arasında da (en

azından) iktisat tarihçileri ve konjonktür iktisatçılarının bildiği baş eseri yer alır: *Business Cycles (Konjonktür Devreleri*).[102]

Bu çalışma, ilgili tüm ülkeler için kapitalist çağla ilgili olarak, olgunun, tarihsel analizin ve kuramın olağanüstü, hatta inanılmaz denilebilecek bir birleşimidir. Daha da olağanüstü olan (dul eşinin söylediğine göre), içindeki bütün araştırmaları kendinin yaptığı, bütün notları kendinin yazdığıdır (daktiloyla değil): Harvard'ın –veya başka bir yerin– ünlü bir profesöründen –bugün– beklenmesi imkânsız gibidir.

Bu türden bir işi, hem de benzersiz bir şekilde iyi yaparken, Schumpeter bilerek veya bilmeyerek kendini neoklasisizmin o iç-kıyıcı âleminin üstüne yükseltmiştir. Üstelik, sonuna kadar da iktisadı matematikleştirme ve "genel dengeleştirme" arayışında olanların ve Walras'ın kadrolu hayranı olarak kalmasına, kendi de aynı matematik bilgi ve beceriye sahip olmasına rağmen.[103] Bilerek ya da bilmeyerek, bu konularla ilgili yazıları diğerlerinin çalışmaları üstüne yorumlar şeklindeydi; ama kendisi daha yararlı çalışmalar yapmıştır.

Son bir açıklama. Yukarıdaki tespitler 'Dı-Nı-Nıın' diye başladı. Kitabı buraya kadar takip eden okuyucu, eserleriyle ilgili daha sonraki övgülü ifadelere rağmen, Schumpeter'i duygudaş olarak görmediğimi fark edecektir. Bununla birlikte kendisini son derece okunmaya değer, insanı düşünmeye sevk eden tezleri olan hakiki bir iktisatçı olarak görüyorum. Bu da –kendini, farkında olarak ya da olmayarak, ayrı tuttuğu "egemen görüş" düşünüldüğünde– pek çok şey demek oluyor.[104]

3 Co-optative karşılığı. –*çev.*

KISIM II

1945-2000

4

Diriliş:
Küresel Ekonomi 2 ve Bunalımı; İktisatta Umut Veren Kıpırtılar, 1945-75

EN GÜZEL ZAMANLAR - BAZILARI İÇİN VE BİR SÜRELİĞİNE

1940’ların sonu ile 1970’lerin başı arasındaki geçen 25 yıl, hem kapsamı hem de derinliği bakımından kapitalizmin tarihinin en sürekli, en alabildiğine genişlemesidir. Bu genişleme iktisadi etkinliğin bütün alanlarında kendini göstermiştir: en çok, önde gelen ülkelerin dayanıklı tüketim malları başta olmak üzere kişi başına reel tüketimde; her türden üretim alanına yönelik inşaat ve donanım şeklinde reel yatırımın bütün alanlarında; sanayi, tarım ve hizmet sektörlerinin tüketim ve üretim mallarında, büyük ölçüde ulaşımda ve finansta olmak üzere tüm sektörler için her düzeyden teknolojik değişmede; yatırımda ve ticarette dünya çapında muazzam artışlarda.

Büyük kapitalist ülkelerde bu yıllar, sosyal ve politik istikrar bakımından benzersizdi; “1968” ile simgeleşen kavgayı (Chicago’da, Paris’te, Mexico City’de ve başka yerlerde) kısmen bu “güzel zamanlar” tetiklemiştir.

Dönemin genişleme süreçleri, hem nicel hem de yapısal iktisadi değişimin, yani, hem büyümenin hem de gelişmenin bileşimiydi. Gelişme, dönüşüm demektir; yapısal iktisadi değişimler, kurumsal

alanda ve toplumal süreçlerdeki –iyi ya da kötü yönde– değişimleri hem zorunlu hem de mümkün kılar.

1900’lerin başlarında bütün toplumlar, II. Dünya Savaşı ile sonuçlanan iktisadi, siyasi ve askerî karışıklıkların yol açtığı depremlerle sarsılmaya başlamıştı. 1945’le birlikte paramparça olan bir diğer şey de, kapitalizmin zeminiydi –tabii kendini kurtarmanın yolunu bulmadıkça, tıpkı önceki (daha küçük) krizlere verdiği yanıtlarda olduğu gibi. Yolu bulan da, gereğini yapabilecek boyuta ve enerjiye sahip yegâne ülkeydi: Birleşik Devletler.

Kısaca değinileceği gibi, –özel ya da kamusal, bilinçli ya da bilinçsiz olarak– iktisadi ve siyasi güç sahiplerinin politikaları ve davranışları arasındaki dinamik etkileşim ile yeni bir “toplumsal formasyon” ortaya çıktı: “tekelci kapitalizm”.[1]

Tekelci düzenlemeler kapitalizmden de eskidir.[2] Sanayileşme düşüncesiyle birlikte bunlar daha bir gerekli olmuş ve kolaylaşmıştır. 19. yüzyılın sonları itibarıyla şu ya da bu şekilleriyle kapitalist ülkelerin hepsinde yaygınlaşmışlardı. Bu düzenlemeler, 20. yüzyıl boyunca birleşme ve ele geçirme (“M&As” - mergers & acquisitions) dalgaları halinde kendilerini göstermişlerdir. Tip ve derece yönünden ülkeden ülkeye göre çeşitlilik göstermekle birlikte, ortak bir karakteristikleri vardı: iktisadi ve siyasi gücün giderek yoğunlaşması. Yüzyıl sona ererken sanayilerin, sektörlerin, ülkelerin içlerindeki ve aralarındaki “M&As” patlama noktasına gelmişti.

Kapitalizm sosyal bir sistemdi, sadece iktisadi bir sistem değildi. Yani sadece mal ve hizmet piyasalarının özel ellerce kontrolünden ibaret değildi. Oysa tekelci kapitalizm, tüm sosyal kurumların ve süreçlerin, tamamıyla ekonomiye tabi olmasını gerektirir.

Müthiş Altılı

Bu metamorfozun yapı taşları, 1) dev şirketler, 2) Devlet, 3) “tüketimcilik”, 4) küreselleşme, 5) askerî-sınai işbirliği (savunma sanayi lobisi) ve 6) medyanın rolü etrafında biçimlenen süreçler ve ilişkilerin oluşturduğu, altı “öbek” şeklinde, az ileride tanımlanacaktır. İç içe geçmiş bir yumak oluşturan bu öbeklerden her biri, giderek daha da

bütünleşen bir dünya ekonomisinde, diğer hepsinin varlığına ve hepsiyle ilişkisine ciddi ölçüde bağımlıdır. Bu “altılı”, ister tek tek, ister topluca alınsın, yakın zamana kadar hiç olmamış ve olamamış teknolojik ve örgütsel gelişmeleri gerektirmiştir. Bunun sonucunda, iş dünyasının birleşik güçleri ile Devletin iç içe geçmişliği o düzeye gelmiştir ki ekonomi artık her yerde[3] bunların tatminine yönelik iş görmekte, hatta toplumsal varoluşun bütünü, giderek sadece sermayenin isteklerine ve ihtiyaçlarına göre eğilip bükülmektedir.

Bu gelişmeler konusunda, akıllarda kalsın diye, iktisat hakkında bir açıklama ekleyelim. Tekelci kapitalizmin şimdi inceleyeceğimiz belirleyici özgülüklerinin, Smith’in “görünmez eli” ve laissez-faire ile gayet açık olan çarpıcı karşıtlığı, neoklasik iktisat ile daha da belirgindir. Bunun fakında olan (egemen görüşten bazı isimlerin de dahil olduğu) ciddi sayıda iktisatçı, gerçekler üzerinde çalışmak, “rapor” üretmek ve kuramı bunlarla uyumlu kılmak üzere işe koyulmuştur. (Nitekim kitaptaki bilgilerin çoğu o çalışmalara dayanır.) Öte yandan iktisatçıların büyük kısmı, hiç oralı olmamış ve 1970’lerdeki krizle birlikte, önce yavaş ama kesin bir şekilde, o sırada yitirmiş oldukları “kendi” parsellerini yeniden talep etmeye başlamış, ardından, 1990’larla birlikte, mutlak zaferlerini ilan etmeyi de becermişlerdir.

Biz yine gerçeklere dönelim. Çalışmamız, genel anlamda kapitalizmin tarihi olmakla birlikte, genelde yaptığımız gibi, buradaki veriler ve analiz esas olarak Birleşik Devletler’le ilgili olacaktır. Eğer bu çalışma bir asır önce yapılmış olsaydı, ağırlık Büyük Britanya’da, ilk kapitalizmin hükümran gücünde olurdu. Bugünkü çağdaş kapitalizmde, Birleşik Devletler aynı durumdadır – o sadece iktisadi ve askerî açıdan değil, ekonomi politiğiyle, kültürüyle ve düşünüş şekilleriyle de baskındır: Yazık ki, bunu kitabın sonunda tartışacağız.

KAPİTALİZM AYGIRI ZİNCİRİNDEN BOŞANDI

Tekelci kapitalizmin ana unsurları, 1940’ların sonlarından itibaren, 1950’ler ve 60’lar boyunca düzensiz bir şekilde, süratle ya da ağır ağır

şekillenmiştir. Bu unsurların her birinin büyüyüp güç kazanması, beslediği ve beslendiği diğer unsurların güç kazanmasına bağlıydı. İçlerinde en önemli olanı da, *süper şirketlerin* gerek mutlak, gerekse göreli güçlerindeki alabildiğine artıştı, ki o da bütün işlevsel ve coğrafi alanlarda ve her düzeyde, *Devletin* nitel ve nicel rollerinde aynı ölçüde etkili bir artışı mümkün ve gerekli kılıyordu.

İki gelişmenin ABD'nin geleneksel doğrularından belirgin bir kopuşu gösterdiği esas alındığında, sosyo-ekonomik istikrarın devamı, diri bir iktisadi genişlemenin sağlanmasını kaçınılmaz kılıyordu. Bu ise, *tüketimciliğin* Birleşik Devletler'de yaygınlaşıp güçlenmesi (ve diğer tüm önde gelen ekonomilerle birlikte bazı daha küçük ekonomilerde de tekrarı); genişleyen küresel ekonominin Birleşik Devletler tarafından canlandırılması, dönüştürülmesi, derinleştirilmesi ve güçlendirilmesi; ve ABD'deki *askerî sınai işbirliğinin* iktisaden uyarılması sayesinde sağlandı, ki bunun uygun zeminini Soğuk Savaş vermiştir.

Ancak, yukarıda sayılan gelişmelerin –iktisadi, toplumsal, siyasi, askerî, ulusal yahut uluslararası– 1960'lardaki düzeylerine ulaşması, o forma girmesi ve kalıcı olması, mal ve siyaset satmak üzere inceltilmiş ve esnetilmiş *kitle iletişim* teknikleri sayesindedir. Bu haliyle tekelci kapitalizmin işleyişinin vazgeçilemez motor yağıdır –bu en çok da, tıpkı o devasa askerî harcamalarında olduğu gibi, *de facto* hiç bitmeyecekmiş hissini veren Soğuk Savaş için öyledir.

Bu noktaların hepsi, belli ölçülerde bu bölümün konusudur. Ayrıca, 1970'lerden başlayarak meydana gelen büyük değişmeler nedeniyle, hepsi biraz daha farklı bir bağlamda Bölüm 5'te yine ele alınacaklardır. Burada savaşın getirdiği yıkımları halletmeye yönelik "kurtarma, yeniden inşa ve modernizasyon" şeklinde birbirleriyle iç içe geçmiş çabaları ele alacağız. Sonraki bölümde ise küresel ekonominin yeniden inşasını ve Soğuk Savaş'a bağımlılığını inceleyeceğiz. Peşinden, bu süreçlerin güç merkezini –büyük işletmeler ve Devlet– ele alıp, tüketimciliğe ve medyaya, sonra da 1970'lerin "stagflasyon" krizine bakacağız. Bunlardan da iktisadi düşüncenin neoklasik iktisadın içinde ve dışında kalan iniş çıkışlarıyla ilgili sonuçlar çıkaracağız.

KÜLLERİNDEN DOĞMAK

Coğrafi konumları (örneğin Batı yarımküresindekiler gibi) yahut istisnai siyasi “anlayışları” (örneğin İsviçre ve İsveç gibi) gereği izole durumdaki ülkeler için II. Dünya Savaşı’nın getirdiği yıkımın vahametini ve boyutlarını bugün hayal etmek güçtür, ayrıca tarifi de kolay değildir.

Bellekte en derin izi, insan yaşamıyla ilgili yıkımlar bırakır. Aynı ölçüde olmasa da, köprülerin, demiryollarının, gemilerin ve fabrikaların yanında, daha önce belirtildiği gibi, kentlerin, üstelik yüzlercesinin topyekûn imhasının belleklerden silinmesi de bir o kadar trajiktir. Buna bir de *toplumsal* tahribatı eklemek gerekir. Buradaki “toplumsal” terimi, siyasi, iktisadi ve kültürel olanla birlikte, “moral” dışında bir sözcükle adlandırılması güç olan yaşamsal bir durumu içerir.

Sırf Avrupa’yı göz önüne alırsak, “siperlerde”, bombalanan kentlerde yahut toplama kamplarında ölen milyonlar içinde en az bir üyesi olmayan aile sayılıdır. Yine, (yaralanma, yangın, hastalık, kötü beslenme nedeniyle) fiziki sakatı olmayan aileler de birkaç tanedir.

Kaldı ki bunlar yetmemiş bile olsa, morali zayıflatan başka bir şey daha vardı. Savaştan önceki ve savaş sırasındaki yıllarda, şu veya bu yönde ve ölçüde, doğru dürüst ulusal (siyasi veya iktisadi) liderliği olan önemli bir ülke bulmak güçtür. Bu durum, savaş sonrasında Avrupa’daki insanların tümünün sırtında yük olmuştur. Bütün bunlar, Avrupa’nın “kuruluşu” açısından tahmin edilmesi güç, fakat kaçınılmaz siyasi sonuçlara işaret ediyordu.

Birleşik Devletler’de ise, tersine, ülkelerinin sicilinin faşist ülkelere –İspanya’ya, İtalya’ya, Almanya’ya ve Japonya’ya–[4] destek politikalarıyla lekeli olduğunu fark edenler çok küçük bir gruptu. Kamuoyuna hâkim olan genel tutum tam ters yöndeydi: zafer, kibir ve doyum –sadece, bunalımın, savaştan sonra yeniden başlaması endişeleriyle gölgeleniyordu.

Savaşın bitiminden hemen sonra, Avrupa’nın topyekûn sosyo-ekonomik çöküşüyle birlikte, Birleşik Devletler, çeşitli yöntemlerle çaresiz ülkelerin ekonomilerine soluk verme arayışındaydı. Bunu da

zaten başkası yapamazdı. Japonya başlangıçta farklı bir muamele gördü: Birleşik Devletler'in işgali ve mutlak kontrolü altındaydı.

Birleşik Devletler'in başında olduğu bu süreçte iktisadi ve siyasi gücün sahipleri, ilgili politikaların, kendi işlerine geldiğini veyahut ülkenin çıkarına olduğunu görüyorlardı. Zaten, gereğini yapmamanın, mevcut gidişi derin bir kaosa çekeceği açıktı. Kaldı ki Britanya, Fransa, Almanya, İtalya (ve Yunanistan ya da Hollanda gibi daha küçük ülkelerin) halklarının ciddi bir yüzdeye (bazen de çoğunluğa) ulaşan eğilimleri göz önüne alındığında, kapitalizmden kararlı bir uzaklaşma kapıda gibiydi.

Ama bu eğilim Birleşik Devletler'de yaygın değildi. İktidarın sahiplerinin savaş sonrası durumun hem olanaklarını hem de tehditlerini kavraması, halkın ve milyonlarca küçük işyeri sahibinin büyük kısmının, o tehditleri ya da olanakları göremediği anlamına gelir. Öte yandan, Birleşik Devletler'deki ortalama insan, başka yerleri, hele bir de Avrupa geleneğine kıyasla, zaten pek az düşünür (tıpkı şimdi olduğu gibi).

ABD iş dünyasının başındakiler (kayda değer birkaç istisnayla), New Deal vergilerinin, harcamalarının ve sosyal politikalarının ateşli muhalifiydi. Bununla birlikte, savaş sonrasının deneyimi, Devletin düşman olabildiği gibi dost olabileceğini de öğretmişti. Bu konuda dersini en iyi alanlar, otomobilleri tanklara ve uçaklara, daktiloları makineli tüfeklere çeviren sanayi çevreleri olmuştu.

Bu kilit sektörlerdekilerin vizyonu "sokaktaki adam"ınkinden çok daha genişti. ABD'deki bunalımın nihayet (belki de sadece) blok askerî harcamalar yoluyla bittiğini kavramak, kurtulmuş bir Avrupa'nın rolünü ve gereğince işleyen bir küresel ekonomiyle ilişkisini anlamanın fazlaca uzağında değildi.

Bundan hareketle, "kurtarma"nın ve esas olarak "yeniden inşa"nın ve "modernizasyon"un içeriği ve bunların Soğuk Savaş'ın evrimiyle bağlantıları incelendiğinde, Soğuk Savaş'ın bir "komplo" sonucu doğduğu, zımnen ya da alenen ileri sürülmeyecektir. Aksine, Soğuk Savaş'ın şekillenmesini çeşitli çıkarların –iş dünyasındakilerin, küresel hesap yapan siyasi çevrelerin, militaristlerin, hedef sahiplerinin–

yakınsaması şeklinde kavramak yeterlidir. ABD’nin 1945’ten sonraki iç ve dış politikalarının, büyüyen piyasaları, hedefleri ve Sovyetler Birliği’nin askerî tehdidini –doğruysa tabii– karşılamak şeklinde ilan edilen ihtiyacı birleştirmek üzere şekillenmesi, bu yakınsamayla mümkün olmuştur.[5]

Önce “kurtarma” operasyonlarına bakacağız. Bunlar, arkadan gelecek olan “yeniden inşa” ve “modernizasyon” hakkında pek aydınlatıcı olmaz. İkisi de esas olarak Marshall Planında (1948) içerilmiştir. Bunlar hep birlikte, 2. Küresel Ekonomi’ye ve Soğuk Savaş’a doğru büyük bir adım anlamına gelmişlerdir.

Kurtarma

Buradaki kullanımıyla “kurtarma”, (özellikle Avrupa’daki) pek çok ülkenin, halklarına, yani yıllardır acımasızca oradan oraya sürülmüş milyonlarca insana sağlayamadığı yaşamsal gereklerin (gıda, ilaç ve yakıt), asgari düzeyde tedariki anlamındadır.

Birleşik Devletler hem bizzat hem de yeni Birleşmiş Milletler’in (1945) kurumları kanalıyla büyük miktarlarda gıda, giysi, tıbbi malzeme sağlamak yanında, 1945’in ortasıyla 1946 boyunca yerlerinden olmuş insanların yeniden yerleşmelerine yardımcı oldu. En muhtaç olanlar Britanya, Sovyetler Birliği ve yenilgiye uğrayan ülkelere ek olarak, işgale uğrayanlar (Polonya, Hollanda, Belçika) yanında, Orta ve Doğu Avrupa’da Almanya ve İtalya ile ittifaka giren ülkelerdi (Macaristan, Romanya ve diğerleri). Kötü beslenme ve etkileri almış yürümüştü, on milyonlarca insan açlıktan ve soğuktan ölmenin kıyısındaydı. Bunlara yönelik faaliyetler, üzerlerinden çıkar sağlandığı kuşkusuzsa da, hakkıyla ve süratle yürütülmüşlerdir.

Yeniden inşa

Ulusal çıkarların ve iş dünyasının çıkarlarının çeşitliliği nedeniyle, yeniden inşanın hakkıyla yahut süratle yürütülmesi söz konusu olamazdı. Konuyla ilgili görüşme ve tartışmalar daha 1942’de, Britanya ile Birleşik Devletler arasında başlamıştır. Ülkelerin hem içlerindeki

hem de aralarındaki anlaşmazlıklar derindi ve bunlar, gelecekleriyle ilgili olarak neyin en iyi olduğu konusundaki görüş ayrılıklarından doğuyordu. İlk anlaşma 1944'te, IMF'nin (*International Monetary Fund-Uluslararası Para Fonu*) ve IBRD'nin (*International Bank for Reconstruction and Redevelopment-Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası*) başlamasıyla imzalandı.[6]

İngilizlerin ve Fransızların acil ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, 1946'da (dişe diş görüşmelerden sonra) bu ülkelerin milyarlık borçları ertelendi. Ertesi yıl Havana'da uluslararası bir konferans ile, sonraki pek çok ticaret anlaşmasına emsal niteliğindeki GATT (*General Agreement on Tariffs and Trade-Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması*) ortaya çıktı ki en son örneği WTO'dur (*World Trade Organization-Dünya Ticaret Örgütü*). Tamamıyla Ricardo'cu ilkeler üzerine oturtulmuştur ve hâlâ da öyledir. O tarihte bu anlaşma zayıf ülkelerin tepkilerini çekmişti (tıpkı şimdi çalışanların ve çevrecilerin tepkileri gibiydi).

Adı verilen kurumların amacı, küresel istikrarın, genişlemenin ve kalkınmanın bir bileşkesiydi. Bunları bir dizi Avrupa anlaşması izledi – Marshall Planı ile planın askerî karşılığı olan NATO (1949 *North Atlantic Treaty Organization-Kuzey Atlantik Paktı Örgütü*) ve hemen ardından gelen, Avrupa (öz olarak Fransız ve Alman) Kömür ve Çelik Topluluğu, bugünün Avrupa Birliği'ne giden ilk adımlardı.

Tek tek veya topluca, yukarıdakilerin tümü Birleşik Devletler'in arzularına uygun olarak yönlenip şekillenmiştir. ABD'nin gücü tartışmasız bir şekilde müthişti.[7] O zamandan beri, IMF gibi, başlangıçta sınırlı misyonları olan küresel kurumlar etki alanlarını giderek genişletip artırıp yaptırım güçlerini artırarak, birbirinin peşi sıra gelen krizlere uyarlanmışlardır.

Bu da, kapitalizmin periyodik krizleri düşünüldüğünde, belli bir dönemde bir işi tamamlamak için gerekenlerin, bir sonraki dönemde daha büyüdüğünü söylemekle aynı anlama gelir. Yani kapitalist süreç krizlerden geçtikçe, arkadan gelen her krizde uğraşılması gereken işler daha da artacak demektir. Dolayısıyla, krizin gerektirdiği politikanın kapsamının her krizden sonra büyümesi, *sıradaki* krizin getireceği

sorunların daha büyük bir toplumsal sürece daha derinlemesine işleyeceğini ifade eder.

Sonraki bölümde, günümüzdeki giderek yükselen küresel mali kargaşayı inceleyerek, başka konularla birlikte, IMF ve IBRD (yani Dünya Bankası) açısından sürecin izini süreceğiz. Şimdi, söz konusu genellemelerin nasıl ve ne şekilde uygulandıklarını görmek üzere yine “modernizasyon”a ve ona bağlı gelişmelere dönüyoruz.

Modernizasyon ... ve Soğuk Savaş

Küresel ekonominin II. Dünya Savaşı’ndan sonraki kurumsal yeniden inşası 1950’lerle birlikte ciddi bir noktaya ulaşmıştı. Ondan daha bile ciddi olan bir şey, ABD tekelci kapitalizminin ekonomi politiğinin, kendi ekonomisinin ve diğer kilit ülke ekonomilerinin iktisadi *genişleme* çizgisini koruyacak araçları bulmuş olmasıydı. Sonraki bölümde detaylarıyla ele alınacağı üzere, bu araçların hayatiyet merkezinde oturmak, Soğuk Savaş’ın ekonomi politiği, yani “modernizasyon”un *sine qua non*’u idi.

1950’lerden itibaren Birleşik Devletler’den sonra en güçlü ve “modern” ekonomiler Japonya ve Almanya’nın ekonomileriydi. İki ülke de savaşta duman olmuşlardı. Ancak Birleşik Devletler’in Çin ve Sovyetler Birliği ile çatışmasında stratejik müstahkem mevkiler olmalarıyla birlikte, ikisi de Soğuk Savaş gereğince modernizasyon ve yayılma yolunda etkili bir şekilde “sübvanse” edildiler. (Bu, haliyle, hem Birleşik Devletler hem de, derecesi daha düşük olmakla birlikte, diğer bazı ülkeler için de geçerliydi.)[8]

Japonya, Birleşik Devletler için devasa bir “uçak gemisi” oluverdi. Bunun en açık (ve metaforik olmayan) göstergesi, Japonya’nın Okinava kolonisinin Birleşik Devletler’ce kullanılması ve suistimalidir –üstelik Okinava halkının ta en başından bugüne kadar kesin bir şekilde karşı çıkmasına rağmen. Ama muhtelif fonksiyonları görmek açısından Japonya, en az Birleşik Devletler kadar eksiksiz katkılar sağlamıştır: örneğin Vietnam Savaşında napalmin başlıca üreticisi olmuş ve ABD nükleer silahlarının (gizli) deposu olarak iş görmüştür.

Savaş bittiğinde Japonya moral olarak çökmüş, yoksullaşmış, sermaye açlığına düşmüş –ve ABD tarafından işgal edilmişti. Bununla birlikte neredeyse aynı anda başlayan dolar girişi, 1950'den sonra Kore Savaşı'yla birlikte çok yüksek düzeylere ulaşmıştı. Japonya'nın 1960'larda, özellikle elektronik ve otomotivde ABD'nin esas rakibi olacak ölçüde "modernize" olması, önceden görülemeyen bir sonuç olmuştur. Ayrıca, 1970'lerin bitişiyle birlikte girdiği yol, Japonya'yı şimdiki durumuna getirdi: Birleşik Devletler'in de içinde olduğu dünyanın, başta gelen kreditörlüğü.[9]

ABD'nin Avrupa'daki müstahkem mevkisi olarak, Almanya da aynı rolü oynadı. Nasıl Japonya Asya'nın en büyüğü olduysa Fransa'da General de Gaulle'ün şiddetli öfkesine rağmen, Almanya, Avrupa'nın en büyük ekonomisi oldu. 1950'ler sona ererken, Batı Almanya'da en az 350 bin ABD askeri "kalıcı olarak" yerleşmişti. Sübvansiyonun (taşıma, iletişim ve benzeri) gibi unsurlarından tamamıyla ayrı olarak, sırf o askerlerin (konut, gıda, eğlence) ihtiyaçlarının karşılanması bile, Alman ekonomisi için başlıbaşına bir nimetti. Bu, Britanya, Sovyetler Birliği ve (bazı yönlerden de) Fransa gibi borçlu olduğu yahut düşmanlık güttüğü eski müttefiklerinin bakışı açısından, gayet tatsız bir durumdu. Ama küresel ekonomi açısından iş görüyordu.

Avrupa'daki toparlanmanın yoluna girmesinden itibaren, dünya, çeyrek asır boyunca ciddi bir kesintiye uğramadan süren, olağandışı süratte bir iktisadi büyümenin sihri içindeydi. Tarımsal mallarda dünya üretimindeki artış, 1948 ile 1958 arasında yüzde 32, 1958 ile 1968 arasında yüzde 20; madende yüzde 40 ... ve yüzde 58; ... imalatta yüzde 60 ... ve ikinci on yılda da yüzde 100 olmuştu. Komünist olmayan ülkelerin ihracat hacmi daha da hızlı büyümüştü: yüzde 83 ... ve yüzde 113 [1968'e gelirken].[10]

Birleşik Devletler için daha da iyi iş görmüştü:

Esas "Amerikan asrı" 1947 ile 1972 arasında, savaşı izleyen altın yıllarda geldi. Bu süreçte reel GSMH yılda yüzde 3.7 oranında, kişi başına harcanabilir reel gelir yılda yüzde 2.3 oranında büyümüş, işsizlik, 1890'a uzanan bir istatistiki seride en düşük çeyrek asırlık

ortalamada [kalmış] ... şirket kârları ... dönemin tamamında dikkate değer bir şekilde yükselip 1960'larda zirve yapmıştı.

Bu yıllarda dünyanın tek üstün gücü Birleşik Devletler'di. ... [onun] iktisat politikaları tam bir izolasyon içinde formüle edilebiliyordu ... Şirketler müşterilerini yabancı üreticilere ya da yeni oligopolcü rakiplere kaptırma korkusu olmaksızın, ek maliyetlerini fiyatlara rahatlıkla yansıtabiliyor, üretkenlikteki artışların karşılığını ödeyebiliyor, ücretleri ve sosyal yardımları yükseltebiliyor, sanayinin temposunu koruyabiliyordu. ... Ne dış rekabet ne de dış ödemeler dengesi kısıtlamaları ... ciddi bir engel oluyordu. Birleşik Devletler, 1970'lere ithal ettiğinden fazlasını ihraç ederek, kesintisiz bir fazlayla geldi ve 1970'lere de net mal ve hizmet ihracatıyla girdi ... [11]

"Salın itleri, yağma başlasın"

Soğuk Savaş'ın nasıl ve niçin başladığı önemli bir tartışma konusudur. Bazıları, Soğuk Savaşı önce Sovyetler Birliği'nin ve ardından da Çin'in büyüyen ciddi askerî tehdidine karşı tepki olarak görürken; (benim gibi) bazıları da, savaşta 20 milyondan fazla insanını kaybetmiş, ekonomisi ağır yıkıma uğramış bir Sovyet tehdidini uydurma ve hayali bulur.[12]

Ancak bu kutuplaşmayı çözmek kolaydır, çünkü bir olgu kesindir: 1946'dan bugüne, dünya ekonomisinin erken ve geç dönemdeki genişlemesini, Soğuk Savaş'ın dolaylı yahut dolaysız iktisadi elemanları sırtlamıştır. Nitekim sistematik olarak düşük gösterilen resmî verilere göre bile –örneğin Başkanlık İktisadi Raporu,– 1946'dan sonraki askerî harcamalar 1980 itibarıyla 9 trilyon doları, şimdi de (1992 terimleriyle) 12 trilyon doları aşmış durumdadır.

Sadece sayılar, "askerî Keynesçilik" anlamına gelen bu harcamaların mahiyetini ortaya koymaya yetmez.[13]

Bunların uyardığı veya bunlardan kaynaklanan –elektronik, metalurji, ulaştırma ve özellikle de nükleer enerji alanlarındaki– bir grup gelişmeyi (savaş olmaksızın belki biraz daha yavaş, ama yine ortaya çıkmaları muhtemel olduğu gerçeği bir yana) olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirmek mümkünse de, genelde olumsuz olarak görmek

daha mümkündür.[14] Bu arkası kesilmeyen devasa askerî harcamaların, zararı apaçık olan iki önemli iktisadi sonucu vardır: Düpedüz israfa dönüktürler ve düpedüz enflasyonisttirler. İsrafa dönüktürler, çünkü hiçbir iktisadi fonksiyonları yoktur.[15] Enflasyonisttirler, çünkü pazarlanabilir mal ve hizmet artışı olmaksızın, gelirleri artırırlar.

Ayrıca, hem Birleşik Devletler hem de dünya için, kalıcı nitelikteki zararlı sosyo-politik yan etkileri, gerekleri ve sonuçları olmuştur. Soğuk Savaş ve unsurları olmasaydı, Birleşik Devletler'in, dostlarının ve hedeflerindeki ülkelerin durumunun ne olacağı bilinemese bile, 1945'ten sonraki militarizasyon kanalıyla ABD ekonomisine, siyasetine ve kültürüne açtığı yaraları teşhis etmek mümkündür.

"Özgürlüğü savunmak adına aşırı teyakkuz suç olmaz"

Böyle buyuruyordu Senatör Goldwater 1964'teki başkanlık yarışında. Bu arada ABD'nin siyasi ve askerî ajanları da, yıllardır, Vietnam'da ve başka yerlerde faaliyetlerini yürütmekle meşguldüler. Anti-komünizme dayalı siyaset, kuşkusuz, ne Soğuk Savaş'la birlikte ne de Birleşik Devletler'de başladı; fakat Birleşik Devletler'deki 1946'dan önceki kapsamı ve tahribatı, sonrakinin yanında çok önemsizdir. Bu siyaset sonradan, her düzeyden siyaside ve siyasal alanda, işçi sendikalarında, üniversitelerde ve (diğer alanlar yanında) eğlence sektöründeki dönüştürücü etkileriyle, MacCarthy'ciliğe terfi etmiştir.[16] Bu süreç öyle güçlü, öyle derinden işliyordu ki Amerikan halkı (diğer halklar arasında) "kendi" toplumsal gidişiyle ilgili olarak, dokunulmamış olan her şeyi daha kirli, daha yoz, daha çürük ve daha tatsız kılacak şekilde başka türlü bakmayı, yavaş fakat kararlı bir şekilde öğreniyordu; toplum, giderek keskinleşen bir bıçağın sırtında, çeşitli amaçlar uğruna şiddeti gitgide kanıksar hale geliyordu.[17]

Hedefimiz olan düşmanlar da aynı yıllar içinde aynı yoldan ilerlemiş ve hem iç hem de dış –gerçek veya hayali– düşmanlara karşı hazırlık yapmıştır. Peki Soğuk Savaş olmasa, aynı şey yine olur muydu? Bunun yanıtını asla bilemeyeceğiz. Ancak, diyebiliriz ki savaşın sonundan (veya Çin'i de hesaba katarak, 1949 devriminden) itibaren zaten başka

bir şans tanınmamıştı –öylesine doğrudur ki CIA gururla açıklamıştır. Ekonomisinin militarizasyonu, ABD'nin bunalımdan "korunmasını" sağlamaktan başka dünya ekonomisindeki gücünü de artırmıştır. Oysa Sovyetler Birliği'nin militarizasyonu tam tersine işlemiş, Sovyet sosyalizminin makul ölçülerde demokratik, verimli ve başarılı olmasını sağlayacak bütün ihtimalleri yok etmiştir.[18]

Tabii, böyle genellemeler olguların yerine konulamaz. Ancak bir kenara atılmaları da kolay değildir –hele ABD ittifakındaki (İtalya ve Japonya dahil) siyasi yozlaşmaya veya Latin Amerika'daki (Küba, Nikaragua, El Salvador, Şili), Asya'daki (Kamboçya, Vietnam, Endonezya), Ortadoğu'daki ve Afrika'daki çeşitli ülkelerin savaş sonrası zalim tarihlerine bakıldığında, hiç mi hiç değildir. Bu ülkelerin karşı karşıya bulundukları zorluklar, hiçbir şekilde sadece ABD'nin Soğuk Savaşı'yla ilişkisinden kaynaklanmıyordu, fakat ABD'nin senaryosundaki gönüllü veya gönülsüz rolleri nedeniyle aşılmaz hale geliyordu.

Doğal olarak, Soğuk Savaş'ın o zaman (ve şimdi) Birleşik Devletler'de (ve başka yerlerde) yaygın bir şekilde benimsenmesinin çeşitli sebepleri vardır. Ancak hepsinin başında, bu kitapta "Soğuk Savaş'ın ekonomi politiği" dediğimiz şey gelir. Hissedilen (ve hayal edilen) –ve çeşitli şekillerde tanımlanan refahla ölçülen– faydaları da, iş dünyasına, siyasetçilere ve çalışanlara/tüketicilere yöneliktir. Bu da bizi, tekelci kapitalizmin daha önce saydığımız bileşenlerini, yani sırasıyla süper şirketleri, Devleti, tüketimciliği ve medyayı incelemeye getirir.

BÜYÜK İŞLETME

1860 sonrasının sanayileşen dünyasında firmaların sürekli büyüme eğilimi, neredeyse evrenselleşmişti: Sanayileşme, işletmelerin öncelikle "üretimde büyük-ölçek ekonomileri"nin avantajlarından yararlanmaları *ve* diğer (olası) devlerin fiyat rekabetini savuşturmaları yönünden, büyük firma *demekti*. Bu özel süreçte başa, bir ölçüde daha önce belirttiğimiz konuma ve döneme özgü fırsatlar sayesinde, Birleşik Devletler geçti. Bununla ilintili olarak, savaşla büyük işletme arasındaki

doğru orantılı ilişkinin Birleşik Devletler’in bilhassa işine yaradığı ortaya çıkmıştır: uyaranlar açısından güçlü, tahribat açısından zayıf.

Savaş, esas olarak, sanayideki ve ulaştırmadaki işletmeleri boyut ve güç yönünden büyüten uyaranları içerir –ve İç Savaş’tan itibaren, iki dünya savaşı ve Soğuk Savaş için daha belirgindir.[19] Bu durum, 2nci ve 3üncü Küresel Ekonomilerdeki başat katkısı hesaba katıldığında, Soğuk Savaş için özellikle doğrudur.

I. Dünya Savaşı ekonomisi, işletmelerin birleşmesine ciddi ölçüde omuz vermiştir. Savaş sırasında ve sonra yeniden 1940’larda, dağlar boyu askerî malzemenin hızla teslimi için Devlet’in acil talebi, “işbirliği”ni (verimlilik adına) teşvik etmiş, bu da hem şirketlerin birleşmesini hem de sendikacılığa karşı engeller konulmasını kolaylaştırmıştı.[20]

Ayrıca, 1920’lerdeki hamlenin mahmuzladığı yeni ve daha çaplı bir birleşme süreci olmuştur. 1929 itibarıyla (bankalar hariç) en büyük 200 anonim şirketin varlıkları neredeyse iki katına çıkmıştı ki bu, yıllık yüzde 5’ten fazla artış demek oluyordu (oysa geri kalan şirketler için aynı artış yüzde 2 idi).

İleride 1930’lu, 60’lı, 80’li ve 90’lı yıllardaki birleşmelerde ve yutmalarda olacağı gibi, her birleşme dalgası hem nicel hem de nitel değişiklikler taşır. Nicel değişiklikler, kapsama giren varlıkların değerini ve birleşmelerin sayısını, nitel değişiklikler de (aynı sektörün firmaları arasındaki) *yatay* birleşmeleri, (bir sektördeki firmayla başka sektördeki satıcı veyahut alıcı firma arasındaki) *dikey* birleşmeleri ve (farklı sektörlerin firmaları arasındaki) *çoklu* birleşmeleri anlatır.

1980’lerle birlikte, hatta 1990’larda daha fazla olmak üzere, bunların hepsi sanayileşmiş memleketler *dahilinde* meydana geliyordu. Aynı zamanda, bu ülkelerin içindeki ve hem de *aralarındaki* birleşmeler, finansı sanayiyle, ticaretle, medyayla ... her şeyle eşleştiriyordu.

Şimdi 1945 sonrasına biraz daha dikkatli bakalım.

Dev lokması

1920’li yıllardaki birleşme ve yutmaların bir sonucu da, büyük işletmelerle ilgili eleştirilerdi. En büyük 200 şirketle ilgili *The Modern*

Corporation and Private Property (*Modern Şirket ve Özel Mülk*, 1932)[21] adlı çalışma, bu külliyatın dönüm noktasıydı. 1930'ların sonunda (New Deal ile birlikte) böyle kaygılar sonucunda çeşitli sektörlere ilişkin düzinelerce çalışmayı iş edinen, TNEC (*Temporary National Economic Committee-Millî İktisat Geçici Komitesi*), ortaya çıktı.[22] Söz konusu çalışmalar, ciddi ölçüde ampirik veri içermek yanında, savaş sonrasında neoklasik yaklaşımın boğucu cenderesini gevşetmeye çalışan Birleşik Devletler'deki hükümet ve akademi çevresinden iktisatçıların ihtiyaçlarına cevap veriyordu. O bulgulara ait bazı örneklere bakalım.

İşin esası ...

- 1948 ile 54 arasında madencilikte ve imalat sanayisinde 1'773 birleşme oldu. Birleşmelerin çoğu bir büyük firmayla diğeri arasındaydı. Süreç giderek hız kazandı: 1954'teki birleşmeler 1949'dakilerin üç katıydı.[23]
- 1972'de Birleşik Devletler'de 672 bin civarında işletme vardı. Varlıkları 100 milyon doları aşanlar tüm işletmelerin binde 1'ini oluşturuyor ve toplam varlıkların yüzde 52.4'ünü, yüzde 7'si yüzde 90'ını tutuyordu. Buna karşılık işletmelerin yüzde 59.1'i tüm varlıkların sadece yüzde 1.9'unun sahibiydi.[24]
- Fortune dergisi yıllık "İlk 500 Sanayi Firması" listesini yayınlamaya 1955 yılında başladı. Derginin editörleri, 1995'te kırkıncı yılını kutlayan "İlk 500"ün hasılatının, ABD 1994 GSMH'sinin yüzde 63'üne eşit olduğunu açıklıyorlardı. Bu, Japonya'nın ve Almanya'nın GSMH'lerinden epey büyüktür.[25]

Birleşmelerin (şimdiye kadar) en gösterişlisi 1960'larda gerçekleşti. Bu arada yeni bir durum ortaya çıkıyordu: Çokuluslu şirket (ÇUŞ, *MNC- MultiNational Corporation*). Bu, günümüzün uluslar-üstü

şirketinin (UÜŞ, *TNC-TransNational Corporation*) atasıydı. ÇUŞ ile UÜŞ arasındaki benzerlikler pek çoktur, ancak Bölüm 5'te de görüleceği üzere, farkların önemi daha büyüktür –öyle ki ÇUŞlar (kabaca) 1960-75 arasında kendi ülkelerinin en güçlü şirketleriyken, UÜŞler 1990'larla birlikte "dünyayı yönetir" hale gelmişlerdir.

Teknoloji, ÇUŞ ya da UÜŞ olsun, dev şirketlerin doğuşundaki kilit faktörlerden biridir kuşkusuz. Ne var ki kapitalist süreçte ne teknoloji ne de başka bir "unsur", tek başına belirleyicidir. ÇUŞlar ve UÜŞler açısından kritik unsur, tamamıyla entegre olan dünya ekonomisinin, tarihin akışı içinde ivme kazanan evrimidir.

"Uluslararası" şirketler, özellikle de kendi ülkeleri dışındaki doğal kaynakları sömürenler, daima olagelmiştir. Daha 1920'lerde, birden fazla ülkede imalat yapan örnekler vardı – yani, sanki, General Motors Almanya'daki Opel'i ve Britanya'da Vauxhall'u ele geçirmiş (ancak ürünü sadece imal ettiği ülkede satıyormuş) diye, düşünülebilir. ÇUŞ ile birlikte böyle şirketler daha yaygınlaşırken faaliyetleri de daha bir çeşitlendi. 1960'larda ÇUŞ olgusunu fark edip incelemeye başlayanlardan ilki Stephen Hymer'dır:

Çokuluslu şirket olgusu, ilk örneğiyle Amerikandır. Müjdecisi de ABD *ulusal şirketi*dir ki 19. yüzyılın sonunda, Amerikan kapitalizmi kıta çapında çok-kentli bir imalat ve pazarlama stratejisi geliştirirken doğmuştur ... Ülke çapındaki firmalar ulusal pazar terimleriyle düşünürken, çokuluslu firmalar dünyayı yaşam alanları olarak görüp, imalatı ve pazarlamayı küresel ölçekte planlarlar ... bu da küresel planlamayı mümkün kılan havacılık ve elektronik alanındaki devrimlerle yakından ilintilidir.[26]

ABD (1957'de temeli atılan) "Avrupa Ortak Pazarı"na yönelik kısmi (ancak önemli) baskısına devam ederken, 1958 ile 1965 arasında üç binden fazla Amerikan şirketi ya Avrupa Ortak Pazarı'nda (gümrükten muaf) yan şirketler kurmuştu ya da bölgedeki mevcut firmalar üzerinde denetim sağlamıştı.[27] 1972 itibarıyla 4 bin ile 5 bin arasında ABD ÇUŞ'unun 23 binden fazla yan kuruluşu vardı ve bunların 157'si ABD'nin yurtdışı yatırımlarındaki toplam varlıkların yüzde 75'ini tutuyordu.[28] ABD ÇUŞ'larının ayak izlerinden, Avrupa'nın ve

Japonya'nın devleri gidiyordu; 1970'lerin ortasında başta gelen her ulusal ekonomi, hem öbürlerinde hem de haliyle eskiden egemen olduğu küçük ülkelerde çok sayıda kuruluşu, kontrol ediyordu. Bu küçük ülkeler sonradan siyaseten bağımsız olmuşlarsa da, iktisaden bağımlılıkları daima artmıştır.

Söz konusu süper şirketlerin ülkelerinin ekonomisinde ve dünyanın büyük kısmında söz sahibi olmaları ölçüsünde, Soğuk Savaş'la, Küresel Ekonomi 2'yle ve ülke iç siyasetle bağıntılı sebepler gereğince, Devlet, geçmiştekinden farklı ve daha büyük bir anlam taşıyordu.

SÜPER DEVLETLER

Kapitalizmin başından itibaren, "en kapitalist" ve laissez-faire toplumlar olan Büyük Britanya ve Birleşik Devletler de dahil, Devletin kilit rolüne Bölüm 1'de değinmiştik. Ancak, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren Devletin rolü, hem nicel hem de nitel olarak– (tabii, ülkeden ülkeye ciddi farklılıklar göstererek) gerek harcamalarının ve topladığı vergilerin GSMH'deki yüzdesiyle, gerekse gördüğü fonsiyonlar itibarıyla –değişti.

Değişmeyen şey ise, Devletin rolüyle ilgili can alıcı nokta, Marx'ın Devletin "tutarsızlıkları" olarak değerlendirebileceği şeydir. Marksist gelenekte yazan ABD'li iktisatçı James O'Connor, çağdaş Devletin iki asli fonksiyonu üzerine derin bir analiz sunduğu The Fiscal Crisis of The State (Devlette Mali Krizi, 1973) adlı eserinde, iki fonksiyonun etkileşiminin yeni bir kapitalist kriz biçimi yaratmaya hizmet ettiğini ortaya koyarken, iktisadi ve siyasi gerginlikleri bir arada ele almıştır. Aşağıda ana hatlarını verdiğimiz bu analiz, geçtiğimiz çeyrek asırda Birleşik Devletler'deki çarpıcı siyasi değişmeleri tetikleyenin, 1970'lerdeki "stagflasyon" olduğunu tam olarak resmetmektedir.[29]

O'Connor'a göre, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren, kapitalist devlet, iki türden harcamayı artırarak kapitalizmi geliştirmiştir: Biri, kârlı sermaye birikimini sağlama bağlayan "sosyal sermaye" ile ilgilidir; diğeri de kapitalizmin meşruiyetini[30] sağlayan "sosyal masraflar" ile. Bu büyük boyutlu harcamalar –Birleşik Devletler'de GSMH'nin yüzde

30’u, Almanya’da yüzde 50’sidir– oransal olarak yüksek ve hep karşı çıkılan vergilerle finanse edilmiştir (bütün yükü de daima, özellikle Birleşik Devletler’de, en alt yüzde 80’lik gelir grubunca üstlenilmiştir).

Bu yüzden, aslında temel işlevi iktisadi teşvik ve sosyal istikrar sağlamak olan Devletin etkinlikleri, toplumsal krizlerle gelen gerilimlerin hem kaynağı hem de yatıştırıcısı olur –ve zaman içinde ortaya çıkan genel aşırı üretim kapasitesinin kontrolünü sağlayamaz.

İkincisiyle ilgili olarak, Devletin hem “sosyal sermaye hem de sosyal masraflar” için yaptığı devasa harcamalara rağmen, 1970’lere kadar Birleşik Devletler’de enflasyonun belirtisi bile olmadığını belirtmekte yarar vardır. Hatta tersine, 1948 ile 1961 arasında dört kez resesyon olmuştur –hem de Hindiçin savaşı ve Kennedy ve Johnson dönemlerindeki sosyal masraflar nedeniyle büyüyen bütçeye rağmen. Üstüne üstlük, 1970’lerin başındaki fiyat artışları tutunmaya başladığında, işsizlik artışı ve kârların düşüşü de cabasıydı.

Devletin işleyişi kârlarda, parasal gelirlerde (“ele geçende”) ve Birleşik Devletler’de “orta sınıf” (yani aslında ne zengin ne de yoksul) denilenlerin “sosyal ücret”lerinde (emekli maaşları, sağlık sigortaları vs) göz alıcı bir artışa destek vermişti. Örgütlü emeğin 1940’ların sonundan 1970’lerin başına kadar süren gücünden gelen bu durum, “şirket –yani Soğuk Savaş– liberalizmi”ni (yani “savaş-refahı devleti”ni) kurmanın elemanlarından biriydi. Avrupa’da ise aynı şey (daha cömertçe), beterin beteri (yani, sosyalizm) mukadder olmasın diye, sosyal demokrat partilerin gücüyle sağlanmıştı.

Sanayi ülkelerinde çoğunluğun alım gücünün ve tüketimciliğin ciddi ölçüde yükselmesi bundan kaynaklanıyordu. Bu da birikimi teşvik etmek yanında Devlet harcamalarını finanse edecek olan vergi tabanını genişletiyordu.

Eskiye göre hiç olmadığı kadar paydaşı olsa da, sermayenin gücü hâlâ egemendi. Bundan dolayı 1960’ların başından itibaren, özellikle Birleşik Devletler’de, şirketlerin ve en üst gelir diliminin vergileri görece düşerken[31] “orta sınıf”ınki yükselmiştir –sadece gelirleri arttığı için değil, göreli olarak da böyledir. Aynı zamanda, artan vergilerle birlikte hanehalkı borçları, tüketimci bireycilik ve halkın yoksul olarak

tasnif edilen beşinci tabakasını yatıştırmaya dönük sosyal masraflar da artmıştır.[32]

Söz konusu değişimler –sivil toplum hareketlerine karşı ırkçı, Vietnam savaşı karşıtı harekete karşı milliyetçi gerginliklerle birlikte, –"orta sınıf" seçmenin Kennedy/Johnson liberalizmine verdikleri genel desteğin kararlı bir şekilde, daha Carter zamanında (1967-80) yeterince güçlü olan ve Reagan döneminde iyice olgunlaşan politikalara, yani örtülü ırkçılığa, yoksul karşıtlığına, şovenizme ve işveren yanlısı politikalara kaymasını kolaylaştırmıştır.

Kapitalizmin laissez-faire ideolojisinin dönüşü, "orta sınıf"ın akılötesi desteğiyle yahut bereketiyle birlikte, 1. Tekelci Kapitalizmin (sonra 2'ncinin de) kurumsal gerçeklikleri içinde gelmiştir –yani, sürekli büyüyen bir Devlet, yukarıdakilere bolluk, aşağıdakilere ve ortadakilere vergi yükü ve gerçek gelir kaybı, seçmen tabanı olarak önemi olmayanlara acı. 1980'lerle birlikte geri gelen bir şey de 1960'ların aşırı yoksulluk düzeyiydi. Medya ise, işporta fikirler yaymak konusunda, işporta mallar pazarlamaktaki kadar ustalaşmıştı.

Bu dönüşümlerin siyasi temeli, O'Connor'ın Fiscal Crisis'inde öngörülen temel karşıtlıklarla yeterince gösterilmiştir. Nitekim o temel karşıtlıkları, 1970'lerdeki iktisadi kriz besleyecekti. Krize sonra döneceğiz ama önce medyanın büyüyen gücüyle birlikte tüketimciliğin yükselişini incelememiz gerekiyor.

HAYDİ HEP BERABER: BORÇ ALIP, ALIŞVERİŞE!

Tüketimciliğin hem yararlı hem de zararlı sonuçları olmuştur. 1970'lere girerken yararlarının zararlarına üstün geldiği söylenebilir, ama o da pek öyle kesin değildir. Bununla birlikte, tüketimciliğin zararlarının yararlarını ezdiği kesindir: Bunlar, gitgide büyüyerek yaygınlaşan (pek çoğu tahrip edici) her türden atık ve beraberinde gelen ciddi çevresel ve sosyo-politik maliyetlerdir.

Bu bölümde, çağdaş tüketim zihniyetinin ilk yıllarıyla birlikte, 1950'lerden 1970'lere uzanan dönemde, ona eşlik eden borç ve reklam

konularını ele alacağız. Ancak önce bazı noktaları açıklığa kavuşturmamız gerekiyor.

Tüketim ve tüketimcilik, aynı sürecin iki formu olarak, yemek ve tıkınmak gibi, görülebilir: Yaşamak için düzenli olarak yemek şarttır, ancak düzenli olarak tıkınmak başa dert açar; öte yandan, yeme içgüdüsel ve zaruri iken, tıkınma alışkanlığı bireysel açıdan bir patolojiyi işaret eder. İşte tüketimcilik de, benzer şekilde, toplumsal bir patolojidir.

Tarih boyunca insanların büyük kısmı temel ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştr. Günümüzde, bu ihtiyaçların hepsi karşılanabilir. Ne var ki makul herhangi bir standarda göre –Franklin Delano Roosevelt'in (FDR) bunalım sırasındaki meşhur sözleriyle "halkın üçte birinin kötü barındığı, kötü beslendiği ve gereğince giyinemediği" Birleşik Devletler'de olduğu gibi– dünyanın en az yarısı, günümüzde kötü durumdadır. Tüketimcilik, ABD'de veya başka bir yerde bu türden problemleri hafifletmiş değildir. Aksine, yan etkileri itibarıyla zengin ülkelerdeki yoksulların durumunu kötüleştirirken, dünyadaki yoksulları daha da beter ettiğini göstermek bile mümkündür. Sürekli ve küresel ölçekte bir "büyük satış" olmadan bunların hiçbiri meydana gelmezdi.

Bilinç sektörü[33]

Daha önce gördüğümüz gibi, reklam sektörü daha II. Dünya Savaşı'ndan önce önemli bir oyuncu olmuştu. Burada irdelediğimiz yıllarda –özellikle de TV'nin olgunlaşmasına bağlı olarak– reklamın rolü ve medya, hem nicel hem de nitel yönden dönüşüm geçirmiştir.

Birleşik Devletler'deki insanlar uzunca bir süredir –Paul Baran'ın zamanında söylediği gibi– "ne lazım değilse istesinler, ne lazımsa istemesinler" diye dizayn edilmiş ardı arkası kesilmeyen bir reklamcılığın hedefidir. Ancak reklamcılık, dolayısıyla tüketimci zihniyet de, 1950'lerle birlikte dev bir hamle yaptı.

Reklamın işi bilgi vermek olmadığı gibi, tüketimciliğin de tüketimle ilgisi azdır. Tüketim, insanın gıda, giyim, konut ve var oluşundan doğan

çeşitli zevkleri ile ilgili ihtiyaçlarını yahut isteklerini karşılamaya yönelik satın almayı anlatır.[34]

Reklamcılığın –ki baş rolde televizyonun gücü (veya kusuru) vardır– “zihinlerin yönetimi” olmadan tüketimcilik var olamaz. Kapitalizmin içimizdeki çıfıtı ortaya döktüğünü, daha önce de değindiğimiz gibi Veblen görmüştü; Baran da aynı noktaya parmak bastı, reklamın gücündeki özü yakaladı:

Anlaşılması önemli olan nokta, reklamcılığın ve reklam için hamiliği yapılan kitlesel medya programlarının, gerçek anlamda bir değer *yaratmak* yahut tutum *üretmek* yerine, *mevcut* hâkim tutumları yansıtıp *sömürdükleridir*. Böyle yaparak bu tutumları pekiştirip yaygınlaştırdığı kesindir, ama bunların kaynağı olduğu söylenemez ... Reklam kampanyaları, insanların tutumlarını *değiştirmeye* değil, güdüleme araştırması ve benzer prosedürler aracılığıyla, *mevcut* tutumlarla bağlantı kurmaya bakar ... mevki düşkünlüğü, özenti; sosyal, ırkçı ve cinsiyetçi ayrımcılık; ben-merkezcilik ve başkalarına ilgisizlik; kıskançlık, oburluk, gözü doymazlık ve yükselmek uğruna acımasızlık – bunların hiçbiri reklamcılığın *icadı* olmamakla beraber, kullandığı ve cazip bulduğu tutumlardır.[35]

Sonuca hem harcıalem hem de ustaca yollardan varılmıştır. Harcıalemlik, her türden reklamın her yanı bürümesinde; ustalık da, normalde bastırılmış haldeki irrasyonel harcama tutumlarını uyarmadaki beceridedir –1960’larda, komedyen Mort Sahn’ın fiyakalı otomobillerle ilgili “özlü tespitlerin” ardına eklediği şu soruda olduğu gibi: “Cinsel tatminin başka bir yolu var mı?”

Peki, dolgun gelirle bile, bunların bedelini ödemenin borca batmaktan başka bir yolu var mı? En yüksek (yüzde 10-15 dilimindeki) gelirlerle borçlanmadan sonsuza kadar satın almak mümkün olmasına rağmen, geri kalanlar, gitgide daha fazla borç ehli olmaya mahkûmdu. Bu da daha fazla çalışmak anlamına geliyordu (hatta bir aileden 2-3 kişinin ücretli olmasını sıradanlaştırarak). Borcun, halkın üçte biri için “Amerikan tarzı yaşam”ın başlıca parçası olması 1920’lerle başlamıştır. 1970’lerin sonunda hemen herkes “o durumdaydı”: Ziller, 1979’da hanehalkı borçları kişisel gelirin yüzde 66.8’ine çıktığında çalmaya

başlamıştı; 1998 itibarıyla yüzde 98 olan bu gösterge, yüzyılı yüzde 102 ile kapattı.[36]

Toplumsal bir hastalık olarak tüketimcilik

Bu ifade abartılı gibidir, ama tüketimciliğin getirdiği toplumsal dönüşümlerle ilgili eğilimlere bakıldığında, hiç öyle değildir. Reklamdan fazla olmamakla birlikte, bizzat tüketimcilik, istenilmeyen toplumsal değişmelere yol açmış; halihazırda meydana gelen değişimleri kolaylaştırmış veya yokuşa sürmüştür. Burada çok kısa olarak bunlardan sadece ikisi üzerinde duracağız.

Aile ve siyaset

Modern toplumun çekirdek aileyi öncekilere kıyasla daha fazla yıprattığı kuşkusuzdur. Aslında belki de çekirdek aile hiçbir durumda dünyadaki en iyi seçenek değildir. Öyle olsun veya olmasın, Batı toplumu olarak bizler, düzgün bir ailenin iyi bir yaşamın vazgeçilmez unsuru olduğunu düşünürüz. Bütün bu borçlar ve harcamalar, ayrıca bunların nedenleri ve nereden geldikleri, (Birleşik Devletler'de ve en azından eğilim olarak başka yerlerde) toplumun rahatça üçte ikisi için, diğer kötü yan etkilere ek olarak, ailenin "geçim düzeyini" düşürmemek, hatta asıl, uçuruma düşmemek uğruna, hem babanın hem de annenin (ve bazen büyük çocukların da) para kazanmaya mecbur kalması anlamına gelmektedir.

Babanın ve annenin çalışırken çocukların kendi başlarına kalması, aileye hürmet söylemi ile bir hayli ters düşüyor.[37] Diyelim, yetişkinlerin tümü durumdan hoşnut, hatta evin bütün tüketim faaliyeti de akıllıca yapılıyor, da, çocuklara kim bakacak peki? Bakım evleri! Gücü yeten için tabii. Ya gücü olmayanlar (ki çoğunluk onlar)? İşte onun için de, televizyon var. Bunun ne anlama geldiğini, kısmen, sonraki bölümde inceleyeceğiz.

Siyaset açısından, tüketimcilik bireyciliği besler; bu bireycilik ruhsal zenginlik anlamında değil, fakat bencillik anlamındadır ve bir anda açgözlülüğe dönüşebilir. Modern dünyanın *bencil* bireyciliği, gitgide

çoğalan irili ufaklı toplumsal sorunların çözümü için özen, anlayış *ve* ortaklaşa çabanın gerektiği bir zamanda *aydın* bireycilikle çatışıyor. Ancak, Michael Ignatieff uyarmıştı:

dünyayı insani kılanın sadakat olduğu, kafamıza çakılmalıdır. Gereğini yapmadığımız bir şeyi bilmeyiz, aza sahip olmadan yeterini, yoksun kalmadan ihtiyacımızı bilmeyiz ... Yoksunluk sanatını tahsil etmek trajediyi engelleyemez.[38]

Tüketimcilik bağımlısı bir dünya, siyasetin –daima ve her yerde yozlaşarak– her seferinde batağa biraz daha saplandığı, büyüyen bir kayıtsızlık ve ikiyüzlülük ile damgalı bir dünyadır. Şu ya da bu şekilde siyasetçilerin çoğu daima "satılmaya hazır" olmuştur. Büyük (ve de paralı) işletmeler, nüfuzlu medya ve tüketimciliğin büyüsünün birleşimi, politikacıyı bir mal haline sokmaktadır. Kaybedilecek bir cennet hiç olmamıştı, ama bu gidişle cehennemi boylamak işten bile değil.

Yukarıdaki cümleler, içinde bulunduğumuz durumdan tüketimciliğin *sorumlu* olduğu anlamına gelmez; fakat, bizler tüketimci oldukça karşımızdaki sorunların daima daha derinleşeceği, çözülme ihtimalinin daha azalacağı anlamına gelir. Sonraki bölümde ele alacağız.

Şimdi 1970'lerdeki ertelenmiş ve özel karakteristiklerini "Tekelci Kapitalizm 1"den alan iktisadi krize dönüyoruz. Dünyayı bu krizden *çıkaran* gelişmeler, "Tekelci Kapitalizm 2" ve "Küresel Ekonomi 3" olarak Bölüm 5'te yer alıyor.

STAGFLASYON: İKİ BAŞLI CANAVAR

1960'lar bilinen en uzun ömürlü ulusal ve küresel genişlemelere tanık olmuştur (1991 sonrasına kadar). Birkaç sayfa önce ABD'deki büyümenin çeşitli başarılarıyla ilgili olarak Richard Du Boff'dan yaptığımız alıntının orada yer almayan son cümlesini buraya ekliyoruz: "Bu eğer cennet veya ona yakın bir şey idiyse, yakında yitip gidecekti." Neden?

Veblen'in sıkça tekrarladığı kavramlardan biri, veri herhangi bir sosyal (veya o kapsamda, bireysel) sürecin, "kendi meziyetlerinin arızası" olarak görülebileceğidir. Aynı fikir, kapitalizmin "çelişkileri"ne

atıfta bulunurken, Marx tarafından da ifade edilmiştir. 1970'lerdeki stagflasyon, aşağıdaki özette sergilenmeye çalışılan bu kavramların çok açık bir örneğidir.

Keynesçi açıdan, bu büyük genişlemeyi firma, tüketici ve devlet (askerî yahut diğer) harcamaları çığının beslediği düşünülebilir. Onu da, aynı kesimlerden alınan bir borç dağı besler. Öyleyse bu durgunluk nereden çıkmıştı? Asıl daha ilginci –çünkü daha önce vaki değildi–, yıllardır her yeri sarmış, kullanılmayan aşırı kapasitelerin ve yüksek işsizliğin yanıbaşındaki enflasyon nereden çıkmıştı? "Stagflasyon" nereden çıkmıştı?[39]

1970'lerdeki daralmayı açıklamak zor değildir: Kapitalist süreçte, normali budur. Her kapitalist genişleme, aşırı üretim kapasitelerinin (yani, üretim olanaklarını optimumda kullanarak kârlı bir şekilde satamama halinin) ortaya çıkması ve yaygınlaşması nedeniyle, zorunlu olarak sona erer.

Bununla birlikte böylesine yavaşlamanın (yüksek işsizliğin, kârlardaki duraklamanın veya gerilemenin) kalıcı bir enflasyonla birlikte geleceğini ne Keynes, ne Marx, ne de Veblen tahmin etmişti. Kimse tekelci kapitalizmin bu sarmal karakteristiğini ön görmemiş, görememişti. Aslında olgunun temeli, özü icabı enflasyonist nitelikteki askerî harcamalar desteğinde genişleyen bir dünya ekonomisi içinde, süper şirketlerin ve örgütlü emeğin, fiyatları ve ücretleri (ve sosyal yardımları) birlikte yükseltebiliyor olmalarıdır. Genişlemenin sonu gelmeyecek, diye bakılıyordu –üstelik, ulusal ve küresel atıl kapasitelerin çok yaygın olduğu ve giderek de büyüdüğü bilinmesine rağmen durum böyleydi. Tıpkı 1920'lerin sonundaki gibi, bir kez daha "konjonktürün hizaya getirildiği" kanısı egemendi (bugün de öyledir).

Tüketici fiyatlarındaki yıllık artış 1960-64 arasında yüzde 1.2, 1965-69 arasında yüzde 3.4 idi. 1970'lerin ilk beş yılında ortalama artış yüzde 6.1 iken, ikinci beş yılında yüzde 8.1 olmuştu.[40] Resmî işsizlik oranları 1960'ların son beş yılında ortalama yüzde 4.6, 1970'lerin son döneminde de yüzde 6.9 idi. En düşük yüzde 80'lik dilim için ortalama reel ücretler, 1973'ten sonra sürekli bir şekilde düşmüş (ancak kararlılık kazanmamış ve 1990'ların sonuna kadar süren çok yavaş bir artışa

geçmiştir); kişi başına harcanabilir gelir 1950'lerden 1960'lara kadar yüzde 2.3 yıllık ortalamayla yükselmişken, 1973-87 arasında 1.4'e gerilemiştir.[41] Aynı yıllarda, uzun süredir fazla veren dış ticaret, (1971'de) açığa dönmüştür. Kısmen bundan, kısmen de yüksek denizaşırı yatırımlardan ve hacimli ve büyüyen yurtdışı askerî harcamalar yüzünden, dolar kaçağı altın kaçağı halini almıştır. Bunun sonucunda Başkan Nixon "altın penceresini" kapatmış ve Birleşik Devletler kesin bir şekilde altın standardını terk etmiştir. Yine 1971'de, daha sonra 1973'te, Nixon, (ihracatı artırmak ve ithalatı kısmak için) doları devalüe etti ve 1971'de başlamış olan enflasyona yönelik ücret ve fiyat kontrollerini devreye soktu.

1970'lerdeki fiyat enflasyonu, bir ölçüde, büyük çaplı mahsul yetersizliğine ve piyasa darlıklarına bağlanırken, en büyük ağırlık OPEC'in (*Organization of Petroleum Exporting Countries-Petrol İhraç eden Ülkeler Örgütü*) 1973'te ve 1979'da sebep olduğu "petrol şokları"na verilir. Petrol fiyatındaki artışlar anlaşılır artışlardı; ne var ki OPEC'in kararlarının *iktisadi* (yani, Ortadoğu'nun siyasi çelişkileriyle ilgisiz) nitelikte olduğunu bilmek gerekir. OPEC, *ithalatını* etkileyen fiyat enflasyonuna tepki veriyordu.

Özetle, güzel günlerin sonu gelmişti, türlü çeşitli sorun kapıdaydı. Bu sorunların içinde örgütlü emeğin –1970'lerin ortasında başlayan ve hâlâ devam eden, Du Boff'un (kitabının 7. bölümündeki) tabiriyle, "şirketlerin karşı saldırısı" ile ufak ufak kırpılan veya çiğnenen ücretleri ve sosyal yardımları da vardı.

Yeni dünya düzenine doğru

Oldukça farklı türden bir başka önemli gelişme, en büyük şirketlerin ve finans sektörünün yararına, işçilerin büyük kısmının da zararına işliyordu. Ülkelerde şirket kârları ve reel yatırımlar uzun dönemli bir düşüşe girince, (ABD bankalarının başı çektiği) firmalar, uluslararası arenadaki çabalarını arttırdılar. 1970'ler bitip 1980'ler başlarken, bir yandan şirketlerin çok ulusluluktan uluslar-üstülüğe terfisinin, bir yandan da finans alanının hem ülkelerde hem de ülkeler arasında artan hâkimiyetinin dayatacağı yeni bir küresel ekonomi şekilleniyordu.

1960’ların sonunda kesin bir şekilde açığa çıkmış olan durgunlaşmanın sonuçlarından biri –iletişim ve ulaştırma teknolojilerinin sürekli yenilenmesi kapsamında– bu temel değişimler sürecini kolaylaştırıyordu: ülke ekonomilerinin aşırı üretim kapasiteleri ve düşen kârlar, finans çevrelerinin elinde bir sermaye fazlası bulunduğu anlamına geliyordu.

Bu durum, hükümetler üzerinde, “gelişmekte olan ülkelere” verdikleri hibe şeklinde devlet yardımlarını ve düşük faizli kredileri kesmeleri için toplu bir harekete yol açtı. Bu da bankerlere özel krediler “açmak” için (sıklıkla da yoz hükümetlerin ve Soğuk Savaş bağlantılarının yardımıyla) yeni bir fırsat yarattı –elde sözleşme, dünyanın her yerine uçmaya başladılar. Özel krediler, bedelsiz olmaları bir yana, sübvanse edilmiyorlardı; aslında 1970’lerle birlikte evrensel olmaya başlayan şey, (enflasyona bağlı olarak yukarı doğru) “değişken” faizli ve büyük hacimli, genellikle dolarla ödenecek kredilerdi. Bu sürece giren yoksul ekonomilerin neredeyse hepsi, aynı zamanda petrol ithalatçısıydı (onun da fiyatı o sırada artmaya başlamıştı). Bu da ilgili ülkelerin, derin ve yaygın iktisadi ve beraberinde getirdiği siyasi krizlere saplanmalarını kaçınılmaz kılacaktı. Sonraki bölümde görüleceği gibi, 1970’lerdeki stagflasyon kriziyle baş edildi, fakat, bu, geçmişte olduğu gibi, –en müthişi “piyasanın zaferi” olan– kendi “meziyetlerini ve arızalarını” üreten değişimler sayesinde gerçekleşti. Fakat söz konusu zafer, Adam Smith’in övdüğü değil, dev şirketlerin ve spekülatörlerin egemen olduğu “piyasa”ya aittir. 20. yüzyılın sonu, “*rantiye* kesimin ötenazisi”ni değil, fakat kazanan taraf olduğunu gördü. Aynı süreçte iktisadi yaşantı ve söz dağarı, “personel kısıntısı, taşeronluk ve türev” gibi terimlerin ve olguların işgaline uğradı. Sonraki bölümde, bu gelişmelere tanık olan egemen görüşten iktisatçıların iyice teslim olduklarını göreceğiz –tabii, bazı “radikaller” ve kendilerini “meslekten” iktisadın parçası addeden iktisatçılardan gelen önemli ve olumlu katkılar müstesna.

İKTİSAT BİLİMİ TAHTEREVALLİDE

Yüzyılın başlarında işe yarar birkaç katkı olmuştur. İçlerinde en yararlı olanlar da, ilginçtir, Veblen'in iki öğrencisine, (egemen görüşün *hakiki* üyelerinden John Bates Clark'ın oğlu) J.M. Clark'a ve Wesley Clair Mitchell'e aitti. Clark'ın *Studies in the Economics of Overhead Costs* (*İşletme Maliyetleri İktisadı hakkında İncelemeler,* 1923) adlı hâlâ geçerli çalışması, adının ima ettiğinden daha büyük öneme sahiptir. Mitchell'ın başlıca katkıları *Business Cycles* (*Konjonktür Devreleri*, 1913) adlı çalışmasındadır. Ayrıca *National Bureau of Economic Research*'ün (*Ulusal İktisadi Araştırma Merkezi*'nin) ortaya çıkmasında ciddi rol oynamıştır. Veblen'in çalışmalarının önayak olduğu "kurumsal iktisadın" başlıca isimlerinden biri olarak değerlendirilir.

Clark, *Studies* ile iki temel meseleyi halletmeye çalışmıştır: Biri, (mikro) piyasa kuramını büyük işletmenin ve modern teknolojinin varlığına ve işleyişine uyarlamak, diğeri de mikro ve makro kuramları gerçekçi bir temelde birleştirmek. Öncü çalışmasında başardığı iş özlüdür. Bir diğer özlü nokta da, iktisat mesleğinin görmezden geldiği unsurları el almasıdır –ve bütün bunları daha da ilginç kılan şey, babasının neoklasik iktisadın titanlarından biri olmasıdır.[42]

1930'larla birlikte büyük firmalar devreye girmiştir –Birleşik Devletler'de önce Berle ve Means, ardından TNEC tarafından. O yıllarda, önde gelen sanayi ülkelerinde Keyneçi kuram ve politikalara rağbet eden politika yapıcıları ve iktisatçılar azınlıktayken, savaştan sonra, (sınırlı olmakla birlikte) Birleşik Devletler'de bile, çoğunluk olmuşlardır. 1930'ların son döneminde görece zayıf kalan bu itki, 1940'ların sonunda çok kuvvetlidir. Denilebilir ki 1950'lerle birlikte (en azından en büyük üniversitelerde) iktisatçıların bilinçli bir şekilde neoklasik kuramın ve politikanın hâkimiyetini kırma arayışı yükselmiş ve, bir süreliğine de olsa, ciddi ölçüde etkili olmuştur. İşte "Post-Keynesçilik" diye anılan "okul", buradan türemiştir.

Post-Keynesçi iktisat

Önce ismin kaynağına bakalım: Keynes'in kendi, bunalımı anlama ve üstesinden gelme çabası içinde, bütünle, yani "makro" ekonomiyle ilgilenmişti. Ama post-Keynesçiler kuramın *bütün* elemanlarıyla,

haliyle makro yanında “mikro, bölüşüm ve dış ticaret kuramı” ile de ilgilendiler. Özetle post-Keynesçiler, daha önce koyduğumuz, neyin iktisat olması gerektiği sorusuna yanıt verecek bütünlüklü bir kuram geliştirme arayışındaydılar: “Ekonomi hakkında bilmemiz gereken nedir, bu ekonomiyi insanların, toplumun ve doğanın gereklerince hizmete koşmak için ne yapmamız gerekir?”

En faal yandaşlarından biri, post-Keynesçiliği şöyle tanımlıyor:

Üyeleri, iktisat içindeki öne çıkan ana damara aykırı gelenekleri – Amerikan kurumsalcılarını, kıta Avrupası Marksistlerini, hatta Keynes’in en yakın çalışma arkadaşlarını da– temsil eder. Verdikleri ürünler, hep birlikte değerlendirildiğinde, sosyal pratiğe uzaklığı nedeniyle aklı başında bir iktisadi politikanın önündeki temel engel olan, iktisat kuramının hâkim Ortodoks çizgisine, potansiyel olarak kucaklayıcı ve tutarlı bir alternatif sunar.[43]

Post-Keynesçilerin başlıca ilgilerinden biri, dev kuruluşların (ve güçlü birliklerinin) kendi pazarları üzerinde hâkim olmalarından ziyade, hâkimiyet yeteneklerinin derecesi üstünedir. 1930’larda yapılan çalışmalar (TNEC’inki de dahil), analiz için anlamlı bir ampirik zemin atma konusunda yardımcı olmuştu. Söz konusu analiz 1940’ların sonu itibarıyla oluşma sürecine girerek oligopol üstüne yoğunlaşmıştı.[44] Oligopol terimi, belli bir sektördeki az sayıda firmanın, aralarında açık (veya gizli) anlaşmalarla bir yandan fiyat rekabetinden sakınıp, bir yandan da kendi pazarlarını “yönetmesini” sağlayan bir yapıyı anlatır. Bu türden yapıların, bırakın baskın nitelikte olmaları, varlıklarının bile farz edilmesi, neoklasik iktisadın teoremleriyle asla bağdaşmaz.

Neoklasik iktisat, “şirketlerin karşı saldırısı” ve diğer gelişmelerle bir kez daha revaç bulurken, post-Keynesçiliğin hayat dolu ve yararlı niteliği üniversitelerden etkili bir şekilde koparılmıştır. Gerçi öğrenciler ve hocalar arasında, yahut siyasi dünyada ciddi ağırlığa sahip olacak ölçüde büyümediyse de, bu oluşumun çalışmaları durmadı, devam ediyor. Güçlenmesi, yeni bir kriz doğarsa mümkün. Bu çalışmaların hipotezleri olarak sayılabilecek noktalar, Stephen Rousseas’in eksiksiz çalışmasında yer aldığı gibi, özetlenmeye değer:

... Amerikan post-Keynesçi iktisadının temel taşlarıdır: 1) ölçülebilir riskten farklı olarak, belirsizliğin yaygınlığı; 2) üretim ve diğer iktisadi olaylar arasındaki zamanın tersinmez karakteri; 3) vadeli sözleşmelerle ilgili olarak, para arzının üretim maliyetinin sıfır olduğu bir itibari para ekonomisinin varlığı; 4) tek tek ürün fiyatlarının, *planlı* aşırı kapasiteyle işleyen oligopolcü sektörde temel birim maliyetlere bindirilen {mark-up} ile belirlendiği; 5) arz-talep çözümlemesinin işgücü piyasalarıyla ilişkisizliği ve genel fiyat düzeyinin toplu pazarlıkla dışsal olarak belirlenen nominal ücret haddine kritik bağımlılığı; 6) para arzının içsel mahiyeti; 7) kapitalizmin özsel istikrarsızlığı.[45]

Radikal ekonomi politik

Aynı dönemde radikal görüşten gelen yegâne uyarıcı çalışma, bu bölümdeki (ve benim diğer çalışmalarımdaki) analizin dayandığı Baran ve Sweezy'nin *Tekelci Sermaye* adlı eseridir. Onların katkılarıyla ilgili olarak, değinilmeye değer birkaç noktayı ilave edelim.

Bu yazarlar, II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, İngiliz dilinin en etkili Marksist iktisatçılarıydı. Marx tarzı çözümlemenin uzunca zamandır duyduğu güncelleştirme (veya daha uygunsa, yenileme) ihtiyacını karşılamak üzere, analizin odağını dönemsel olarak 1950'lere, coğrafi olarak da Birleşik Devletler'e çevirdiler. Buna uygun olarak doğrudan doğruya "Marx temelli" ekonomi politiğin tanımını da genişlettiler –ki hepsi kitabın başlığında görülür: *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order* [*Tekelci Sermaye: Amerikan Ekonomik ve Sosyal Düzeni üzerine bir Deneme]*

Bu yazarların sosyal düzen çözümlemesi, kapitalist süreci inşa eden "toplumsal oluşum"un çeşitli unsurlarına daha bir derinlemesine girmek konusunda pek çok çalışmaya ön ayak olmuştur. Bunların ilk ve en etkili olanları arasında James O'Connor'ın (bu bölümde alıntısına yer verdiğimiz) çalışması, Harry Magdoff'un *The Age of Imperialism*'i (*Emperyalizm Çağı*, 1969), Harry Braverman'ın *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*'si (*Tekelci Sermaye ve Emek: 20 Yüzyılda İşgcünün Gözden Düşmesi*, 1974), Herbert Schiller'in *Mass Communications and American Empire*'ı

(*Kitle İletişimi ve Amerikan İmparatorluğu*, 1971) ile *The Mind Managers'ı* (*Zihin Okuyanlar*, 1974) da dahil medya hakkındaki muhtelif incelemeleri, yine başka eserler yanında, Richard C.Edwards, Michael Reich ve Thomas E. Weisskopf tarafından çok geniş bir metin topluluğu olarak bir araya getirilen *The Capitalist System*'i (*Kapitalist Sistem*, 1986) sayılabilir.[46]

Britanya'da epeyce önce, hâlâ devam eden bir "Yeni Sol" doğmuştu.[47] Yer etmesini de iktisat tarihçisi R.H. Tawney'nin (1880-1962) *The Acquisitive Society* (*Mülkiyet Düşkünü Toplum*, 1920) ve *Religion and the Rise of Capitalism*'den (*Kapitalizmin Doğuşu ve Din*, 1926) başlayarak tüm çalışmalarına ve 1962'de ölümüne kadar süren İşçi Eğitim Birliği'ndeki (Workers Education Association) uzun hocalığına borçluydu.

Tawney Marksist değildi, anti-kapitalistti, fakat Britanya'daki Yeni Sol hareket ve yayın organı olan *New Left Journal*, Perry Anderson, Ralph Miliband ve Eric Hobsbawm ve diğerlerinden gelen ciddi katkılarla Marx temelli "yenilenme"nin canlı bir kaynağı olagelmiştir.

Avrupa Marx tarzı düşüncesindeki en önemli ve uzun soluklu gelişme –benim fikrimce– esas olarak Antonio Gramsci'nin katkısıydı. Çalışmaları –en çok da *Hapishaneden Mektuplar* ve *Yeni Prens*– sadece 1960'larda tercüme edilip yayınlandığı Avrupa, Britanya ve Kuzey Amerika'da tanınmıştı.[48]

Gramsci'nin zamanımızla doğrudan ilgili düşünceleri bu bölümden sonra tartışılacağı için, burada şu kadarını söylemek yeterlidir: Belki de kendi döneminin Marksistleri arasında tek o, demokratik sosyalist bir toplum adına iktidara gelebilecek ve iktidarda kalabilecek bir siyasi hareketin, Marx'ın ekonomi politiğinin ve Lenin'in siyasetinin ötesine geçmesi gereği konusunda ısrarcı olmuştu.

Eskiye dönüş

1970'lerdeki kriz, pekâlâ sol ağırlıklı politikaların güçlenmesine yol açabilecekken, tam tersi oldu. Britanya'da Margaret Thatcher ile başlayan muhafazakâr politikalar hızla güç kazandı ve daha da güçlü bir şekilde, Birleşik Devletler'de Ronald Reagan tarafından arka çıkıldı.

Sağ siyasete muhafazakâr mantığı veren de Milton Friedman ile onun akademik ve siyasi takipçilerinin doktrinleriydi.

Daha 1980'lerin başına gelindiğinde, iktisat bölümlerindeki ve devlet kurumlarındaki zengin çeşitlilik, yerini –medyanın içerik ve biçim diyetindeki değişimin büyük desteğiyle– muhafazakâr egemenliğine bırakmıştı. Zaten bu durumun, (özellikle Birleşik Devletler'de, fakat sadece orada değil) akademik ve politik çevrelerdeki her türden farklı görüşün otuz yıllık Soğuk Savaş ve onun MacCarthy'ci varyasyonlarıyla yavaş yavaş etkisizleştirilmesi amacına da zararı yoktu.[49]

Ulema ve bürokrasinin güçlerinin birleşmesiyle, *laissez-faire* sevdalıları, hükümetin içte yahut dışta iktisadi nüfuzuna şevkle karşı çıkıyorlardı –tabii, hem içte ve hem de dışta, gerek askerî harcamalara gerekse işverene destek niteliğinde olanlar hariç.

Friedman, ismini 1950'lerde duyurmuş, 1960'larda ününü pekiştirmişti –yüceltildiği kadar alay konusu da olarak. Öz itibarıyla Alfred Marshal ve Avusturyalı sağcı Ludwig von Mises ile *harmanlanmış* bir Adam Smith güncelleştirmesi olan kitabı, *Capitalism and Freedom* (*Kapitalizm ve Özgürlük*, 1962), ilk çıktığında bir hayli gırgıra alınmıştı. Kitap, 1980'ler başladığında çoktan işini görmeye koyulmuştu. Hazır bir özeti 1979'da E.K. Hunt'a aittir:

Milton Friedman şunların *kaldırılmasını* savunuyor: 1) Şirketlere konulan vergiler; 2) artan oranlı gelir vergisi; 3) halka açık eğitim; 4) sosyal güvenlik; 5) gıda ve ilaçta hijyene ilişkin devlet düzenlemeleri; 6) doktorluk ve dişçilik lisansları; 7) posta tekeli; 8) işsizlik ve afetzede ödenekleri; 9) asgari ücret yasası; 10) tefeci faizlerine konulan tavan; 11) devletin mülkiyet hakları, sözleşme hukuku ve millî savunma dışındaki her türlü müdahalesini ve eroin satışını engelleyen yasalar.[50] (italik bana ait)

Bu program Birleşik Devletler'de (belki ölçüsü daha az olmak üzere başka yerlerde de –bugüne kadar) eroin satışının yasallaşması dışında –ki tek mantıklı kalemdir– kısmen veya tamamen benimsenmiştir.

1920'lerin politikalarına bu dönüş yaşanırken, iktisat da paralelinde gidiyordu. 1980'ler başladığında iktisatçılar pekâlâ, "Biz hep iyi

neoklasikleriz (yeniden)” diyebilirlerdi. Öyle olmayanlar, ki pek çoktular, ek işlere sürgün ediliyorlardı (yeniden).[51]

5

Yeni Dünya Düzeni: Küreselleşme ve Finansallaşma; İktisatta Gerileme, 1975-2000

GİRİŞ VE GEÇMİŞE BAKIŞ

1970'lerdeki sıkıntıların kökleri, yukarıda incelediğimiz yirmi yılın ötesine de uzanır; bunlar, kapitalizmin dayanıklılığı yanında yayılma, sömürü ve sınıf egemenliği ile ilgili gereklerinden kaynaklanır. Bu gerekler, sermaye güçlerinin toplumu sırf kendi hayal ettikleri yöne götürme çabalarından doğan devrevi büyüme ve kriz dönemleriyle karşılanmıştır.

İncelememizin başında baktığımız dönem, toprağın ve emeğin meta olmaya başlamasıyla ilk dev adımların atıldığı dönemdi. Bugün, fiyatı olmayan hiçbir şeyin ve hiç kimsenin kalamayacağı ciddi bir tehlikenin kıyısındayız: *Her şey Satılık*, yakın zamanda çıkan bir kitapta yazıyor bu.[1]

Kapitalizmin dönemsel iktisadi krizlerinin kökü, uzak ya da yakın geçmişte veya gelecekte olsun, kapitalist sürecin kendisidir: 1) Kural olarak anarşik işleyen bir sistemdir; 2) doymak bilmez bir kâr ve güç iştahının beslediği bu işleyiş, kaçınılmaz bir şekilde, yaygın aşırı üretim kapasitesi dönemlerine girer. Öyle bir sistem ki zaman içindeki akışı, tıpkı denizde bodoslama giderken dümen suyunda anafor yaratan bir gemininki gibidir –fakat, gerçek bir gemiden farklı olarak kapitalizm, 1930'daki gibi, kendi fırtınalarını ve tsunamilerini de yaratır.

1930 bunalımını I. Dünya Savaşı'na yol açan toplumsal ve iktisadi krizin başlangıcı olarak görmek gerekir. Bu kriz ancak II. Dünya Savaşı ile "çözülebilmiştir". Görmüş olduğumuz gibi, savaştan sonra ayakta kalıp, yeni ve işlevsel bir kapitalizme giden adımları atabilecek tek –ve gelmiş geçmiş en başarılı– ülke Birleşik Devletler'di.

Bununla birlikte, savaşın ardından kapitalizmi yeniden hayata döndüren ve güçlendiren iktisadi, toplumsal, siyasi ve askerî çok sayıda ve çeşitli değişim 1970'lerle birlikte fonksiyonunu yitirmişti; yeni sistemin meziyetlerinde arızalar vardı: 1) Başka türlüsü mümkün değil gibi duran iktisadi genişleme sürecinde, dev şirketler ve örgütlü işgücü, fiyatları piyasa mantığına aykırı bir şekilde yükseltmişlerdi; 2) başlıca ekonomilerde Devlet, verimsizliğin hükmü altındaydı ve iş dünyasıyla yoz ilişkiler içindeydi; 3) kârlardaki ve gelirlerdeki artışı yaratan ve sonu gelmeyecek gibi duran genişleme, küresel boyutta birbirinin kopyası olan aşırı üretim kapasiteleriyle birlikte iktisadi büyümeyi yavaşlatmıştı; 4) ister istemez artan ve umulmadık düzeylere çıkan borçlar, dümen suyunda iktisadi kırılganlığı getirmişti; 5) ekonomi 1960'ların sonunda yavaşlamış ve 1970'lerde durmuştu, ama fiyatlar ve vergiler artmaya devam etmişti; 6) vergi artışları, bir yandan yükselen işsizlikle beraber toplumsal gerginliklere yol açmış ve tam da kentsel bozulma ve yoksulluğun giderek şiddetlendiği bir dönemde, toplumsal harcamaların kısılmasına dönük politikalara zemin hazırlamış, öte yandan da; 7) bütün bunlarla ortaya çıkan tüketimciliğin yarattığı ve daima DAHA! DAHA! diyen insanların süregiden stagflasyonla iyice yıkılmasına da engel olamamıştı.

Tekelci Kapitalizm 1'in bu kirli tersine evrimini, Du Boff şöyle tespit ediyor:

Amerikan kapitalizminin 1970'lerde girdiği çıkmazı şunlar tanımlıyordu: Şirket kârları üzerindeki baskılara karşın, enerji ve gıda fiyatlarının artışı ve yıllık ücret ve sosyal yardım artışı beklentilerinin ivme kazandırdığı enflasyonla sertleşen kısıtlamalar; girişim özgürlüğünü tehdit anlamında sıklaşan devlet müdahalesi; tüketim malları piyasalarında giderek artan ithal ürün girişi; ayrıca, tüm dünyada savaş sonrasında sosyalist ve komünist sola karşı bir dizi girişimin en

uzunu, en masraflısı ve en başarısızı olan, 1975 yılında Vietnam'da uğradığı ve uluslararası hegemonyasının zayıfladığını simgeleyen, askerî yenilgi.[2]

Böylece 1970'lerin sonuna gelirken, krizi atlatmak şart olduğu için, bir kez daha kapitalizmin kurallarını değiştirmek şart olmuştu. Tabii, bunu yürütecek bir kurul yoktu, ama onun yerine, kapitalizmi yeni (ve yine geçici) evresine taşıyan, lüzumu halinde etkili bir şekilde devreye sokulacak bir olanaklar ve ihtiyaçlar paketi vardı.

TEKELCİ KAPİTALİZM II

Destekçileri için de, karşıtları için de, Tekelci Kapitalizm 1, kapitalizmin "hakiki tabiatı"ndan ciddi sapmalar gösteriyordu. İçte ve dışta genişleme ve sömürü devam ediyorduysa da, oligarşik yönetim daha bir kıvamındaydı. "Daha" olması, "tamamen" olduğu anlamına gelmez; kaldı ki birtakım kilit kararlar sadece sermayenin değildi, veya iş dünyasının ya da hükümetin de değildi.

Bu durum, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin en üst diliminde en açık bir şekilde böyledir. Büyük çoğunluğun yaşantısında daha önce hayal bile edilemeyecek reel gelir düzeylerine ulaşılmış, çalışma koşullarında benzer gelişmeler olmuştu: Kapitalizm az çok sosyal demokrasiye yaklaşmıştı. Gerçi hepsinin askerî harcamalardan ve zayıf ülkelerdeki vahşi savaşlardan kaynaklandığı vurgulanmıştır, ama yine de Marx'ın teşhis edeceği bir kapitalizm değildi.

Bu açıdan, izleyen yirmi yılla ilgili çarpıcı nokta, Marx'ın kapitalizm olarak teşhis edebileceği bir "öze dönüş"tür –haliyle, öyle eften püften şeylerle değil, çağın teknolojisinin ve işletme biçimlerinin dönüştürdüğü bellibaşlı eğilimleri ile belirlenir.

Diğer bir deyişle, kapitalizmin –Adam Smith adımlarıyla– bugünkü muzafferane ilerleyişi her zamankinden daha kapitalist eğilimleri, içte ve dışta daima daha çok genişleme talebi ve imkânı bulan bir kapitalizm formunu, önde gelen ülkelerde yükselmiş bir sömürüye ve diğer ülkelerde ilk Sanayi Devrimi'ndekine benzer çalışma koşullarına dönüşü, ve bir de sermayenin –hem Devlet hem de insanlar üzerinde–

daha sıkı hâkimiyetini sergiler. Yani, “çağın egemen düşüncesi” Marx’ın dönemine kıyasla çok daha fazla “egemen sınıfın düşüncesidir”.

Söz konusu genelleştirmeler detaylarıyla ele alındıkça, Tekelci Kapitalizm 1’i Tekelci Kapitalizm 2’ye dönüştüren birkaç ana unsurun değişimlerinin incelemesi de, daha hassas olacaktır. Her ikisi de benzer formlar olmakla birlikte, önemli farklılıklar gösterirler: 1) 1950’lerdekileri nispeten küçük bırakan bugünün dev şirketlerinin çoğunluğu UÜŞ’dir (Uluslarüstü Şirket-Trans National Corporation); 2) Devlet hâlâ “amir” olmakla birlikte, hizmetleri itibarıyla toplumsal refahın değil, dev UÜŞ’lerin ve finans dünyasının emrine amadedir; 3) dünya ekonomisi çok daha ciddi ölçüde entegre, bozguncu ve eskisine göre finans dünyasına daha tabi ve Soğuk Savaş’a daha az bağımlıdır; 4) tüketimcilik tüm dünyada daha yaygın, daha derin ve (başka pek çok şey gibi) çok tehlikeli bir şekilde borç birikimine dayalıdır; 5) daha önce “tekelci kapitalizmin motor yağı” olarak belirttiğimiz dünya medyasının aldığı biçimler, ulaştığı güç, 1960’lardakini önemsiz kılmıştır. Ayrıca, iktisadın statükoya kul köle olma konusunda eriştiği yükseklik (veya derinlik) de, halihazır durumunun tartışıldığı sonuç kısmında ortaya çıkacaktır.

Önceki bölümde olduğu gibi, yine Birleşik Devletler üzerinde daha fazla duracağız. Çünkü, birkaç istisna dışında, başlıca tüm toplumsal ve iktisadi değişmelerde başı çekmiştir. Ancak, yukarıda sayılan boyutların incelenme sırasının bozulup iç içe geçmesine ve her birinin görece öneminin değişmesine değinilecektir. Bunun sebebi, Tekelci Kapitalizm 2’nin, selefinden çok farklı ve daha “entegre” bir yaratık olmasıdır: 1970’lerdeki krizden çıkmak için, kapitalizm buna mecburdu.

DEVLER GEZEGENİ ARŞINLIYOR

Günümüzde kapitalizm, iki sürecin etkileşiminin hükmü altında: Biri, iktisadi gücün özellikle uluslarüstü devler merkezli yoğunlaşmasındaki çarpıcı artış, diğeri de küreselleşme, ki o ölçüde çarpıcıdır ve 1970’lerdekinin çok ötesine geçmiştir. Bu iki sürecin, devlerin

dinamizmini ve hızını etkilemesinin şartı, kuşkusuz, tüm dünyada hükümetlerin verdikleri izinler ve teşviklerdi. Durumu özetleyen aşağıdaki metin, bu olağanüstü değişimlerin önemli öğelerini deşifre etmek açısından yardımcı olacaktır:

Küreselleşme hem bir *eğilim* hem de bir *ideolojidir*. Nesnel bir eğilim olarak küreselleşme, ticaretin, finansal piyasaların ve üretim sistemlerinin ülke sınırlarının ötesinde derinleşmesini ve güçlenmesini anlatır. Bu eğilimi bir adım öteye taşırsak, karşımıza, büyük çaplı kurumsal değişimlerle birlikte, ticaret, finans ve üretim devrelerinin bütünleşerek güçlenmesi çıkar. Bu açıdan, küreselleşme, giderek artan ölçüde, piyasalarda ve kurumlarda yakınsama, iktisadi krizlerin ülke sınırları ötesine hızla sirayet etmesi gibi anormal değişimler açısından homojenleşme anlamına gelmektedir.

Öte yandan, ideoloji olarak küreselleşme, hem birleşmeye giden bu eğilimlerin *kaçınılmazlığı* ve *arzu edilirliği*, hem de eğilimden doğan anormal değişimlerin varlığını *inkâr* anlamına gelmektedir.[3]

Bu gelişmelerde baş rolü, dünyanın en iri şirketleri oynamıştı. Dolayısıyla tartışmamızı giderek büyüyen devleşme sürecinden başlatacağız. Bu da bizi zorunlu olarak, ülkesel ve küresel ekonomilerin finansallaşmasının kademeli büyümesi konusunu tartışmaya götürecektir. Yukarıda değinilen ideolojik boyut meselesini, çağdaş iktisat hakkındaki sonuç değerlendirmemizde ele alacağız.

20. yüzyılla birlikte, dev firmaların hâkimiyeti altında bir ekonomik evre doğdu –metalurji ve petrol alanlarında art arda gelen birleşme/yutma (M&As) dalgalarıyla. Birleşik Devletler'de 1960'larda kopan bu fırtına, o kadarla kalacak *gibi duruyordu*:

Birleşme faaliyetleri, 1950'lerden başlayıp, atak artışlar kaydederek geldiği 1967-70 aralığında çılgın bir tempoya ulaştı, öyle ki varlıkları 10 milyon doları aşan her beş imalat ve madencilik şirketinden biri yutuluyordu.[4]

Ama asıl güzeli –veya çirkini– daha gelmemişti. Birleşme ve yutma sürecine yönelik baskılar –kârları yükseltme veya "yıkıcı rekabet"ten sakınma aracı olmak açısından– hem olumlu hem de olumsuzdur. Süreç, sık olmamakla birlikte, bu iki grup baskının sonucudur; ama ikisini de

şiddetlendiren, küreselleşme olmuştur. Öyle ya da böyle, bu konsolidasyon konusunda birtakım gerekçeler daima hazırdı.

İşte, o "birtakım gerekçeler" 1970'lerden sonra öne çıktı, ama genellikle ilgili durumlar dışında ömürlü olmadılar. Bunlar, olayın bellibaşlı –CEO'lar, "şirket yağmacıları", sigortacılar, avukatlar vb– aktörlerine sağladığı parasal (veya ego tatminine yönelik) getirilerle ilgiliydi.[5]

Oysa söz konusu motiflerin tümü, 1901 yılında U.S. Steel'i doğuran milyar dolarlık ilk anlaşmayı yapan J.P. Morgan ile Andrew Carnegie'nin şahsında da gözlenir. Ancak onlar o dönemde tektiler. Oysa zamanımızda aynı yoldan gitmek sıradanlaşmıştır –haliyle bazı farklılıklar söz konusudur, aşağıda değineceğiz.

1970'lerdeki stagflasyonun 1980'lerde Reagan'ın işveren-dostu politikalarıyla birleşmesi, M&A sürecinde yirmi yıllık rekorlar dönemini başlatırken, yepyeni bir şeye yol açıyordu: "Düşmanını ele geçirme", "kaldıraçlı satın alma" ve ekonominin artan ölçüde finansallaşması.[6] Ayrıca, 1970'lerin sonları, petrol şirketlerinin başı çektiği, yeni, ulusal sınırları aşan bir birleşme sürecine tanıktı:

1978 sonrası birleşmeler, dikey (Du Pont-Conoco gibi [kimya ve petrol]) ve yatay (Chevron-Texas gibi) birleşmelerin bir harmanı (USX-Marathon [çelik ve petrol]) şeklindeydi. 1980'lerdeki küresel değişmenin piyasa yapılarındaki değişimle ilgili bir diğer belirtisi, ilk kez ABD'deki birleşmeler sürecine giren önemli yabancı iştiraklerdi (British Petroleum-Standart Oil, Unilever-Cheseborough). Birleşik Devletler'deki dış yatırımlarda önde olan İngiliz firmalarının, sadece 1987'de satın aldıkları 140 Amerikan girişiminin değeri 19 milyar dolardı.[7]

"Kaldıraçlı satın almalar" 1983'te başladı; izleyen beş yıl içinde bu türden 700'ü aşkın birleşmenin değeri 200 milyon dolardı. Böyle anlaşmalar büyük finansal kuruluşlarca daima teşvik edilmişlerdir ve bugün de edilirler. Finans sektöründe yer alan sigorta şirketleri, yatırım bankaları vb kuruluşlar da en başından aralarında birleşmeler yapmışlardır (bugün de devam ediyorlar).

Zemini 1990’larda atılan bu süreçte, birleşmeler, değerleri, kökenleri ve türleri itibarıyla yepyeni bir düzeye gelmiştir. 1990’la 1998’in verilerinin mukayesesi ve 1999’a ait bazı örnekler aşağıdadır.[8]

Toreadorların dansı

- 1990 yılında ABD’nin en büyük 500 sanayi şirketi, sayıca tüm sanayi şirketlerinin yüzde birinin dörtte birinden daha azdı (bütün sanayi işletmeleri alındığında bu pay iyice küçülür). Bu ilk 500, sanayideki satışların ve sanayi kârlarının yaklaşık dörtte üçünün sahibiydi. Satışlar 2.3 trilyon dolar, (vergi sonrası) net gelirleri de 93.3 milyar idi.
- En üst 100, ilk 500’ün toplam varlıklarının ve kârlarının yüzde 71’ine sahipti.
- İlk 500’ün satışlarının yüzde 57’si, varlıklarının yüzde 63’ü ve kârlarının da %52’si en üst 50’ye ait iken, aynı 50’nin ilk 100 içindeki bu payları, sırasıyla 81, 83 ve 73 idi.
- Ayrıca devlerin devleri de vardı. Bunlar, ilk 10’u oluşturan General Motors, EXXON, Ford, IBM, Mobil, GE, Phillip Morris, Du Pont ve Chevron idi. Sadece bu dilim ilk 500’e ait satışların yüzde 30’unu, varlıkların yüzde 36’sını ve kârların da yüzde 28’ini paylaşıyordu. Dünyanın gelmiş geçmiş en büyük şirketi olan GM’in kötü geçen 1990 yılında satışları 126 milyar dolardı (zararı da 2 milyar dolardı).

Reagan’lı yıllarla birlikte başlayıp 1990’ların ortasında şahlanan büyük değişiklikleri işaret etmesi açısından, “Fortune 500” listesindeki ABD sanayi devleri, 1998 itibarıyla “*Global* 500 –ünyanın En Büyük Şirketleri” adını almıştı. Şimdi de bununla ilgili bazı verilere bakalım (yukarıdakilerden bir parça daha farklı düzenlenmiştir).

Dünyanın bütün UÜŞ’leri, birleşin![9]

Daha önce değinildiği gibi, birleşmeler ve beraberinde gelen boyut büyümesi, savunma yanında saldırı amaçlarına da hizmet eder –bu, 500 küresel devin *Fortune* dergisinin sunumuyla örneklenen 1998 performansında görülebilir:

Dünyanın en büyük şirketlerinin pek çoğu için 1998, unutulası bir yıldı. Piyasalar –Asya’dan başlayarak, Rusya’ya, oradan da Latin Amerika’ya– birbiri peşi sıra iktisadi halsizliğin pençesine düşerken, Global 500’deki şirketler hasılatlarında yüzde 0.1 gibi belli belirsiz bir artış için yırtınıyorlardı. Kârların seyri daha da kötüydü: Yüzde 2.6 gerilemişti ki böylesi en son 1992’deydi. Üçüncü sıradaki Ford’un tek sefere mahsus kazancı hariç, kârlar şaşırtıcı bir şekilde yüzde 6.1’e kadar düşüyordu.

1998 yılındaki 12’500 adet birleşme ve ele geçirme (M&A), 1.6 trilyon dolarlık değeriyle yeni bir rekordu. En çok etkilenen iki sektör olan finansal hizmetler ve telekomünikasyon üzerindeki kısıtlamalar, GATT’ın halefi olan WTO’nun (*World Trade Organization-Dünya Ticaret Örgütü*) himayesinde kaldırılmıştır. Sonuç itibarıyla, *Fortune*, “Küresel 500’ün çehresi ciddi ölçüde değişti” diyordu.

O yıl, DaimlerChrysler’in birleştiği (40 milyar dolar), (zamanında sigorta şirketi olan) Of Travelers’ın (70 milyar dolara) Citibank’i almasıyla Citigroup’un ortaya çıktığı yıldı (Citigroup daha önce Salomon Smith Barney’yi satın alarak Wall Street’le doğrudan bağ kurmuştu). Petrol sanayisinde Amoco ve BP’nin uluslararası evliliği başlıyor, EXXON ile Mobil birleşmesinin ayak sesleri duyuluyordu (ikisi de, 1911’de dağılmasına kadar Standard Oil’in bünyesindeydi).

Fortune, “fiyatlama gücünün sınırlı olduğu bir dünyada, devler için az sayıdaki birkaç büyüme yolundan birinin rakipleri satın almak” olması nedeniyle, bu birleşmelerin sadece başlangıç olduğunu ekliyordu. Aşağıda 1998’le ilgili bir özetten sonra, 1999’un çok daha çarpıcı birleşmelerinden birkaçına değineceğiz:

- Küresel 500’ün gelirleri, 11.5 trilyon dolar; kârları 440 milyar dolar; varlıkları 39 trilyon dolar; çalışan sayısı 40 milyon.

- İlk 10'un ortalama geliri 122 milyar dolardı (Birinci GM'inki 161 milyar). İlk 10'dakiler de GM, DaimlerChrysler, Ford, Wal-Mart Stores, Mitsui, Itochu, Mitsubishi, EXXON, GE ve Toyota idi. (EXXON'la Mobil tamamlanınca ikinci oluyorlar.)
- İlginç bir noktadır, "sadece" 58 milyar dolar (GM'in üçte biri) gelirle (27. sırada olan) Philip Morris 5.4 milyar dolar (GM'in hemen hemen iki katı) kâr elde etmiştir. Yine, (57. sıradaki) Royal Phillips Electronics'in gelirleri 38 milyar dolar, kârı da 6.6 milyar dolardı (Ford'un hemen ardında).
- 500'ün en dipteki 50'sinin ortalama gelirleri 9.5 milyar dolardı –fındık fıstık değilse de, toplam gelirleri ilk 10'un gelirlerinin yüzde 10'undan azdı.
- Küresel 500'den 191'i ABD şirketiydi; UÜŞ'lerin yaklaşık üçte birinin sicilleri Birleşik Devletler'deydi.

Bu metin yazılırken 1999 henüz bitmemiştir. Ancak, seçtiğimiz bazı birleşmeler, yaklaşmakta olan hakkında bir fikir verecektir. Şimdi, medya-telekomünikasyon ve petrol dünyasındaki planlanan birleşmelere değineceğiz.[10]

Medya-telekomünikasyon

1998'de Bell Atlantic ile GTE birleşti (71 milyar dolar); Ocak 1999'da Vodafone ile AirTouch (66 milyar dolar); Eylül'de Bell/GTE ile Vodafone/AirTouch (ABD-BK) pazarı paylaşmada uzlaştılar; Kasım'da Vodafone, Mannesman'ı (Almanya) ele geçirmeye girişir (151 milyarla yeni rekor olur):

- 1998'de AT&T ile Telecommunications Inc. birleşmişti (70 milyar dolar); onlar da 1999 Nisan'ında MediaOne ile birleştiler (63 milyar dolar).
- Haziran 1999'da Owest Communications ile US West birleşti (49 milyar dolar).

- Eylül’de de Viacom ve CBS (37 milyar dolar) birleşti. İkisi şu anda radyo, TV, film, kitap, video, kablolu, lunapark vb’yi temsil ediyor.

Petrol

- EXXON ile Mobil’in 1999 sonunda anlaşmayı bağlamaları bekleniyor (86 milyar dolar).
- BP ve ARCO (BK-ABD) Nisan 1999’da birleşeceklerini açıkladılar (34 milyar dolar).
- Total Fina ile Elf Aquitane (ikisi de Fransız) Eylül’de birleşiyor (49 milyar dolar).

“Yeni ekonomi” - Kim yer, kim bakar?

Enflasyonun düştüğü ya da bittiği, işsizliğin azalıp yeni işlerin çıktığı, üretimin sürekli arttığı yeni bir çağı, ciddi bir resesyonun olmayacağı (hiç mi?) bir geleceği müjdeleyen politikacılar ve borsacılar kervanına iktisatçılar da katıldı. Böyle görüşler, peşinden işten çıkarma detaylarını içeren uluslararası veya ulusal birleşme duyurularına eşlik eder. Bunlara ilave olarak, birleşmeden beklenen verimliliğin, artan dış rekabet gücünün ve “asıl faydanın uzun dönemde geleceği” şeklindeki beklentilerin altı çizilir.

Bu türden, Birleşik Devletler’de 1920’lerde ileri sürülenlerle neredeyse aynı nitelikteki önermelerin tatsız birikimini bir yana bırakıp, bugünün manik nitelikteki birleşme sürecine bakacağız. Ama önce hızlı bir şekilde, geçmişine ve sonuçlarına göz atalım.

Wall Street

Başta Birleşik Devletler’dekilerin geldiği, dünyanın önde gelen mali piyasalarında, giderek büyüyen dev köpüğü fark etmeyen pek az kişi vardır. 1990’lı yıllarda başlıca (Dow Jones vb gibi) borsa endeksleri bütün rekorları kırıyordu kırmasına, ancak iki olgu vardı ve bir türlü dinmiyordu: İlki, hisse senedinin değeriyle, o senedin temsil ettiği şirketin performansı arasındaki dipsiz kuyuyu gösteren fiyat-kazanç

oranlarının (F/K) tüm rekorları kırmış olmasıdır. Bu oranın tüm senetler için 1871-1996 arası 125 yıllık ortalaması 14'e 1 iken, son durumda 30'a 1 olmaya yüz tutmuştur. NASDAQ ("teknoloji") –patlama evresinin patlatıcısı– kâğıtlarında 1999'un sonunda bu oran 200'e 1 civarında, yani, 1980'deki ortalamanın on katı idi.[11] İkinci olgu, endeksi yükselten "öncüler" dışındaki tüm hisse senetlerinin yarısından fazlasının son döneme gelirken düşmüş olmasıydı –çoğu aile gerçek gelir kaybıyla karşı karşıyayken, "ortalama aile geliri"nin yükselmesini mümkün kılan aritmetik olguyla aynı türdendir.

Ücretler ve iş süreleri

1990'lardaki "yeni ekonomi"nin büyümesinin nasıl sürdürüldüğüne ilişkin çeşitli açıklamalar getirilebilir. İçlerinde en temel olanını, "yeni sömürü" diye adlandırmak mümkündür. Ücretler, (Birleşik Devletler'de) hafifçe yüksek oldukları 1973'ten itibaren 1998'e kadar ya duraklamış ya da gerilemişti. Sendikaların yakın geçmişteki aşırı zayıflaması da işletmeleri sadece memnun eder. Bu zayıflığı en iyi, ABD'de bir işçinin münasip bir ücret artışı almadan 1989'a göre yılda 260 saat, yani 6 hafta daha fazla çalışması açıklar. 8 saatlik işgünü ve 40 saatlik iş haftası mazide kalmıştır.

Bunların hepsi kısmen birbirleriyle izah edilebilir. 1994'ü izleyen beş yılda, Birleşik Devletler'deki yeni işlerin yüzde 39'u yurtdışı doğumlu işçilerce –turist veya öğrenci vizesiyle veya *kaçak* olarak– kurulmuştu. Daha yüksek işsizlik oranlarından geldikleri (veya direnecek güçleri olmadığı) için, ücretleri ve sosyal yardımları düşüren çarkı yağlamışlardır. Buna bir de, refah kaybına uğrayan kadınların ve yarım zamanlı işlerden tam zamanlı işlere geçen çok sayıda kadının, iş artışı verilerindeki büyük payının da eklenmesi gerekir. Kaldı ki kadınlar sömürü karşısında daha savunmasızdır.[12]

Aslında, verimlilikler (kârlardaki büyümeye rağmen) genelde beklendiği ölçüde *değildi*. Bununla birlikte, ortalama bir CEO'nun gelirinde ve servetinde heybetli bir artış *vardı*. Öte yandan (Birleşik Devletler'deki) ortalama bir işçinin geliri 1970'lerle birlikte 25 yıldır süren düşüş seyrine girmiş, yoksulluk eşiği yükselmiş, zayıf ülkelerdeki

işçilerin genel maddi koşulları trajikleşmeye başlamıştı. Keynes'in "hepimiz ölmüş olacağız" dediği "uzun dönem" uç veriyor galiba.

Bütün bu süreçlerde başlıca kuvvet küreselleşme olmuştur. Konu ilerideki bir bölümde başlıbaşına ele alınacaktır. Şimdi, bu yeni devleşmenin çalışanlara etkilerini ele alacağız; daha doğrusu, devlerin sözlüklerine ekledikleri "personel kısıntısı {downsizing}" ile "taşeronluk {outsourcing}" ve bir de UÜŞ terimlerinin altında yatana bakacağız.

Sıska ve yoksul

Taşeronluk ve personel kısıntısı 1970'li yıllarda belirginleşmeye başlayan süreçlerdir. Bunların işgücü üzerindeki etkileri belirginleştikçe, itirazlar yükselmeye başladı. O itirazlarla birlikte yükselen başka bir şey de, şirketlerin, "serbest piyasa"nın herkese yararını metheden devlet bildirilerinden güç alan kurumsal reklamları ve "kanaat mühendisliği" idi.

Sendikaların itirazlarının özü, Birleşik Devletler'in 1977-87 arasındaki bazı gelir verilerinde ortaya çıkmaktadır. Önce, medyan değeri gösteren aile gelirinin başına gelene bakalım: Ücretler *parasal* olarak, 1977'de 16 bin dolar iken, yüzde 75 artışla, 10 yıl sonra 28 bin dolara çıkmıştır. Ne var ki yine aynı ailenin ödediği gelir vergisi yüzde 84 ve sosyal güvenlik bordro kesintisi de yüzde 116 artmıştır. Bu değerlere, aynı yılların fiyat enflasyonuyla bir arada bakılırsa, vergiden sonra bu ailenin elinde kalan ücret (1987 rakamlarıyla) 2 bin dolardan fazla *düşmüştür* –medyan ailede, tanımlandığı şekliyle, bir değil iki ücretli çalışan vardır.[13] Gerçek ücretlerdeki bu düşme eğilimi, büyümenin ve düşük istihdamın ortak etkisi sonucunda gelen hafif ücret artışlarının olduğu 1997'ye kadar devam etmiştir.

Ancak, çalışanların Birleşik Devletler'de ve başka yerlerde 1970'lerden bugüne kadar karşı karşıya oldukları şey, uğradıkları ücret (ve sosyal yardım) kayıpları yanında, işlerini yitirmelerine yol açan bir süreçtir ki dönüşü yok gibidir.[14]

UÜŞ'lerin taşeronlarla ve personel kısıntılarıyla ilerlediği yollar ve bunun sonucunda ileri ülkelerdeki işçilerin gerileyen yaşam düzeyleri,

William Greider[15] tarafından yerinde olarak “küresel işgücü arbitrajı” şeklinde adlandırılır. Bu kayıpların hem maddi hem de manevi boyutları vardır. Hasarın maddi boyutu, Bluestone ve Harrison tarafından gayet iyi özetlenir:

1970’lerde Amerikan iş dünyasının ülkede yapmadığı yatırımların doğrudan sonucu olarak 32 ile 38 *milyon* adet işin yattığı aşikârdır. Son on yılın [1972-82] 7 yıllık döneminde, kurulu bir büyük imalat işletmesinin kapanma ihtimali bile yüzde 30’un üstündeydi ... New England’daki ayakkabı ve konfeksiyon gibi sektörlerde, işletmelerin kapanması neticesinde, yapılan her yeni yatırımla yaratılan yeni bir iş olanağı karşılığında, bölgenin başka yerinde iki ile dört arasında iş ortadan kalkıyordu. ... New England uçak sanayisinde yaratılan her yeni iş için ortadan kalkan iş sayısı 3.6; metal işleme makineleri sanayisinde aynı oran 1.6 idi.

Dahası, sanayileşmenin çözülmesi, öyle sanıldığı gibi, “Frostbelt” {“Don Kuşağı”-ABD’nin kuzey ve kuzeydoğu eyaletleri} ile sınırlı değildi. 1970’lerde, kapanan (veya yöreyi terk eden) işletmeler sonucu kaybolan işlerin hemen hemen *yarısı*, Güney’in ve Batı’nın Sunbelt {“Güneş kuşağı”-batı ve güney} eyaletlerindeydi ... İş kayıplarının bazılarının sorumlusu banka iflaslarıydı, ancak, kapanan işyerlerinin çok büyük kısmının sahipleri yahut işletmecileri kârlı firmalardı.[16]

Bunlar meselenin maddi boyutuyla ilgilidir. Peki ama çalışanların durumu nedir? Başka iş bulabilmişler midir? Evet, genelde bulmuşlardır –maaşlarının yarısı kadar aylıkla erken emekliliğe zorlananlar hariç. Çalışmaya devam edenler de kendilerini “vasıfsız” olarak tanımlandıkları, ücreti daha düşük ve bambaşka bir alanda çalışırken bulurlar.

Bu ikinci durumdakiler için –haliyle, bu işçilerin sayıları çok daha fazladır– maddi ve manevi boyutlar bire iner. Vasıflı işçilerin kendilerini –mesela 45-55 yaşlarında– sendikasız bir işte, sosyal yardımsız, neredeyse itibarsız, geleceği karanlık bir halde bulmalarının; düşmeden ilerleyebilmek için tam zamanlı iki ücretliyle aile geçindirmelerinin ne anlama geldiğini hayal etmek zor değildir.

Daha önce de değinilen bu durumları Bluestone ve Harrison şöyle çiziyorlar:

sermaye –mali kaynak, tesis ve donanım formlarında– temel millî sanayilerde üretime dönük yatırımlardan ayrılıp verimsiz spekülasyona, birleşme ve satın almalara ve dış yatırıma yönelmiştir. Ardında bıraktığı da, kilit vurulmuş fabrikalar, terk edilmiş işlikler ve hayalet kentler topluluğudur. (1982, 6)

Ama kamuoyuna sunulan, bütün bunların kaçınılmaz, dış rekabet neticesinde ve uzun dönemde herkesin yararına olduğudur. Tam da bu noktada, ortalama çalışan nezdinde içinde bulduğu sıkıntıların nedeni, hükümetin beceriksizliğine, vergilerin yüksekliğine, beş para etmez yoksullara ve göçmenlere "dönüşür".

Bluestone ile Harrison, analizlerinde, nedenlerin başka yerde yattığını göstermek üzere çok daha fazlasını yaparlar. Aralarında en önemlisi, ABD firmalarındaki işlerin çarpık yapısıyla ilgili olanıdır –"çarpık" terimi, ABD işgücü içinde zamanını üretim faaliyetiyle değil, fakat üretim faaliyetine nezaret etmekle geçirenlerin olağanüstü oranını vurgular. Buradan bir diğer konuya geçebiliriz.

Şişko ve yoksul

Başlık, David M. Gordon'ın kitabının başlığıdır. Kitabın çok nadir ele alınan konusu Gordon'ın elinde vurucu ve bitirici olmuştur.[17] Gordon "çarpıklık" hakkındaki meselesini ortaya koyabilmek için, durgunlukla ve gerçek ücretlerdeki azalmayla ilgili diğer, yani "kurbanı suçlayan" açıklamaları, yani sözde "vasıf uyuşmazlığı" problemini ve küreselleşmenin diğer neticelerini küçültmeye bakmıştır. Esas olarak Birleşik Devletler üzerinde yoğunlaşır. Ancak, küreselleşme (ve "Amerikanlaşma") şiddetlendikçe, Birleşik Devletler'in gerçeği başka yerlerin de gerçeği olur. Gordon'ın asıl mesele olarak gördüğü şeye –yönetim şişmesi'ne– dönmeden önce, küresel sorunları ve vasıfları kısaca inceleyeceğiz.

Vasıfla ilgili sorunun, en basit şekliyle, teknolojik ilerlemenin süratinden türediği düşünülür. Modern sanayinin aradığı ve değer verdiği vasıflar, (özellikle) orta ve üstü yaştaki çalışanların

erişebileceğinin ötesindedir. Oysa işgücü piyasasına yönelik tüm sektörler ve tüm vasıf düzeyleri için yapılan hassas çalışmalar bu tezi desteklemiyor. Buradan giderek Gordon, imalat sanayisinde “makul düzeyde vasıf gerektiren işlerde ... istihdamın en yüksek hızla arttığı 1980’lerde, ücretlerin yerlerde süründüğünü ...” gösterir. Ayrıca, bilgisayar operatörlerinin ücretlerinde (1983’ten 93’e) yılda ortalama yüzde 0.3 artış varken, teknisyenlerinkinde yıllık yüzde 0.1 düşüş ve doktorlarda ve avukatlarda yüzde 3 artış olduğunu göstermiştir (age. 186-7).

Küreselleşme itibarıyla Birleşik Devletler’in iş ihracı (diğer zengin ülkeler arasında) ve yükselen aşırı mal ithalatı, ücretleri aşağıya itmiştir (veya artmasını engellemiştir). Bu baskının, ekonomide dış ticaretin önemli olduğu alanlarda en yüksek düzeyine çıkmış olması gerekir. Yine, tüm sektörler içinde ithalata en açık sektör olan imalat sanayisinin de ücret trendlerinden en fazla mağdur olması beklenir. Ancak öyle olmamıştır. 1979-94 yılları arasında Gordon’ın verdiği, üretimde ve gözetmenlik-dışı işlerde çalışanların gerçek kazançlarını gösteren rakamlar şöyledir (1994 dolar değeriyle): madencilikte yüzde -12.4; inşaatta yüzde -20.7; imalatta yüzde -10.1; ulaştırma ve kamu hizmetlerinde yüzde -15.2; toptan ticarette yüzde -5.8; perakende ticarette yüzde -17.4; finans, sigorta ve gayrimenkulde yüzde +12.1; ve hizmetlerde yüzde +2.9 (ibid., 191).

Listede en keskin fark, mali sektörle üretim sektörleri arasındadır. Bunları Gordon’ın “şişko ve yoksul”unun ardından ele alacağız. (“Şişko” ile yüksek bürokratik maliyetleri; “yoksul” ile “ücret üzerindeki baskı” yahut Gordon’ın “sopa stratejisi” dediği şey kastediliyor.)

Ücret baskısıyla bürokratik yük arasındaki bağ iki taraflı çalışır. Bir yanda, durağan veya azalan ücretler yüzünden, düz işçiler {frontline employees} üzerinde yoğun bir idari gözetim gereği vardır. Öyle ya, işin kaymağından pay almayan, iş garantisi olmayan ve düzenli ücret artışı elde edemeyen çalışanı, patronu hoşnut edecek çabayı göstermeye teşvik edecek ne olabilir ki? Dolayısıyla, şirketlerin çalışanları gözlemeleri ve çalışmamaları halinde cezalanmalarını sağlayacak

tedbire sahip olmaları gerekir. Yani şirketler Sopayı hazır tutmaya mecburdur. İşte o Sopa, milyonlarca Sopa-ustası ister.

Diğer yanda da, bir kez oraya çıkan kalabalık şirket bürokrasilerinin, büyümenin değişmez dinamiğiyle kendilerine sahip çıkması vardır. Bunlar grubun sayısını artırmaya, maaşlarını yükseltmeye çabalarlar. Peki, nereden gelir bu paralar? Temettülerden gelemez, çünkü şirketlerin borsadan para toplayabilir olmaları gerekir. Faizli yükümlülüklerden de gelemez, çünkü fon sahiplerinden borç alabilir olmaları gerekir. En açık hedef, düz işçilerin istihkaklarıdır. Şirket bürokrasisi ne kadar güçlü, çalışanların verebilecekleri karşı tepki ne kadar zayıfsa, üretimde çalışanların ücretleri üzerindeki baskı da o kadar büyür. Bu baskı yoğunlaşmaktadır. (ibid., 5-6)

Gordon şunu belirtir: Birleşik Devletler’de idarecilerin üretimde çalışanlara oranı, –ücret kazançlarının daha büyük, şirket bürokrasilerinin en düşük düzeyde ve işçi sendikalarının da daha etkili olduğu– Batı Avrupa’dakinin birkaç katıdır. Gordon’ın, üretimde çalışmayanların Birleşik Devletler’de ulaştığı boyutu göstermek üzere sergilediği bazı rakamlar:

Birleşik Devletler’de tarım dışı özel sektörde çalışanların tanımına göre değişmek kaydıyla yüzde 15 ile 20 kadarı yönetici ve gözetmendir. 1994’te üretim dışındaki çalışanlara ödediğimiz maaşlar ve sosyal yardımlar 1.3 trilyon dolardır ki gayrı-safi yurtiçi hasılanın yaklaşık beşte biri, federal hükümetin elde ettiği gelirlerin neredeyse tamamı kadardır. (ibid., 4; vurgular bana ait)

Hemen şunu da belirtmek uygun olur: Aynı yıllarda üretimde çalışanların eline geçen saatlik reel ücret yüzde 7 azalmış, CEO’ların vergi sonrası (enflasyona ayarlı) maaşları yüzde 66 artmıştır. 1990-96 arasında, CEO gelirlerinin üretimde çalışanların ücretlerine oranı 140’a 1’den 200’de 1’e yükselirken, bu oran Japonya’da 7’ye 1’e çıkmıştı. Batı Avrupa’daki oranlar Birleşik Devletler’den ziyade Japonya’dakine yakındı (Gordon, 34-5). 1997 verilerine göre, ortalama CEO geliri yüzde 35 artarak haftada 150 bin dolar olurken, ortalama işçi geliri yüzde 3 artışla haftada 424 dolara çıkmıştır, yani yıllık 7.8 milyon

dolara karşılık 22 bin dolar. Böylece CEO ücretinin işçi ücretine oranı 326'ya 1 olmuştur.[18]

İşte, ABD şirketlerinin gelir ve çalışma yapısındaki bu "çarpıklık", daha önce değinilenlerle ve ileride ele alacağımız diğer noktalarla –küreselleşme ve finansallaşma ile– birleştirildiğinde, ABD halkının alt yüzde 80'lik diliminin gelirlerindeki kötüleşmenin belirleyicisi olarak ortaya çıkar.

Mevcut durumun karakteristikleri, en tepedekiler dışında herkes için sıkıntı anlamına gelmekle beraber, bütünlüğü içinde görüldüğünde, genel bir iktisadi felaket halinde, tepedekilerin de bizimle beraber kaynayacağı tehdidini içeriyor. Bunun kökleri de doğrudan doğruya, çeşitli şekillerde ve derecelerde olmak üzere, başını ABD'nin çektiği kürselleşme ve finansallaşma olgusunda yatmaktadır.

SÜPER DEVLETİN YENİ EFENDİLERİ

Kapitalizmin ilk evresinde Britanya'da Devletin şu veya bu şekilde yerine getirmesi gereken iki ana görevi vardı: Biri, içeride (iş) barışı(nı) sağlamak; diğeri de, barış içinde olsun olmasın, dışarıdaki hâkimiyetin yolunu açmaktı. Aynı şey I. Dünya Savaşı öncesinde, başta gelen tüm kapitalist güçler için geçerlidir.[19]

Daha önce gördüğümüz gibi, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki Devlet, tamamıyla farklıdır –yani sadece sayısal olarak (yani vergiler ve harcamalar yönünden) değil, üstlendiği yeni görevler açısından da öyledir. Söz konusu yeni görevler, ülkelere göre ciddi farklılıklar göstermekle birlikte, iktisadi istikrarı sürdürmeye yönelik aktif mali ve parasal müdahaleleri ve (başka meseleler yanında) erken kapitalizmin keskinliklerini törpülemeye yönelik sosyal programları (veya her ne ad verilecekse onları) içerir. Bu sayede, tüketimciliğin önünü açacak şekilde, gelir dağılımını değiştirir. Gelirin yeniden dağılımı, bu nokta son derece önemlidir, gelir paylarında ortaya çıkar; yoksa gelir düzeyi, tepedekiler için daha fazla olmak üzere, herkes için yükselmiştir. Bu topyekûn reel gelir artışlarını mümkün kılan da, 1970'lerdeki stagflasyon olmuştu; haliyle birileri kaybedecekti. Kapitalizm

koşullarında güç, tepedekileri kaybedenler arasına sokmayacak şekilde yapılanmıştır.

Durum, Tekelci Kapitalizm 2'nin aldığı bir biçim sorunu, basit bir evrim meselesi değildir; gücün bu yapılanması, (Du Boff'un tabiriyle) "şirketlerin karşı saldırısı" ile örgütlü işgücüne ve "refah devletine" karşı sigortalanmıştır. Bu kampanya medyanın –ki neredeyse tamamı doğrudan veya reklam harcamaları üzerinden dolaylı olarak dev şirketlerin kontrolündedir– aktif işbirliği ve örgütlü emeğin "mülayimliği" (ve yozlaşma) sayesinde, büyük ölçüde kolaylaşmıştır.

Bütün bunlar Soğuk Savaş'ın ideolojik şemsiyesi altında ve zaten güçlü olan şirketlerin büyüyen gücüyle rahatça yürütüldü. Söz konusu şirketler –esas olarak UÜŞ'ler–, doğal kaynakları zengin, çevre kısıtlamalarından yoksun, üretim üssü olmak adına düşük rakamlar karşılığında yozlaşmaya teşne hükümetlerle yönetilen ülkelerdeki düşük ücretli örgütsüz işgücünü sömürme ihtiyacının ve fırsatının farkındaydılar. Bu amaç doğrultusunda gereken de, ilgili hükümetlerin işbirlikçiliğiyle karşılanmıştı. Neticede, kapitalizmin varoluşu, önceki iki evresine kıyasla, çok daha yoğun bir şekilde küresel gelişmelere bağımlı olmuştu ve bu gelişmeler de üretimden ziyade finansın kontrolündeydi. İşte bu noktada, Devlet, belli bir ölçüde, olayın baş aktörlerinin, yani mali piyasaların ve UÜŞ'lerin emrine amade olmasa, buraya varılmazdı diye düşünmek pekâlâ mümkündür.

Sürecin devamında, diğer önemli gelişmelere ek olarak, her ülkede Devletin dikkati, merkez bankasının taleplerine daha fazla, fakat insanların ve toplumun içsel ihtiyaçlarına daha az yönelmiştir.

Bu nedenle, finansallaşmayı, yahut onunla birlikte Devletin rolünü sürekli vurgulamadan, küreselleşmeyi tartışmak çok güçtür. Dolayısıyla, tartışma kapsamında bu –muhtemelen birbirinden ayrı olan– üç alanı birlikte ve aynı anda hareket ediyorlarmış gibi inceleyeceğiz. İlk olarak çağdaş küresel ekonomiye göz atacağız, ardından da finansa. Bunu yaparken de Tekelci Kapitalizm 2'yi örgütleyen kurumların "işlevsizlik" sınırına dayandıklarını göreceğiz.

DÜNYA: SERMAYENİN MİDYESİ

Kapitalist süreç doğumundan itibaren küresel yayılmaya bağımlıdır ve o zamandan beri bunu alışkanlık edinmiştir. Yumurtaları ortaçağ Avrupası'nın ticaret kentleriydi, ebesi de 16. yüzyılda başlayan sömürgecilik, yani Marx'ın tespitiyle "... kapitalist üretim çağının doğuşuna işaret ediyordu. İşte, ilkel birikimin başlıca güç kaynağı da bu şiirsel gelişmeler ..."[20] idi.

"İlkel" idi çünkü sanayileşme sürecinde çalışanların sömürülmesiyle elde edilen "sermaye birikimi"nin zorunlu üssüydü. Eşlikçisi olan emperyalizmin coğrafi yayılmasında, 19. yüzyılın ulaşım ve iletişim teknolojilerinin çok yardımı olmuştur. Ancak her ikisi de zahmetli ve yavaş süreçlerdi ve uzak mesafeler söz konusu olduğunda katı sınırlamalara tabiydiler.

Bugünün teknolojileriyle, bu sınır kalkmıştır; nitekim çağdaş ulaşımda ve iletişimde erişilen büyük hıza ve güvenliğe ek olarak, üretim teknolojileri de nakledilebilmektedir. Dolayısıyla yurtiçi ve yurtdışı üretim arasındaki çizgi silinmeye yüz tutmuştur.

Aynı şeyi bazı değişikliklerle işgücüne de, üstelik sadece farklı ürünlerin parçalarını birleştiren vasıfsız işçilere değil, –özellikle elektronik sektöründe çalışanların da içinde olduğu– vasıflı olanlara da uygulayabiliriz. Dolayısıyla, mesela ABD firmalarının Yeni Delhi'deki yazılımcıları, –çok daha az kazanmakla birlikte– Silikon Vadisi'ndekiler kadar sendika tehlikesinden uzak ve minnet hisleriyle çalışabilirler. Bu eğilimler Marx'a 1848'de şu alaylı sözleri söyletmişti:

"Eğer Serbest Ticaretçiler bir ülkenin diğeri pahasına zenginleşmesini anlayamıyorlarsa, hiç hayrete gerek yoktur ki aynı beyefendiler bir ülkedeki iki sınıftan birinin diğeri pahasına zenginleşmesini anlamaya da yanaşmayacaklardır".[21]

Buna, dünyanın yoksul bölgelerindeki –Asya'nın ve Latin Amerika'nın büyük kısmı ile Avrupa'daki bazı yörelerde– Greider'in belirttiği "küresel işgücü arbitrajı"ndan başka, "küresel vergi arbitrajı" ile "çevre arbitrajı" denilen şeyi ekleyelim. Sonuncusu, üretimleriyle ormanları, su kaynaklarını, havayı ve başka şeyleri tahrip eden firmaların, yollarına çıkan her şeyi satın alabilmeleri demektir; ayrıca bu firmalar belli bir gelir için vergi muafiyetini güvenceye alabilirler –

uzak yerlerdeki böyle olanakların mevcudiyeti de, ek bir cazibeyle, bunların içerde de uygulanabileceğini ifade eder.[22]

Sermayeye sağlanan bu avantajların eninde sonunda satın alma gücünün dünya çapında azalmasına neden olacağı, iktisadi genişlemeyi sürdürmek için gereken borçların had safhaya ulaşarak büyük bir çöküşe yol açacağı, çevre tahribatının her yeri saracağı, ... bunları sırası gelince düşünürüz. Bu, kapitalizmin tarihinde tümüyle veya kısmen böyle olmuştur; böyle sorunlarla, ortaya çıktıkları zaman ilgilenilir, daha önce değil. Kapitalizmin tabiatı da böyledir.

Modern Hollanda'nın ilk döneminden 1929 Bunalımına kadar finansal riskler olmuştur. Ancak bugünkü durum *çok* farklıdır. Tekelci Kapitalizm 2'de herkes ve her şey tehlikededir.

FİNANSIN SPEKTRONİK[23] ZAFERİ

Birleşik Devletler'den bazı sayılarla başlıyoruz. Bunlar bir yandan finansallaşmanın yükselişiyle beraber gelen, bir yandan da finansın –Birleşik Devletler'in ardından şimdi bütün dünyaya yayılan– zaferini işaret eden sayılar.

Sayılar olayın bütününü anlatamaz, ayrıca olayın akışını tayin etmekte de kesinlikleri yoktur. Yine de yakın geçmişleri ve ortaya koydukları, ürkütücüdür. Hatta, süreci "kendi" sistemleri olarak gören iş dünyasının bir kısmı için bile durum böyledir.

1960'ların sonunda ABD ekonomisindeki yavaşlama, küresel aşırı üretim kapasitelerinin hem sonucu hem de kısmen nedeni olarak, yeni üretim tesislerine yönelik yatırımların şevkini kırmıştır. Bu da, iş dünyasına, günümüze kadar süren birleşme ve satın alma sürecinde devasa adımlar attırmakla kalmamış, aynı zamanda finansı da, yeni fonksiyonlar ve yüksek gelir düzeyleri yaratarak bugünkü önemine kavuşturmuştu.

Kapitalist ekonomide kârların üretime gitmesinin, ekonomiyi, mali varlıkları sırf elde tutmakla, hele hele spekülasyonla sağlanan gelirlerden çok daha olumlu etkileyeceğini düşünmek için, şirket kârlarının sihrine kapılmak gerekmez. Bu kapsamda 1949'dan sonraki

eğilim çarpıcıdır. Kurumsal kârlar, 1949'da net faiz kazançlarının en az on katıydı; 1959'da beş katından büyük; 1969'da iki buçuk katından fazla; 1979'da çeyrek katı; 1989'da ve o zamandan beri de net faiz kazançlarının altındadır.[24]

Faiz gelirleri bu gelişmenin yalnızca bir yönüdür ve kendi içinde düşük tutulmuş olması bile muhtemeldir.[25] Bununla ilintili olarak değerlendirilmesi gereken en önemli nokta geçen 25 yıl içinde Wall Street'i nemalandıran gelişmelerdir. ABD'de finansın tırmanışının bazı adımlarını Phillips şöyle tanımlıyor:

1970'lerin başında ... mali sektör Kongrenin ve Beyaz Sarayın emrindeydi. Amerikan firmaları arasında yahut Amerikan borsalarındaki finansal ticaret, bütün bir yıl için, gayrisafi millî hâsılanın birkaç dolar altındaydı. Oysa 1990'la birlikte günde 24 saatlik elektronik hecing (hedging) ve spekülasyon sayesinde mali sektördeki yıllık şişme, "reel ekonomi"deki cirodan *otuz ya da kırk kere daha fazla* olmuştur ... Birkaç düzine yerli finans firmasının ve borsanın *her ay* ... elektronik olarak değiş tokuş ettikleri döviz, vadeli işlemler (futures), türev enstrüman, hisse senedi ve tahvil toplamı, Birleşik Devletler'in yıllık gayrisafi millî hâsılasından fazladır.[26]

Mali sektörün tüm gücüyle büyümesi, çeşitli uyaranların kesişimi sonucudur: Paranın, hisse senedi ve emeklilik fonlarının yükselen önemi; hanehalkı, işletme ve kamu borçlarındaki anormal artış; sigorta şirketlerinin (ve finans şirketleriyle birleşmelerin) yaygınlaşması ve güçlenmesi; bireysel mali yatırımcıların çoğalması; patlayan türev piyasasında uluslararası mali spekülasyondaki göz alıcı büyüme.[27]

Bir diğer çarpıcı nokta da, böyle bir mali büyümenin, 1980'lerdeki tasarruf-kredi skandalları etrafında oluşan, fakat aynı zamanda büyümeyi kolaylaştıran bir mali felaketin ardından ortaya çıkmasıdır. Phillips şöyle özetliyor:

1980'lerdeki iktisadi balon on yılın sonunda patladığında, spekülasyonu yeni zirvelere çıkaran belli başlı mali kurumlardan pek azının kendi başarısız yatırımlarında boğulmasına izin verilmesi, şaşırtıcı olmasa gerekti. Aksine, ülkenin siyasi güç yapısı, itibarı sarsılan mali sektöre kefil oldu. Sürecin sonunda, federal sigorta

tazminatlarıyla kurtarılan bankaların ve tasarruf-kredi kurumlarının millî mevduattaki payı, 1920'lerin sonuyla 1930'ların başındaki iktisadi kasırgada kapanmaya mecbur kalanlarınkinden daha büyüktü! ... Muazzam borçlarla ve daha da büyüyen federal açıkla finanse edilerek, [bu kefalet] esas itibarıyla himaye edilen bankaların yatırımcılarına ve varlıklarına gitti. Sonuç, sermaye piyasasını tadilata almak değil, Wall Street firmalarını yeni ürünlerle ve spekülatif enstrümanlarla yeni rekorlar kırdıkları yeni zirvelere çıkmaya bırakmak oldu. [Böylece] finansal ekonomi diyeceğimiz şey ... reel ekonomiyi yemeye devam etti ... (1994, xvi-xvii)

Döviz spekülasyonu 1980'lerde dikkat çekmeye başlamıştı ki boyutları daha o zaman bile hayret vericiydi. 1986'da (dünyanın "takas bankası") Bank for International Settlements'ın (BIS-*Uluslararası Ödemeler Bankası*) tahminine göre *günlük* döviz işlemleri 186 *milyar* dolardı ve, asıl önemlisi, ticarete yahut reel yatırıma ait kısmı yüzde 10'dan fazla değildi. 1990'ların başıyla birlikte bu değer (yine *günlük* olarak) 800 milyar dolara çıkmıştı, fakat ancak 25 milyarı (yaklaşık yüzde 3'ü) ticaretin ve reel yatırımın gereğiydi; oysa şimdi, bu değer *günde 2 trilyon dolara*[28] yaklaşmış, ticaretle ve reel yatırımla ilgili kısmı yüzde 2'nin altında kalmıştır. Gerisi spekülasyondur.

UÜŞ'ler en büyük spekülatörler arasındadır. Muhtelif dövizlere duydukları ihtiyaç, "taşerona" yaptırdıkları üretimden ve kendi yatırımlarından kaynaklanır. Fakat, kendileri de (başka faaliyetler arasında) üretim, satış, borçlanma ve borç verme işlerini *sürdürüyor* olmaları nedeniyle, döviz üzerinde *spekülasyona* ihtiyaç duyarlar. Ne kadar başarılı olurlarsa, sırf bundan kâr ederler; ne kadar başarısız olurlarsa, sonucu zarar olur. Öte yandan, spekülasyondan kaçınmaları halinde, kâr olanaklarını bir kenara bırakır ve süregiden döviz dalgalanmalarına bağlı zarar riskini üstlenirler. Bu çerçevede, kendi Döviz Spekülasyon Şubesi yahut adı her ne ise o, olmayan hiçbir UÜŞ bulamazsınız.

Bu çılgınlığa kapılan başkaları da vardı –bankalar, aracı kurumlar, bireyler, hükümetler, çeşitli fonlar, vs. Nitekim bu çılgınlık, yabancı paraların büyük kısmının, "türev" denilen ve yıllık faaliyetleri on

trilyonlarca dolar tutan bir "piyasa"daki spekülasyonla bağlantısı nedeniyle, daha da ileri gitmişti.

1997'nin sonlarında uç veren ve 1998'in başlarında sökün eden Asya mali krizinin kökleri, ülkeye bağlı olarak, derinlerde olduğu kadar yüzeydeydi de. Ama Tayland'dan Endonezya'ya, Güney Kore'den Japonya'ya bütün Asya ülkelerinde, "altta yatan" sebepler her ne olursa olsun, çöküşü tetikleyen şey –1994'te Meksika'da ve 1998'de Rusya'da olduğu gibi– sıvışıp giden spekülatörlerin faaliyetleriydi.

Asya'nın bu döneminde, tüm serbest piyasa lafları ve "şeffaflık" gereksinimi bağlamında çok az değinilen bir nokta, en çok sarsılan piyasaların başında, en serbest ve en şeffaf olanların geldiğidir. Mali piyasalar, en az düzenlenmiş/sınırlanmış, en "küresel", rekabetçi ve entegre piyasalardır; aslında, egemen iktisadi görüşün "tam rekabet piyasası" idealine en çok bunlar yaklaşır. İktisatçıların ve politikacıların "piyasaya kulak verin" derken kastettikleri de bunlardır –hisse senedi, tahvil, türev ve döviz piyasaları. Yine, her yerde *liderlerin* kulak vermeye mecbur olduklarını tasdik ettikleri piyasalar da bunlardır.

Finans konusunda "eksper" olanlar (ve iktisatçılar) için aşikâr olan yukarıdaki noktaya nadiren dikkat çekilmesi, ilginç olmaktan da ötedir. Kamuoyu bu konuda makul ölçüde bilgilendirilmiş olsa, kuvvetle muhtemeldir ki büyük kesimi, ekonomik refahlarının, spekülatörlerin –veya daha az kibar tabiriyle, kumarbazların– faaliyetlerine böylesine bağlı olmasını riskli bulurdu.

1920'lerdeki spekülasyon, türleri ve derecesi itibarıyla bugünkü çılgınlığa kıyasla kaplanın yanındaki yavru kedi gibidir. Ancak, Keynes 1936'da yazarken, bu "yavru" ile ilgili uyarısını son derece veciz bir şekilde kaydetmişti. Yeri gelmişken burada tekrarlamaya değer:

Spekülatörlerin, iş dünyasının kendi halinde akışı içindeki köpükler olarak zararları olmayabilir. Fakat, iş dünyasının spekülasyon girdabı üzerinde köpük olması, ciddi bir durumdur. Bir memlekette sermayenin gelişimi, bir kumarhane faaliyetinin yan ürünü olursa, iş de hastalıklı olmaya yüz tutar. Gerçek toplumsal amacı yeni yatırımları geleceğin en kârlı alanlarına yöneltmek şeklinde görülen bir kurum olarak Wall Street'in ulaştığı başarının ölçüsü, *laissez-faire* kapitalizminin mümtaz

zaferlerinden biri olarak gösterilemez –ki aslında Wall Street'in en üstün beyinlerinin farklı bir amaca yöneltildikleri şekindeki düşüncem doğruysa, şaşırtıcı olmaz. (1936, 158-9)

Kendi zamanında bile, Keynes, "rantiye sınıf"ın "girişim" üzerinde ağırlık olma biçimleri konusunda olduğu kadar, spekülasyon konusunda da endişelenmek için haklı gerekçeleri vardı. Eğer düşündüğü dünya şimdiki dünya olsaydı, spekülasyona *ilave olarak* iki önemli gelişme yüzünden, endişeleri büyük ihtimalle paniğe dönüşürdü.

Devlet, toplumun ihtiyaçlarıyla bankacıların talepleri arasında kaldığında, kazananın bankacılar olduğundan daha önce söz etmiştik. Şimdi, anormal boyutlara varan borçları ve ülkelerindeki (ya da, Avrupa Birliği söz konusuysa, *birliğin*) merkez bankası üzerinden icraatları itibarıyla, bankaların büyük gücünü inceleyeceğiz.

Threadneedle caddesinin ihtiyar kadını ve yavrusu

Britanya'nın, şimdi Birleşik Devletler'e ait olan dünyanın hâkimi rolünü oynadığı zamanlarda, İngiltere Bankası, pratikte, borç almak için başvurulacak son çareydi. O haliyle, faiz hadlerini değiştirmek yoluyla iktisadi gelişmenin mahiyetini ve süratini idare edebiliyordu. Böylelikle, İngiltere Bankası, özel olmakla birlikte, sadece Britanya için değil, dünyanın –sanayileşmelerinin başlangıç on yıllarındaki Birleşik Devletler ve Almanya dahil– büyük kısmı için de merkez bankası gibi (hatta daha bile güçlü) iş görüyordu.

İşte, bu bankanın izlediği prensipler, para kuramının ve 1930'lardaki bunalımdan önce ciddi ölçüde güçlenen "monetarizm"in prensipleri haline gelmiştir ve o zamandan itibaren her sanayi ülkesinin, kısmen ya da tamamen Devlet kontrolünde olmak üzere, kendi merkez bankası olmuştur.[29]

O yirmi yıl içinde ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra, başlıca tüm kapitalist ekonomiler, hükümetin mali (vergi ve harcama) politikaları yanında ikincil rolü olan para (yani, merkez bankası) politikasını koymuşlardır. Ancak, 1970'lerdeki stagflasyonun başlıca sonuçlarından biri, Margaret Thatcher'la Britanya'da başlayan ve Reagan yönetimiyle

Birleşik Devletler'de daha da ileri götürülen, siyasetteki sağa kayma olmuştu.

Aynı dönemde küreselleşmenin yoğunlaşması ve küresel camianın egemenlik yolundaki hızlı çıkışı ile Keynesçi ikisat –ki perspektifi iş dünyasına göre, haliyle finans sektörüne göre de, daima daha genişti– bir kenara itilmiş, para politikası iktidara gelmişti, ama, çok farklı bir dünyada.

Bu "çok farklı dünya", temel süreçleri küreselleşmede yatan, baş aktörleri UÜŞ'ler ve mali piyasalar olan bir dünyadır. 1990'larla birlikte bu baş aktörler, kendilerini gitgide daha fazla döviz, hisse senedi, tahvil ve onlara bağlı türev enstrümanlar üzerinden spekülasyon yaparken bulurlar.

Bu arada ticaret anlaşmaları kürenin çeşitli sektörlerini –ister Avrupa Birliği, NAFTA[30] ve WTO ile sonuçlansın, ister MAI[31] (Çok-taraflı Yatırım Anlaşması) gibi çabalarla olsun– baskı altına almaktadır. Bu baskılara eşlik eden bir bileşen, para politikasının İngiltere Bankası devrindeki tahtına oturtulmasıdır.

Bu tam yol geri dönüş, Birleşik Devletler'de "Fed"in 1920'lerdeki –uğursuz– pozisyonuna getirildiği 1970'lerin sonundan beri işliyordu. Şimdi de Avrupa Merkez Bankası aynı sona doğru ilerliyor. Avro bölgesi henüz tam anlamıyla kurumsallaşmasa da, pratikte hemen hemen öyledir: 15 üye, borçlarını ve bütçelerini belirlenen limitlerde tutmak için uğraşıyorlar. Bunun bir anlamı, sosyal harcama düzeylerinin aşağı çekilmesidir. Zaten epeydir gündemdeydi. Bunu yaptıkları ölçüde, sağlık hizmetlerinde, işsizlik, tatil ve ihtiyarlık yardımlarında Birleşik Devletler'e yaklaşacaklar.

Avrupa Birliği ülkelerinde birkaç yıldır görece düşük büyüme oranları ve yüksek işsizlik oranları (ortalaması yüzde 10'un üstünde) hâkim olmakla birlikte, büyük kısmında resesyon yoktu. Resesyonun oraya çıkması halinde, sosyal demokrasinin genişletici politikaları, para politikasının tartışmasız hâkimiyetiyle ciddi bir çelişki yaratacaktır.

Üyelik, Birlik'tekilerin büyük kısmı (özellikle de İtalya) için şimdiye kadar popülerdi. Ancak "Avrupa" zorluk demek olmaya başladığında, bu muhtemelen değişecek ve şimdilik dokunulmayan sol politikalar da

gözden geçirilmeye başlanacak. Resesyonun şiddetli olması halinde böyle olacağı daha da kesindir. Uzak bir ihtimalden ziyade kuvvetle muhtemelmiş gibi görünüyor.

Bunu muhtemel kılan faktörler, küreyi saran olağanüstü borç dağları ve özellikle de borcun en yüksek ve çok şey demek olduğu yerlerin varlığıdır.

“Birleşik Devletler bir borç bombası mı yapıyor?”

Bu, *Business Week*’teki bir makalenin başlığı.[32] Buradaki borç, hanehalkının, şirketlerin, finans sektörünün borçlarıyla, ABD’nin dış borçlarını anlatıyor. Kaldı ki borçların düzeyinden öte, ortaya çıkma ve devam etme sebepleri de meseledir. Önce, düzey.

Hanehalkı borçlarının kullanılabilir gelirdeki payı 1978’de yüzde 62 civarındaydı; 1999 bittiğinde yüzde 102’ye çıkmıştı; mali-olmayan şirket borçlarının çıktıdaki payı, 1978’de yüzde 60 iken 1999’da yüzde 80 oldu; mali sektörün borcunun GSYİH’deki payı, yüzde 20’den yüzde 80’e dört kat arttı; ABD’nin dünyaya borcu 1980’de 1 trilyon dolar idi, o da iki katından fazlaya, 2.5 trilyon dolara ulaştı.

İlk olarak, iş dünyasındaki borçlar.

1998’e ilişkin bir ABD Döviz Teftiş raporunu, alarmın çaldığı şeklinde yorumluyoruz:

1995’te sendikasyon kredilerinin sadece yüzde 12’si, zaten ağır borçlu olan ve kredi reytingi eşiğin altında kalan firmalara gitmişti ... 1997 ile birlikte toplam yüzde 17 ... böyle borçlu olup da borçlananlara aitti. İlk çeyreğin sonunda [1998] bu rakam yüzde 31’e fırlamıştır.[33]

Business Week 1999’da, şirket borçlarıyla ilgili olarak tam tersi durumu gösteriyor:

Yol üstündeki sıkıntının en önemli işareti, şirket bilançolarının durumu olabilir. Sermaye piyasasındaki devasa kazançlara rağmen, kâğıttan kaçış ve borca dönük finansmana yönelim telaffuz edilmektedir. Şirketler, bugünkü fiyatlarda bile, arzettikleri menkullerden çok daha fazlasını geri alıyorlar. Geçen 12 ay içinde, GSYİH’nin yüzde 3.6’sı gibi çarpıcı bir pay, geri alıma gitmiş, halka arz patlamasına rağmen 1997’den bu yana, yaklaşık 500 milyar dolarlık

kâğıt piyasadan çekilmiştir. Durumu daha kötü hale sokan bir şey de, bazı firmaların geri alımları finanse etmek için borç almasıdır ... Firmalar, ayrıca, büyümeyi ve firma satın almayı finanse etmek amacıyla, menkul ihraç ederek gitgide daha fazla borçlanıyorlar.

Bu türden amaçlarla borçlanmayı sırf mali olmayan kurumların ve tüketicilerin değil, aynı zamanda finans kurumlarının da yapması, Wall Street'teki diğer tüm patlamalara son verecek patlamayı açıklayan en önemli unsurdur. Finans dünyası dışındakiler, içindekilerin ne kadar ve ne sebeple borçlandıklarını bilseler korkarlardı. Oysa kredi alıp "yeniden ambalajlayarak" tahvil ve sertifika şeklinde satmak, finans şirketleri için –bankalar, morgiç vb– sıradan bir faaliyettir –*Business Week* buna "kendi borcunu üretmek" diyor. Rakamlar çok büyüktür:

finans kurumlarının aldıklarına ek olarak yatırımcıların menkule çevirerek verdikleri ve 1989'da 2.4 trilyon dolar olup da bugün 7 trilyon dolara tırmanmış olan borçlar, hanehalkı borçlarından daha fazla, mali olmayan kurumların borçlarının da neredeyse iki katıdır.

Business Week bir finans uzmanının şu ifadesini ekliyor: "Asıl mesele, borç üretmekte çok verimli olmamızda".

1998 güzünde, yükselen piyasaların "erimesi" ile birlikte gelen ürkütücü bir dönem olmuştu. Uzun Vadeli Sermaye Yönetimi kapsamında önde gelen bir türev firması az daha devriliyordu. Fed'in bir son dakika kefaletiyle –ve daha neler neler olmuştu kim bilir– çok milyar dolarlık bir bataktan sıyrılmıştı. Asya'dan gelen (ve beraberindeki) krizler de, akılları başa toplamak için bir uyarı olmaktan uzaktır: Takip eden yılda borç, "1980'lerin ortasındaki tasarruf-kredi sübvansiyonlu cümbüşe nazire", yüzde 8 artmıştı.

Bir de, ABD'nin dış borcu söz konusudur. Birleşik Devletler 1980'lerde dünyanın gelmiş geçmiş en büyük kreditörüydü; oysa 1990'lar başlarken gelmiş geçmiş en büyük borçlusu oldu. 1999'un son birkaç ayındaki 24 milyar doları geçen aylık ticaret açığıyla birlikte, 1998'in 2.3 trilyon dolarlık dış borcu, yakın gelecekte 3 trilyonu aşacak gibi görünüyor. Gelmekte olana bir başka şekilde bakarsak, halihazırda dünya tasarruflarının yüzde 72'sini emen Birleşik Devletler, Greider'in belirttiği gibi, "dünyadaki son yüklenici". Dolayısıyla, bugüne kadar

dünya ekonomisini dağılmaktan –ki bu fonların çekilmesini gerektirebilir– koruyan başlıca eleman olan bu durum, gelecek için ciddi bir kaygı kaynağıdır.

ABD sermaye piyasasındaki yükselişin işletme, finans, tüketici kesimlerinin borçlanmasına ve –hanehalkı borcuyla birlikte– tüketimi yükselten başlıca faktör olan borsa kazançlarına ciddi ölçüde bağlı olduğu kavranıldığında, günümüz ABD ve dünya ekonomisinin gelmiş geçmiş en nazik durumunda olduğu görülür. Ancak, akıl almaz derecede yüksek menkul alımlarının ve diğer alımların morgiç karşılığında borçla finanse edildiğini anlamak, böyle kaygıları hafiflemez. Nitekim, aşırı ve sürekli bir şekilde yükselmeye devam eden borç düzeyleri, gelir ve üretken varlıklarla yeterince güvenceye alınmadığı takdirde, "bomba" mecazı hiç de abartılı olmayacaktır. Artık, tüketiciye daha derinlemesine bakmaya geçebiliriz.

Müptela tüketici

Tüketimcilik bir iptila olarak görülebilir. Ancak, uyuşturucu bağımlılarında olduğu gibi, iki kategorisi vardır: Birinde, pahalı kokain çeken ve çeşitli yöntemlerle bünyelerini destekleyenler (hiç değilse bir süre); diğerinde, krak-kokain bağımlısı, çoğunluğu yoksul, çaresizlik içinde –sonu hapis– olanlar. Mal, hizmet ve borç itibarıyla tüketicilerin yer aldığı piyasalar böyledir; gelir dağılımı da buna benzer, yani ciddi bir eşitsizlik söz konusudur.

Genel ifadesiyle, günümüzde, halkın alttaki yüzde 80'lik kesimi, tüketim düzeyini korumak –veya gerilemesini yavaşlatmak– uğruna gitgide daha fazla borca batmıştır. Öte yandan, tepedeki yüzde 20 ve asıl daha tepedeki yüzde 10, başka bir dünyada alışveriş ve borç yaparlar: Spekülasyon, lüks mal alımı, tekneyle dünya turu vb. Önce merdivenin alt basamaklarına bakalım.

Tüketimciliğin ailelerde iki ücretli çalışanı gerekli kılmasına ek olarak, ortadaki üç dilimdekiler ("orta sınıf"), 1970'lerden sonra borç ödemek için kredi almaya mecbur kalmışlardır. Çok sayıdaki kredi kartlarının, elde edilme zorlukları bir yana, reddedilmemeleri başlı başına bir mesele olmuştur. Haliyle hiçbiri mali gücü kanıtlamayı

gerektirmez. İşte, bizzat bu durum, ABD halkının yoksul *yarısının* nasıl olup da "toplam gelirin yüzde 20'sini kazanırken, 1995'teki borcun yüzde 30'undan, 1989-1995 arasındaki kredi kartı borçlarındaki artışın yüzde 35'inden sorumlu" olduğunu anlamakta yardımcı olur. Kredi kartı borçlarının yıllık ödeme oranı yüzde 16 civarındadır. Hanehalkı borçlarının (morgiç hariç) vergi sonrası gelir içindeki oranı 1982'de yüzde 45 idi; bu oran 1998'de iki katından fazlaya çıkmıştır. Şaşırtıcı değildir, 1982-98 arasında, batıklar her 1'000 kişide 2.8'den 5'e tırmanmıştır ve daha da hızlanarak devam etmektedir.[34]

"Orta sınıf"ın en geniş kısmının gelirleri 1973'ten sonra duraklamıştır –tabii, bağımlısı oldukları tüketim, reklamın kışkırtmasıyla sürekli derinleşme eğilimini sürdürmüştür. Şimdi biraz da bu yığının tepesinde yer alan, o çok zenginlerin konforuna bir göz atalım.

Buradakiler, yıllık gelirleri 100 bin dolardan başlayıp milyonlara çıkan ailelerdir. Borçlarının sebebi nadiren zorunluluk, fakat daha ziyade zenginliklerini, prestijlerini vs artırma fırsatlarıdır. Bunlar başarılı işadamları ve işkadınları, doktorlar, avukatlar, mühendisler ve tabii finans dünyasındakilerdir; borsadaki bireysel figürlerin büyük çoğunluğunu bunlar oluşturur. Bu kapsamda, konutta morgiç pazarının önde gelen katılımcıları da bunlardır.

1999'da bu pazar, önceki yıla göre, *Business Week*'in "muazzam" dediği 400 milyar dolarlık bir artışa sahne olmuştu:

morgiçin yeniden finansmanından ve ucuz konut kredilerinden gelen kazançlar –ev alımlarında ve yenilemede kullanılan miktarın üstüne– 1998'deki 34 milyar dolarlık kredi kartı borçlarını kapatmakta kullanılıyordu ... Elde tuttukları menkullerin konut şeklindeki gayrimenkullere oranı 1989'da yüzde 66 iken, şimdi yüzde 56'dır ... Daha da tehlikeli olan şey, borç sınırının dörde katlanmış olmasıdır –kâğıt alımlarını fonlamak için borçlanma ... sadece beş yıl içinde üç katına çıkmıştır .. Piyasa dibe vuracak olursa, borcun büyük kısmının derhal ödenmesi gerekecek.

Ya sonra?

Yukarıda anlatılanların –spekülasyon ve dağlarca borcun– bütünlüğü içinde alınması, ilerisi için ne söylüyor? Post-Keynesçiliğin son dönemdeki çok sayılan iktisatçısı Hyman Minsky'nin analitik çerçevesini kullanan James Cypher şunu ileri sürüyor:

faiz haddinde (+), menkulün değerinde (-) ya da satışların büyümesinde (-) ortaya çıkacak her hangi bir ciddi değişme, kredilerle sürdürülen bir genişleme sürecinde, yaygın finansal kırılganlık yaratacaktır.[35]

Genelde kabul edildiği üzere, faiz hadlerindeki yukarı kayma, olup olmamasından ziyade, zamanlama meselesidir ve tek başına menkul fiyatlarını aşağıya çeker. Ancak, bu düşüşün keskin olması, ılımlı olmasından daha muhtemel görünmektedir: Çünkü, faiz hadlerinin görece düşmesini ve böylece menkullerin –en azından bir kısmının– ve tüketimin yükselmesini sağlayan şey, menkullerde ve tüketimde patlama, fiyatlarda düşme ve işsizlikte azalmadır.[36]

En az bu kadar kaygı verici olan bir şey de, borca batmış ve bir borsa çöküşü karşısında, hem doğrudan hem de dolaylı bir şekilde savunmasız kalacak insanların, daha da artmış olan yüzdesidir. Yukarıda, hanehalkı borcunun vergi sonrası gelirdeki payının yüzde 102 olduğunu görmüştük; öte yandan, her iki aileden birinin elinde kâğıt olduğu, güvenilirliği yüksek bir tahmindir.[37]

Önceki sayfalarda anlatılanların, bizim Marslı nezdinde dünyanın aklını yitirdiği şeklinde görülmesi mümkündür. Oysa, aklımızın başımızdan alındığını ve yerine "isteğin" konulduğunu düşünmek daha doğrudur. Baran'ın reklam hakkında dediği gibi, kolayca ayartılmamızdan belli zaten. Fakat kapitalist toplumda yaşam, –"biraz tatmin" için– alternatif arayışlarını uyardığından daha fazla engelleyicidir. Özellikle de medyanın giderek daha pervasızlaşan, ustalaşan –ve yoğunlaşan– rolü düşünüldüğünde.

MEDYA: ÖLDÜRESİYE EĞLENDİRİYOR

"Medya" kelimesi bir yüzyıl önce kullanılmıyordu; kullanılsaydı, gazeteleri ve dergileri kastederdi. Ardından filmler ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra pıtırak gibi biten otomobilli bilbordlar ve radyo

reklamları geldi. Teknolojisi 1920'lerde ortaya çıkan televizyonun 1950'lere kadar kitlesel izleyicisi olmadı –sonradan, Birleşik Devletler'i Avrupa izlemiştir. Medyaya son eklenen, eğlence maksatlı bilgisayar kullanımıdır (biçimleri çoğalmaktadır). Filmler hariç, temel olarak ticari reklamla fonlanan medya II. Dünya Savaşı'ndan bu yana ideoloji pazarlamanın ve siyasetin vazgeçilmezi olmuştur.[38]

Geçen zaman boyunca, diğer sektörlerde olduğu gibi, birleşme ve satın almalar sayesinde dünya, sayıları giderek azalan şirketler şeklinde, medyanın egemenliğine girmiştir. Süreç daha da hızlanmaktadır (buna dev firmaları tartışırken yine değinmiştik). 1997 itibarıyla medya dünyası,

çoğu Birleşik Devletler'de üslenmiş on-onbeş kadar dikey-entegre medya holdinginin denetimi altındadır ... ayrıca otuz kırk tane destek veren büyük firma vardır ... Bunlar arasındaki yarışma, fiyat-dışı zeminde olsa da, rekabetin yumuşaması sadece ortak çıkarlarından değil ..., ortak girişimlerinden, stratejik işbirliklerinden, çapraz-sahipliklerden ... reklamlardaki finansal destek önlemlerinden ve incelikli ticari ilişkilerinden gelir.[39]

Reklam daima medyanın merkezinde olagelmiştir. Şimdi artık UÜŞ reklamlarının hâkimiyeti başlıyor. Bunlar sadece ülke çapında değil dünya çapındadır (çünkü UÜŞ'ler zaten bir ülkenin en büyük firmalarıdır):

Ticari televizyonların dünya çapında yükselmesini besleyen şey UÜŞ reklamlarıdır, öyle ki, örneğin Dow Jones ile General Electric'in ortak sahibi oldukları ABN-CNBC Asya şebekesindeki reklamların yarısından fazlası ... 1999'da dünyadaki reklamların hâlâ yaklaşık yarısı, Birleşik Devletler'e ... aitti. Batı Avrupa'nın gelişmiş piyasalarındaki reklam harcaması, ABD'de kişi başına GSYİH'nin yüzde 2.1 ile 2.4 düzeyindeki harcamasının yarısından fazla değildir ... [Yalnız,] Avrupa'daki ticari televizyonların yıllık büyüme hızı yüzde 10 ile ABD ortalamasının iki katıdır.[40]

Bunlarla ilgili olarak, TV, izleyicisini çok daha uzun süre bağlar ("online" izleyici hızla büyümektedir). Duygular, düşünceler ve davranışlar üzerinde en güçlü etki, doğrudan yahut dolaylı, TV'ye aittir

–ekrandakinin spor olayı, film, sohbet, yarışma, siyasi veya müzikli bir program olması fark yaratmaz. Bu kapsamda biz de dikkatimizi TV’ye yönelteceğiz.

Az sonra birtakım rakamlara bakacağız. Ama bunlar TV olgusunun sadece veya genellikle niceliksel yönleriyle değil, ekranda görülenle ve işitilenle de ilgilidir. Her ne kadar TV ilk ortaya çıktığında, sunduklarıyla arkadan gelecek olan hakkında bariz işaretler verdiyse de, içeriği, bugünkünden çok daha az çocuklaştırıcı, çok daha az tahrip ediciydi.

1950’lerin TV’sindeki aile tarzı ve benzeri diziler de hiç gerçekçi olmayan, sığ ve duygusal dramalardı; ama haberler ve spor programları daha yalındı, reklama boğulmamıştı ve az da olsa izlenmeye değer dramalar daima olurdu (hatta GE Theater örneğindeki gibi, takdim eden Ronald Reagan bile olsa). Fakat, otuz kırk yıl önce yok denebilecek bir şey, bugün kaçıp kurtulunması imkânsız bir şekilde yaygındır: Şehvetle bağnazlığın, bayağı seksle şiddetin, marazi duygusallıkla yavanlığın kombinasyonu ya da her neyiyse onunla, haftanın 7 günü 24 saat “yedi ölümcül günah” ve boş ümit pompalamak.

Bunların hepsi, şu ya da bu şekilde, farklı hızlarda Birleşik Devletler’de başladı; şimdi, anormal büyüklükte bir yağ sızıntısı gibi, kürenin tamamına yayılıyor. İnsanlara, topluma, çevreye maliyeti hızlanarak artıyor; ama gerek malını, gerek politikacısını ve gerekse görüşlerini satarak TV programlarını ve reklamlarını denetleyenlerin ve paralarını ödeyenlerin kazançları artıyor.

TV seyredenler hızla ve çok fena çoğalıyor, üstelik seyircilerin büyük kısmı da küçükler. 1999’da Birleşik Devletler’de 2-18 yaş grubu için yapılan bir çalışmanın bulguları şöyledir:

çocuklar haftada 7 gün ve günde ortalama 5 saat 29 dakika ekran karşısında vakit geçiriyorlar. 8 yaş ve üstü çocuklar için bu süre, 6 saat 43 dakikadır ve genel toplamda daha fazladır, neredeyse yetişkin işgününe eşittir. Bu zamanın büyük kısmında çocuk yalnızdır.

Başka ülkeler ne durumda?

televizyonlu evlerde 13-18 yaş arası için 41 ülkede yapılan bir araştırma, çocukların her gün ortalama 6 saat televizyon seyrettiklerini

ve bu sürenin hiçbir yerde 5 saatin altına düşmediğini ortaya koyuyor.[41]

Buradaki kilit sözcük, "seyretmek". TV'nin (ama asıl "online'nın") özü, izleyicinin pasif, resim tüketicisi olmasıdır. Peki, TV'nin seyri artarken, azalan nedir? Okumak, elbette. Bir de, diğer insanlarla birebir etkileşim. Nasıl ki TV seyircileri seyrettiklerinin yansıması olabiliyorlar, okumak da (ister felsefe, ister cinayet hakkında olsun) bir tüketim biçiminden ibaret olabilir. Ama, ihtimal her durumda vardır. Neil Postman'ın belirttiği gibi:

İlk ve en el altındaki öğretmenleri ve çoğu durumda en güvenilir eşlikçileri ve arkadaşları televizyon olan çocukların ikinci kuşağı sırada ... Genç olduğu için televizyon yasağı konulan bir izleyici kesimi yoktur. Düşkünlüğü nedeniyle televizyondan vazgeçmek zorunda kalan bir fakirlik yoktur. Yüceltildiği için televizyon tarafından değiştirilmeyen bir eğitim yoktur. Hepsinden önemlisi, yolu televizyondan geçmeyen bir kamu alanı da yoktur –ister siyaset, habercilik, eğitim, din, bilim, ister spor olsun. Bunun anlamı, halkın tüm bu alanlardaki algısının, televizyonun yönlendirmesiyle biçimlendiğidir.[42]

Biz, iyi durumlarda da kötü durumlarda da duygusal bir türüz. Daha önce söylediğimiz gibi, reklamın içimizde uyandırdığı duygular, bizim için en iyi denilebilecek şeyle, yani içtenliğe, akla ve mantığa, gerçek çıkarlarımıza yönelik olanaklarımızla, neredeyse temelden aykırıdır.

Bilimin sağladığı mucizeler her ne olursa olsun, ikna teknikleri, bizi zararlı diye nitelenen hedeflere, toplumsal ve bireysel yıkıma dönük tüketicilere çevirmekte gayet başarılı olmuştur –örneğin otomobillerde, nükleer enerjide, bizzat televizyonun kendinde, gitgide daha fazla büyüyen ve alıcısına değil, satıcısına fayda sağlayan mal ve hizmet demetlerinde olduğu gibi. Sonuçta, neye ihtiyacımız yoksa onu ister, neye ihtiyacımız varsa onu istemez hale geldik. Albert Einstein, epeyce önce, tarihin açık ettiği ve gelecekte bizi bekleyen şeyi yakalamıştır:

O çok methedilen teknolojik ilerlemeyi ve genel olarak uygarlığı da, hasta ruhlu bir caninin elindeki baltayla kıyaslamak kabildir.[43]

O "balta", siyaset, asker ve iş çevrelerinin elindedir. Kapitalizmin, emperyalizmin, sanayileşmeciliğin ve milliyetçiliğin etkileşiminden

doğan güç, “siyasi kültürde ve kapışmada önemi sürekli artan muharebe meydanı olan”[44] medyanın büyük yardımıyla, onların eline geçmiştir.

Şimdi de merceği iktisadın, Tekelci Kapitalizm 2’nin müjdelediği felaketler karşısındaki tepkilerine çevirelim.

NE AYIP!

Bu çalışmanın ana teması, iktisadın kapitalist gelişme ile etkileşimi ve günümüzdeki haline, yani bir ideoloji koluna evrilmesi olmuştur. Bu çerçevede, Adam Smith’ten başlayarak çeşitli şekillerde katkıları olan John Stuart Mill, Marx, Veblen gibi ve Bölüm 4’te ele alınan Keynes, post-Keynesçiler ve Baran ile Sweezy gibi, kavrayış sahibi pek çok iktisatçı olmuştur ve vardır da. Neoklasik iktisatçıların yenilenen hâkimiyeti, yaklaşık 20 yıldır ciddi bir karşılık görmemiştir. Bunlar bir fark yaratmış mıdır? Yarattıysa da, olumlu bir fark mıdır, olumsuz mudur? Yanıt, tahmin edilebileceği üzere, çok büyük bir fark yarattığı ve o farkın da olumsuz olduğudur. Medyanın “zihinlerin yönetimi” konusundaki rolüne değinmiştik. Ne var ki medya fikir üretmez, fakat yayar. Tabii, ekonomi politikası konusunda yayılan şeyin yetkinlik kaynağı, doğrudan veya dolaylı olarak, egemen görüşten iktisatçıların öğretileridir –reklamlarda, hükümet açıklamalarında, makalelerde, iktisat eğitiminde yer alırlar ve kalıcı etkileriyle korkulmaları gerekir.

Ciddi istisnalar olduğuna değinilmişti; zaten onlar olmasa, böyle bir kitabın yazılması mümkün değildi (bibliyografik tanıklıkları açısından). Ne var ki bu istisnaların, bundan böyle, söz konusu ideolojinin güçlü akıntısına karşı eskisinden çok daha fazla yüzmesi gerekmektedir.

1970’lerden beri, daha önce de belirttik, çok katlı bir yozlaşma hayatın çeşitli alanlarında ortaya çıktı: Milyarlarca insanın küreselleşmeyle temelinden sarsılan yaşantılarında; zengin ülkelerde bile, hayat kalitesinde; çevrede; genel olarak kültürde. Zamanında Joan Robinson bu süreci “sağa dönüş” olarak tespit etmişti. Post-Keynesçi iktisatçılardan Hugh Stretton, bu tespiti, söz konusu yıllar hakkındaki şu sözlerinde kullanıyor:

1970’lerde başlayan kuralsızlaştırma, özelleştirme ve kamuyu küçültme çabalarının yeni sıkıntılara yol açan hatalı bir tepki, hatta bazılarının etkin nedeni olduğu ortaya çıkıyor. İktisat politikasındaki bu “sağa dönüş”te iktisatçıların payı vardır. Onların uzman otoritesi olmaksızın, farklı siyaset ve iş çevrelerinin yeni strateji doğrultusunda çoğunluğun desteğini ya da hoşgörüsünü kazanacağını düşünmek, pek mümkün değildir.[45]

Geçen birkaç on yılda gazete yazıları, TV şovları veya resmî duyurular ya da benzeri yerler, tarihte eşi görülmedik bir biçimde, propagandasını iktisatçıların yaptığı tezlerin akınına tanık oldu. Bellibaşlı kamusal politikalar konusunda egemen görüşe destek veren bazı tezler, Stretton’ın verdiği karşılıklarla beraber aşağıdadır (italikler kendisine aittir):

1) Parasal daralma enflasyonu durdurur sonra da istihdamı canlandırır –içinde bulunduğu durumda ikisini de yapmayacaktır.

2) Kamu yatırımlarının azalması özel yatırımları artırır –pratikte özel yatırımı azaltacaktır.

3) Serbest ticaret imalat sanayimizi verimli kılar –bize özgü şartlarda çok firmayı sektörden atacak, uzun vadede işsizliği artıracak ve ödemeler dengemizi sarsacaktır.

4) Ücretlerin düşürülmesi istihdamı artıracaktır –artırmaz.

5) Vergileri zenginlerin üstünden yoksulların üstüne kaydırmak, zenginlerin daha fazla yoksulu istihdam etmesini teşvik eder –etmeyecektir.

6) Daha serbest bir sermaye piyasası, daha fazla insanın kendine ev almasına imkân tanır –pratikte daha az insanın, kendine ev almasına imkân tanıyacaktır.

7) Kira kontrolü daima kiracılara zarar verir –pek çok durumda kiracılar açısından büyük yararları olabilir.[46]

Giriş bölümündeki “metodoloji” tartışmasını hatırlarsak, orada iktisadın “Ekonomi hakkında bilmemiz gereken nedir?” ve “Ekonominin insani, toplumsal ve çevresel ihtiyaçlarımıza hizmet etmesi için yapmamız gereken nedir?” sorularını yanıtlayacak şekilde tanımlanması gerektiğini ileri sürmüştük. Meseleyi böyle koymak,

egemen iktisadın günümüzdeki temsilcilerinin tutumunu düpedüz yüzkarası olarak nitelememizi sağlar. Kavrayışımıza katkıda bulunmaktan uzaktırlar, hatta kavrayışımızı köreltmişlerdir; iktisadı, işletmeleri –tüm işletmeleri değil fakat merkezlerinde duran devleri–[47] güçlendirmenin ve desteklemenin ideolojisine çevirmişlerdir.

Giderek daha az sayıda iktisatçı faydalı araştırmalarda çalışmayı ve faydalı analizler üretmeyi sürdürüyor. Böylelikle ekonomiyi anlama yolunda çok değerli bir şey yapıyorlar. Ama kapitalizmi eleştirenler gibi onlar da, hem de bugünün dünyasında, azıcık etkileri olduğunda hemen kızağa çekilmektedirler.

Günümüzün iktisadı matematik teknisyenlerinin hâkimiyetindedir. Bunlar neoklasik iktisadın ulu soyutlamalarını alır, en eğitimlinin bile itiraz edemeyeceği bir semboller âlemine sokarlar. Eski zaman ritüellerindeki rahipler gibi, bugünün iktisatçıları da bir bilinmez âlemde sadece kendi çözebildikleri işlerle uğraşırlar.

Tekrar edelim: Anlamak, gerçeklik ve görüntünün farklılığı ölçüsünde kurama ihtiyaç duyurur. Sosyo-ekonomik süreçler bu açıdan özellikle karmaşıktır. Bundan dolayı, sosyo-ekonomik kuramın neyi, ne zaman ve nereden soyutlayacağı ve ne zaman yine somuta döneceğinin seçiminde özenli olmak, her şeyden önce gelir. Bu en çok, toplumun geçen yüzyıldaki gibi hızla değiştiği dönemler için böyledir.

Lakin egemen akımın iktisatçıları söz konusu olguların *bütün* temel elemanlarını “veri” olarak alırlar, yani incelemenin kapsamından çıkarırlar. Siyasi ve sosyal kurumlar dahil her şey, değişen ne varsa hepsi, teknoloji, işletme yapıları ve fonksiyonları, bireylerin gelirleri ve servetleri, sonra güç ve daha birçok şey dışlanır.

İktisatçıların, yukarıda Stretton tarafından vurgulanan “hataları” yapmasını mümkün kılan şey, bu prosedürlere bağlılıklarıdır. Söz konusu prosedürler aynı zamanda, pek çok öğrencinin (ve hocalarının da) “toplumu” sosyal bilimin konusu olarak değil, “parametre” teriminin eş anlamlısı gibi kabul etmelerini de mümkün kılar.

Toplumu “sağa dönüş”e sevk eden bu geçit resmi, 1979’da Britanya’da başladı ve 1980’lerde Birleşik Devletler’de asıl etkili düzeyine ulaştı. İktisat mesleğindeki özsel değişim de, bazen biraz

önden giderek, bazen arkada kalarak, aynı yıllarda başladı ve neoklasik iktisadın meşruiyetine yeniden hayat verdi. E.K. Hunt, üç “ideolojik tez”den oluşan bu önermeyi şöyle özetliyor:

[1] ... serbest mübadelenin bütün halkın çıkarlarını uyumlandırdığı, “rasyonel fiyatlar” yarattığı ve [küresel ve ulusal] kaynak dağılımında verimlilik sağladığı ... [2] serbest piyasanın tam istihdam dengesini otomatik olarak sağlayacağı ... [3] gelir dağılımını belirleyen şeyin, çeşitli üretim faktörlerinin marjinal ürünleri olduğunu, her bir faktörün kendi yarattığı değer kadar gelir elde ettiğini ...[48]

İktisadın 20. yüzyıldaki evrimi, üç kategori halinde gerçekleşti: Makro, mikro ve ticaret. Makro önermeleri 1930’lardaki bunalım sayesinde ve Keynes ve arkadaşlarının çalışmalarıyla, geçici olarak çözülmüştür; bugün onun önermesi “sol Keynesçilik” olarak görülüyor ve “piç Keynesçilik” biçimlerinde uygulanıyor, ki Keynes bunu asla kabul etmezdi.[49]

Neoklasik mikroiktisat daima küçük işletmenin yaygınlığını esas almıştır. Daha ilk zamanlar için bile doğru olmayan bu kabulü sürdürmek, bugün artık rezilliktir. Ama, bugün çığırtkanlığı en çok yapılan küresel serbest ticaret düsturu, Ricardo’nun 1817’deki teziyle aynı şekilde, yine canlandırılmıştır(!): “Serbest ticaret”, her yerde ve herkesin refahı için en vazgeçilmez şeydir.

İşletmelerin kendi işlerine gelecek politikaların sözcülüğünü yapmasını bağışlamak bir dereceye kadar mümkündür; öyle ya, sonuçta kendi işleridir. Ancak, dev şirketlere koruyucu boya tedarik eden iktisatçıları “bağışlamak” pek mümkün değildir. Hatırlarsak, Ricardo’nun “mukayeseli üstünlük ilkesi”nin ortaya atıldığı dönemde Britanya, bugüne göre geri teknolojisiyle, dünyanın ilk sanayileşen ülkesi olarak tekti. Oysa, günümüzde, şu ya da bu ölçüde gelişmiş teknolojileriyle adamakıllı sanayileşmiş bir düzine kapitalist ülke vardır ve bunların yanında Ricardo’nun Britanyası oldukça gariban kalır.

Günümüzdeki GATT, NAFTA ve WTO, Ricardo’nun “düsturunun” modern derlemesidir –tabii Ricardo’nun tezi sadece “serbest ticaret” içindi, oysa yürürlükteki bu ticari anlaşmalara taraf ülkeler (sübvansiyonlar, te’lif hakları vb gibi) içerde bazı kısıtlamalara riayet

etmek durumundadır. Ayrıca, bu anlaşmalar taraf ülkeler için bir tek egemenlik alanı yaratmak yerine, tüm insanları güçlü ülkelerin UÜŞ'lerinin egemenliğine sokmayı sağlar ki o güçlü ülkeler bu anlaşmaların mimarları olup, sürecin gereği olarak kısmen, finansal piyasaların, yani spekülatörlerin, egemenliği altındadır.

Bu duruma zımnen cevaz veya destek vermekle, egemen görüşün iktisatçıları, ekonomik sistemin analistleri değil, kulları olmuşlardır.[50] Önceki bölümlerdeki analizlerde kapitalizm, asla selim bir sistem olarak alınmamış, fakat, ilk gelişme basamaklarında tüm insanlara ve kültürlerine, çağımızda da gezegene zarar vermeyi, yapısı itibarıyla zorunlu kılan bir sosyal oluşum şeklinde resmedilmiştir. Şimdi ise, yayılan ve derinleşen küreselleşme, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki tüyler ürpertici tahribatla yarışa girmiştir –bu, ister iktisaden ve kültürel olarak geri dönülmez bir şekilde üstünden geçilmiş düzinelerce topluma bakarak, ister refahlarından edilmiş ve onurları çiğnenmiş yüz milyonlarca insana ya da, daha az dramatik olmakla birlikte, zengin ülkelerde her şeyin ticarileşmesinin etkilediği insanların hayatlarına bakarak; ve isterse, daha az olmamak üzere, doğaya, yani varlığımızı ve edimlerimizi mümkün kılan şeye yönelik giderek artan tehditlere bakarak değerlendirilsin, her açıdan böyledir.

Bunların tümü Sonuç bölümünde farklı bir perspektifle özetlenecektir. Orada, bir diğer temel politikada ve düşünüş biçiminde ortaya çıkan ve bütün dünyayı etkisine alan bir değişimin üzerinde duracağız: iktisadi büyüme ve altta kalanın canı çıksın –çıkıyor zaten.

Yine göreceğiz ki büyüme, günümüzde, ister işletmelerle ve tüketicilerle ilgili, isterse toplumsal gereklerle ve sorunlarla ilgili olsun, istekleri ve ihtiyaçları karşılamanın aracı –yegâne *geçerli* aracı– olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, başka seçeneklere, yani biz insanlar, toplumlar ve Tabiat Ana adına, izlenebilecek daha güvenli ve cazip yollar olduğuna da değineceğiz.

6

21. Yüzyılın Top Top Açan Krizleri

GİRİŞ

20. yüzyılın son on yılındaki coşkuyla 21. yüzyılın ilk yılları arasındaki karşıtlıklar, hem etkileyici hem de kaygı vericidir: İktisadi yönden, kutlamaların yerini baş etme çabaları almıştır ve bunlar, "refah iki adım ötede", düze çıkmaya az kaldı, türünden tekrarlarla örtülmektedir; siyasi yönden, hem büyük hem de küçük devletlerin liderleri, ilgisizlerden ve öfkelilerden oluşan yurttaş topluluklarıyla ve her alanda yaygınlaşan kontrolü güç düşmanlıklarla yüz yüzedir; askerî yönden, Ortadoğu'da ve Orta Asya'da giderek yükselen çatışma tehdidi, dünyada süregelen diğer ihtilafları gölgesinde bırakmaktadır. Hatta, "bataklık" sözcüğü yeniden dillere gelirken, durumun daha kötüye gideceği yolundaki korkular büyümektedir: ABD kangren pahasına kendini Bataklık 1'den {Vietnam} kurtarmayı sonunda başardı, ama kan seli durmadığı ve Afganistan'da, İran'da, İsrail/Filistin'de hızlandığı sürece, Birleşik Devletler'in ne "kazanabileceği" ne de vazgeçebileceği ve sonuçlarını kimsenin kestiremeyeceği, ürkütücü bir durum açığa çıkıyor.

Bu sıkıntılar, dikkate değer pek çok sorun içinde en öne çıkanlardır; burada hiçbirine özetten fazla yer veremiyoruz; dolayısıyla, içlerinde en baskın olanları, sürekli ve ciddi inceleme gerektirenleri vurgulayacağız:

1. ABD'nin "New Deal"ının çöküşü ve dünya ekonomisindeki anormal gelişmeler, 1930'lardaki felaketin tekrarının habercisi

mi? Başka türlü söylersek, görünür bir gelecekte, istikrarlı ve sağlıklı büyüme mümkün müdür?

2. Ülkelerin içlerinde ve aralarında derinleşerek yaygınlaşan sosyo-ekonomik gerginlikler ve çatışmalar halledilebilecek mi, yoksa iki savaş arasındaki siyasi aşırılıklar ve ihtilaflar, farklı formlarda da olsa, yine ortaya çıkacaklar mı?

3. Tüm kıtalarda giderek tırmanan gerilimler, "küçük savaşlar", iç çatışmalar, Hindistan ile Pakistan veya ABD ile Kuzey Kore, hatta ABD ile Çin gibi, nükleer güçler arasında patlak verecek çatışmaların kapısını açar mı?

4. Bu soruları, Birleşik Devletler'in şimdiki egemen konumu gerilerse şeklinde, yani başka bir açıdan bakarak sorarsak, ki bugün tamamıyla mümkündür, ne olur?

Günümüzün etkileşimleri ve karmaşık süreçleri, bu sorulara güvenilir yanıtlar vermeyi olanaksız kılıyor; söylenebilecek tek şey, gelecek on-yirmi yıldaki gelişmelerin nedenlerinin, yapılarının ve çözümlerinin, ister istemez geçmişe göre şu ya da bu ölçüde farklı olacağıdır: İyiye gitmeleri mümkündür, ama muhtemelen kötüye gidecekler –"muhtemelen kötüye gidecekler", çünkü, dünyayı kuşatan gücün hem tahrip yeteneği hem de bu yetenekleri kötüye kullanmaktan alıkoymanın önündeki güçlükleri artmıştır. Kaldı ki egemen güç tek başına kalmaya devam ettiği sürece, durum daha da sorunlu hale gelecektir.

Böyle soruların aşağıdaki kısa yanıtları, çoğunlukla, süregiden ABD ve dünya ekonomi politiğiyle ilgili ve onunla bağlantılı, geçmişteki farklar ve benzerlikler ile ilişkili olacaktır. Ardından da bunlarla ilgili küresel siyasi ve askerî sıkıntılara değineceğiz.

KÜRESEL EKONOMİLER: HAYDAN GELEN HUYA GİDER

19. yüzyıldaki krizlerin ve spazmların çerçevesi emperyalizmdi; bugünkülerin çerçevesi küreselleşmedir. Ne biri, ne de öteki yoktan var oldu; ikisi de mevcut *kapitalist* güçlerce yaratıldı, *milliyetçilikle* yönlendirildi, zamanlarının *teknolojileriyle* işletildi; iki çağ arasında pek

çok fark olmakla birlikte, ikisi de, güçsüz kesimlerin, iktidarın taleplerine karşı koyamaması yönünden ortaktır.

Küreselleşme de emperyalizm gibi pervasız, kararsızlık oluşturan bir süreçler takımıdır. İkisi de kapitalizmin gelişmesi için vazgeçilmez nitelikte, ciddi, alabildiğine yaygın ve eş anlı değişimler gerektirmiştir:

Burjuvazi, üretim araçlarını, onlar üzerinden üretim ilişkilerini ve böylelikle toplumsal ilişkiler bütününü sürekli bir şekilde altüst etmeden var olamaz. Oysa, geçmişin üretici sınıfları için var olmanın ilk şartı, eski üretim biçimlerinin hiç bozulmadan korunmasıydı. Burjuva çağının öncekilerden farkı, üretimdeki sürekli altüst oluş, toplumsal koşullardaki kesintisiz sarsıntı, uzayıp giden bir belirsizlik ve çalkantı halidir. Tüm değişmez, donmuş ilişkiler taşıdıkları köhne ve saygın önyargılarla ve görüşlerle birlikte süpürülüp atılırken, yeni oluşanlar daha biçimlenmeden hükümsüz kalır. Katı olan ne varsa çözülüp dağılır, kutsal olan ne varsa aşağılanır ve sonunda insan, yüz yüze gelmek zorunda kaldığı hayatının gerçek koşullarını ve türüyle ilişkisini kavrar.[1]

Bunlar yazılalı 150 küsur yıl geçti; bugünkü hızlı değişimler –ve değişen *şeyler*– yanında önceki çağ, zarif bir vals gibi kalıyor. Son dönemdeki hızlanmanın büyük kısmı, iletişim, üretim ve ulaşım teknolojilerindeki olağanüstü değişmelerle açıklanabilir. Fakat bunların yolunu hazırlayan, emperyalist müdahalelerin kurumsal "intizamı" idi. I. Dünya Savaşı'nın hem emperyalist ülkelerde hem de sömürgelerinde darmadağın ettiği toplumsal harcı oluşturan gelenekler ve istikrar, savaş sonrası yıllarda ve II. Dünya Savaşı ile ıskartaya çıktı. Geçtiğimiz yarım yüzyılın cafcaflı teknolojileri neyin, nerede ve nasıl olacağı konusunda serbestlerdi.

Tüm toplumsal sistemler olağan işleyişleri içinde daha fazla kazanan birilerini üretirken, bugünkü kapitalist küreselleşme bunu öyle belirgin bir şekilde yapıyor ki, kaybedenle kazanan arasındaki fark, bir daha kapanmamacasına büyüyor. Bu farkı oluşturan etkileşimli unsurlar iktisadi, siyasi, askerî niteliktedir ve tüm ülkeleri ve halklarını etkiler.

Gel gör ki bu süreçlerin başında duranlar, geçmişte ya da şimdi, bunun, kazananı ve kaybedeni olan bir oyun olduğunu kabul etmezler: Onların değişmeyen teması şudur: "Gelen dalga *bütün* tekneleri

kaldırır" –lakin bazılarını daha yukarı kaldırır, tabii "uzun dönemde" herkesin yararına olacak şekilde! Ama, bu "gelen dalga"nın bir azınlık dışındaki herkes için yıkıcı bir tsunami olduğu hiç söylenmez. İnsanların çoğunun "tekneleri"nin olmadığı, veya olmayacağı, o "gelen dalga"nın –tıpkı İngiliz Sanayi Devrimi'ndeki çit çekmede olduğu gibi– aslında altlarındaki zemini çektiği asla teslim edilmez. O meşhur "uzun dönem"in, zaten zayıf olan sosyo-ekonomik durumu daha da zayıflattığı asla itiraf edilmez.

Yine asla dikkat edilmeyen bir başka şey, küreselleşen ülkelerde, sürecin başlarında durumları yerinde olup da şimdi işlerini yitirdiklerini gören ve sayıları giderek artan kalabalıkların, görece daha küçük, ama kararlı bir "gelen dalga"ya bindikleridir. Zengin ülkelerde sermayenin imkânlarına ve ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirilen ve aşağıda etraflıca tartışacağımız sosyo-ekonomik süreçler, bu ülkelerdeki insanların gücünü tüketmektedir.

"İşten çıkarma" ve "taşeronlaşma" terimlerinin, zengin ülkelerde işine son verilen çalışanlar için anlamına bakın: Ücretleri ve sosyal yardımları dışında, itibarları da iki paralık olmuştur. Bir de, "yükselen ekonomiler"deki kitlelerin başına gelenler var, yani, "tarım işletmelerinin", "ihracat birliklerinin" ve "modernizasyonun", o insanların memleketleri, kültürleri, geçimleri ve tabii itibarları üzerindeki onulmaz yıkımı var –ve bu yıkım o insanları, hangi korkuları ve tehlikeleri barındırdığı belirsiz düşman kentlerde, bu kentler ister kendi ülkelerinde ister yabancı ülkelerde olsun, berbat ücretli ağır işlerden bir geleceğe mahkûm ediyor.

Bunların hiçbiri –veya beraberlerinde gelen çevre tahribatı– dev şirketlerin kaygısı değildir ve olmamıştır da; mesela küreselleşmenin taçlandırılan zaferiyle ilgili deneyimlere bakalım –NAFTA (North American Free Trade Agreement 1993-Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması), tüm taraflar için küreselleşmenin avantajlarını gerçekleştirme olanaklarının en parlak olduğu örgüttü.

Meksika'nın kuzey sınırındaki maquilladora'lar {montaj fabrikaları}, NAFTA düzeninin başlıca sonuçlarından biriydi. Aşağıdaki detaylar,

Meksika-ABD iktisadi ilişkileri konusunda önde gelen araştırmacılardan James Cyhper'ın yetkin çalışmasından alınmıştır.[2]

NAFTA, ABD ile Kanada ve Meksika arasındaki ikili politikaları belirler. Ancak, başlangıcı Birleşik Devletler ile Meksika arasında 1993'teki iki taraflı ticaret anlaşmasına uzanıyordu ve dört ayağı vardı:

1. Bir ticaret anlaşmasıydı, yani üretimi Meksika'ya kaydırma projesi değildi;

2. İki ülkenin ortak verimlilik arayışı olacaktı, yani, ABD'nin 1980'lerden başlayarak kararlı bir şekilde yitirdiği iktisadi hükümranlığı yeniden tesis etmeye yönelik bir şirket-hükümet stratejisi değildi;

3. ABD'de tüketici fiyatlarını düşürecekti;

4. Dengeli ticaret temelinde ABD'de hızla 170 binle 200 bin arasında yeni iş yaratacaktı.

Cypher'ın gösterdiği gibi, iki ülke arasındaki esas problem, ticaretin önündeki engeller değil, fakat yatırımın önündeki engellerdi. ABD sermayesi, fabrikalarını Meksika'da faaliyete sokmanın önündeki bütün kısıtlamaları NAFTA ile bertaraf etmişti. Cypher bu sınırsız yatırımın "NAFTA'nın özü" olduğunu söylüyor. Bertaraf edilen engeller ücret tayini, çalışma koşulları ve çevre koruma ile ilgili idi ve ABD firmaları için Sanayi Devrimi'ndeki türden "karanlık şeytani fabrikaları" kurma vizesi demekti.

Bilgi: 1990'larda ABD'de otomotiv işçileri ortalama 19 dolar/saat ücret ve yardım alıyordu; Meksika'nın maquilladora'larında ücret 2 dolar/saatten daha azdı ve yardım da yoktu.

Bilgi: Daha 1996'da, maquilladora'larda üretilen otomobil modelleri, modellerin toplam üretiminin yarısı kadardı ve Birleşik Devletler'deki fiyatları da yüzde 20 yükselmişti.

Bilgi: Ya yeni işler? "1999 itibarıyla, hem ticarete hem de yatırıma bağlı olarak, kaybolan yaklaşık 316 bin işin sorumlusu NAFTA idi".

Ama hiç yoksa topraksız Meksikalılar için bir faydası olmuş olmalı, değil mi? Pek değil: "... sanayi temelini oluşturamayan Meksika,/esas olarak/Amerikan şirketleri için bir montaj merkeziydi ve işgücünün ortalama çalışma hayatı on yıldı" –günde on saatten fazla çalışan, kalabalık kondularda yaşayan, ortalama ömrü kısalmış bir işgücü (tıpkı

daha önce anlattığımız, 19. yüzyılın başlarındaki İngiliz işçileri gibi). Tabii, doğal olarak Meksika ekonomisi daha hızlı büyümüştür ve durum kısa zamanda iyileşecektir, değil mi? Hiç değil: NAFTA'dan önce, 1960-80 arasında Meksika'nın GSYİH'si yılda ortalama yüzde 4 artmıştı; 1993'ten bu yana sadece yüzde 1 artmıştır.

Daha beteri arkadan gelir. "Maquilladora Patronları Çin Kozunu Oynuyor" (Dollars & Sense, Eylül 10, 2003) başlıklı yazıdan öğreniyoruz ki fabrikaların Çin'e yahut Hindistan'a taşınmaması için Meksikalı işçilere, daha az ücrete ve aldıkları söylenen küçük yardımları kaybetmeye mecbur oldukları söylenmiş –daha önce ABD'deki işçilere yapılan Meksika'ya taşınma tehdidinin tekrar gösterimi; kaldı ki sendikaların pes etmesinden sonra da fabrikalar kapanmaya devam etmiştir –yakın zaman önce ABD'deki birkaç oto fabrikası daha kapandı. Yine, çalışmaya devam eden işçilerin sosyal yardımlarını –hiç değilse bir süre daha– korumak uğruna, otomotivdeki en güçlü işçi sendikası da (UAW) dize geldi.

Küreselleşme, tıpkı emperyalizm gibi, sermayenin önündeki fırsatların ve ihtiyaçlarının etkileşiminden besleniyor. Günümüzde, fırsatlar, fiziki sermayenin mobilitesindeki olağanüstü artıştan başka, ulaşımın ve iletişimin süratinden ve üretimi zayıf ülkelerde yapmanın önündeki siyasi engellerin bertaraf edilmesinden doğuyor –yani Britanya'nın hâkimiyet dönemindeki dünyanın çok ötesinde olanaklar söz konusudur.

Bununla birlikte, şirketler sırf *muktedir* değil fakat *mecbur* oldukları için giderek iri ve daha "uluslarüstü" olmuşlardır; hayatta kalmak, en az kârın ve gücün cazibesi kadar, itici bir güçtür.

O öyle olmaya devam etsin, günümüzün dev işletmeleri, iktisadi güçleri kadar devasa siyasi güçlere de sahiptir; ancak, dünya üretimini, ticaretini, hizmetlerini –ve siyasetini– elinde tutan birkaç yüz uluslarüstü şirketin çoğu, bugünün efendisi olan Birleşik Devletler'dedir. En azından şimdiye kadar öyledir.

BAŞARI GİBİ FİYASKO YOKTUR

Bir asırdan fazla zaman önce Britanya'ya olduğu gibi, süregiden küreselleşmenin zaferi denilen şeylerin kaynağı, çöküşünün de sebebi olacakmış gibi görünüyor: ABD imparatorluğu, o böbürlendiği gücünün gerekleri ve olanakları ile karşı karşıya geldiğinde, galiba "kurşunu kendi ayağına sıktı".

Daha önce de söyledik: Tarih tekerrür edemez, hele detaylarda asla; ama birtakım genel çizgileri olabilir ve vardır. Hollanda'nın 17. yüzyılda, Britanya'nın 19. yüzyılda "kendilerini bitirme" yöntemlerine ilk bölümlerde değinmiştik. Okur bunlara ve II. Dünya Savaşı'ndan itibaren "küresel ekonomi 2 ve 3"ün çıkışı ve yapılanması ile ilgili tartışmalara geri dönüp bakabilir. Burada, çok yakın geçmişin ve şimdinin kararsızlık yaratan kuvvetlerinden bahsedeceğiz, bunların sömürgeci ve emperyalist selefleriyle mukayeselerine ve ciddi karşıtlıklarına bakacağız.

1. Britanya'nın Hollanda'dan ileriye sıçramasını, 19. yüzyıl teknolojisi mümkün ve zorunlu kılmıştı, ama bu, aynı zamanda, kapsamlı nitel değişimler sayesinde mümkün olmuştu: Britanya, daha geniş bir coğrafyayı denetimine almış, buralarda coğrafi ve iktisadi olarak daha derinlemesine nüfuz etmiş, siyasi kontrole mecbur kalmış ve bunu sağlayabilmişti. Ne var ki Britanya'nın ve o dönemin diğer emperyalistlerinin "kendi" coğrafyalarındaki sömürüleri, neredeyse tamamen kaynaklara yöneliktir, pazar ikinci planda kalır; oysa, bu nokta hâlâ yaşamsal olmakla birlikte, emperyalizmin bugünkü canevi, üretimin dünya çapında yaygın olmasıdır.

2. Her ne kadar II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemin siyaseti, egemenlik altındaki ülkeler üzerinde doğrudan siyasi kontrole izin vermediyse de, geçtiğimiz yarım yüzyılın ekonomi politiği ve teknolojisi, yoksul ülkelerin sürekli artan bağımlılığı ve yöneticilerinin yozlaşmaya yatkınlığı sayesinde, doğrudan siyasi kontrole gerek kalmaksızın, coğrafi ve sosyo-ekonomik nüfuzu mümkün kılmıştır.

Fakat şimdi, tıpkı eskiden olduğu gibi, bir şeyler ters gidiyor. 19. yüzyıl emperyalizminde meselelerin kaynağı, zayıf toplumların kaynaklarını, pazarlarını ve stratejik bölgelerini kontrol etme yarışındaki büyük güçlerin çatışmasıydı. Bugün artık siyasi açıdan

bağımsız olan bu zayıf toplumlar, hem kendi ülkelerindeki, hem de birbirleriyle mücadele halindeki uluslarüstü şirketlerdeki ve dolayısıyla bu şirketlerle ilişkili diğer ülkelerdeki hâkim güçlerin, sürekli ve her seferinde değişen baskı ve zorlamalarıyla karşı karşıyadırlar.

Ayrıca, küreselleşmenin getirdiği şeyler, geleneksel kültürlerin ve geçim araçlarının bir kenara atılmasını dayatarak, kontrolden çıkması an meselesi olan huzursuzluk ve öfke dalgalarına yol açıyor. Buraya ileride daha derinlemesine gireceğiz; şimdilik, okurun dikkatini Benjamin Barber'ın *Jihad vs McWorld* ("*Mc*" *Dünyasına Cihat*) adlı çalışmasına çekmekle kalalım: Çalışma, zengin ülkelerin iktisadi ilerleme olarak gördüğü şeyle, yoksul ülkelerdeki çoğunluk için sosyoekonomik felaket demek olan şey arasındaki patlamaya hazır ilişkileri araştırıyor.[3]

Sonrasında, yeterli ekonomik büyüme oranına yönelik beklentilerin söndüğü görülecektir; bu bile bir şeydir, zira, Sonuç bölümünde yine tartışılacağı gibi, toplumun hastalıklarının ve ihtiyaçlarının tek tedavisi olarak görülen ekonomik büyüme, aslında hiç öyle olmadığı gibi, tersine, büyük sorunların asıl kaynağıdır.

O öyleyken, bugün hissedilir hale gelen sorunlar, savaşı izleyen dönemin başlarından itibaren, potansiyel olarak mevcut olmalarına rağmen, 1950'lerle gelen ciddi boyuttaki global yeniden inşa ve iyileşme süreciyle baskılanmış yahut geriletilmişlerdi; o zamanların ekonomik büyüme oranları yüzde 3-6 idi; bugün yüzde 1-2 cesaret verici olarak değerlendiriliyor.

Sıkıntının kalıcılığının ilk belirtileri, 1991'de, dünyanın en büyük ikinci ulusal ekonomisinde, Japonya'da doğdu; henüz atlatılmış değildir. 1991'den bu yana Japonya defalarca "kıyısından döndü"; 2003'ün sonlarında yazdığım gibi, yine "ekonomik büyüme bu yıl yüzde 1'i aşacak gibi duruyor". Bu türden "büyüme" daha önce durgunluk olarak tanımlanmıştı.

Japonya'da on yılı aşkın zamandır süregelen bir durum, 2000'den itibaren "7'ler Grubu"nun geri kalan üyeleri (ABD, Almanya, Fransa, İtalya, BK ve Kanada) için de geçerlidir: İşsizlik oranları, Avrupa ülkelerinde yüzde 10'un hemen altında veya üstünde geziniyor; Kanada'da ve Britanya'da, son zamanlara kadar epeyce düşüktü, şimdi

yükseliyor; Birleşik Devletler'de 2000'den bu yana 3 milyondan fazla iş kaybedilirken, işsizlik oranı yüzde 6 etrafında çakılmıştır (ki bunun, Avrupa yaklaşımıyla ölçüldüğünde yüzde 10'u aşacağı söylenilebilir). Yüzde 3.5 büyüme ortalamasına kadar bu işsizlik oranları da devam edecektir. Tabii, iktisadın sözcük dağarı da, tıpkı 1930'larda ve "durgunluk" terimli 1970'lerde olduğu gibi, bu olguları hesaba katacak şekilde, yine değişmiştir: "işsizlikli düzelme" –yahut son dönemdeki tabiriyle, "iş kayıplı düzelme". Aslında bu süreç yeni ve kalıcı olacağı tahmin edilen bir şeyin sonucudur: Üretim ile işsizlik artışları arasındaki ilişki. Şunu ele alalım:

Üretim artışı 30 yılın en yüksek hızında ... 1970'li ve 1980'li yıllardakinin iki katı, 1947'den 1973'e uzanan, savaş sonrası dönemdekinin hafifçe üstünde ... üretimdeki gelişmeler altın çağında ... Toparlanmanın başladığından bu yana geçen iki yılda ... Birleşik Devletler'de 1 milyondan fazla iş kaybedildi.[4]

Aslında "hata" üretkenlikte değil. Fakat bu artışlar inatçı bir yavaş büyüme döneminde ortaya çıkıyor. Bu da, ilk ve en önemli olarak Birleşik Devletler'de ortaya çıkan asıl büyük gelişmenin sadece bir kısmı. Bileşenleri şunlar: (1) 1990'lardaki "yeni ekonomi"ye ait ileri teknolojilerin, "eski firmalar" tarafından kârlılık artırmak için iyi bir fırsat olarak yaygın bir şekilde benimsenmesi ve (2) küresel rekabetteki genel artışı karşılama zorunluluğuna ek olarak, (3) hem mavi hem de beyaz yakalıların işlerinin giderek artan oranda zengin ülkelerden yoksul ülkelere taşınması. Aynı zamanda, özellikle de Birleşik Devletler'de, (4) bizzat işgücü içindeki gelir uçurumu, yani vasıflı işlerini ve (yardımlarını) korumayı başaran, ama sayıları giderek azalanlarla, düşük ücretli ve sosyal yardımı olmayan vasıfsız işlere transfer olup sayıları gitgide çoğalanlar arasındaki fark büyümektedir – bu "esnek işgücü" adı altında yürüyen bir süreçtir. Ama bu durum Bush yönetiminin çok zenginlerle geri kalanlar arasındaki açığı büyütmenin yeni yollarını bulmasını engellemiyor. Tabii, Batı Avrupa'dakilerin kendi işgüçlerini "daha esnek" kılma arayışlarını da engellemiyor.

Bu gelişmelere bir tanesi daha eklenmelidir. Birleşik Devletler'deki gücü yine çok özel olmakla birlikte başka yerlere de yayılmaktadır –bu

arada, Birleşik Devletler'in, başka ülkelerin ihracatlarında "tüketimin son mercisi" olduğu asla akıldan çıkarılmamalı. Burada, 1980'lerden bu yana ABD ekonomisindeki finansallaşmanın, (aşırı spekülasyonla birlikte) hem nedeni hem de sonucu olan, borç âlemlerindeki büyük artışların yol açtığı, had safhadaki kırılganlığa atıf yapılıyor. Söz konusu "borç âlemleri", hanehalklarının, finans ve diğer alanlardaki firmaların, federal hükümetin, eyalet hükümetlerinin borçlarını ve bir de ABD'nin dış borçlarını anlatıyor.

Kırılganlığın sebebi, borçlanmanın ulaştığı rekor düzey değil, fakat ABD ve dünya ekonomisinin "sağlığı" için *yükselmeye* devam etme mecburiyetidir. Ne var ki –sadece tepedeki yüzde 10'un geliri değil– *medyan* reel gelir istikrarlı bir şekilde artmadan, ABD halkının "tüketimin son merci" olarak tatminkâr bir şekilde iş görmesi imkânsızdır.

ABD'nin küresel egemenliği, geçen birkaç on yıldır, birtakım farklarla, İngilizlerin bir yüzyıldan önce geçtiği yoldan geçiyor. 1880'lere kadar, sınai üretimin hâkim gücü olan Britanya, zenginliğini ve kuvvetini, başta ABD ve Almanya olmak üzere, dışarıya verdiği borçlarla artırmıştı; bu ülkeler sınai açıdan güçlenip teknolojik açıdan ilerledikçe, Britanya'nın yıpratıcı rakipleri oldular. Veblen *İmparatorluk Almanyası*... adlı çalışmasında bu süreci "borçlanmanın avantajı ve önden gitmenin yorgunluğu" diyerek tiye almıştı: Britanya "kendi kuyusunu kazmıştı".

Britanya'nın geçtiği evrelerle, Birleşik Devletler'in başına gelmesi muhtemel olanlar arasında, önemli farklar var: Biz, dünyanın (ve tarihin) en büyük borçlusuyuz, Britanya gibi en büyük alacaklısı değiliz; Britanya, imalatının pek azını dışarıda yapmıştı; ABD son teknolojiyi ve çok düşük ücretleri birleştirerek, çok ve daima artan sayıda şeyle uğraşıyor.

Ama, o zaman ile şimdi arasındaki kritik fark şudur: Küreselleşme, bir yandan zengin ülkelerin yoksul ülkelerdeki ucuz işgücüne ve zengin kaynaklara kolayca erişmesini sağlamıştır. öte yandan da, yoksul ülkelerin (özellikle Çin'in ve Hindistan'ın) sadece tekstil, giyim ve dayanıksız mallar gibi klasik alanlarda değil, bilgisayar yazılımı dahil,

sınai ürünler yelpazesinin tümünde kendi –yabancı yatırımcılara geniş imkânlar yaratan ve kendilerininkini hızla oluşturan– sanayilerini geliştirmelerini mümkün kılmıştır.

Sanayileşme geçmişi olmayan –mesela Malezya, Güney Kore ve Tayvan gibi– ülkelerde imalatın büyümesinin zengin ülkeler lehine bir gelişme olabilmesi, ancak ve ancak dünya ekonomisinin büyümesiyle ve “serbest piyasa” formunda gelişmeyen bu ülkelerin hükümetleriyle mümkündür.

Gereken genişleme bariz sebeplerle ihtimal dışıdır. Genişleme ancak reel yatırımda (yani üretim kapasitelerinde) veyahut ortalama tüketim düzeyinde büyük boyutlu artışlar halinde ortaya çıkabilir. İkisi de mümkün görünmüyor.

Bilgi: “Kapasite Fazlası Yeni İşleri Kesiyor”. Amerika’nın iş yaratmaktaki başarısızlığı üstüne kopan gürültünün büyük kısmı, son dönemde, Çin’e ve Hindistan’a verilen işlerin artması etrafında yoğunlaşmaktadır. Ama, iş yaratmayla ilgili bir dinamik daha vardır –bu da, bir yatırım patlamasının ekonomiyi atıl çalışan bir fabrikalar yığınağına çeviren ve ağır işleyen bir süreçtir ...; ABD’de imalatçılar kapasitelerinin yüzde 73’ünden azını kullanıyor.[5]

Çin, dünyanın en sıkı kontrol edilen ve en süratli büyüyen ekonomisi olmuştur. Şimdi de öyledir; peşinden de Hindistan gelir. İkisinin toplam nüfusları, küre nüfusunun üçte ikisinden fazlasını oluşturur; büyük kısmı aşırı yoksulluk içinde ve İngiliz Sanayi Devrimi’ndeki türden ağır çalışma koşullarına tabidir –ve o nedenle o dinamizme de sahiptir. Yılda kabaca yüzde 8 büyüyen Çin’in ve (yüzde 7 büyüyen) Hindistan’ın gayrisafi yurtiçi hasıla toplamlarının, en az Japonya’yla Almanya’nın toplamına –ya da Birleşik Devletler’inkine– eşit olması beklenir.

Bu arada ABD işgücünün “esnekliği” halkın tüketim düzeyini sürdürme yeteneğinin temelini oymaktadır ve bu durum, aylık ortalama olarak hanehalkı gelirlerini çoktan aşmış olan hanehalkı borçlarının yükselmesinden bağımsızdır. Yakın zamandan çarpıcı bir başlık: “Zorunlu kalemler /eğitim, sağlık, konut, reçeteli ilaç/ ve lüks olmayan kalemler /dayanıklı tüketim malları/, Amerikalıları borca sokmaktadır.”[6] Modern sanayi ekonomilerinin uyduruk “uzun dönem”deki gelişmesi

için, hatırı sayılır bir çoğunluğun yurtiçinde üretilen “zorunlu olmayan kalemler”in makul bir yüzdesini satın almaya yetecek güçte olması gereği, işletmelerin gözünden kaçmış gibidir –ki ilk kez değildir.

Bu uğursuz gelişmeyle birlikte ve onunla ilintili olarak, dış ticaret ve döviz alanlarında da sorunlar yüze çıkmaya başladı. Dolar, 2002’den beri yen ve avro karşısında ciddi ölçüde zayıfladı. Başlarda ABD firmaları için iyi bir şey gibi görünüyordu: Mallarımız ucuzlayacak, böylece yabancılar da alabilecekti; ama aynı nedenle “yabancılar” için kötüydü, haliyle. Soru: Kendilerinden yaptığımız ithalatı kısmamız sonucunda ekonomileri zayıflayan yabancılar, daha fazla ABD malı almaya devam ederler mi?

Doların ucuzlamasının öncesinde ve ucuzlama sürecinde, ABD’de hem tarımsal hem de endüstriyel korumacılık dalgası yükseliyordu, bir yandan da yabancılara “serbest piyasa” vaz ediliyordu. Bu durum, Japonya’yı ve Avrupa ülkelerini kızdırdı ve (Başkan Bush tam tersi yönde açıklamalar yaparken) doları daha zayıflatacak şekilde ABD’nin yaptıklarına misliyle cevap verdiler.

Bundan daha da önemlisi, Çin’in yuanı (ya da *renminbi*’yi) dolara bağlamış olmasıydı. Birleşik Devletler’in “serbest bırak” çağrıları boşuna değildi: “Çin, yuanın değerini korumakta kararlıdır”[7] politikası, Çin’i dünya ekonomisinin başlıca oyuncularından biri yapan politikalardandır:

Bilgi: [2002’de] ilk kez, Japonya’nın Çin’den yaptığı ithalat, Birleşik Devletler’den yaptığı ithalatı geçti. Aynı zamanda, Japonya’nın Çin’e ihracatı büyüdü ...; Çin /ayrıca/ Güney Kore’nin en büyük ticari partneridir.[8]

Sarsıntılar finans dünyasında da hissedilmeye başlanıyor, çünkü ABD’nin yabancılara borçlu olduğu trilyonlar söz konusu. Bu da bizi dünyanın “son borçlu mercisi” haline getiriyor. ABD, kendini bu hale getiren yolculuğa onlarca yıl önce, görece güvenilmez bir dünyanın Cebelitarık Kayası olduğu sırada başladı. Yabancılar ellerinde tuttukları ABD tahvillerine, 1990’lardaki “yeni ekonomi”nin “irrasyonel taşkınlığı” ile büyük miktarlarda hisse senedi de eklediler.

Geçtiğimiz birkaç yıl içinde ABD'deki yolsuzluk skandalları ve iktisadi durağanlık –son olarak da göklere tırmanan açıklar– yabancıların ABD'deki yatırıma güvenlerini sarstı. Bu durum, ABD tahvillerinin üçte birinden fazlasının yabancıların elinde bulunmasını da kapsar ki önemsiz bir mesele değildir: Faiz hadlerinin yükseleceğine dair en ufak bir kuşku, tahvil fiyatını düşürür; veyahut, tahvilleri tasfiye etmeye gitmek, faiz hadlerini yükseltir. Bu süreç bir kez başladı mı, alır başını gider. Olabilir mi? Şimdilik değil. Ama daha 1999'da, seçenekler içinde bile görülmüyordu.

Şimdi, ekonomi politiğin dünya siyaseti ile kesiştiği yere geldik.

HAYDİ HEP BERABER: DALAŞA!

Ülkeler açısından siyaset, şirketlerin iş stratejileri gibi, bir fırsatlar ve ihtiyaçlar meselesidir ve riskleri daha yüksektir. Gücün küresel yapısı ve daha da önemlisi ülkelerdeki güç yapıları, daha önce gördüğümüz gibi, diğer bütün toplumları her anlamda dümdüz eden II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından, esas olarak Birleşik Devletler tarafından şekillendirilmiştir. İzleyen yarım yüzyıllık yeniden inşa ve kalkınma süreci içinde, diğer tüm ülkelerin ABD karşısındaki gücü, iktisadi açıdan doğal olarak artmıştır –tabii, iktisadi ve siyasi açıdan hâlâ ciddi bir şekilde ona tabi kalacak şekilde.

Geçen birkaç yılda, en çok Avrupa'da olmak üzere başka yerlerde de pek çok ülke, Birleşik Devletler'e *karşı* birlikte bir şeyler yapma arayışlarına girmişti. Bunun nedeninin, bu ülkeler tarafından düşüncesizliğin, küstahlığın, bencilliğin ve (başka yerlerle birlikte) özellikle Ortadoğu'daki ve Orta Asya'daki tehlikeli *askerî* politikaların birleşimi olarak görülen şey olduğunu anlamak zor değildir; bununla birlikte, söz konusu politikalar "bardağı taşıran damla" olmuştur.

Avrupa, Asya ve Latin Amerika ülkelerinin ABD'ye kırgınlıklarını artıran meselelerin arasına iktisadi, siyasi, toplumsal ve *askerî* konular da girmeye başlamıştır: Çevresel kısıtlamalarla ilgili iddiasız Kyoto Anlaşması'nı bile imzalamaya yanaşmamak –çünkü başlıca suçlusuyuz; kendi yurttaşlarımızla ilgili –en çarpıcısı Henry Kissinger'dır–

kovuşturmalar dışında Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne katılmamak; genelde kökten dinci grupların kürtajla ve cinsel yönelimle ilgili baskıları nedeniyle küresel sağlık programlarına yaptığımız komik katkılar (veya programlardan uzak durmamız); tarafsız kalmamız gereken çatışmada İsrail'e verdiğimiz ciddi ekonomik ve askerî destek; ve bir de, elbette Irak'ta başvurduğumuz "öncelik" politikası, ve bunun sadece başlangıç olmasına dair korku.

Geçtiğimiz yarım yüzyılda, ABD politikasının değişmez teması havuç ve sopa oldu. Ama artık gösterebileceğimiz çok az havuç kaldı. Diz çöktürmeye yönelik sopalar ise direnilmeyecek kadar tehlikeli. Bir Çin (yahut özel bir durum olarak bir Malezya) olmadıkça, herhangi bir ülkenin karşımızda etkili bir direniş göstermesine imkân yok. Bölgesel ve bölgelerarası güçlü müttefikler gerekiyor. Bu yol zengin ve yoksul ülkelerin hepsi için aşılmaz engellerle dolu.

Böylesi, Birleşik Devletler için züğürt tesellisinden öte bir şey olamaz. Ayrıca bu konudaki çabalar Avrupa'da, Asya'da ve Latin Amerika'da artık sadece tartışılmakla kalmadığı gibi, homurtulu tekliflerin de ötesine geçmiştir: Avrupa Birliği Başkanı Romano Prodi'nin, –aslında ABD'nin 1950'lere giden baskılarının ürünü olan– Birliğin yeniden şekillendirilip güçlendirilerek ABD'ye bağımlılığının azaltılması gerektiği konusunda kamuoyu açıklaması yapmadığı bir hafta yok gibidir.

Daha da çarpıcısı, Latin Amerika'da ve Karayipler'de olup bitendir. Güney Amerika'daki sekiz ülke içinde sadece Şili, Birleşik Devletler için az da olsa endişe kaynağı olabilir (üstelik ABD'nin hâlâ hafızalarda olan 1973 faşist darbesindeki rolü, bu ilişkide zehirli bir diken olmaya devam ederken). İtalya'nın önde gelen gazetelerinden *La Republica* bunu şöyle dile getiriyor: "Lula'nın düşünü sahiplenip, ABD'nin hegemonyasına karşı çıkmak".[9] Önceki gün Bolivya devlet başkanı, daha kötüsü başına gelmesin diye, Miami'ye gitmeye mecbur kalmıştı.

Kıtanın en geniş ve kaynakları en zengin ülkesinin başkanı, "Lula", Birleşik Devletler'in Brezilya ekonomisini çökertebilecek kapasitede olduğunun gayet farkında olarak, ülkesini tüm bölgenin ABD'ye bağımlılığını azaltacak bölgesel bir ittifakın içine sokma yolunda, yavaş

fakat emin adımlarla ilerliyor. Öte yandan Chavez, yine aynı yönde atılmış bir adım olarak, (devrilmesine yönelik girişimlerde katkısı kuvvetle muhtemel olan) Birleşik Devletler'in sert muhalefetine maruz kalmasına rağmen, Venezuela petrollerinin kontrolünü eline geçirme çabasındadır.

Arjantin'in yeni başkanı Kirchner, halkıyla birlikte ülkesini IMF'nin –yani ABD finans dünyasının– boğucu baskısından kurtarma ve bölgeselliği güçlendirecek bir yön arayışındadır. Ekvador'da, Peru'da, Kolombiya'da ve son olarak da Bolivya'da, kuzeydeki heyulaya duyulan bastırılmış öfke, giderek açığa çıkmaktadır. Bu ülkelerin hepsinde halkın büyük kısmı, herhangi bir konuda, bu ister serbest piyasa, ister kokain veya başka bir şey olsun, ABD tarafından kullanılmaktan usanmıştı, çünkü, hepsi Güney Amerika aleyhine ve Birleşik Devletler yararına işliyordu.

Son durumun sebebi, Güney Amerika halklarının bir anda güçlenmiş olması değildir; bu sebep, ABD'nin görece zayıflamış olmasıdır. Bunun giderek daha fazla böyle olması da muhtemeldir, çünkü iktisadi zayıflama, askerî gerekleri öne çıkarmaktadır. Birleşik Devletler'e hiçbir faydası olmayan Castro'dan kurtulma çabaları, başarısız olmakla kalmadığı gibi, tersine, Küba'ya verilen desteği artırmış ve ABD'ye duyulan kini, üstelik sadece Karayipler'de değil, örneğin Avrupa'da da derinleştirmiştir.

Orta Amerika halklarının, Birleşik Devletler'in Guatema-la'daki, Nikaragua'daki, El Salvador'daki, Honduras'taki, Panama'daki, etkileri hâlâ süren, sürecek olan caniyane faaliyetlerini unutması yahut bağışlaması pek muhtemel görünmüyor. Yine, Meksikalılar da, Meksika ekonomisi daraldıkça, NAFTA'ya arka çıkan bir hükümete destek vermeyecektir. Asya'daki süreçler top top açarak gelmektedir; ancak Japonya'nın Asya'daki hâkimiyetinin sonuna gelindiği ve Çin'in –farklı türden hâkimiyetinin– başladığı kesin görünmektedir. Gelişmelerin derecesini ve şeklini bilmeye imkân yoksa da, Birleşik Devletler'i –büyük prestiji ve ağırlığıyla değil de, büyük askerî gücüyle– potansiyel olarak tüm Asya kıtasının, hatta dünyanın ilgi odağındaki bir izleyici durumuna düşüreceği açıktır.

Bunlar sadece eğilimlerdir ve “yeni dünya düzeni”nin doğuşundan ziyade ABD’nin çöküşünün belirtileridir. Eğer gelecek de kabaca geçmiş gibi olacaksa, böyle *herhangi* bir yeni düzen, şimdiki düzenin küllerinden doğacaktır ne yazık ki.

Sonuç bölümü bu kritik mesele üzerinde daha fazla şey içeriyor; bir de, üzerinde çalışmaya değer seçeneklere eğiliyor.

SONUÇ

GİRİŞ: EKONOMİK BÜYÜME TABUSU

Ekonomik büyüme, bir kuşak öncesine kadar, farklı hedeflere ulaşma araçlarından biri olarak görülürdü. Oysa bugün, diktatör olarak iktisat politikasının en tepesine kurulmuştur: “Varsa yoksa büyüme!” Hatta, bir Amerikan futbolu koçunun galibiyet için söylediği gibi: “Her şey değildir, *tek* şeydir”.[1]

Bunu günlük gazeteler de doğrular. Bir iktisadi veya sosyal politikanın yanında veya karşısında olunurken, *kriter* büyümedir. Çalışanlar ve işverenler, Birleşik Devletler’de Demokratlar ve Cumhuriyetçiler, Avrupa’da merkez-sol ve merkez-sağ partiler, bir politikayı savunurken büyümeye katkısını, yererken büyümeyi yavaşlatmasını esas alırlar.[2]

Bu kapsamlı genellemeye bir destek mahiyetinde, iktisatçı Jeffrey Madrick’in yakın zaman önce çıkan; *The End of Affluence: The Causes and Consequences of America’s Dilemma* (*Bolluğun Sonu: Amerika’nın İktisadi İkileminin Nedenleri ve Sonuçları*, 1995) adlı kitabını inceleyeceğiz. Bu çalışmanın seçilmesinin sebebi, büyümenin mantığını en doğru yönleriyle koymasıdır. Madrick egemen görüştendir, ancak yararlılarındandır; önceki bölümlerde “utanmaz” olarak kötülenenlere dahil edilmesi asla mümkün değildir.[3]

Kitapta, Birleşik Devletler’deki en önemli sosyo-ekonomik sorunların kaynağının, 1973’ten beri devam eden yetersiz büyüme oranları olduğu ve buna bağlı olarak da, hızlı büyümenin sorunları çözecek anahtar olduğu ileri sürülür.

Madrick, iktisatçılar arasında olağandışı tavrıyla, toplumumuzda yanlış olan şeyin ne olduğuna yönelik, övgüye değer bir ilgi duyar;

ancak, onun savıyla ilgili benim eleştirim, “yeterli” büyüme oranını tutturmak için hem Birleşik Devletler’de hem de dünyada atılan adımların, kendisinin de yanlış bulduğu ve zaten alarm zilleri çalmaya başlamış olan durumu, felakete çevirecek şekilde kötüleştirdiğidir. Bu kapsamda, burada, arzu edilebilir, zorunlu ve erişilebilir bir programlar paketini öneren bir çerçeve çizilecektir. Bu çerçevede, büyümenin politikalarda tabulaştırılmasını, niteliksel ve yapısal değişikliklere aykırı olarak, hem yetersiz hem de tehlikeli buluyoruz.

BÜYÜME İÇİN GEREKÇELER

Madrick’in savının merkezinde yer alan şey, yüzyılın 1973’e kadar geçen döneminde ABD ekonomisinin yıllık yüzde 3.4 ortalamayla büyümesi; fakat 1973 ile 1993 arasında büyümenin yıllık ortalamada yüzde 2.3’e düşmesidir. Buradan hareketle, böyle küçük gibi duran bir değişmenin ortalama bir aile için ne anlama geldiğine bakar: “yavaş büyüme yüzünden mal ve hizmetlerdeki kayıplar üst üste konulduğunda ... kişi başına 40 bin dolardan fazla”[4] –iyi bir ev için yeterli bir peşinat, diye ekleyebilirdi pekâlâ.

Burada, büyüme oranlarının 1993’ten bu yana yüzde 4-5 civarında seyrettiği şeklinde bir itiraz yükseltilebilir gibi görünse de, izleyen yıllar düşünüldüğünde, ortalamanın yüzde 3.5’tan ziyade yüzde 2.5 civarında –hatta genel durumdaki kötüleşme itibarıyla daha bile düşük– kaldığı konusunda muhtemelen Madrick haklıdır.

Ayrıca, son durumla ilgili sonuçları aktardığı sayfalarda, söyledikleri konusunda Madrick’e katılmamak imkânsızdır:

Yavaş ekonomik büyümenin emeklilerle genç çalışanları, ev sahipleriyle kiracıları, varoşlarla merkezleri, yerlilerle göçmenleri, açık renklilerle koyu renklileri, borçlularla alacaklıları ve –güçleri ister servetlerinden, ister Washington’daki vekaletleri karşılığında aldıkları ödemelerden kaynaklansın– güç sahibi olanlarla olmayanları karşı karşıya getirmesi kuvvetle muhtemeldir. Bunun örneklerini pozitif ayrımcılık, göçmenler, okul müfredatları, idam cezası, refah harcamaları, sosyal güvenlik, çevre koruması ve devletin sağlık

hizmetlerindeki rolü üstüne öfkeli tartışmalarda çok gördük. Eşitlik, bir zamanlar, hep birlikte ilerleyebilmemiz anlamına geliyordu. Oysa artık pek çoğumuz için, bir şeyleri feda etme mecburiyeti anlamına geliyor. (Madrick, 163)

Madrick'in, II. Dünya Savaşı'ndan bugüne kadarki ekonomik büyümenin, (kısaca inceleyeceğimiz) istenmeyen bir uyaranlar topluluğuna bağımlılığı konusunda, yazılarında sergilediği farkındalık, başka iktisatçılardan çok daha fazladır. Bu nedenle, büyümenin yükselmesi savını, süregiden sosyo-ekonomik bozulmayı durdurabilir olmasının ötesine taşımaz. Bununla birlikte, söz konusu uyaranların yapısına ve sonuçlarına (ve önceki bölümlerde resmettiğimiz tarihe) yakından bakmak, o umuda kapılmak konusunda da ciddi kuşkular yaratıyor.

Önceki değerlendirmeler çerçevesinde, zengin ülkelerin tarihindeki sosyo-ekonomik ilerlemelerin büyük kısmı, II. Dünya Savaşı'nı izleyen 30 küsur yılda ortaya çıkmıştır. Yoksulluğun azaltılması (özellikle yaşlılarda), parasal ve sosyal ücretlerin eskiye göre yaygın bir şekilde yükselmesi, çevreyle ilgili meselelerin yasa kapsamına alınması, bunlar arasındadır. Ancak, bellibaşlı bütün ekonomilerde bunlara olanak tanıyan politikalar, değerli ve yararlı olmakla beraber, refahın ve ilerlemenin sürekliliği açısından yetersizdi. Ayrıca, açıyı yoksul ülkeleri de kapsayacak şekilde genişlettiğimizde, beşeri maliyetlerin ve sosyal tahribatın ciddi ölçülerin ötesine geçtiğini, hatta geri dönülmez düzeye geldiğini görürüz.

Aslında bu dönem, hem ülke hem de küre ölçeğinde, ortalama olarak en yüksek büyüme oranlarına tanık olmuştu. Ancak, hemen ardından, durgunluk *ve* enflasyon bileşiminin bertaraf edilmesi ve bu gidişi tersine çevirme gereği geldi ki bu da genişlemeyi düzenleyecek kurumlara bakıyordu.

Eklenmesi gereken bir diğer nokta da, Birleşik Devletler 1990'larda gelmiş geçmiş en uzun barış içinde büyüme[5] döneminden geçerken, bunun keyfini sadece halkın en tepedeki yüzde 20'sinin çıkarmış olmasıdır. Daha önemlisi, bu durumun açıklamasının can sıkıcı iki temele dayandığı konusunda fikir birliği vardır: 1) sürekli artan borçla

beslenen canlı tüketim, coşmuş bir borsa ve kıpırtısız fiyatlar ve 2) Avrupa'daki zaaflar ve 1997'de Asya'da başlayan kriz.

Bugünün ekonomi politiğinde, hızlı büyüme dönemlerinin gelecekte daha iyi sonuçlar vereceğini beklemek için çok az sebep vardır. Kaldı ki büyümeyi hızlandırmak için dünyanın büyük çoğunluğu pahasına girişimlerde bulunulması halinde, doğal olarak kötü sonuçlar beklemek gerekir.

Ayrıca, çevre var. Siyasi yelpazenin her kesiminden büyüme yandaşları, sürekli büyümenin yol açmış olduğu büyük ve yıkıcı "yan tahribata" çok az dikkat ediyorlar. Ama, sanayileşmiş ülkelere *ek olarak*, çok sayıda yükselen ekonominin de girdiği bu yolda, daha az dikkat ettikleri şey şudur: Yeryüzünün, büyümeyi sağlayan bileşenler nedeniyle, canlı türlerini destekleme yeteneğini kaybedecek olması.

TOSSICODIPENDENTE KÜRESEL EKONOMİ

Önceki bölümde tüketimciliği tarif ederken "iptila"yı kullanmıştık. Başlıkta yer alan ve uyuşturucu bağımlısı anlamına gelen İtalyanca terim, çok daha aydınlatıcıdır: Toksik madde, yani zehir, bağımlısı demektir. Peki, günümüz ekonomilerinin hepsinin büyüme uğruna *müptelası* oldukları "zehirler" ve bunların yıkıcı sonuçları nelerdir?

Burada, büyümenin "yan etkileri" denilen şeylere, bunların büyüme sürecinin ayrılmaz üç unsuru olduğunu göstermek üzere, daha yakından bakacağız: 1) tüketimcilik, satılanı ve kullanılanı işaret eder (otomobille örneklenmiştir); 2) küreselleşme siyaseti; 3) gelişmekte olan ekonominin "sıhhati" adına ihracata dönük olma bağımlılığı –UÜŞ'lerin ve finansal mekanizmanın rehberliğindedir.

Bütünlüğü içinde bakıldığında, büyümeyi şimdiki konumuna yükselten şey, bu gelişmelerin dinamiğidir; onların (ve büyümenin diğer temellerinin) etkileşimiyle iktisadi, beşeri, siyasi ve toplumsal tahribat daha da öteye, yıkım noktasına gitmektedir.

Bu unsurların hepsini daha önce ele aldık. Burada, ekonomik büyüme ile ilişkileri ve birbirleriyle etkileşimleri açısından incelenecekler. İlk olarak tüketimcilik.[6]

Absürd ve müstehcen tiyatro

Dünya insanlarının çoğunun gıda, giyim, barınma, eğitim ve sağlık konularında temel gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kaldıkları, geniş kesimlerce bilinir. Bu, en zengin ülke olan Birleşik Devletler'de bile, halkın üçte ikisi için doğrudur. Yoksul ülkelerde, Dünya Bankası verilerine göre, dünya nüfusunun dörtte biri, günde 1 dolardan az ile geçiniyor ve sayıları her gün artıyor.[7]

Başlı başına bu olgu bile, günümüzde, dünyanın en üstteki yüzde 10-15'lik kesiminin hararetli tüketimiyle –satın alınanlar ve beraberinde gelen çoğu kez yıkıcı nitelikli atıkları[8]– kaygıya değil daha da fazlasına yol açacak mahiyettedir. Tüketimin büyük payı, ister zengin, ister yoksul ülkelerde, kesinlikle faydalı amaçlara hizmet eden birtakım mallara yöneliktir; ama önemli olan, tüketimin ne kadarının manasız, irrasyonel veya zararlı olduğudur –özellikle de büyük çoğunluğun çaresizlik içindeki yaşamlarıyla kıyaslandığında böyledir.

Bilgi: "Amerikalılar kozmetiğe yılda 8 milyar dolardan fazla harcıyor –oysa bugün dünyadaki her insana temel eğitim vermek için, 2 milyar dolar fazlasıyla yetiyor".

Bilgi: Amerikalılar ve Avrupalılar ev hayvanlarını beslemek için yılda 17 milyar dolar harcıyor –oysa dünyadaki her insanın temel sağlık ve beslenme ihtiyacı için yılda 4 milyar dolar fazlasıyla yetiyor".

Bilgi: Avrupalılar dondurmaya yılda 11 milyar dolar harcıyor –oysa tüm dünya nüfusunun temiz ve atık su gereksinimleri için 2 milyar dolar fazlasıyla yetiyor".[9]

Bu üzücü veriler yeteri kadar ciddi, ama tehlike o kadarla sınırlı değil. Önceki bölümlerde tüketimciliğin –gerek borçlarla, gerekse TV ve reklamla ilgili– bazı rahatsız edici yönlerini görmüştük. Burada, otomobili mercek altına alıp, alarm zillerini çaldıran yönlerine bakacağız. Otomobil, alım bedelleri, borçlanma ve kullanım masrafları itibarıyla ortalama hanehalkı bütçesinin yaklaşık yüzde 10'unu oluşturuyor. Ayrıca toplumsal ve ekolojik tahribatın büyük bölümünden doğrudan sorumlu.

Otomobil, üretimi ve kullanımı ile öyle büyük bir tahribat yapmıştır ki, gerçi daha beteri kapıdadır, tarihin en yıkıcı icadı olarak görülebilir – ama biri çıkar, bu onuru TNT'ye, nükleer enerjiye ya da TV'ye vermek isterse o da dert değildir, çünkü hepsi aynı takımdandır.

Toplumsal tahribat çok boyutludur. Örneğin 1) kamu taşımacılık sistemlerinin kasıtlı olarak işlevsizleştirilmesi (özellikle Birleşik Devletler'de);[10] 2) otoyol yapmak amacıyla kentlerde (genelde yoksul semtlerde) büyük konut alanlarında toplu yıkımlar;[11] küresel petrol devlerinin dış politikalar üzerindeki ölçülemeyen fakat tartışmasız ciddi tesiri –en açık örneği Ortadoğu'dur, son dönemde de eskiden Sovyetler Birliği'ne dahil memleketler ve Balkanlar öne çıkmıştır. Bunlara daha pek çok şey eklenebilir. Mesela, biri, trafik nedeniyle her an bir kenara bırakılan nezakettir. Yine de asıl büyük tahribat çevrededir.

Gaz maskesi mi lazım, kornaya bas

Çevre üzerindeki tehdit çeşitli kanallardan, örneğin hava, su, toprak, iklim, ozon tabakası, ayrıca yokolan ormanlar yoluyla besleniyor. Bunların ortaklaşa sonucu da, yediğimiz, içtiğimiz ve soluduğumuz, gerek (tütün gibi) "doğal" tehlikeler, gerekse yapay ürünler üzerinden, bünyevi hastalıkları besliyor.

Bunlardan bazılarının önü alınabilir, bazılarından kaçınılabilir; ama, soluk almadan yaşayamayız. Oysa, havayı kirleten ve ısıtan şeylerin en başında karbondioksit gelir ki onun da en büyük kaynağı otomobillerdir.

Dünyanın bazı yörelerinde bu tehdidi bertaraf etmeye yönelik adımlar atılıyor –ama şimdilik, sorunu ortadan kaldırmak değil, sadece artış hızını kesmek söz konusu. Başka yerlerde ya hiçbir şey yapılmıyor ya da çok az şey yapılıyor.

Bu arada, sektörde otomobil satışlarının yıllık yüzde 3 artırılma gereği ve niyeti dile getirildi. Sanki kapitalizmin anarşisini onaylarcasına, küresel boyuttaki yüzde 20-25 aşırı kapasiteye rağmen, başlıca üreticiler hem içerde eski fabrikaları genişletmeye, hem de dışarıda yenilerini kurmaya devam ediyorlar –son örnek Çin'dir, bu ülkede hava kirliliği öldürücü boyutlardadır.[12]

Bu kadar yeter ama, son haberleri de verelim. Başı Birleşik Devletler'in çektiği sektörde satışları, hatta kârları da artırmak için yeni bir yol bulundu: SUV'lar diye kısaltılan sözüm ona "spor amaçlı taşıtlar"ın üretimi ve reklamlarındaki artışı. Bu SUV'lar, 1) 1970'lerde yaygınlaşmaya başlayan küçük araçlardan epeyce büyüktür; 2) havayı daha fazla kirletirler, yakıt depoları sıradan bir arabanın yarısı kadar veya daha az yol almalarına izin verir; 3) daha çok yer işgal ederler, park edilmeleri daha zor, görüş açıları daha dardır; 4) kazaya karıştıklarında yol açtıkları ölümler, küçük araçlarınkine kıyasla daha fazladır; 5) başka araçların en az iki katına malolurlar; ha, bir de, 6) 3-4 kat fazla birim kâr getirirler. 1999'da Birleşik Devletler'deki özel motorlu taşıt satışlarının yaklaşık yarısı bunlardandı.[13]

KÜRESEL EKONOMİ 3: GÜNÜMÜZ, BÜTÜN DÜNYA

James Cypher'ın, küresel üretimin, ticaretin ve finansın derinleşip güçlendiği, bunların dünya genelinde daha sıkı entegre oldukları şeklindeki küreselleşme eğilimleri analizine daha önce değindik. Bunlara, zengin ülkelerdeki vasıflı işgücünün işinden olmasını, diğer ülkelerde yaşayan insanların sistemli bir şekilde yoksullaşmasını ve "krizler gibi anormal süreçlerin homojenleşmesi"ni ekleyelim. Hepsi de, halkın çoğunluğunun ve hükümetlerin itirazsız razı oldukları şeylerdi. Bu olağanüstü gelişmeler karışımını mümkün kılan ne olmuştu?

Yanıtının verilmesi yetmiyorsa da şunlardır: Büyük işletme, sermaye fazlası, güçsüz emek. İticiliği sırıtan bu gelişmeleri besleyen bellibaşlı unsurlar, demokratik toplumlarda gayet kolay bir şekilde gerçekleşmiştir; ama bu da, yanıtlanmayı bekleyen başka bir soruyu doğurur: Hangi sihirli değneklerdi ki onlar, hükümetleri ve halkın çoğunluğunu, ticaret, üretim ve finans alanlarındaki özel çıkar gruplarının, azınlığa yarar ve çoğunluğa zarar getireceği açık politikalarını kabul etmeye ikna etmişti? Yanıt, ideolojinin, medyanın ve siyasetin iç içe girmiş dünyasında, yanıtın kalbi de çağdaş demokrasinin –başlangıçtaki ve idealize biçiminden farklı yapısında yatıyor.

Demokrasi: Göze almak

Modern formuyla, (yetişkinlerin evrensel oy verme hakkı olarak tanımlanan) demokrasinin, ilk kez Birleşik Devletler Anayasası'nda ve Haklar Bildirgesi'nde {Bill of Rights} yer aldığı genel bir kabuldür. "Yetişkinlerin oy hakkı", doğal olarak, köleliğin kaldırılmasına (ve Güney'deki Yurttaşlık Hakları {Civil Rights} mücadelesine) ve kadınların I. Dünya Savaşı'ndan sonra elde ettikleri oy hakkına kadar, evrensel değildi. 20. yüzyıla girilirken, demokrasi, şu ya da bu derecede kökleşmiş olarak, bütün sanayileşmiş ülkelerde işliyordu. O zamandan bu yana, siyasi demokrasi olmadan sınai kapitalizmin yeterince işlemeyeceği anlaşılmıştır. Anlaşılan bir diğer şey, genelde dile getirilmemekle birlikte, demokrasiye yukarıdan yol gösterme gereğidir. Demokrasinin yerleşip işlediği her yer –daha önce gördüğümüz gibi, Avrupa ve Kuzey Amerika, Japonya– işçilerin, sınai kapitalizmin dayattığı gaddar sömürüden kurtulma çabalarına tanık olmuştur. Hemen hemen her yerde bu çabalar, aynı zamanda, şu ya da bu şekilde, iktisadi ve toplumsal demokrasinin gerçekleşmesi yönünde ilerlemiştir –ancak duvara çarpmıştır, zira tam demokrasi, kapitalizmin yaradılışından gelen gelir, servet, güç, prestij ve mevki farklılıkları ile uyumlu değildir.

Ancak, sanayileşmeden ve siyasi demokrasiden başka, 20. yüzyılın başında "demokrasinin dışına çıkma riski" şeklinde ortaya çıkan iki önemli gelişme daha vardı –dev şirketlerin büyüyen hâkimiyeti ve halkla ilişkilerin "icadı". Tıpkı demokrasinin kendisi gibi, bu iki olgu da önce Birleşik Devletler'de baş göstermiştir.[14] Halkla ilişkiler başlangıcından beri siyasetle ve iş çevreleriyle içli dışlı olmuştur.

Bu başlangıç, I. Dünya Savaşı'ndaydı. ABD'nin savaşa girmesinden önce, Woodrow Wilson'un 1916 Başkanlık yarışındaki vaadi, ülkeyi savaşın dışında tutmaktı. Ne var ki seçilmesinin hemen ardından, halkı savaşa girme gereğine ikna etmek üzere yardımcı olarak Edward L. Bernays'i tutmuştur. Yani halkla ilişkiler, meta ilanlarıyla değil, "siyasi tanıtım" ile başladı.[15]

Modern reklam kampanyalarında ilk perde 1920'lerde açıldı –bilbordlarla, süreli yayınlarla ve ardından radyoyla. Orkestranın başında

yine, bu defa American Tobacco Company'ye çalışan Bernay vardı ve slogan da "Reach for a Lucky instead of a Sweet"[4] idi. Kullandığı ikna teknikleri –aslında "propaganda" demek daha uygun– diğer metalarda da kullanılmaya başlandıktan sonra, tam radyonun yükselişe geçtiği yıllarda yine siyaset dünyasına girdi.[16] Söz konusu teknikler 1930'lu yıllarda hem iş dünyasında hem de siyasette çok daha rafineleşmiş, Almanya'da bambaşka zirvelere ulaşmıştı.

Bu ikna teknikleri, II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüketimcilik, Soğuk Savaş, MacCarthy'cilik ve televiyonun özel gücü ile çeşitli kombinasyonlar göstermiştir.[17] Tekniklerde, reklam ile halkla ilişkiler birbirinden ayrılmaz haldeydi. Halkla ilişkiler de sosyo-psikologlar çalıştırılarak ve tüm programların şova dönüştürülmesiyle yürütülüyordu. Şimdi bu kombinasyonlardaki içli dışlı olma haline daha yakından bakalım.

Orwell

George Orwell'in (1948'de yazdığı) *1984*'te, tehlikelerini göstermeye giriştiği, başında "Büyük Birader" bulunan totaliter toplum, kuşkusuz, 20. yüzyılın totaliter devletlerinde karşılığı olan bir toplumdu. O toplumların egemenleri, güçlerini korumak ve artırmak için, en az ikna kadar, şiddet ve kuvvet de kullanmışlardır. Oysa başlıca kapitalist ülkelerden hiçbirinde şiddet yahut kuvvet kullanılmadığı gibi, hiçbirinin bir "Büyük Birader"i de olmamıştır.[18] İhtiyaç duyulmuyordu ki.

Orwell o romanı yazalı çok oldu, ama eserini bilen çok yoktur. Hatta, ufukta görünüp de, 1980'lerde başa gelmiş olanı çok daha önceden uyaran şu eseri, Aldous Huxley'nin *Brave New World* (1931 - *Cesur Yeni Dünya*) adlı romanını bilen daha bile azdır. Orwell ile Huxley arasındaki farkı, Neil Postman, adı daha önce de geçmişti, şöyle tespit ediyor:

Huxley'nin bakışı açısından, halkı tarihinden, gelişmesinden ve özerkliğinden mahrum edecek bir Büyük Birader gereksizdir. Onun gördüğü şekliyle, insanlar, üzerlerindeki baskıyı sevecek, düşünme yeteneklerini yok eden teknolojilere tapınır hale geleceklerdir. ... *Brave*

New World'de insanların başındaki bela, düşünmenin yerine gülmeyi koymuş olmaları değil, fakat neye güldüklerini ve niye düşünmez hale geldiklerini bilmemeleriydi.[19]

Üçlümüzü oluşturan elemanlar, yani tüketimcilik ve diğerleri, birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmışlardır; ama ulaştıkları güç, birbirlerini zenginleştiren biçimlerin ürünüdür. Tüketimcilik, güçlü bir şekilde, ekonominin genişlemesine ve reel ücretlerin yükselmesine bağlıdır. Onunla Soğuk Savaş askerî harcamaları arasındaki bağlantı da su götürmez –ayrıca işgücü örgütlerinin neredeyse tümünün Soğuk Savaş'la ilgili desteği de öyledir. Ancak, o destek, örgütlü işgücünün çok çok ötesine geçmişti ki –özellikle 1945 sonrasındaki güçlü barış arzusu değerlendirildiğinde– bilhassa yaratıldı diye düşünülmelidir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaratılan Kahraman Yeni Dünya pek çok yeni elemente sahipti ve en vazgeçilmez olanı da MacCarthy'cilikti. 1950'leri görmemiş olanlar, bugün o dönemin gerçeklerini kavramakta zorlanacaklardır. Fakat, o gerçekler toplumun tüm dokularına işlemişti ve düşünce kontrol sürecinin vardığı nokta, her "Büyük Birader"i kıskandırırdı: Sendikalarda, eğlence dünyasında, siyasette, eğitimde, MacCarthy'cilik aynı "temizleyici" etkiye sahipti.

Komünistler, "temizlenenlerin" küçük bir azınlığını teşkil ediyordu ve bunun tek sebebi de Birleşik Devletler'deki Komünist Parti'nin, sadece birkaç bin üyesi olması değildi.[20] McCarthy'nin on küsur yılında Soğuk Savaş'ı, kapitalizmi, hatta ırkçılığı eleştiren her kim olursa ve bu eleştirisini derste, kitapta, filmde, siyasi söylevde ya da sendika toplantısında, her nerede yapmış olursa olsun, ya baskı görüyordu ya işten atılıyordu. Hatta ("Hollywood Ten"'de olduğu gibi) hapse bile atılabiliyordu. Daha önemlisi ve sayıca daha çok olan da, sessiz kalmayı, hatta belli kitapları okumamayı öğrenmiş olanlardı;[21] asıl hepsinden önemlisi, o zamandan beri budanmış bir eğitim alan ve kaçırdıkları şeyi asla öğrenemeyecek olan milyonlarca öğrencidir.

Toplumsal ve kültürel söylem, doğal olarak, başka yerlerdekinden çok daha fazla Birleşik Devletler'de yerle bir olmuştu. Gerçekten layık olanlar susturulmaksızın, "lider" diye bilinenlerin hiçbiri, hiçbir alanda –buna, haliyle, iktisat da dahildir– o konumlarına gelemezlerdi. O

baskıların doğal seyri, bugün artık yatağını bulmuştur: “liberal” ile “komünist” beraberce siyaset surlarının dışına atılmıştır.

Başka bütün anlamları bir yana, yoz siyaset denilen kadim ailenin en yeni üyesinin, yani, son yirmi küsur yıldır, parası alenen ödenerek satın alınan yoz siyasetçinin dünyaya gelişini kolaylaştırmıştı.

Yozlaşmanın ekonomi politiği

Bugün Birleşik Devletler’e egemen olan yozlaşmanın iki boyutu vardır. Birincisi, herkesin malumudur, kirli paranın seçim kampanyalarındaki hâkimiyetidir. İkincisi de, en az ilki kadar önemlidir, lobiciliğin o derece açığa dökülmemiş önemidir. Bu noktanın üstünde durmak gerekiyor.

Eski bir söz vardır, “para konuşur” diye; para hep konuşmuştur ama, bugünün ABD siyasetinde bağıra çağıra tepiniyor artık –iş dünyasında yol oluyor. Bundan on yıl önce Washington D.C.’de, 90 bin kayıtlı lobici vardı; artık yerel yahut eyalet hükümetlerinde ne kadar vardır kim bilir.[22] Onurlu kariyeri aniden sona eren emekli Senatör Dale Bumpers (Dem., Ark.), bir açıklamasında şöyle diyordu:

Benim ofisim Mali Komisyon toplantı odasının bitişiğindeydi. Komisyon vergi tasarılarını görüşürken, lobicilerin doldurduğu o odayı ve koridorları –alaycı tabiri ile Gucci Geçidi’ni[5]– görmek, bütün Amerikalılar için aydınlatıcı olurdu. Karşılığını görecekse, para, yakınlaşmayı sahiden satın alır.[23]

“Yakınlaşma” yasa yapanlarla haşır neşir olmaktan fazlasını anlatır; yasanın yazımına katılmak demektir –gerek vergiden kaçmak veya “suyun başında” olmak ve diğer avantajlar için, gerekse çevre düzenlemelerine, yeterli sağlık hizmetlerine ve benzeri daha pek çok duruma karşı önlem almak için.

Şimdi biraz da, o büyüme dogmasının getirdiği üçüncü büyük tahribat alanına girelim. II. Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllarda dünya ekonomisinin genişlemesi konusunda artan bir fikir birliği olduğunu görmüştük. Bunun bir parçası olarak, “geri kalmış bölgelerin ekonomik kalkınması” ile ilgili bir dizi spesifik program vardır.[24]

Söz konusu programların içinde, en azından 1960’lardan bu yana hiç eksik olmayan bir tez şuydu: Sanayi toplumu olmayan ülkeler için umut, ekonomik büyümede yatar ve o da kalkınmalarını “ihracata yönelik ekonomilere” tabi kılar. Bugün gerçekten tabidirler. Peki bugüne nasıl gelmişlerdir?

BETERİN BETERİ

“İhracata yönelik stratejiyi” benimseyen gelişmekte olan ülkelerden bazıları, özellikle “Asya Kaplanları” olarak ünlenenler, Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan, başarılarıyla çok popüler olmuşlar ve başarıları da benimsemiş oldukları “serbest piyasa” araçları ve yöntemleri ile açıklanmıştır. Başarının gerçekleşmesi, bir ölçüye kadar serbest piyasa mekanizmasına bağlı değildi; ayrıca şu son dönemde bu başarı, hem bu ülkeler hem de diğer pek çok gelişmekte olan ekonomi için biraz çamura bulanmıştır –Latin Amerika’da Meksika ve Brezilya, Asya’da Çin, Hindistan ve Tayland, Afrika’da herhangi bir ülke böyledir, Rusya’yı söylemeye bile gerek yoktur.

“Kaplanların” 1970’lerden sonraki sicilini başarı olarak görmenin mümkün olması, bir ölçüye kadar ya ekonominin denetlenmesine ya da büyük bir gücün kontrolü altında olmasına veya ikisine birden bağlıdır; Asya kriziyle birlikte başarı, bu dört ülke için rayından çıkmıştır.

Hong Kong

Uzun zaman Britanya İmparatorluğu’nun ileri karakolu olan Hong Kong’un ihtisası, ucuz emek ve sakinlerinin büyük kısmı için berbat yaşam koşulları üstüneydi ve böylece de bir İngiliz finans merkezi oluyordu (Singapur’la birlikte). Çin’e dönene kadar İngilizlerin aşırı ilgisine konu olmuştur; artık Çinlilerce korunup sömürülmektedir. 1997-98 Asya krizi sırasında Hong Kong baskılara dayanamamış, borsa irtifa kaybetmişti. “Serbest piyasa” şöhreti, hem Britanya hem de Çin dönemlerindeki koza sayesindedir.[25]

Singapur

Kişi başına gelirde Büyük Britanya'yı geçmekle birlikte, serbest piyasa ekonomisinden ziyade, Çin gibi, "devlet kapitalizmi" sınıfındadır –Çin'den farkı şehir-devlet olmasıdır. Diğer "ekonomiler" arasındaki bu kendine has durumundan epey avantaj sağlamıştır. Ancak iki özelliği daha vardır: Britanya'dan bağımsızlığını yeniden kazanması, sosyal ve fiziki yapısının İngilizlerce inşa edildiği uzun bir dönemin ardından gerçekleşmişti. Nitekim sonraki gelişimi de –insan ve çalışan hakları açısından– sıkı bir kontrol altında olmuştu.

Güney Kore

Bu ülkenin sanayileşmesi, Birleşik Devletler'le, yani Kore Savaşı'nın patlak vermesinden 1970'lere uzanan dönemdeki efendisiyle aralarındaki onlarca yıl süren ilişkisinden ayrı düşünülemez. Bu ilişkinin bizimle ilgili yanı üç tanedir: 1) Kore ekonomisi Birleşik Devletler'in gözetimi altında gelişmiş, 2) bu gözetimin sağladığı veya cesaretlendirdiği şey de faşist bir toplumun doğuşu, ucuz işgücü ve yanında başka şeyler olmuş, böylece 3) Birleşik Devletler'in "mevcudiyeti" ek olarak parasal destek ve koruma anlamına gelmiştir.

1980'lerde demokratikleşme hareketlerinin yükselip ilerlemesi sendikalaşmaya ve ücret artışlarına yol açarken, aynı zamanda, Güney Kore'yi, "taşeronlaşmaya ve personel kısıntısına" zorlamış, öyle oldukça da, UÜŞ'lerin ve küresel finans dünyasının menziline sokmuştur.

Tayvan

Japonların hâkimiyetinde geçen (ve Formoza adıyla bilindiği) yarım yüzyıldan sonra, Çankayşek önderliğindeki mağlup milliyetçi kuvvetlerin sığınmasıyla Tayvan oldu. Zaten bu süreç de Soğuk Savaş'ı ve Kore Savaşı'nı doğurdu. Ardından da, bu iki ülke derhal Birleşik Devletler'in askerî ve iktisadi şemsiyesi altına girdiler. Japonya ve Kore (ayrıca İtalya ve Almanya ile diğerleri) için olduğu gibi, bu şemsiye, esas olarak parasal destek ve askerî harcama şeklindeydi. Ayrıca bu, ülkenin iktisadi zorluklarına karşı etkili bir garanti demek oluyordu. Tayvan, Çinlilerin girişim yeteneklerini iktisaden maksimum sonuç

alacak şekilde değerlendirdi; hatta bu sayede 1997-98 krizinde fena halde hırpalanmadan kalan tek Asya ülkesi oldu.

Özetlersek, bu “Kaplanlar”ın başarısı, hayatlarını hayvanat bahçesinde sürdüren kaplanlar kadardır. Gelişmekte olan diğer bütün ülkeler, ki olsa olsa kedi denilebilir, savaşı izleyen ve daha sonraki yıllar boyunca muhtelif sağlıksız gelişmeler içinde, klasik tabiriyle, sürünüyorlardı. İster kaplanlar olsun, ister diğerleri olsun, tabi ekonomiler, ihracata yönelik ol, emrinin önünde diz çöktüler ve böylece ekonomik büyüme yarışına katıldılar –ve sonuçlarına katlandılar.

Onbirinci emir: İhraç et!

Dünya Bankası raporlarına göre, Doğu Asya ve Pasifik ekonomilerinde ihracatlarının GSYİH’lerine oranı 1987’den itibaren, ortalama yüzde 25’ten (1997’de) yüzde 35’e yaklaşmıştır; aynı gösterge Latin Amerika’da ve Karaiblerde dönemin tamamı için yüzde 14 civarındadır. Bu yüksek bir değerdir; Birleşik Devletler bile, ihracatının en iyi zamanı olan 1950’li ve 60’lı yıllarda GSYİH’sinin sadece yüzde 5’i ile 7’si kadarını ihraç ediyordu.[26]

Burada rakamlardan daha önemli olan nokta, kendi ekonomisinin denetiminin Birleşik Devletler’de olmasıdır. Oysa gelişmekte olan ülkelerin neredeyse hepsi için, kaynakları ve fabrikaları yabancılara ait olduğu ya da yabancılar tarafından yönetildiği, veya bunlar için yabancılara borçlu olunduğu ölçüde –ki bu daima ciddi bir düzeydedir– doğal kaynaklar ve emek gücü doğrudan yahut dolaylı olarak yabancıların kontrolündedir ve nihai zarara bakılmaksızın sömürülürler.

Günümüzün gelişmekte olan ülkeleri geçmişte sömürgeleştirilip egemenlik altına alınmışlardı; bugün, yeni sömürgecilik altında, bir kez daha –ister İngilizlerin “white man’s burden {beyaz adamın yükü}”, ister Fransızların *la mission civilisatrice* {medenileştirme görevi} ya da ister Birleşik Devletler’in “manifest destiny {alın yazısı}” biçiminde olsun– geçmişlerini hatırlatan politikaların cenderesindeler, ama büyük bir fark var. Bugünkü cendere, o zamanki gibi başka bir ülke değil, daha çok, tarım, sanayi ve finans şirketlerinden oluşan devasa bir bütündür.[27]

İşte o cendere, 1997-98 Asya krizi sırasında ve sonrasında tüm şiddetiyle kendini gösterdi, üstelik sadece Asya'da değil. Artık, IMF politikalarının borç verenler yararına olduğu, uygulandığı ülkelerde büyük tahribat yaptığı, kabul görmeye başlamıştır.[28] Bu deneyimden geçen ülkelerdeki şirketlerin büyük kısmı, kendilerini, ellerindeki varlıklar batıp gitmiş, borçları ödenemez düzeye gelmiş ve gezgin "akbaba kapitalistler" (kibar tabiriyle "kelepir menkul yatırımcıları") karşısında merhamet dilenir halde buluyorlar.[29]

*

Ekonomik büyüme konusunda yukarıdaki eleştiriye (Madrick'in yaklaşımı kapsamında) şöyle haklı bir tepki gelebilir: Söylenenlerin hepsi doğru olsa bile, az büyümek ya da hiç büyümemek hepimiz için daha kötü olmaz mıydı? İktisatçıların gözde ifadesiyle, başka her şey aynı kalsaydı, (kesindir diyemeyiz ama) muhtemelen olurdu. Buradaki "hepimiz", zengin olmayan ülkelerin insanlarını da içerecek şekilde genişletilirse, büyüme taraftarı önerme, daha da güçlenmiş gibi görünür. Öyle ya, zaten 4 milyar insan hayatın en sıradan ihtiyaçlarını karşılayamıyorsa ...? Ama aynı önermenin ıssız bir ada için diyeceği şey, güçlünün zayıfı yediği, olurdu –sonra güçlüler aralarında kapışır ve şampiyon açlıktan ölürdü.

Ama gerçek dünyada, her ne kadar yüz milyonlarca insan gerçekten açlıktan ölmenin sınırındaysa da, temel tehdit kıtlık değil ekolojik felakettir –ki zengin ülkelerin de içinde olduğu süregiden sosyal felaketler dizisi olarak gördüğümüz şeyin önünde ve onunla birlikte gitmektedir. Ve asıl trajedi, seçeneklerin, sadece mümkün olmasında değil, aynı zamanda özlenir seçenekler olmasındadır. Şimdi çok genel çizgileri içinde açıklanmış olarak o seçeneklere bakacağız.[30]

İHTİYAÇLAR, İMKÂNLAR VE YENİ DOĞRULTULAR

Giriş bölümünde, iktisadın, "Ekonomi hakkında bilmemiz gereken nedir?" ve "Ekonominin insani, toplumsal ve çevresel ihtiyaçlarımıza hizmet etmesini sağlamak için yapmamız gerekenler ve

yapabileceklerimiz nelerdir?" sorularına yanıt araması gerektiğini ileri sürmüştük.

Egemen iktisat kuramıyla ilgili külliyatta "zorunluluk" kelimesi yer almaz –hani neredeyse "ayıp kelime" olmuştur. Yukarıdaki sorular ve kimin zorunlulukları, hangi zorunluluklar gibi, ilgili diğer soruların yanıtlanması kolay değildir. Ayrıca, böyle meselelerin araştırılmasına ve çözüme kavuşturulmasına girişildiğinde, başka soruların doğduğu ortaya çıkacaktır: Ekonominin bu zorunlulukları yerine getirmesi için üretimin, tüketimin ve tabii dış ticaretin ve gelirin, servetin ve iktidarın yapıları nasıl olmalıdır? Mevcut yapılar içinde söz konusu zorunlulukların yerine getirilmesini engelleyen şey nedir, bu yapılar ne şekilde, kim tarafından ve kimin için, hangi yöntemle ve ne süratle değiştirilmelidir? Başlı başına bir bulmaca!

Hep öyle olageldi, şimdi daha da öyle. Burada, Marx'ın şu duyarlı (ve de derinlikli) tespitini hatırlamakta yarar var:

insanlık daima çözebileceği işlere kalkışır; aslında, olaya daha yakından bakılırsa, söz konusu işlerin, çözüm için maddi koşullarının zaten mevcut veya en azından oluşmak üzere olduğu durumda ortaya çıktığı görülecektir.[31]

Eklemek gerekir: Herhangi bir "iş" için çözümün "maddi koşullarının" var olması, bu koşulların sadece uygun şekilde değerlendirilebilme olanağını ortaya koyar. Olanağı gerçekliğe çevirmek için gereken şey de insan eylemidir. Ayrıca, şimdi değineceğimiz çeşitli değişiklikleri uygulamak için, yine insan eylemine ihtiyaç vardır, ki o da, şimdiki durumu yaratmak için aynı olanakları kullananların muazzam gücünün hakkından gelebilecek bir siyasi harekettir. Bunu aklımıza yazıp, yukarıdaki soruların yanıtlarını aramaya başlayalım. Gereken siyasi hareketle ilgili bazı belirlemelerle başlayacağız.

Siyaset ve kavrayış

İhtiyacı duyulan siyaset ile ilgili olarak önce, Lincoln'ın İç Savaş'ın kıyısında söylediği şeyi kavramak gerekiyor: "Kendimizi kölelikten kurtarmalıyız." Günümüzde, bilmediğimizi öğrenme yükümlülüğümüz

nedeniyle, zihnimizden atacağımız çok şey vardır. Bu “zihin temizliği”nin bir parçası da, bugünkü iktisadi aklı oluşturan şeyle, yani –serbest piyasa, serbest ticaret konusunda–”sağduyu” olarak görülen şeyin, niçin sağlıklı duyu olmadığını bilmekle ilgilidir. Zihni temizlemek demek, düşünmek, sorgulamak, öğrenmenin yeni yollarını bulmak demektir.

Bu kitap en fazlasından, bu yönde atılmış –genelde tarihle ilgili– birkaç adım olarak görülebilir. Ayrıca “ekonomi hakkında bilmemiz gerekeni” –yani ekonomiyi incelemeyi– de öğrenmek gerekir. Neyse ki o açıdan talihliyiz, elimizde Hugh Stretton’ın (daha önce değindiğimiz) giriş mahiyetindeki metni var. Gayet açık ve genelde sohbet havasında yazılmış bir metin. Aslında üniversitelerde okutulsa çok iyi olurdu, ama ciddiye alanlar (ve kendi “derslerini” düzenlemek isteyenler) için, “el atında” sayılır. Tarihselliği açısından canlı; teori, politikalar, sosyal veriler ve değerler açısından yeterince kapsamlı. Bu meziyetlerine ek olarak, küresel bir perspektife sahip.

Stretton’ın kitabının görünür tek sorunu var: Okuyucusu yok –çalışan, sebatlı, düşünen, değerlendiren okuyucu istiyor. Fakat ciddi bir insanın, ekonomilerin nasıl işlediğini yeterince kavramadan, iktisat politikaları hakkında gereğince, sonuç alıcı ve doğru bir şekilde düşünmesine imkân yok. Spor camiasında söylenildiği gibi, “acı yoksa, kazanç da yok”.

Ama her şey bizlerce ve başkalarınca bilinse bile, değerlerimizi ve kavrayışımızı siyasi pratiğe koymadığımız sürece, dünya hep aynı kalacaktır. Bu da hem ekonomiyi anlamanın, hem de o şekilde anlamanın ötesinde bir şeyler gerektirir.

Fakat kesin olan şey, ekonominin nasıl işlediğinin bilinmesi gereğidir. Yine aynı kesinlikle, neyi fark edecek –ve neyi etmeyecek– şekilde toplumsallaştığımızı ve bunu nasıl ölçtüğümüzü anlamayı; düşünmeyi, duymayı, “öğrenmeyi” ve düşüneceğimiz –veya düşünmeyeceğimiz, duymayacağımız– şeyi öğrenme yöntemlerini anlamayı gerektirir. İşte, Gramsci’nin derinlemesine kavradığı ve Prison Notebooks’ta anlattığı budur.

Gramsci’nin “burjuvazinin ideolojik hegemonyası” kavramına daha önce atıfta bulunmuştuk (böyle bir dil kullanmasının sebebi, yazdıklarının cezaevi sansüründen geçmesiydi). Gramsci bununla, iyi bir toplumu oluşturan şey hakkındaki görüşümüzün –iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel boyutlarıyla– tamamen öğrenilmiş olduğunu; kamu sağlık hizmeti yahut yüksek ücret ya da çevrenin bozulmasına karşı çıkmak için yeterli olmadığını kastediyordu. Daha iyi bir toplum yolunda büyük ve kalıcı bir adım atacaksak, bize öğretilenlere karşı mücadeleyi, kendi toplumsal görüşümüzle yapmalıyız, derme çatma bir görüşle değil. Tekrar edelim: Yeni ve farklı biçimlerde düşünmeye mecburuz.

Eğer bu ağır bir yük gibi görünüyorsa, hemen realitenin nasıl “göründüğüne” bakalım, kaldı ki kapıda bekleyeni söylemeye bile gerek yok. Zengin ülkelerin halkları tüm geleneklerinin, iyi olsun kötü olsun, kaybolup gitmesine, yerlerini ölçüsüz bir kâr zihniyetine ve düşüncesizliğe bırakmasına seyirci kaldılar; öte yandan, yoksul ülkelerin halkları, hayatlarının doymak bilmez dev şirketler tarafından altlarından çekilip alınmasına, yozlaşmış iktidarlarıyla razı edilmişlerdi. Bu süreçleri geri çevirmek, özellikle yerine konulacak şey biliniyorsa, her türlü çabaya değer.

Şimdi anlatacaklarımıza sadece günümüz muhafazakârları ve pek çok liberal değil, radikallerin büyük kısmı da itiraz edecektir. Çünkü ilk gruptakilere fazla, sonrakilere yetersiz gelecektir. Biz de bunlara karşılık, bu kitabın temalarının gösterdiği gibi, şimdiye kadar katlandıklarımızın zaten çok fazla olduğunu ve zaten mevcut olmayan popüler bir siyasi hareket ortaya çıkmadıkça, “yeterli” olanın da menzil dışında olduğunu, söyleyeceğiz. Böyle bir hareket, iş görme umudu olan anlamlı bir programın varlığıyla gelişip güçlenebilir. Aşağıdaki, öyle bir programın iskeleti mahiyetindedir.

Yapısal değişimler

Daha önce değindiğimiz, üretime, tüketime, dış ticarete, gelire, servete ve iktidara ilişkin yapılar, biri diğerinde değişim yaratan veyahut gerektiren yapılardır. Dolayısıyla, üretimin yapısında, özel ya da

kamusal ulaşım yahut sağlık hizmeti dışında kalan bir değişim, otomatik olarak tüketimin ve üretimin yapısında değişim yaratırken, aynı zamanda, karar sürecinin –yani iktidarın– yapısında meydana gelen değişime bağlıdır.

Daha açık olarak, *dünyanın* üretim, ticaret, tüketim vb yapısıyla ilgili arzulanan değişimler, sadece küresel iktidarın yapısında değişimlere yol açmaz, onlarla birlikte zengin ve yoksul ülkelerin gelirlerini ve servetlerini de etkiler. Ayrıca, niteliksel değişimlere değinirken, niceliksel değişim (yani büyüme) üzerindeki vurgunun değiştirilme gereğini ve olanağını belirtmek de önem taşır. Fakat buradan bir diğer önemli noktaya varırız.

Yoksul ülkelerin halklarının, hiç değilse zorunlu tüketim düzeylerinde ciddi bir artışa ihtiyaçları olduğu açıktır. Bu ülkelerdeki böyle değişimlerde, sürdürülebilir ekonomik büyüme, sürdürülebilir ekonomik *gelişmenin* ayrılmaz parçasıymış gibi görülür.

Bu ihtiyaç, sanayileşmiş ülkelerde yüksek büyüme oranlarına bağlı değildir. Zengin ülkelerin, günümüzün keskin gelir ve servet eşitsizliklerini azaltmayı da içeren, niteliksel/yapısal değişimlere dayalı yeni bir refah biçimiyle, tartıştığımız yapıyı değiştirmeleri kesinlikle mümkündür (ve caziptir de). Bu noktada, söz konusu eşitsizlikleri azaltmanın, hızlı büyüme ihtiyacını azaltacağı ileri sürülebilir –aradaki farkı, şahinle sinek kuşu arasındaki fark gibi görmek mümkündür.

Kısacası, hayatın herkes için daha iyi olmasını, çoğunluk için çekilmez olmaktan çıkmasını istiyorsak, uğruna çaba gösterebileceğimiz ve göstermemiz gereken şey, tek tek ve bütün ülkeler için, üretim yapısında mallar ve hizmetler aleminin manasız kalemlerini azaltacak ve herkesin ihtiyaç –ve haz– duyduklarını artıracak değişikliklerdir. O da, ulusal ve küresel gelir, servet ve güç eşitsizliklerinde ciddi bir azalma olmaksızın mümkün olmayacaktır; ama gerçekleştiği ölçüde, iktisadi, siyasi ve toplumsal demokrasiye doğru bir hareket oluşturacaktır.

Bunu şöyle de koyabiliriz. Günümüzde, zengin ülkelerdeki insanların çoğu, hayatlarına azıcık bir anlam, tatmin katmak adına –çok fazla– çalışıyorlar. Böylece, şimdiye kadar sayısız hayatı dağıtmış, şimdi

hayatın kendisini tehdit eden bir sosyo-ekonomik küresel sisteme katkıda bulunuyorlar. Düşünen, namuslu pek çok insan makul bir seçenek olmadığı kanısında. Ama, var. Şimdi seçilmeyecekse, ne zaman?

4 Lucky, Lucky Strike adlı sigarayı; Swet de tatlı, şekerli abur cuburu anlatıyor. Dolayısıyla, "hedefin tatlı değil sigara olsun" deniliyor. –*çev.*

5 iyi kazanan şık lobicilerin "sel gibi" aktığı Kongre koridorları anlamına gelen Gucci Gulch karşılığı. (Gucci-marka; Gulch-sel yatağı, azmak) –*çev.*

Notlar

GİRİŞ

1. Braudel en yüksek rakam için 915 milyon diyor. Bu bir tahminden ibaret ama sağlam. İngiltere'de güvenilir ilk sayım 1801'de yapıldı (o zamanki nüfus 21 milyondu); Çin'de sayımlar daha eskiye uzanırsa da vergi tahsiliyle ilgilidirler, tasnife göre değişirler ve tam anlamıyla güvenilir değildirler. Dünyanın geri kalanıyla ilgili rakamlar dolaylı kaynaklardan gelir. Bunların hepsi Fernand Braudel'in The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible, Civilization and Capitalism: 15.-18. Century adlı (1979, 42) üç ciltlik müthiş tarihsel incelemesinin ilk cildinin başlangıç bölümünde, tahminlere ilişkin tabloların alındığı yerde tartışılıyor.
2. UNICEF'in yıllık raporları, alttakilere ilişkin çağdaş büyüklüklerle ilgili fikir verir. 1986'ya ilişkin raporda günde 30 bin çocuğun kötü beslenmeden doğan hastalıklardan öldüğü belirtiliyor ki bu da yılda 14.6 milyona ulaşıyor. Daha sonra, 1993'te 700 milyon açlık çeken, 2 milyar da kötü beslenen olduğu belirtiliyor. Açlıkla ilgili olarak son zamanlarda en derinlemesine çalışan araştırmacı muhtemelen Amartya Sen'dir (1998'de İktisat alanında Nobel Barış Ödülü kazandı). Poverty and Famine: An Essay on Entitlement and Deprivation (1981) adlı çalışmasında şuna işaret ediyor: "Açlık, yeterli yiyeceği olmayan insanın durumudur, yeterli yiyecek bulunmama durumu değil." (s.1) 18. yüzyıldan zamanımıza uzanan Maltus'çu yaklaşıma

rağmen, kişi başına gıda ürünleri daima nüfus artışının üstünde olmuştur –bu olgu bilim çevrelerinde de teslim edilmektedir. Güçlü toplumların bu trajedileri ortadan kaldırmak yerine daha kötüleştiren bir yolda ilerlemeleri cinayet sayılmıyorsa, bunun sebebi, cinayetin kasıt gerektirmesidir. Ama hiç değilse ilim irfan sahipleri kınayabilirler. İşte, Profesör Sen, bu konuda gereğini yapan bir avuç iktisatçı arasındadır.

3. Yaşamsal niteliği giderek artan bu meseleyi enine boyuna incelemek için Robert W. McChesney'nin Rich Media, Poor Democracy: Politics in Dubious Times (1999) isimli mükemmel kitabına bakınız. Kısım II'de daha fazla atıfta bulunacağız.
4. Aslında hayatı anlamanın da denilebilir. Psikoloji, biyoloji ve sanat dalları için de böyledir. Egemen akımdan bir iktisatçı, içlerinde en büyüklerinden biri –ve hem de, benim aksime, muhafazakâr– olan Joseph A. Shumpeter'in görüşleriyle uzlaşmamı herhalde şaşırtıcı bulurdu. Değerli çalışması History of Economic Analysis'de şöyle demiştir: "iktisada yeniden başlasam ve sadece kendi seçeceğim bir [iktisat sahasında] inceleme yapabileceğim söylense, seçimim kesinlikle iktisat tarihi olurdu." (1954, 12) Onun zamanında ve 1950'ler boyunca ortada sadece üç zorunlu "saha" (çalışma alanı) söz konusuydu: İktisat kuramı, iktisat tarihi ve iktisadi düşünce tarihi (ek olarak da kişiye bağlı 2 veya 3 seçenek daha vardı). Ya şimdi? Kuram hâlâ var, biraz da matematik; tarihle ilgili diğer iki alan nadiren zorunlu tutulur, ayrıca nadiren tavsiye edilir.
5. Keynes bunu şöyle koyuyor: "İktisatçıların ve siyaset felsefecilerinin düşünceleri, gerek doğru gerekse yanlış oldukları zamanlarda, sanıldığından daha güçlüdürler ... Gündelik faaliyetlerindeki insanlar, kendilerini entelektüel etkilerin dışında sanırlar, ama genelde artık

faal olmayan bir iktisatçının esiridirler. Yetki sahibi deliler, gökten kendi seslerini duyarlar, ama aslında hezeyanlarını kenarda köşede kalmış bir akademik metinden süzüyorlardır" (1936, 383). Pek çok iktisatçının görüşleriyle ilgili eleştirimde Keynes'in yeri ciddidir; ama orada da, o görüşlerin, gücün mevcut yahut değişen yapısına hizmet ettikleri için kabul gördüklerini ileri sürmek açısından faklılık vardır.

6. Başlıkların sıralaması –Doğum, Olgunluk ve Can Çekişme– bazı okurlara T.S. Eliot'ın "Savaşçı Sweeney, Bir Çatışma Fragmanı"ndaki (1937) unutulmaz dizeleri hatırlatacaktır:

Doğum, cinsellik ve ölüm.
İşin aslına bakarsan bundan ibarettir mevzu
Doğum, cinsellik ve ölüm.
Doğmuşum, gerek yok fazlasına

Ancak Eliot'ın karamsarlığı, yerini şiddete ve umuda bırakacaktır.

1. Britanya'daki sınai kapitalizmin temelleri, Paul Mantoux'nun The Industrial Revolution in the Eightenth Century (1906) adlı kitabında etraflıca tespit edilmiştir. Yazar, kapitalizmin (sosyal, siyasi ve iktisadi) şartlarının tüm sektörlerde (tarımda, sanayide, finansta ve ticarette) yerine gelmesi konusunda sadece Britanya'yla ilgilidir. O dönemdeki "çit çekme" konusuna yaklaşımı, anlamlı olduğu kadar canlıdır da. Çit çekme, tarımda "modernizasyon" idi ve yüz binlerce aileyi topraktan kopararak, yeni doğan fabrika sistemi için dirençsiz işgücü yaratıyordu. O dönemin ilk (ve haliyle, "modern") fabrikası 1815'te geldiğinde, meydan çaresiz erkeklerden, kadınlardan ve çocuklardan oluşan çökmüş insan havuzuydu. Kitabımızın birinci bölümünde bu

konuyla ilgili daha çok şey söylenecektir. Ayrıca Oliver Goldsmith'in süreçle ilgili ünlü epik şiiri "The Deserted Village" de anlamını bulacaktır.

2. Buradaki "dış" ile bir ya da daha fazla ülkeyle savaş kastediliyor. Akla gelebilecek adaylar arasında Fransa, İspanya yahut Avusturya veya –pek muhtemel olmasa da– bunların bir kombinasyonu vardır. Nitekim Fransa ve Britanya, hem kısa hem de uzun dönemde Fransa'ya büyük zarar, Britanya'ya büyük yarar getiren uzun ve zorlu bir savaşa girmişti.
3. İlgili bölümlerde uzun uzadıya tartışılacağı gibi, bu gelişmelerin toplumlardaki sonuçları, tesirleri ve derinliği katlanarak, logaritmik artmıştır.
4. Bunun devamında Marx "burjuvazi" ile kapitalistleri kasteder; zaten terimi ilk kullanan da odur. Ayrıca "Sanayi Devrimi" ifadesini türeten ve "klasik ekonomi politik" adını koyan da kendisidir. Komünist Manifesto'nun pek çok baskısı vardır. Benim alıntım, Karl Marx and Friedrich Engels: Selected Works in One Volume (1967c.) adlı çok kıymetli bir derlemeden [Türkçesi için bkz. Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar, çev. Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 2008]. Burada birkaç söz eklemek uygun görünüyor: Marx iktisadi olguyu incelemeye 1843'te başladı ve böylece Engels'i de harekete geçirdi. Konuyla ilgili ilk yazıları The Economic and Philosophic Manuscripts (1844) olarak bilinir ve –burada benim de referans gösterdiğim– Early Writings'in (1963) dahil olduğu çeşitli formları vardır. Hegel'in tesiri altındaki (bir yandan da Hegel'i eleştirdiği) o çalışmasında Marx, "yabancılaşma" kuramını geliştirmiştir. O kuram, modern ve geniş anlamıyla, çağdaş sosyo-psikolojik olguları kavramak açısından büyük önemini sürdürür. Bu konuda Bertell Ollman'ın Alination: Marx's Conception of Man in

Capitalist Society (1976) adlı kitabına bakınız. Ek bir not daha: Marx'ın çalışmaları kapitalizmi anlamak açısından vazgeçilmezdir –elbette, zorunlu olmakla birlikte, yeterli değildir. Yine eklenmesi gereken bir şey de, kapitalizmin ve serbest piyasanın muzaffer olduğu günümüzde atılan "Marksizm öldü" çığlıklarının, aslında çoğu kimsenin kastettiği (ama Marx'ın öyle nitelemeyeceği) "Marksist toplumlar" (örneğin eski SSCB) ile ilgili olduğudur. Marx, sosyalizm için çalışmakla birlikte, ortaya çıkacak olanı asla "kendinin" toplumu olarak tarif etmediği gibi, tarifeli söylemlerle "istikbale matuf reçeteler" diyerek dalga geçmesiyle de ünlüdür. Bununla birlikte, Marksizm "öldü" diyerek kapitalizmin analizine gönderme yapılıyorsa, buna ancak gülünür, zira birkaçı dışında ABD'li iktisatçıların bırakın Marx'ı, bu kapsamda Smith'i ya da Keynes'i okudukları bile şüphelidir. Hiç de Marksist olmayan ABD'li büyük tarihçi William Appleman Williams bu entelektüel cehalet skandalına bir kitap adamıştır: The Great Evasion (1964).

5. Burada kendi U.S Capitalist Development Since 1776 (1993), Chapter 2: "Capitalism" adlı çalışmama başvuruyorum.
6. 2. Bölümdeki Marx tarzı analiz tartışmasına bakınız.
7. Birkaç sayfa sonra Marx'ın ünlü pasajı gelir: "Biriktir, biriktir! Musa ve peygamberler aşkına! ... Birikim için birikim, üretim için üretim: klasik iktisat, burjuvazinin tarihsel misyonunu böyle formüle eder ve zenginliğinin doğum sancıları konusunda kendini kandırmaktan bir an geri durmaz." Bu tespitine ilişkin verdiği 3. notta, İmparatorluk Roması'nı doğmakta olan kapitalizmle kıyaslayan İsviçreli tarihçi ve iktisatçı J.C. Sismondi'nin (1773-1842) şu gözlemi vardır: "Roma'da işçiler neredeyse topluma kurban edilirdi ... Oysa, modern

toplumun işçilere kurban edildiği bile söylenebilir, emeğin karşılığından uzak.

8. Bu deyim Richard Du Boff'un Accumulation and Power (1989) adlı çalışmasında geçer. Anlamı Kısım II'de ele alınacak.
9. Bunun neden böyle olduğu, egemen görüşün iktisatçılarınca, Birleşik Devletler'in en "girişim-yanlısı" ülke olmasıyla açıklanır. Bu da nedenselliği baş aşağı eder: Soru, onun öyle olması nasıl mümkün olmuştur, şeklinde sorulmalıdır. Bu mesele U.S. Capitalist Development adlı kitabımın "Capitalist Paradise, U.S.A" (s.73ff) başlığı altında tartışılıyor.
10. Egemen iktisadi görüşün "kâr kuramı" denilebilecek şeyin bileşenleri Bölüm 2'de incelenecektir. Bunlar iki tanedir: Kâr, 1) yatırımın belirsizliğinin ve risk üstlenmenin ödülü olarak görülür; 2) "sermayenin marjinal ürününe" eşittir. Her iki sav da ideolojiktir, ciddi bir şekilde düşünülmediklerinde ikna edici görünseler de, hem olgusal hem de mantıksal açıdan eksikleri vardır. Mesela, yüksek riskin (hiç değilse bir süre) yüksek getiriyle ödüllendirilmesi makul gibi gelir. Oysa buradaki sorun, firmaların büyük bir piyasa gücüne sahip olması ve böylece riskin en düşük düzeyde kalıp kârın da, neredeyse sürekli olarak, en yüksek düzeyde gerçekleşmesidir; öte yandan, asıl büyük riske maruz kalanların –yani küçük işletmelerin ve küçük çiftçilerin– gelirleri de oldukça düşüktür ve iflas kayıtlarına geçenler onlardır, büyük işletmeler değil. İşçilerden, hele düşük ücretlilerden –hatta sadece gelirleri değil, (mesela kömür işçileri gibi) hayatları da tehlikede olanlardan– bahsetmek bile gereksizdir.
11. Smith buna "merkantil sistem" demiştir. Dönemle ilgili literatür muazzamdır (ve büyüleyicidir). Ama galiba dönemi en iyi şu iki çalışma yansıtır: G.N. Clark'a

ait The Seventeeth Century (1950) ile Eli Heckscher’e ait olan iki ciltlik yetkin ve kapsamlı Mercantilism (1950). Encyclopedia of Social Sciences’taki aynı adlı (çok daha kısa) maddenin yazarı da yine Hecksher’dir. Bu ansiklopedi 1930’da yayınlanmış olmakla beraber –belki de o yüzden– çeşitli konular ve isimler (Adam Smith, Marx ve diğerleri) açısından yararlıdır. Orada kitabımı adadığım üç kişiden biri olan M.M. Knight’ın –konunun uzmanı olarak– yazdığı “Colonialism (Sömürgecilik)” maddesine bakınız. Kendisinden iki sene lisansüstü iktisat tarihi almıştım ve (Berkeley’de) fakülteye girdikten sonra üç yıl daha almaya devam etmiştim. Oradaki otuz küsur öğretim üyesinden biri olarak, “kenar” tabir edilen bir (öğrenci danışmanlığı) kürsüm de olmuştu. O odayı birden fazla ziyaret edenlerden biri de M.M.’in kendinden daha ünlü kardeşi F.H. idi. Kendisi (Milton Friedman’ın kuramının doğum yeri olan) Chicago School of Economics’in asıl kurucusu olarak görülebilir. Ayrıca neoklasik iktisadın kârı açıkladığı kabul edilen temel kitaplarından Risk, Uncertainty, and Profit’in (1926) yazarıdır.

12. Bu ifadenin anlamını açığa çıkaran 17. yüzyılda Colbert (XIV. Louis’in başbakanı) olmuştur:

Ticari mallar 20 bin gemi ile taşınır ve o sayının artması imkânsızdır. Her ülke kendi hakkı için çabalar ve diğerlerini geçmeye çalışır. Hollandalılar bu [ticari] savaşta 15 bin ile 16 bin arası gemiyle yer alırken, İngilizler 3 bin ile 4 bin ve Fransızlar da 5 yüz ile 6 yüz gemiyle yer alıyorlar. Son iki ülkenin ticaretlerini geliştirmeleri, sadece gemilerinin sayılarını artırmalarıyla mümkündür ki bu sayı da sadece Hollanda gemilerinin 15 bin ile 16 binden aşağı çekilmesiyle artabilir ... Ayrıca, eklemek gerekir ki ticaret, hem savaş hem de barış zamanında, büyük payı kimin alacağını belirlemek üzere

Avrupa ülkelerinin sürekli bir mücadeleye girmelerine neden olur. (Heckscher, Cilt 2, 26-7)

1. Ayrıca, ilginçtir, hem Ricardo'nun hem de Keynes'in başarılı spekülatörler olduklarını ekleyelim: Ricardo kendi hesabına, Keynes de (fon yöneticisi olarak) Cambridge University hesabına.
2. Bunlar, birlikte alındığında, reel (parasaldan farklı) gelirin daha düşük düzeyde yeniden dağılımına –alım gücünün yeniden şekillenmesine– ve üretimin ve hizmetlerin yeniden yapılanmasına neden olurlar.
3. Birinciye "ilerideki yatırımlar için yatırım" terimi yakıştırılmıştır ki karşılıklı genişleme bağlantılarıyla birbirlerini canlı tutan sektörleri öngörmeyi zorunlu kılar –ama (devam edegelen işler yüzünden) tüketim üzerinde ikincil etkileri vardır: bir çeşit medarı maişet motoru– O türden boş ümitler ilk defa doğmuş değildir. İkinci, yani ihracat artışı, karşısında onu dengeleyen bir ithalat olmadıkça, elbette gerçekçi değildir ki, 1950'den beri olduğu gibi, global bir genişleme olmadığı sürece, belli bir ülkenin genişlemesi açısından aynı engeller grubuna dönüşen global bir süreçtir. Hükümetin bu yola girmesine izin verildiği zaman, üretimin, tüketimin, gelir dağılımının, dünya ticaretinin yapılarını değiştirme imkânı oyunun kurallarını da değiştirmektedir. Nitekim geçen yarım yüzyılda böyle olmuştur. Birleşik Devletler'deki en büyük yapısal değişiklik "militer Keynesçilik" şeklindeki adaptasyondur –Keynes bunun mümkün olduğunu söyleyip saçmalığıyla alay etmişti. Bunlar ve ilgili diğer konular Kısım II'de ele alınıyor. Burada, kapitalist sınıfın, özelllikle ABD'de, bizzat peşine düştüğü ve ihtiyacını duyduğu genişlemeyi mümkün kılan adımları engelleyecek veya zayıflatacak

meseleleri büyük ölçüde hallettiğini belirtmekle yetinelim.

4. Herkesin bu hayati ve girift konuda kendince tavsiyesi olabilir; benimki Karl Mannheim'in kapsamlı çalışmasıdır: Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge (1936). Kitaba beslediğim derin saygı konusunda, önsözünü yazan Lous Wirth ile hemfikiriz: "[Mannheim] İdeolojilerin, yani eylemliliği mevcut düzenin devamına yönelten fikir bileşimlerinin ... düşünceyi sadece gözlenen nesneden çevirmekle kalmayıp, aynı zamanda, dikkati, durumun öbür türlü kararacak veya fark edilmeden geçilecek yönlerine çevirmeye hizmet ettiğini göstermeyi hakkıyla başarmıştır." (xxxiii) Bizzat Mannheim'dan bir çerez: "İdeoloji kavramı ... yönetenlerin, kendi hâkimiyetlerinin mantığını kemiren en bariz olguları dahi göremeyecek ölçüde çıkar esaslı düşünebildiklerini yansıtır"(36).
5. Kitabımı adadığım isimlerden biri de Robert A. Brady idi. Onun öğrettiklerini derslerindekilerle sınırlamak mümkün değildir. Yazıları ve bağlantılı konular ile ilgili bir tartışma "Against Decadence: The Work of Robert A. Brady (1901-63)" (1994) başlıklı makalemde yer alıyor.
6. R. H. Tawney, Religion and the Rise of Capitalism (1926, 35). İçinde benim de olduğum pek çok kişi için Tawney, kapitalizmin toplumsal felsefesi konusunda belki en net fikre sahip olan düşünürlerden biridir. İleriki bölümlerde diğer çalışmalarına da değineceğiz.
7. İktisatçıların nasıl ve niçin kuram yaptıklarının en iyi analizi, muhtemelen (bu kitabın adandığı kişilerden biri olan) Leo Rogin'in (1893-1947) The Meaning and Validity of Economic Theory (1956) adlı çalışmasıdır. Ama Thorstein Veblen'in Place of Science (1919) adlı çalışmasındaki metodolojik incelemelere de bakılabilir. Yine aynı nitelikte daha geniş kapsamlı bir diğer kitap,

C. Wright Mills'in The Sociological Imagination (1967) adlı eseridir. Ayrıca iki kitabı daha eklemek yararlı görünüyor: 1) E.K. Hunt and Jesse Schwartz (editörler), A Critique of Economic Theory (1972) ve 2) Robin Blackburn (editör), Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory (1973).

8. Eğitimimi bitirip ardından U.C. Berkeley'de doktoramı aldığımda, neoklasik iktisadı derinlemesine ve ("mümtaz" sıfatını hak edecek kadar) iyice incelemiştim. Ama daha o zaman iktisadın, ekonomi hakkında bir şeyler yapması gerektiği kanısına varmıştım. Standart kuramı çalışmam sırasında iktisat hakkında tek kelime öğrenmediğimi söylerken mübalağa etmiyorum; öğrendiklerim, iktisat tarihi, iktisat kuramlarının evrimi, sanayinin örgütlenmesi, "işgücü piyasalarının" işleyişi ve benzeri konular üzerine çalışmalarımdan geldi. O kuramı niye mi o kadar iyi öğrendim? Çünkü iktisatçı olabilmenin (ve tersini öğretmenin) başka yolu yoktu.
9. Bu genellemeye ve onunla ilgili pek çoğuna ilişkin destek, sonraki bölümlerde sunulacak: Özellikle dev şirketlerin ve tüketimciliğin 1920'lerin Birleşik Devletler'indeki çıkışını ve tüketimciliğin II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla yaygınlaşıp derinleşmesini –istekleri sınırsız hale getirme sürecini– ileriki bölümlerde göreceğiz.

BÖLÜM 1: DOĞUM

1. Almanya'yla ilgili olarak bu nokta sonraki tartışmalarda geliştirilecektir. Almanya'nın resmen bir ülke olarak ortaya çıkışı 1860'lardadır.
2. İngiliz tarihindeki bu dönüm noktasının geçmişi hakkında daha kapsamlı (ve okumaya değer) bir

inceleme, Christopher Hill'in Reformation to Industrial Revolution (1967) adlı çalışmasıdır.

3. Süreç, gayet yavaş bir şekilde, ortaçağın son döneminde başladı. 16. yüzyılda artan hızı, 17. yüzyılda daha da yükseldi. Bu gelişmeler, 18. yüzyıldaki acımasız saldırı için önemli bir sosyo-ekonomik zemin hazırlamıştır. R.H. Tawney'nin klasikleşmiş çalışmasına bakınız: The Agrarian Problem in the Sixteenth Century (1912)
4. Bakınız Mantoux (1928), Chapter III, "The Redistribution of the Land". Ayrıca bakınız Karl Polanyi, The Great Transformation (1944), Chapter 3, "Habitation Versus Improvement" ve J.L. ve Barbara Hammond, The Village Labourer, Vol. 1, Chapters I-IV (1911): Burada çitleme dönemindeki, öncesindeki ve sonrasındaki "köy" inceleniyor. Genelde bilindiği gibi, ortaçağ İngiltere'sinde (Batı Avrupa'nın büyük kısmında olduğu gibi) toprak, örneğin 1000 akr büyüklüğünde bir arazi, iç içe geçmiş, dağınık parçalar halinde ve çok sayıda aile tarafından işlenecek şekilde yapılanmıştı. Çitleme, bu arazinin duvarla veya çitle çevrilmesi süreciydi ve bir tek sahip tarafından denetleniyordu (ki o sahiplik kabul görmeyen şekillerde de olabiliyordu). Bu da daha verimli ziraat demekti; ama ondan daha çok, işi bitmiş bir tarımsal nüfus demekti. Bunu en iyi, İrlandalı şair Oliver Goldsmith'in "Metruk Köy" (1770) adlı epik şiirinde görürüz. Şöyle başlar:

Kötülük kol geziyor, zayıf kurbanlar arıyor,
Zenginliğin arttığı ülkede, insanlar çürüyor.
Bu dönemle (ve sonrasıyla) ilgili en kapsamlı ve en yetkin inceleme, E.J. Hobsbawm tarafından, The Making of Modern English Society (1968) serisinin Industry and Empire Vol.II

(1750 to the Present Day) cildinde yapılmıştır. Tarımdaki dönüşümle ilgili olarak Chapter 5'a bakınız.

1. "Devlet"i büyük harfle yazmamızın sebebi, ABD'de kullanıldığı şekliyle "eyalet" anlamından farkını koymak; bir de, "hükümet" terimi ile referans verilenden farklı –ve daha fazla– bir şey olduğuna işaret etmektir. Konuyla ilgili söylenenlerin çoğu, The State, Power and the Industrial Revolution: 1750-1914 (1971) adlı çalışmamda ileri sürülmüştür.
2. W.O. Henderson, The State and the Industrial Revolution in Prussia, 1740-1870 (1958, xiii-x1v).
3. Çalışma koşullarıyla ilgili diğer dağlarca bilginin kaynağının, 19. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili hükümet arşivleri olduğunu eklemem gerekiyor. Marx'ın ve Engels'in "işçi sınıfının durumu" hakkında yazdıklarının büyük kısmı da bunlara dayanır.
4. Bu da, o dönemde Britanya'daki ortalama bir çalışanın ömrünün çok kısa olduğunu ve 1821 ile 1851 arasında düştüğünü söylemektir: 1821'de ölümlerin yüzde 37'si 19 yaşın altında; yüzde 70'i 44 yaşın altında iken; 1851'de bu oranlar yüzde 46'ya ve yüzde 78'e çıkmıştır. Mukayese için söyleyelim: Smith ve Malthus 60'lı, Bentham ise 80'li yaşlarının sonlarında ölmüşlerdi. Dolayısıyla o dönem için "asgari" ücret bile bir parça makyajlı bir tabir olmaktadır. Bakınız Hobsbawm (1968, 277).
5. Bölüm 5'te ve Sonuç bölümünde etraflıca tartışılacağı üzere, günümüzün "kalkınmakta olan" toplumlarındaki çalışma koşulları –ve işin ortadan kaybolması– Sanayi Devrimi Britanya'sındakinden daha kötüdür, üstelik hem niteliksel hem de niceliksel olarak. Örneğin, küresel ekonominin parmakla gösterilen başarılarından biri sayılan Hindistan'a bakalım: "İstihdam kayıtlarında

geçen toplam işsiz sayısı 1993’te 336 milyonken, istihdam edilenlerin sayısı, Planlama Komisyonu’na göre, 307.6 milyondu. ...” (Meszaros, 1998). 17. yüzyıldaki ortalama bir Hintlinin, anlamlı herhangi bir ölçüye göre, şimdikinden daha iyi durumda olduğu açık ve tartışılmaz bir gerçektir.

6. “Çalışma” haftanın 6 veya 7 günü, günde asla 10 saatten az olmayıp, genelde 14 saat idi ve –haliyle yetersiz bir “öğle yemeği” için verilen– 30 dakikalık bir mola vardı.
7. J.L. ve Barbara Hammond, The Rise of Modern Industry (1926, 196). “Commerce Before the Industrial Revolution”, “The English Industrial Revolution” ve “The Social Consequences” şeklindeki bölüm adlarının da yansıttığı gibi, modern sanayinin “doğuşunun” geçmişi, yapısı ve sonuçları ile ilgili mükemmel bir analiz ve incelemedir.
8. The Wool Trade in English Medieval History adlı muhteşem çalışmasında Eileen Power, yünün İngiltere’nin siyasi ve iktisadi yaşamındaki egemenliğini anlatır:

Bizzat Lordlar Kamarası Başkanı kendini makam koltuğundaki yün minderine bırakmasıyla, kraliyet camiası, minderin etiketinde yer alan, varlıklı bir yün tacirinin yeni evinin pencerelerine oydurduğu yazıyı fark etti: “Tanrım, sana şükürler olsun / hepsini ödedi bu koyun.” (1941, 17)

1. Bu, Hindistan’ın ekonomisinin istikrarlı ve müreffeh çağından çıkıp, Britanya’nın sömürgesi şeklinde mutlak bağımlılığa doğru gittiği sürecin habercisi olarak görülebilir. Bunun (aşırı nüfus artışı gibi) diğer sonuçları yanında, bir sonucu da, pamuk sanayisinin Britanya’nın gidişinde asli unsur olarak yün ile yer değiştirmesi

ölçüsünde, Hindistan'ı sömürge olarak (19. yüzyılda) "serbest ticaret" ilkelerine uymaya mecbur bırakmasıydı, ki o da Hint sanayisinin yıkımı ve onunla karşılıklı yaşamsal bağları olan tarımın çökmesi demekti.

2. Sonradan Birleşik Devletler olan geniş topraklar da buna dahildir: 1830 ile 1900 arasında 200 bin milden fazla demiryolu döşenmiştir.
3. Derinlemesine bir bakış için bakınız Hobsbawm (1968) Chapter 4. Britanya'yla ilgili daha kapsamlı bir araştırma, G.D.H. Cole ile Raymond Postgate tarafından yazılan The Common People'dır (1956). Ayrıca, pamuklu sanayisi ve merkezi olan Manchester konusunda yakından bakmaya değecek bir diğer çalışma, The Condition of Working Class in 1844 (1950), Friedrich Engels'e aittir. Ailesi oradaki fabrikalardan birinin sahibi olduğu için Engels durumu yakından biliyordu. Öte yandan kurgusal eserlere başvurmak da yararlıdır –Charles Dickens mesela, ama Rape of the Fair Country (1960) romanının yazarı Alexander Cordell gibi az bilinen başkaları da vardır.
4. The Making of the English Working Class (1968), E.P. Thompson'ın klasikleşmiş eseridir. Gelişen kapitalizmin yıkıcı süreçlerini anlatması yanında, tutumlar ve davranışlar ile ilgili uyardığı düşünce kısmen de olsa hayata geçirilebilir olduğu için okunmaya değer.
5. E.J. Hobsbawm, Labouring Men: Studies in the History of Labour (1964, 88). Bu parça "The British Standard of Living, 1789-1850" başlıklı bölümden alınmıştır ve 1950'lerde taraftar toplayan ve Sanayi Devrimi'nin halkın büyük kısmı için zorluklar getirdiği şeklindeki yaygın görüşe karşı çıkan iktisat tarihçileri grubuna karşı ayrıntılı bir tez koyar. Daha önce kendisinden alıntı yaptığımız W.H. Henderson bu gruptandır. En azından Hobsbawm tarafından "neşeliler"

denilegelen bu tarihçiler, Malthus, Ricardo, Mill, Marx ve kendinin de dahil olduğu ve “kötümserler” denilen diğer pek çok isim ile zıtlık arz ederler. Önemli bir konu olmamakla birlikte belirtmekte yarar var: Sanayi Devrimi’nin, benim de bu kitapta uyduğum alışılageldik tarihlemesi 1750-1850’dir. Hobsbawm bunu 1790-1850 olarak verir. Bir not daha: 1950’lerde Birleşik Devletler’de ortaya çıkan bir iktisatçılar/iktisat tarihçiler grubu vardı. Bunlar kendilerini “kliyometrisyen” olarak adlandırıyor, istatistiksel kuramı (istatistik zaten epeydir kullanılmaktaydı) ve soyutlamalarını tarih anlayışına uyarladıklarını söylüyorlardı (buradaki kliyo, dokuz Grek tanrıçasından biri olan tarih musa’sı Clio’dan gelir). Ama aslında –bütün– yaptıkları, tarih anlayışını neoklasik iktisatçıların kullanacakları bir alet haline getirmekten ibarettir. Böylece hem, farazi olarak, işlemesine izin verilen piyasanın sihirli işlevselliğini “göstermiş”, hem de o süreçte insana yaptığı açık tahribatı karartmış yahut bulandırmış oluyorlardı. Bu çerçevedeki ilk çalışma, ABD’deki kölelikle ilgiliydi ki, hayret verici bir şekilde, hiç de öyle sanıldığı gibi kötü bir sistem olmadığı ve rasyonel olduğunu tespit ediyordu. Bu çalışma, –araştırmacısına ilk Nobel İktisat Ödülü’nü kazandırmıştır– yöntemleri ve muhakemesi itibarıyla hem olgusal hem de yöntemsel olarak en iyi bulunmuştu. Tabii değerlendirenler de yine kendileri, “kliyometrisyenler” idi.

6. İktisadi bireyciliği anlatan bu Fransızca terim (hareket özgürlüğü anlamına gelen laissez-passer ile birlikte), 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Fransız ekonomisine uygun değildi –sonra da öyle sayılmazdı. Nitekim II. Dünya Savaşı’ndan sonra Fransa başkanı olan de Gaulle, yüzyılımızın Colbert’i olarak anılır.

7. Smith olsa buna karşı çıkardı, demek mümkündür. Smith’in nüfusla ilgili düşünceleri konusunda bütünlüklü bir değerlendirme için bakınız Eli Ginzberg, The House of Adam Smith (1964).
8. Bentham’ın faydacılığı tartışılırken ele alınacağı gibi, bu yaklaşım bizleri rasyonel varlıklar olarak görür. Ancak buradaki “rasyonel”, “akıl yürütmeyi” ve “akla yatkın” olmayı değil, fakat durdurak bilmeden “zevk ve acı” –yahut neoklasik iktisatçıların ileri versiyonlarına ait “fayda ve zarar”– muhasebesi yapan kalkülatör olmayı anlatır. Böylesi bir insan kavrayışının, en önemli insan davranışlarının çoğunu (örneğin ebeveynlikteki, spordaki, yaratıcı etkinlikteki, savaşlardaki, vb) anlaşılmaz hale getirmesi, iktisatçıların perspektifini bozmuştur. Bu iktisatçılara ait insan doğası hakkındaki içi boş kavramların, pek çok ikisatçının kendi davranışını, örneğin statünün uyardığı kadarıyla, açıklamasız bırakması, ayrıca ilginçtir. Yoksa, “yedi ölümcül günah”tan birine yahut başka günaha kısaca değinilir.
9. Neler olduklarını hatırlayalım: öfke, kıskançlık, açgözlülük, tamah, şehvet, kibir ve tembellik. Bunlardan hiç yoksa bir tanesiyle yüzleşmeden geçen –bu ister suç, acı, zevk veya isterse utanç şeklinde olsun– bir günümüz oluyor mu acaba? Bunlar olmasa reklam dünyasından eser kalmazdı; tüketimcilikten yahut günümüz kapitalizminden kalır mıydı sanki?
10. Buradaki “her şey”, öyle Milton Friedman’ın ve takipçilerinin kastettiği, gibi sırf TV, araba, patlamış mısır, elma ve saire değil, fakat sağlık, eğitim, yol, park, askerlik, hapisane ... olarak her şeydir.
11. Buna şunu da eklemek şarttır: Başıboş rekabetin sonuçları yararlı olmaktan ziyade öldürücü olacaktır. Bu bağlamda, bitümlü kömür, pamuklu tekstil, platolardaki

temel tarım gibi alanlarda, bir yandan emek ve doğal kaynaklar, öte yandan küçük işletmeler (ve çiftçiler) üzerindeki yıkıcı sonuçlarını görmek açısından, ABD ekonomisindeki en rekabetçi deneyimleri incelemek gerekiyor. İleride yine değineceğiz.

12. Bununla birlikte eklenmesi gerekir; serbest piyasanın toprak üzerindeki tesiri, Smith’in Wealth of Nations’da ve Oliver Goldsmith’in 1770’de yayınlanan “Metruk Köy”’de anlattığı gibi, süregiden çitleme hareketinde gayet açıktır. Ama bunlar, ümitlerinin gerçekleşmesiyle gelecek olumsuz seçenekleri görmezden gelmek adına sınırları zorlayanlar için “doğal”dır.

13. “Büyük işletme”nin yapısı ve işlevleri, sonraki bölümlerde ele alınacaktır; burada Fortune dergisinin yıllardır verdiği “The Fortune {Zengin} 500”, 500 en büyük ABD sanayi şirketiyle ilgili kısa bir notla yetineceğiz. Veriler satışları, varlıkları, istihdamı vb bilgileri sergiler. 26 Nisan 1996 sayısından bir örnek şöyledir: İlk 500 ABD şirketinin dolar olarak hasılatları 4.7 trilyon, varlıkları 10.5 trilyon ve kârları 244 milyar dolardır ve tüm işletme kârlarının üçte ikisi kadardır. Sadece ilk 10 bunun yüzde otuzunu alır; kalanı geri kalan 15 milyon işletme arasında bölüşülür. Bu konuya Kısım II’de yeniden döneceğiz.

14. George Gilder’ın Wealth and Poverty (1981) adlı etkili kitabına bakınız. Gilder iyi kazanan ve iş dünyasının takdir edilen bir sözcüsüdür. Nasıl olmasın ki? İş dünyasını “insan sevgisi bilinci” ile resmeder –hayırsever katkılarına değil, işlerine gönderme yapar– ve faaliyetlerini, Kuzeybatı eyaletlerindeki yerli kabileler arasındaki karşılıklı cömert hediyelerin sunulduğu törensel kutlamalarla kıyaslar. Ayrıca, Adam Smith’in fazla ciddiye alındığı konusunda uyarılarda bulunur.

15. Öyle sayılmakla beraber, ileride değinileceği gibi, Say'in "kuramı" –tek cümleyle, "arz kendi talebini yaratır"– makroekonomi kuramı ihtiyacını reddetmeye hizmet etmiştir. Bu ihtiyaç 1930'larda, Keynes tarafından öne çıkarıldığı sırada, trajik bir şekilde kendini duyurmuştur.
16. "Bir ölçüye kadar", çünkü çalışmasının realiteye dönük kısmı, asgari düzeyde kalmış olması bir yana, miras bıraktığı çerçeve –saf kuram ve serbest ticaret ilkeleri– açısından merkezî de değildir.
17. Hobsbawm'ın (1968, 82) işaret ettiği gibi, "çiftliklerin temerküzü ve birleşmesi ... 1830 İngiltere'sinde "küçük çiftlik" olarak addedilen şeyi kıtadaki küçük mülk kadar büyük yaptı." ABD hükümeti (1928'de) tarım fiyatlarına (daha sonra da ürüne) müdahale etmeye başladığında, politikalar küçük aile tarımını korumayı hedefliyordu. Yarım yüzyıldan biraz daha fazla zaman sonra, slogan aynıyla vakiydi, lakin küçük çiftçiden eser yoktu. Bugünse, hükümet ödeneklerinin su içinde yüzde 90'ı "çiftçilerin" –yani aslında şirketlerin– yüzde 10'undan azına gidiyor.
18. Bölüm 2'de yine değinileceği gibi, Marx, Ricardo'nun mantığını sürdürdü ve tarımdaki "rantlar" için doğru olan şeyin sınaî kârlara da uygulandığını gösterdi. İşte, iktisatçıların klasik ekonomi politiğin bu muhakemesini ve üretime ağırlık vermesini boşlayıp, ağırlığın "talepte" olduğu "piyasa" merkezli bir kuram geliştirmelerinin sebebi de budur.
19. 31 Bu türden bir "geçerlilik" ile ilgili örnek Newton'ın "yerçekimi kanunu"nda yer alır. Newton, düşen cismin yol açtığı ve düşmeyi frenleyen sürtünmeyi ihmal etmişti. Bu bağlamda gereken ayarlamalar yapıldığı zaman, "kanun" geçerliliğini korur. Ama, mikroekonomi

ve ticaret kuramlarındaki varsayımların “gevşetilmesi” halinde aynısı olmaz.

20. 32 Friedrich List’e ve National System of Political Economy (1841-Millî Ekonomi Politik Sistemi) adlı çalışmasını derinden etkileyen ABD’nin 19. yüzyıldaki deneyimi, Prusya liderliğindeki Alman sanayileşmesine model olmuştur. List (1832’de Almanya’ya dönmesinden önce) Birleşik Devletler’deki ilgili kurumlar üzerinde çalışmıştı. List’le ilgili tartışma için bakınız: A History of Economic Thought (1946, 244-8), Eric Roll.
21. En önemlisi de Smith’in (Ricardo’nun da) emek-değer kuramının yerine bir “fayda-değer kuramı” arayışıdır. Bu konudaki çabası, Bentham’ınkiyle birlikte, neoklasik iktisadın temelini atan başlıca parçalardan biri olmuştur. Gerçi burada, Say’in ileri sürdüğü şeyin zaten ortaya atılacağı söylenilebilir. Ama aynı şeyi, yukarıda ele aldığımız meşhur “piyasalar kanunu” için söylemek imkânsızdır. Konunun eksiksiz bir tartışması yanında iktisat kuramının evrimiyle ilgili gelişmeler için bakınız: History of Economic Thought: A Critical Percpective (1979), E.K. Hunt. Bu konuda Hunt’ın sunuşunu en yararlı çalışma olarak görüyorum.
22. I. Dünya Savaşı öncesindeki “konjonktür dalgaları” ve izleyen yıllarda “bunalım” haline dönüş eğilimi ile ilgilenmek isteyenler, William Ashworth’ün A Short History of the World Economy Since 1850 (1987) ve W. Arthur Lewis’in kusursuz Economic Survey: 1919-1939 (1949) adlı çalışmalarına bakabilirler. Eklemekte fayda var, 19. yüzyılın sonuna doğru da, yine “büyük bunalım” denilen bir şey olmuştu. Yapı, nedenler ve ağırlık yönlerinden, 1930’lardaki asıl Büyük Bunalım ile ciddi farkları vardır –en önemlisi de, ilkinin ana karakterinin geniş kapsamlı bir işsizlik olmamasıdır.

23. 35 1798’de bir “birinci”, ardından 1803’te de iki ciltlik gözden geçirilmiş “ikinci” vardı. Hemen izleyen uzun alıntı ikincidendir.
24. 36 Burada kullanılan kelime {reprobate}, sadece İncil’de geçmesi açısından değil, kullanımdan düşmüş olması nedeniyle de eski bir kelime. Webster’s International Dictionary (1909 baskısı) şöyle tanımlıyor: “Reprobate: Tanrı hükmüyle mahkûm edilme veya reddedilme. Böylece manen terk edilme; kötülenme ...” Yani, yoksullara acı veren hastalıkların çarelerinin ahlak dışı görülmesi gerekiyor. Böyle buyurmuş Papaz Malthus.
25. Bu noktada, Amartya Sen’den (Giriş’teki) alıntımızı tekrarlamakta yarar var: “Açlık, yeterli yiyeceği olmayan insanın durumudur, yeterli yiyecek bulunmama durumu değil”. Brezilyalı biyolog Josué de Castro, onlarca yıl önce, nüfus artışıyla yoksulluk arasındaki ilişkinin, nüfus artışını yavaşlatan araçların yoksulluğu da azaltacak şekilde olduğunu gösteren bir çalışma yapmıştı: The Geography of Hunger (1952). Nüfusbilimciler de bu kanattedir. Tabii bu durumda, şu soru düşüyor insanın aklına: Herkesi doyuracak kadar yiyecek varken, yüz milyonlarca insanın aç veya açlık sınırında olmasının sebebi nedir?
26. Meselenin usta bir gazetecilikle ele alınışı açısından, bakınız: “Malthus Then and Now”, The Nation, Nisan 18, 1987, John Hess.
27. Burada İngiltere’deki kolerayla mücadele ortaya çıkıyor. Sanayileşmeyle birlikte kentler hızla büyümüş, kalabalık ve kirlilik birikmiştir. Açık kanalizasyonlar yaygındır ve bunlar sadece pislikten ibaret değildir, salgın boyutunda kolera tehdidi (ve gerçeği) de içerirler. Yavaş yavaş gelişerek yerleşen salgın, kurbanlarını pek de sınıfa göre seçmiyordu. Kamu Sağlığı Yasası 1848’de

çıkmıştı, ancak, ABD Temiz Su Yasası gibi (benzer bir süreçtir), derece derece tehlikeli bir anlamsızlığa doğru yol almıştı. Büyük Britanya'nın bu konuda kalıcı bir şekilde eyleme geçmesi 1870'ten önce değildir (aslında tüm İngiltere açısından, bu yıl 1888'dir). O zaman için hiç olmamasından yeğdi tabii; şimdi ise, bizler ve gezegensel "koleramız" açısından, iktidardakilerin bizlerle aynı gezegende olduklarını fark etmelerini umut edelim. Umut ederken de, zamanında "aymayacaklarını" varsayarak, öyle olmasını sağlamayı örgütleyelim. İngiltere'yle ilgili tartışma için bakınız: G.D. Cole (1952, 62 ff.)

28. Bu türden programların hesap dahilindeki yetersizlikleriyle ilgili klasikleşmiş bir çalışma Frances Fox Biven ile Richar Cloward tarafından yazılan Regulating the Poor: The Functions of Public Welfare (1971). Yoksulluğa son verecek "adımlar" sonuç bölümünde ele alınacaktır.

29. M.I.T.'den sosyolog Herbert J. Gans, "yoksulluğun kullanımları" kavramını geliştirmiştir. Bakınız: The War against the Poor: The Underclass and Antipoverty Policy (1995).

30. Bentham'ın 1780'de koyduğu ve 1801'de ciddi değişim geçiren "fayda" kavramlarıyla da ilgilidir: O zamandan itibaren Bentham, makro düzeyde "Keynesçi" hükümet müdahalesinin yokluğu halinde ciddi bir iktisadi sıkıntı olacağı inancındaki Malthus'u öncelemeye başlamıştı. Ayrıca, gelir dağılımını değiştirecek (ki yine "Keynesçi"dir) hükümet tedbirleri için sözcülük yapar olmuştu. Bunun temelinde, bu kapsama pek girmese de iktisatçıların çok sevdikleri "azalan marjnal fayda" kavramıyla ilgili olan, genel (bireysel değil) "fayda"nın maksimize olması, yani, harcama gücündeki bir dolarlık artışın, zengine kıyasla

yoksul için daha anlamlı olması, yer alır. Stark'ta (1954, 3: 124, 411) Bentham'a bakınız. Az ileride göreceğimiz gibi, "laissez-faire" kapitalizminin yılmaz savunucusu olarak yola çıkan John Stuart Mill de, Principles of Political Economy'nin sonraki baskılarında ciddi çekinceler koymaya başlamıştır. Hatta, pek çok kişi, hayatının son döneminde sosyalist bir duruş sergilediğinü düşünür. Ayrıca bakınız J.B. Brebner, "Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth Century Britain" (1948).

31. "Totolojik" burada "tanım gereği" anlamına geliyor. Mesela, kadınların doğum sırasında çektikleri büyük acının (hatta bazen de ölmelerinin) aslında haz olduğunu, çünkü sonradan gelecek büyük bir haz beklentisinin gereği olduğunu söylersek, totolojik konuşmuş oluruz. Hatta –örneğin orgazmda hissedilenler gibi– bazı acıların peşinde gittiğimiz de olur. Böyle acıların (başkaları için gönülsüzce de olsalar) haz duyulur olarak sınıflanması elbette mümkündür, ancak bir kez kelime oyunlarına başlayınca, bilimsel muhakemeden ayrılıp totolojiye düşeriz. Göreceğimiz gibi, bu, çağdaş iktisatta sıkça oynanan oyunlardan biridir.
32. Principles of Political Economy and Taxation (1921, 1).
33. Burada 1872 baskısına başvurulmuştur, yine belirtilecektir.
34. Principles of Political Economy and Taxation (1872, 128). "Büyük ya da küçük, komünizmin tüm zorluklar" ile (onun döneminde "sosyalizm" anlamına gelir) iktisadi süreçler kastediliyor. Haliyle On Liberty'nin yazarının totalitarizmi "tüm zorluklar" ötesinde bir şey görmesi beklenir. Sosyalist Harriet Taylor'la uzun ve derin ilişkisinin ve kapitalizm hakkındaki kaygılarının, ölümünden (1873) önce, onu bir sosyalist yaptığına inanılır.

35. 1999'da çıkan bir tartışma, Einstein'in beyninin, sizin ve benim beynimden daha büyük ve daha kıvrımlı olduğu üstüneydi. Öyledir. Biraz öncesinde, haklı bir üne sahip ABD'li biyolog Stephen Jay Gould, kendinin "nedense Einstein'in beyninin ağırlığından ve kıvrımlarından ziyade, eş yetenekte olup pamuk tarlalarında ve düşük ücretli işyerlerinde ölüp giden insanlarla ilgili" olduğunu söylemişti. Muhtemelen Einstein de aynı fikri paylaşırdı. Bir şeyi varsayacaksak, kendini "doğal olarak üstün" görmek, kibir, küstahlık; "doğal olarak aşağı" görmek de boyun eğmedir.
36. Liderleri Beatrice ile Sydney Webb ve onların "Fabian sosyalizmi"dir. "Fabian" olmak, sabır stratejisiyle tanınan Romalı general Fabius'a atfen, devrimci değil, yavaş değişimden yana olmalarından gelir. Ayrıca bir de (Keir Hardie liderliğinde) Marksist sosyalist grup vardı. Ancak Britanya'da bugünkü (şimdiki İşçi Partisi ile hiçbir ilgisi olmayan) sosyalist siyasetçiler, Kıta'dakilere kıyasla daha az Marksisttir.
37. Kapital'in (1867) birinci cildinin hazırlığı olarak yaptığı şey kesinlikle olağanüstüdür. Genelde, Kapital, üç cilt olarak bilinir ki bir yönüyle doğrudur da. Fakat Kapital'in Marx'ın hesabına göre dördüncü cildi vardı. Aslında sadece bir değil, üç cilt de Theories of Surplus Values (Artıdeğer Teorileri) başlığı kapsamındaydı. Önceden tamamlanmış ve birinci cilt için temel oluşturmuştu ve Marx'ın "iktisadi düşüncesinin tarihi" mahiyetindeydi. Esas itibarıyla, klasik ekonomi politik eksenindeki kendinden önceki görüşleri kapsıyordu. Tabii Grundrisse'yi (1859) unutmamak gerekir. Bu, bir "notlar" topluluğudur (1000 sayfadan fazladır) ve yine Kapital'e hazırlık mahiyetinde olup, II. Dünya Savaşı'nın bitiminden önce ortalara çıkmamıştır. Marx'ın ilk çalışmaları 1840'larda yayınlanmıştır ve çeşitli

versiyonları vardır (burada kullanılan Karl Marx: Early Writings'dir [1963], ayrıca Economic and Philosophic Manuscripts adıyla da çıkmıştı). En ilgi çekici yönü "yabancılaşma" ile ilgisidir ki metinde ele alınacaktır. Bunun ardından (Engels'le birlikte yazdıkları) Komünist Manifesto (1848) gelir. Yabancılaşma konusunda Bertell Ollman'ın mükemmel çalışmasına bakınız: Alienation (1971). İçinde yaşadığımız ve iktisatçıların matematikle oyalanmalarının bilgi sayıldığı bu iktisadi "ulemalık" günlerinde, Marx'ın, Kapital'in "dört kitapçığından sadece biri!" için yıllarca süren yoğun çabaları, özellikle dikkate değer. O "biri" "ekonomi politik" ile ve diğer üçü de "sosyoloji, Devlet ve dış ticaret" ile ilgiliydi. Gerçi diğer üç "kitapçığı" tamamlayamadıysa da Kapital'in ilk cildini bitirdi; sonraki iki cilt Marx'ın 1883'te ölümünden sonra Engels ve Karl Kautsky tarafından yayına hazırlandı.

38. "Emek" ve "çalışma" kelimelerinin farkları ve uzun geçmişleriyle ilgili olarak Hannah Arendt'in The Human Condition (1958) adlı çalışmasında Chapter III, IV ve V'e bakınız. Yazar burada iki kelime arasında bellibaşlı tüm Avrupa dillerinde keskin bir fark olduğunu gösteriyor. Latincede laborare/facere, Fransızcada travailler/ouvrier, Almancada arbeiten/werken. Gerçi günümüzde dilsel keskinlikler azalırken fark da giderek kayboluyor. Arendt, bu arada, farkı göstermek üzere antik dünyaya gidiyor: "... esirlik {kölelik} kurumu savunulur ve aklanırdı [... zira] zorunluluk gereği emek, esir etmek demekti ... " (s.85)

39. Karl Marx: Early Writings (1963, 124-5) (vurgular orijinaldir). Burada "yeme, içme, üreme elbette insanın öz işlevleridir" diye ekleyerek "fakat"ları olduğunu söylüyor. Bu sonuncu, Marx'ın, (Grundrisse'de ifade

edilen), insan ihtiyaçları ve olanakları hakkındaki görüşüyle bağlantılıdır –sonraki bölümde ele alacağız.

40. "Asıl adı" Komünist Parti Manifestosu'dur. Burada, tüm ilk çalışmalarında olduğu gibi, Marx "burjuva" terimi ile sonradan "kapitalist sınıf" ile karşılanan anlamı kasteder. Biz de onun ilk kullanımını izledik.

41. Manifesto'nun sayısız baskısı vardır. Buradaki alıntı, Marx çizgisindeki külliyatla ilgili tek ve belki de en yararlı şu derlemeden alınmıştır: Karl Marx and Friedrich Engels: Selected Works (1968, 34-63).

BÖLÜM 2: OLGUNLUK

1. An Economic History of Europe since 1750 (1937, 406); Witt Bowden, Michael Karpovitch ve Abbott Payson Usher. Neredeyse 1000 sayfaya varan (ve kitabımızda BKU olarak anılan) bu kapsamlı çalışma, hakkıyla bir klasiktir. 1970'de hiç değiştirilmeden yeniden basılmıştı. İlk yayınlanmasının ardından, hatta yeniden basımından bu yana, aynı konuyu inceleyen, uzmanlaşmış ve genel, çok sayıda çalışma olmasına rağmen, BKU'nun temel çıkarımları ve genellemeleri çok az rötuş ister.
2. Her iki savaşın ABD ekonomisine gösterdiği "incelik" –ve ülke olarak verdiğimiz kayıpların azlığı– bir yana, iki savaşın siyasi farklılıkları açısından hesabı güç olmakla birlikte, Birleşik Devletler ile diğer sanayileşmiş güçler arasındaki hayati fark, ikinci gruptakilerin (I. Dünya Savaşı'ndan sonraki Japonya hariç) sosyo-politik süreçlerde ciddi baskı altına girmeye başlamış olmalarıdır. Oysa Birleşik Devletler için tam tersi söz konusuydu. İnsan bunları savaşın getirdiği iktisadi avantajlarla bir araya koyunca, Amerikalıların –kendi İç

Savaşımız hariç– savaşı neden bir “spor” olarak gördüğünü anlamaya başlıyor: ta ki Vietnam’a kadar.

3. Hobsbawm (1968, 91) 1830’da Britanya’daki “kârlı yatırım için devasa ölçülerde sermaye birikimi baskısı” bahsine değinir, sermayenin yöneldiği en kritik alan demiryolu inşası idi (az ileride ele alacağız).
4. En derli toplu ve zengin çalışma C.R. Boxer’ın The Dutch Seaborne Empire (1965) adlı çalışmasıdır. Aslında kısmen de olsa önlerini açan İspanyollar olmuştur. Bakınız: The Spanish Seaborne Empire (1966), J.H. Parry.
5. BKU, 75-6.
6. Belki araya şunu da sokmak gerekir: Adam Smith merkantil sistemi (ve Seyrüsefer Kanunları ile sömürgeleri de) topa tutarken, hükümet ve özel kesim tarafından piyasalara yapılan “müdahalelerin” sadece yararlı değil, fakat zorunlu olduğunu da teslim ediyordu. Ona göre bu müdahaleler görevlerini tamamlamışlardı; artık emekli olabilirlerdi.
7. Çağdaş anlamda sanayiye giden yolda da, şeklinde bir ekleme yapabiliriz. Industry and Government in France an England 1540-1640’ta (ki daha önce değindik) Nef’in esas tezi budur: O yüzyılda Fransa’da sanayide (mesela tekstilde ve metalürjide) İngiltere’nin ilerisindeydi. Ürünler bugün lüks dediğimiz türden bir pazara hitap ediyordu. Yani sanayi, Britanya’daki gibi görece kitlesel bir pazarın değil, Saray ve çevresinin aradığı pahalı ve seçme ürünlerin üretiminde uzmanlaşmıştı.
8. Hollanda ve Britanya için doğrulanan şey, 20. yüzyıl biterken ABD ekonomisinin eğilimi olarak da doğrulandı. Bu üç ülkenin herhangi ikisi arasında çok sayıdaki benzerlikler ve farklılıklar vardır ve bunlar birlikte son derece kritik bir karşıtlık sergilerler (yeri gelince değineceğiz).

9. “Turnike” denilirdi ve bir geçiş ücretine tabiydi.
10. Maurice Dobb, Political Economy and Capitalism (1937, 239-40). Dobb’un öngöremediği şey, zayıf ülkelerin II. Dünya Savaşı’ndan sonra güçlü ülkelerin güdümünde girdikleri izleyen evrelerdir ki kendisi bu durumu zaman içinde değiştirerek “geri kalmış”, “azgelişmiş”, “gelişmekte olan” ve ayrıca, son dönemin tabiriyle, “yükselen” ekonomiler şeklinde tasnif etmiştir. Kısım II’de görüleceği üzere, ardışık her evre, tıpkı sömürgecilikten emperyalizme geçişte olduğu gibi, “duhûllerin” daha derin, daha geniş ve daha geri dönülemez olmasıyla neticelenmiştir.
11. Emperyalizmin egemenlik altına giren açısından anlamı ileride ayrıca incelenecektir. Emperyalizmin yapısı ve anlamlarıyla ilgili en yararlı kitap, Tom Kemp’in, ilgili kuramsal yaklaşımları özetleyen ve kıyaslayan çalışması, Theories of Imperialism’dir. (1967).
12. 1815-1914 arası döneme “barış yüzyılı” denilirdi. Bu türden pek çok nitelemelerin kaynağı ve tanımları gücün dehlizlerinde doğar. O yüzyılın bellibaşlı güçleri birbirleriyle veya topluca barış içinde gibiydiler – Avrupa’da elbette (Fransa-Prusya Savaşı hariç); ama bunların başka yerlerdeki güçsüz ülkelerle aralarındaki – Ortadoğu’da, Latin Amerika’da, Afrika’da, Asya’da– savaşlar devam ediyordu. İzleyen bölümde görüleceği gibi, Birleşik Devletler’de 1920’ler “Refah Onyılı” olarak seslendirilmişti. Kamuoyu oluşturanlar için öyleydi; ama aynı dönemde, halkın, geliri düşen veya değişmeyen en alt dörtte üçlük dilimi için hiç de öyle değildi.
13. 19. yüzyılın sonu itibarıyla başka ülkeler de sanayileşmişti elbette: Fransa ve İtalya, İskandinav ülkeleri, Benelüks. Ancak hiçbiri bu bölümde anlatılan

dörtlünün gücüne erişememiştir. Ayrıca, analitik açıdan, her biri bu dörtlüden birinin bir varyasyonu olarak görülebilir.

14. Çoğu iktisat tarihçisinin değindiği bir olgudur ama iktisatçılar pek ilgilenmez.
15. Demiryolları için olanın yüzde 40'ı. O zamanlar sterlin beş dolara eşitti. Kaldı ki bugünün rakamlarıyla bile, 4 milyar sterlin gayet büyük bir miktardır. O yatırımlardan yılda net 200 milyon sterlin geliyordu. Britanya'nın toplam ihracatı, kabaca, 500 milyon sterlin, ithalatı da 600 milyon sterlin idi. –yani ithalat fazlası vardı ve böylece dışarıya yatırımlarına devam edebiliyordu. Bakınız: The First Industrial Nation: The Economic History of Britain, 1700-1914 (1987, 229), Peter Mathias.
16. Yani dış yatırım kazançları ithalatı karşılamaktan uzaktır ve borcumuz da sürekli artmaktadır. Yeri geldiğinde ayrıntısıyla ele alınacak olan bu olgu Reagan'ın Başkan olmasıyla ortaya çıkmıştır: 1980'lere dünyanın en büyük kreditörü olarak girmiştik, çıktığımızda, yani şimdi, tarihin gördüğü en büyük borçlu olduk. 2 trilyon dolardan fazla borcumuz var (büyük kısmı Japonya'ya). Bu devasa borç sadece 1998'de 200 milyar dolardan fazla artmış, 1999'daki artış 300 milyar dolar haddinde olmuştur.
17. Bağımsızlık sonrası yılların çoğunda güney eyaletleri Kongre'yi ve Yüksek Mahkeme'yi kontrol edebiliyordu; 1789-1850 aralığındaki 12 başkanın 8'i Güney'den idi.
18. Thorstein Veblen, Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times (1923, 171n).
19. Almanya'yı incelerken göreceğimiz gibi, gelişme politikaları Friedrich List'in çalışmalarının etkisindedir ve "Smithianismus" denilen şey de, en başından itibaren, muhalefet olmanın ötesine geçememiştir. List,

görüşlerini, Birleşik Devletler'deki Hamilton'cı politikalarla ilgili uzun bir inceleme döneminden sonra geliştirmiştir. Yeni Birleşik Devletlerde uygulanan bu politikalar arasında bir millî bankanın oluşturulması, eyalet borçlarına yönelik millî yükümlülük, millî borç açma, yeni sanayilerin tarife duvarlarıyla korunması ve millî tüketim vergisi: bu gayet gayrı-Amerikan görünse de, işe yaramıştı. Fransa ise Colbert'in merkantilist ilkelerinden hiç ayrılmamıştır. Hatta II. Dünya Savaşı'nı izleyen uzun Charles de Gaulle yönetimi sırasında iktisat politikası bu türden ilkelerin örtülü olarak yeniden oluşturulmasına dayanıyordu. İtalya'nın gelişimi düpedüz Almanya'nın modifikasyonuydu –yani Japonya'nınki gibiydi, fakat Japonya'nın tek farkı "Almanya'dan daha Alman" olmasıydı. Hâlâ da öyledir.

20. Faşizme karşı savaşta olduğu gibi: Savaştığımız üç faşist ülke ile ABD arasındaki ilişkiler, epeyce bir süre tatlı demli yürümüştür. Ayrıca, başladığı 1939 yılında değil, fakat bombalandığımız 1941 yılında savaşa girdiğimizi kaydetmek gerekir. Sırf savaştan sonra ortaya çıkan siyasi çözümlere bakmakla bile, faşist ülkelere karşı harekete geçmemizin, bunların faşist olmalarından değil, yayılmacı emellerinden kaynaklandığı düşüncesine kapılıyor insan; üç ülkenin hepsinde de iş dünyasının, ordunun, adaletin, hatta siyasi hiyerarşinin önde gelen simalarının geçmişleri eski güç odağına dayanıyor –muhtemelen kapitalizmi yeniden ayağa kaldırmak ve aynı zamanda dükkânı emanet edecek güvenilir anti-komünistler bulmak için. Yine ulusal bir utanç olması gereken bir şey de, Birleşik Devletler'de İtalyan, Alman ve Japon faşizmini protesto edenlerin (ya da 1936-38 arasında İspanya'daki faşist darbeye karşı savaşan gönüllülerin) FBI ve ordu dosyalarında "prematüre anti-faşist" olarak tasnifle taltif edilmeleridir –ki İç Savaş

sonrasında Güney'de olanlar bunun ilk örnekleri niteliğindedir.

21. Yani "dışsal" veya "denizaşırı" yola. 1776'daki 13 sömürgenin 1912'nin 48 eyaletine dönüştüğü ve bizim "batıya yayılma" dediğimiz süreç, Amerikalılar dışında herkes tarafından "emperyalist" olarak görülür. William Appleman Williams'ın yazılarında işaret ettiği gibi –özellikle The Roots of the Modern American Empire'da (1969a)– Birleşik Devletler hem "sömürgecilik karşıtı" idi (bilhassa Batı yarımküredeki topraklar itibarıyla), hem de tüm imparatorlukların en bereketlisini bir araya getiriyordu –Veblen'in dediği gibi, "sol elin yaptığını sağ elin bilmediği", yahut bilmezden geldiği "ahlaki karanlık" ortamındaki politikalara örnek.

22. İspanyol-Amerikan-Küba-Filipinler savaşına katılmamız bir ölçüde "ihtiyaç"tandır. Avrupa'nın tarımsal ithalat korumalarıyla karşı karşıya gelen ABD çiftçileri yeni ve görece garantili pazarlar bulmak konusunda endişeliydiler. Williams'ın belirttiği gibi: "Yerel ekonomide yarı sömürge vaziyetindeki çiftçiler böylece dış ilişkilerde anti-sömürgeci emperyalistler olmuş ..." (1969a, 25). Nitekim "batıya yayılma" da böylelikle "alın yazısı" {manifest destiny} olmuştur.

23. Göçmenlerin karakteristikleri de önemlidir: yeni gelenlerin büyük bir kısmı 15 yaşın üzerindeydi ve anavatanlarında çocukluk gereksinimleri "karşılanıyordu". Burada düşük ücretle çok çalışmaya hazır, arzulu ve muktedir idiler ve kendilerini şanslı sayıyorlardı. En azından bir süreliğine. Bu tarih en iyi Oscar Handlin'in The Uprooted (1951) adlı kitabında anlatılır.

24. Pek çok icat, özellikle kritik önemdeki makine aletleri sanayisinde, Fransa'dan veya Kıta'dan gelmiştir. Ancak bu icatların "yenilik" olmasını sağlayan şey "iktisadi"

olmalarıydı ki o da sadece uygun bir ekonominin olduğu yerde, Birleşik Devletler'de, mümkündü. Görüleceği gibi, Almanya kısa zamanda sürece girmiş, kendi teknolojisini geliştirmiş ve Birleşik Devletler'in ilerisine gitmiştir.

25. Yani, Birleşik Devletler, I. Dünya Savaşı'nın bitmesinden önce dikkate değer bir kimya sanayisine sahip değildi. Sonrasında da (Du Pont'un lehine olarak) sanayi, ABD'nin Versay Anlaşması'nın yağmacılarından biri olması sayesinde Almanya'dan zorla "ithal" edilmiştir.

26. Veblen'in savı bu satırlardadır. Daha fazlası için kitabına bakınız: Imperial Germany and The Industrial Revolution (1915).

27. Kitlesel üretim de Alman sanayileşmesinin karakteristiklerindendir. Ancak, bu sonradan gelmişti ve sadece ona has bir yeteneğin sonucuydu, bilimle teknolojiyi birleştirmeyi ve iktisadi planlamanın ilk biçimlerini gerektirir –Alman iktisadi gelişiminin ayrılmaz bileşenidir.

28. Sonradan, 1920'lerde, 1930'larda ve 1960'larda, başka "birleşme hareketleri" gelmiştir. Ama en aç gözlüsü, 1980'lerde patlak verendir ve gösterişi en fazla olandır. Hem Birleşik Devletler'de hem başka yerlerde, özellikle de son iki yılında olmak üzere, 1990'lara kadar sürer iki savaş arasındaki birleşme ve yutmalar ("M&As") ile ilgili verilere sonraki bölümde; II. Dünya Savaşı'ndan sonrakilere de Kısım II'de bakacağız. Şimdi incelediğimiz dönemin birleşme ve yutma olayları hakkında geniş bir külliyat vardır ve hem analizleri hem de yorumları içerirler. En okunmaya değer ve sıcak olanı Matthew Josephson'ın The Robber Barons (1934) adlı çalışmasıdır. Daha soğuk bir tartışma, analiz ve olgusal detay için de Richar Du Boff'un eksiksiz kitabı

Accumulation and Power: An Economic History of the United States'e (1989) bakınız.

29. Thorstein Veblen, Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times (1923, 78). Veblen bu "çöküşe" ilk kez The Theory of Business Enterprise (1904) adlı çalışmasında değinmiştir.

30. Çekişme gerçektir. GM ve Ford birbirlerinden müşteri almanın peşindelerdi, tıpkı –şimdi, uluslarüstü ve çok sektörlü olması nedeniyle, USX olarak bilinen– USS ile Bethlehem Steel gibi. Son ikisini biliyorum çünkü bir ara USS'te (başkan yardımcısının bürosunda) çalışmıştım. Bethlehem'e karşı tutum, Birleşik Devletler'in Soğuk Savaş sırasında Sovyetler Birliği'ne karşı tutumundan farklı değildi. Ama aralarında asla sıcak savaş olmadı –fiyatları üçüncü ondalığa kadar paraleldi– ve neyse ki olay iki ülke arasında cereyan etmiyordu. Burada, Soğuk Savaş'ın iki ülkedeki tahribatı neyse, oligopolistik çekişmenin ekonomiye tahribatının o olduğunu ekleyebilir.

31. İki savaş arasında Avrupa'da buna benzer durumlar yahut faşizm ya da kaos, şu ya da bu derecede hâkimdi. II. Dünya Savaşı'ndan itibaren ABD modeli ("oligopol", yani birkaç devin sektöre hâkim olması) evrenselleşti. Bu yapı diğer ülkelerde de çeşitlilikleri içinde gerçekleşmiştir.

32. Bu bağlamda Avrupa Ortak Pazarı modeliyle büyük benzerlik gösterir. Bu oluşum 1956'da doğmuştur. Bu ve Zollverein ile ilgili olarak "Some Second Thoughts on the Common Market", Yale Review (1964) adlı yazımda eleştirilerim vardır.

33. List'in düşüncesi, ziyaret için gittiği Birleşik Devletler'de gözlemlediği Hamilton'cı projelerden etkilenmiştir. Bununla birlikte kendi analizi ve programı Hamilton'ınkilerden daha bilinçli ve bütünlüklüdür ve

pekâlâ "geri kalmış bölgeler için iktisat" olarak nitelendirilebilirler. Almanya'nın hem Adam Smith'i hem de Ricardo'su idi. Ancak, Britanya'nın ilk olmasını hesaba katarak, serbest pazar ve serbest ticaret savlarını ters yüz etme ihtiyacını duymuştu.

34. Bir noktaya kadar "feodaldir". Çünkü pazar için üretiyorlardı. ABD'nin Güney eyaletlerindeki arazi sahiplerine benzerlikler gösterirler ve -yine aynı noktaya kadar- serbest ticarete inanırlardı (gıda maddesi ihraç edip diğer malları ithal ederlerdi). 1870'lerde o noktaya varılmıştır. Bu tarihte bunalım dünya çapındaydı ve yoğun bir rekabetle karşılaşmış durumdaydılar (Doğu Prusya'nın hububatı başlıca Birleşik Devletler'den, Arjantin'den ve Rusya'dan geliyordu; Batı Prusya için söz konusu olan, sermaye mallarıydı). Bu durum (Doğu Prusyalı) Otto von Bismarck'ın Reichstag'da "Dayanışma Bloğu"nu kurmasına yol açtı –öncelikle sanayi ile tarım arasında, ardından da her birinin içinde uzlaşma sağlandı: ilk olarak "demir ve çavdar", peşinden de "çavdar ve domuz ile demir ve makine". Bu da önce 1879'daki, sonra da 1885 ve 1887'deki korumacı Tarife'leri getirdi ki oranlar her seferinde yükselmiştir. (Aynı dönemde Fransa, İtalya, Birleşik Devletler ve diğer ülkeler aynı doğrultudaydı.)

35. Robert A. Brady'nin, Alman ikdisadi gelişmesiyle ilgili "The Economic Impact of Imperial Germany" (1943a, 109) adlı, derinlikli ve özlü çalışmasından. Almanya'nın sosyo-ekonomik ve siyasi gerginliklerinin getirdiği başarımlar, fakat daha da fazla olarak felaketler, Brady'nin daha önce yazdığı iki kitapta incelenmiş ve ortaya konulmuştur: İlki, anıtsal, The Rationalization Movement in German Industry (1933); diğeri, Nazizm hakkında İngiliz dilindeki ilk ve en keskin analiz olan, The Spirit and the Structure of German Fascism (1937).

İkinci çalışmasıyla Brady, 1938'de Beyaz Saray'da Gayrı-Amerikan Faaliyetler Komitesi'nin huzuruna çıkma onuruna ermiş, hemen ardından da has bir Amerikan tasnif olan "prematüre anti-faşist" ödülüne layık görülmüştür.

36. Sistemin, Berlin merkezli ve sınırlara doğru çıkan ana hatlar şeklindeki tasarımı bilinçlidir. Sınırlar düşmanlarla belirlenmiş olmakla birlikte, kısıtlı kaynaklarının en iyilerini içerir. Bakınız: W.O. Henderson, The State and the Industrial Revolution in Prussia, 1740-1870 ve The Zollverein (1959); Thorstein Veblen, Imperıal Germany and The Indıstrial Revolution (1915) ve A.J.P. Taylor, The Course of German History (1961)
37. Brady (1943a, 116).
38. Kritik durumlarda Almanya, ya "bilim" (örneğin lastik) ile ikame etme, ya da savaşarak ele geçirme (örneğin petrol) yoluna gitmiştir.
39. Sovyetler Birliği başka yerlerdeki yanlışları bir yana, iktisadi örgütlenmeyi Almanlardan ödünç almakla doğru bir şey yapmışlardır ki en dikkate değer olanı da, "kombinat" dedikleri ve az ileride inceleyeceğimiz Alman "kaynaşma"sının kendi versiyonlarıdır.
40. 19. yüzyılın ortalarında küçük bir Alman iktisatçı grubu (çoğu Ren eyaletindeydi), "Smithanismus"u Almanya'ya tatbik etmenin yolunu arıyorlardı.
41. Brady (1943a, 115-16).
42. Sosyalist hareketleri tartışırken göreceğimiz gibi, I. Dünya Savaşı'ndan önceki en güçlü sosyalist hareket Almanya'da doğmuştu. Bunun çeşitli sebeplerinden muhtemelen en önemlisi, Alman işçi sınıfının, başlıca tüm sanayi ülkeleri içinde, en yüksek vasıflı, en düşük ücretli –ve zorunlu olarak da bunun sonucunda– en baskı altındaki olmasıydı. Bu başlıbaşına pek çok şeyi

anlatıyor. Buraya kadarki genellemelere bölümün ileriki sayfalarında referans verilecektir.

43. Dünyanın ilk “askerî-sınai kompleksi” denilebilecek şeyi Almanya o sırada üretmişti, hemen ardından İngiltere gelmiştir. İlginçtir, İngiliz donanmasının modernizasyonunu finanse etmeye dönük yasama süreci, aynı zamanda, Birleşik Devletler’de kamu eğitimi adı verilen türden bir şeyi yaratma yolundaki ilk adım olmuştur. Bu konuda bakınız: Ross J.S. Hoffman, Great Britain and the German Trade Rivalry, 1875-1914 (1933). Kentli işçi sınıfının çocukları için temel eğitim hakkı 1870’te tanınmıştır. 1890’lardaki ve 1902’deki eğitim kanunlarıyla getirilen şöyledir: “yeni orta sınıfın daha az ayrıcalıklı kesimleri yeni bir ikincil eğitim oluşturacak ... ki esas amacı işçi sınıfını yüksek eğitimden dışlamaktı ... bilgi, özellikle de bilimsel bilgi ... sınıflar arasındaki katı ayrımı sürdürmek için yeni İngiliz eğitim sisteminde ikinci plana atılmıştı. 1897’de gramer okulu öğrencilerinin yüzde 7’sinden azı işçi sınıfına mensuptu. Böylece İngilizler 20. yüzyıla, bilim ve teknoloji çağına, son derece kötü eğitimli bir halk olarak girdiler” (Hobsbawm, 1968, 141). Sonuçta Britanya’nın “kamu okulları”nın Birleşik Devletler’de “özel okullar” denilen bir hale geldiğini hemen herkes bilir.

44. Saturday Review, September 11, 1897, Hoffman’da (1933, 281).

45. Burada eklemek gerekir: ABD’li kimya devi Du Pont’un bu hale gelmesi, I.G. Farben’in (ve diğer Alman firmalarının) “patentlerini” bizimle paylaşmaya mecbur kaldığı barış anlaşması sayesindedir.

46. Batı yarım küreye götürülmek üzere köleleştirilen Afrikalıların sayısıyla ilgili en ihtiyatlı tahmin 20 milyondur ama sadece 4 milyonu ulaşabilmiştir. Ayrıca

hepsinin varması da bir zorunluluk değildi elbette. Tehcirler ve savaşlar sırasında kaç “Kızılderilinin” hayatını kaybettiği bilinmiyor. Ancak, sağ kalmayı başarıp da bugünü gören Afrika kökenli Amerikalılar gibi, hesabı verilemeyecek kadar büyük bir yüzde gerçek anlamda “hayatını kaybetmiştir”. Hem de dünyanın en böbürlenen demokrasisinde. En başından itibaren köle ticaretiyle ilgili mükemmel bir çalışma: W. Schulte Nordholdt, The People that Walk in Darkness (1970), ayrıca son derece kapsamlı bir kaynakça sunar.

47. İçlerinde en özlüsü Noam Chomsky’nin Year 501: The Conquest Continues (1993). Kitabın çıktığı yıl olan 1993’ten 501 çıkarılınca 1492 kalıyor. Ayrıca Ronald Wright’ın Stolen Continents de, Batı Yarımküresi’ndeki gelişmeleri anlamak açısından son derece değerli bir çalışmadır.

48. Aşağıdakilerden bazıları Douglas F. Dowd (ed.), Thorstein Veblen: A Critical Reappraisal (1958) adlı çalışmadaki “Technology and Social Change: Japan and Soviet Union” adlı denememden alınmıştır. O analizin ana temaları dayandığı kaynaklar arasında, ilk kez 1915’te yayınlanmış ve Leon Ardzrooni editörlüğünde Essays in Our Changing Order (1943) olarak yeniden basılmış olan Veblen’in “The Opportunity for Japan” adlı denemesi, Brady’nin Business as a System of Power’ı (1943b) ve G:C: Allen’ın A Short Economic History of Modern Japan, 1867-1937 (1946) adlı çalışması gelir. Yine, yakın zamandan ve yararlı bir eser, çok sayıda yazarın içerik ve zaman kapsamı geniş denemelerini içeren, Jon Livingston, Joe Moore ve Felicia Oldfather editörlüğündeki Imperial Japan: 1800-1945’tir (1973).

49. Peter Duus, The Rise of Modern Japan (1976, 56, 61). Farklı sayfalarda yer alan bu iki cümlede Duus, 19. yüzyılın başlarında ve ortalarında, içlerinde en renklisi

Britanya'nın çıkardığı 1839-42 Afyon Savaşları olmak üzere, Çin'de kendilerine bir yol açmaya çalışan Batılı ülkelerin Japonya'ya girme çabalarını tasvir etmektedir. Geleneksel görüş, Çinlileri, hem kullanmaya hem de başkalarını alıştırmaya çalışan afyon müptelaları olarak gösterse de, bu konudaki tarihsel bağlantı tersini gösterir: Asya'yla aleyhte gelişen ticaret dengesini düzeltme peşindeki İngilizler, (Hindistan'da yetiştirdikleri) afyonu altın karşılığında Çin'e satmaya çalışıyorlardı. Çin afyon ithalini yasaklayınca, Amoy ve Ningpo kuşatmaya alınmış, Kanton bombalanmış ve son olarak da Çin "donanması" İngiliz hücumbotlarıyla dağıtılmıştır. Ardından gelen Nankin Anlaşması, Britanya'nın Çin'de at oynatmasını sağlamıştır. Zaten, ardından diğer Batılı ülkeler, sonra "açık şehir" kurumu ve bir de tarihte ilk kez "en kayırılan ülke" mefhumu gelmiştir. Tabii bütün bunlar, Duus'un değindiği şekliyle, daha 1840'larda Japonlar tarafından da kayda geçiliyordu.

50. Duus (1976), 61). Pearl Harbor'ı vurma planları yaparken akıllarının bir köşesinde (başka şeyler yanında, elbette) bunun olduğu mantıki değildir.

51. Böylece Japonya, "en kayırılan ülke" uygulamasının ikinci coğrafyası oluyordu; önce Birleşik Devletlere verilmişti, peşinden de İngiltere'ye, Rusya'ya, Holanda'ya ... O dönemi temsil etmesi açısından şu da eklenmeye değerdir: Japonya konusunda en çok okunan tarihçi, Kenneth Scott Latourette, Amerikalıların ticari haklardan başka, denetimi ABD'ye ait "açık limanlarda" yerleşme imtiyazını da –karar Japonya'nın değildir– aldıklarını belirttikten sonra, ilgili görüşmelerin başkonsolosumuz Townsend Harris tarafından "bir güç gösterisi şeklinde değil, tersine sempati, anlayış ve sebat ile" yürütüldüğünü söyler.

52. E.H. Norman, Japan’s Emergence as a Modern State (1940), ayrıca Jon Livingston et al. (1973, 118) içinde de yer alır.

53. 1945’ten sonra ABD işgaliyle resmen dağılmış olan zaibatsu, yeni bir isim ve farklı bir kurgu ile yeniden dirilmiştir –aslında diriltilmiştir: Bugün Japonya’nın iktidar örgütü keiretsu’dur, bizimki ise Birleşik Devletler’in en tepesindeki sınai/mali şirketlerdir.

54. Zaibatsu konusunun yalın ve derlitoplu tartışması için bakınız: Jon Livingston, et al. (1973, 285-91) içinde, William Lockwood, “The Great Combines”.

55. Ardzrooni’de (1934, 250-1).

56. 1915’teki öngörüsüdür; Veblen’in bakışı –yani, sanayileşmenin, doğası gereği demokratikleşme üstünde baskılar geliştirdiği– günümüzde çok yaygındır. Son kanıtı da Güney Kore’de olandır. Bu ülkenin Kore Savaşı’ndan sonra, (ABD himayesindeki) faşist Devlet altında başlayan sanayileşmesi, 1970’lerde hissedilir olmuş, 1980’lerde güçlenmiş ve bir de demokratik işçi hareketi bugünkü nispeten demokratik rejimi çıkarmıştır –faşist dönemde hapse atılan ve 1998’de Başkan seçilen Kim Dae Jung’un sembolik liderliğinde.

57. “Opportunity for Japan”, Ardzrooni (1934, 255 ff).

58. “Sanayileşen diğer ülkeler” ilgi alanı dışında değildir ve bunun çeşitli sebepleri vardır. Bu amaca dönük olarak bir okuma listesi sunmanın yeri burası değilse de birkaç yararlı çalışmaya değinmek mümkündür. Bowden, Karpovich ve Usher daha önce belirtilmişti ki bütün kitaplar içinde en kapsamlı olan onlarınkidir. Yararı olacak iki çalışma var: William Ashworth, A Short History of the International Economy, Since 1850 (buna daha önce değindik); Herbert Feis, Europe, the World’s Banker, 18770-1914 (1930).

59. 5Başlık, elbette, “Enternasyonal”den, küresel devrim umuduyla gelen şarkıdan alınmıştır. Kıtanın tamamı şöyledir:

Uyan artık uykudan uyan
Uyan esirler dünyası
Zulme karşı hıncımız volkan
bu ölüm dirim kavgası.[6]
Frantz Fanon, 1968’de yazdığı Wretched of the Earth {Yeryüzünün Lanetlileri, Versus Yay., 2007} ile Üçüncü Dünya’nın sayıları sürekli artan “açlık mahkûmlarını” ele alırken, doğal olarak bu anonim şarkıya başvurmuştu.

1. Bunlar Joe Hill’ın 1915’te Utah’daki idam mangasının önünde söylediği son sözlerdir. Dünya Sanayi İşçileri’nin (“Voblilerin”) başlıca örgütçülerinden biri olup madenciler, tarım işçileri ve denizciler arasında da aktifti.
2. Marx’ın Kapital’in ilk cildinin çeşitli sayfalarında verdiği dehşetengiz detaylar, bu araştırmaların raporlarına dayanır
3. İngiliz İşçi Partisi resmen 1906’da kurulmuştur. Ancak 1918’e kadar, teorik olarak bile ılımlı da olsa sosyalizmden yana olduğunu deklare etmemiştir. Aslında Robert Owen tekstil fabrikası sahibiydi, ama reformcu beklentileri ve planları ile hakiki bir “aydın kapitalist” örneğiydi. Bu yönüyle geleceğin İngiliz kooperatif hareketine, ılımlı sosyalist komünlere –ki bir tanesi İndiana eyaletinde, Harmony’dedir!– ve benzeri oluşumlara ilham vermiştir. Owen’ın özet biyografisi Encyclopedia Britannica’nın son basımında yer alır
4. Sanayileşme öncesi dönemde ailenin birlikte yaşayıp, birlikte çalıştığını, Dickens-vari bir zulmün haşin gözetimi altındaki fabrika zilinden ziyade, “mevsimlerin ritmine” tabi, nispeten daha sempatik koşullarda ve

genelde tarımsal işle ev sanayisi türünden bir işi bir arada yürüttüğünü hatırlatalım.

5. İlk kitabı The Theory of the Leisure Class'tan (1899).
6. Böyle çalışan protestolarının kimler tarafından, ne sebeple, ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusunda, tarihçiler arasında bile, mutlak bir kafa karışıklığı vardır. Şimdilik, bu eylemlerin ta 1675'lerde (Spitalfield'daki dokumacılarla) başlayıp, fasılalarla 1830'lara kadar gittiğini söylemekle yetinelim. İçlerinde en çok, 1811-13 döneminde tekstil fabrikalarına yönelen Luddistler bilinse de, kömür madenlerinde, ipek sanayisinde ve başka yerlerde de eylemler olmuştur. Hobbsbawm, eylemlerin arkasındaki motiflerin zamana ve yere göre çeşitliliğini açık bir şekilde gösterir; meselenin sırf yeni makinelere karşı bir öfke olduğu çok nadirdir –yine de tarihçiler (ve sanayiciler) arasındaki en yaygın düşünce budur. Bu çerçevede, tek başına temel olarak gösterilebilecek bir motif varsa, o da, sanayileşmenin bu ilk dönemlerindeki işçilerin sermayeye karşı çok az silahlarının olmasıdır: pahalı makineleri bozmak veya parçalamak, istenilen sonuca varmak açısından en dolaysızıdır. Bakınız: Hobbsbawm, Labouring Men (1964, 5-22).
7. Ne kadar zor olduğunu, J.L. ve Barbara Hammond'ın güzel kitabı The Age of the Chartists, 1832-1854: A Study of Discontent'i (1930) okuyarak anlamak mümkündür. Yine, Hobbsbawm'ın Labouring Men'indeki pek çok denemeye ek olarak o çalışmaların ikinci cildi Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour'a (1984) bakınız.
8. Hobbsbawm (1968, 137). Askerliğe uygunluk açısından –1917'de– ilk kez topluca tıbbi muayeneye giren İngiliz halkının yüz 10'u tamamen yetersiz bulunmuş, yüzde 40'tan fazlasının (Londra'da 48-49)

“belirgin noksanları” olduğu belirlenmiş, sadece üçte biri tıbben yeterli çıkmıştı. Hobbsbawm, “İşçi sınıfı, 1965’teki, hatta 1939’daki ölçülere göre mütevazı denilebilecek bir insani düzeye çıkmaya yeni yeni başlamıştı” diye devam eder. Kısım II’de görüleceği gibi “yükselen ekonomiler”deki yüz milyonlarca insanın durumu 19. yüzyılda benzer konumdakilerden daha kötüdür, gittikçe de kötüleşmektedir.

9. Aşırı özetleyerek geçtiğimiz bu konunun etraflıca ele alınmaya ihtiyacı vardır. Ama çeşitli çalışmalar vardır ve en iyilerinden biri G.D.H. Cole’un A Short History of the British Working Class Movement (1927) adlı hiç de kısa olmayan üç ciltlik eseridir. Ayrıca bakınız: R.H. Tawney’nin The British Labour Movement (1925). Tawney genelde, II. Dünya Savaşı sonrasında İngiliz “Yeni Sol”una analitik ve etik özünü kazandıran kişi olarak görülür.

10. Kitaptaki amaçlarımız açısından Belçika, Hollanda ve İskandinav ülkelerini değerlendirmeye almayacağız. İlk iki ülke hem Fransa, Almanya ve İtalya’dan önce hem de Fransa’ya ve İtalya’ya nazaran daha eksiksiz bir şekilde sanayileşmiştir. Ayrıca ikisi işçi hareketleri ve sosyalist hareketler açısından birbirleriyle farklılık arz eder: Belçika’daki hareketler Fransa’dakilerle, Hollanda’dakiler de Almanya’daki ve Britanya’daki hareketlerle yakınlık gösterir. İskandinav ülkelerinin hepsi –Danimarka, Norveç ve İsveç– başlangıçtaki kooperatif hareketleri üzerinden sosyal demokrasilere dönüşmüşlerdir. Bu süreç, 19. yüzyılda gemicilikteki ve tarımdaki sosyal ve ekonomik koşullara rağmen ortaya çıkmıştır. O koşulların ne derece güç olduğu, epeyce önce çekilen İsveç yapımı “The Emigrants” adlı mükemmel filmde sergilenmiştir.

11. Bir diğer benzerlik, iki dünya savaşı arasında üçünün de faşist olmasıdır –İtalya, Almanya ve tabii bir de Vichy Fransa'sı. Fransa'yla ilgili bu tespit pek çok kişiye şaşırtıcı olduğu kadar yanlış da gelecektir. Bu konuda bakınız: Raboert A. Brady, Business as a System of Power, Chapter IV, "France: Through Double Defeat to Vichy's 'New Order'" (1943). Faşizme giden adımlar, gelecek bölümde göreceğimiz gibi, bu üç ülkedeki sınıf çatışmasının Britanya'dakine ya da (görüleceği üzere) Birleşik Devletler'dekine kıyasla çok daha şiddetli olmasının sonucudur. Japonya da aynı yıllarda faşist idi, gerçi epey büyük farklar vardı, ancak tamamıyla farklı değildi.
12. Veyahut yine görece ileri, zengin ve demokratik olan Hollanda'da.
13. Pek çok sebep var. Paul Baran, 1940'lardan 1960'lara uzanan süreçte Birleşik Devletler'in önde gelen Marksist düşünürlerinden Paul Sweezy ile birlikte, sosyalizmin ilk kez Rusya'da, yani büyük ülkelerin en geri kalmış, en baskıcı olanında kurulmasının dünya açısından büyük bir trajedi olduğunu söylemişti.
14. Vurgular özgün metinden. James Weinstein ile David W. Eakins editörlüğündeki Toward a New America'daki (1970, 208) "The Decline of American Radicalism in the Twentieth Century" çalışmasından. Kolko'nun söylediği şey, Antonio Gramsci'nin "burjuvazinin ideolojik hegemonyası" ile, yani, sosyalist hareketlerin (gelecek bölümde ele alacağımız) yüzyılın tüm sanayi ülkelerindeki yenilgisini açıklamada ışık tutan kavramı ile büyük oranda örtüşür. Gramsci (1891-1937) 1921'de İtalyan Komünist Partisi'nin kurucusudur. 1926'da faşistler tarafından içeri atılmıştır. On yıllık hapisliğinde ağır hastalanınca serbest bırakılmış, fakat çıktıktan kısa bir süre sonra ölmüştür.

15. William Lockwood, “The Great Combines”, Jon Livingston et al. (1973, 290). Yine aynı kitapta George O. Totten tarafından yapılan yararlı bir çalışma daha vardır, III, “The Early Socialist Movement”, pp 298 ff. Daha başında boğulmuş bir hareketti. 1910-11’deki sonu da trajik olmuştur.
16. The Palace of Sicence in Modern Civilization’dakilerden (1919, 453-4) biri olan “The Socialist Economics of Karl Marx” adlı çalışmadan. Konuyu netleştirmek bakımından, Alman Sosyal Demokratları (çeşitli içsel farklılıklar taşımakla birlikte) Marksist sosyalistler idi; Avrupa’daki bugünkü “sosyal demokratlar” ise sosyalizmin savunuculuğunu yapmaktan ziyade, kapitalizmi “evcil”, yahut daha insanca veya daha tehlikesiz kılmaya yönelik reformlar önerirler.
17. Bu çalışmanın çimentosu mahiyetindeki kurumlardan ve süreçlerden oluşan “Büyük Dörtlü” içinde, milliyetçilik fazlaca dikkate alınmamıştır. Milliyetçilik bu çağda bütün sosyal faaliyetlerin içine işlemektedir, her şeye sızmıştır, sızmaya devam etmektedir. Milliyetçilik, Veblen’in ifadesini değiştirerek söylersek, “sosyal sürecin yazılı olduğu parşömendir”. Bu ifadenin özgün şekli, şu anda ele aldığımız konuyla hiçbir ilgisi olmayan bir denemesinde geçer Veblen’in. “The Economic Consequences of the Peace” adlı bu deneme, Keynes’in Versay Anlaşması ile ilgili aynı adlı kitabının değerlendirmesidir. Veblen, “Büyük Güçler, Sovyet Rusya’yı baskı altına almak için birleşti” dedikten sonra, “Bu ahit, elbette, Anlaşma metninde yazılı değildi; ama metnin yazılı olduğu parşömende yer aldığı söylenebilir.” Bu deneme Ardzrooni’de de (1934) vardır; alıntı sayfa 464’ten yapılmıştır. Milliyetçilik dediğimiz bu karmaşık ve tehlikeli sorunun çevresindeki yaygın kafa

karışıklıklarının derinlemesine, özlü ve sarih bir açıklaması, E.J. Hobsbawm'ın Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality (1990) adlı çalışmasındadır.

18. Neyseki bu değişiklikleri inceleyen, meseleyi açıklığa kavuşturan güzel bir kitap var: Tom Kemp, Theories of Imperialism (1967). Az ileridekiler bu metinden alınmıştır.

19. "Emperyalizm" meselesi olsun olmasın, yüksek işsizlikten, adaletsiz gelir dağılımından, dış yatırıma ve ihracata bağımlılıktan oluşan bileşim, bugün Batı Avrupa'daki tabloyla tam bir uyum içindedir. Kısım II'de göreceğimiz gibi, 15 Avrupa Birliği ülkesinin işsizlik oranları ortalaması yüzde 10'dan fazladır. ABD ekonomisini "başarılı" kılan veya tutan şey olarak gösterilen ve geleneksel çözüm olarak görülen "piyasa", "işten çıkarma ve taşeronlaşma" neticesinde ülkelerin her biri için "daha rekabetçi" olmuştur. Taşeronlaşma teriminin kaynağı yükseklerdedir ve sadece iktisat mesleğindekiler değildir. Öte yandan terimin ardındaki süreç, gelir dağılımının gitgide daha adaletsiz hale geldiğidir.

20. Egemen akımdan olup da kapitalizmi ciddi bir şekilde konu edinen tek iktisatçının Schumpeter olduğunu söylemek, abartmak olmaz. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, kapitalizmi anlama yolunda özlü bir iş yapmış, ayrıca hem tarihsel hem de teorik açıdan kapitalizm hakkında yazmayı becermiştir. The Sociology of Imperialisms (1919 –Emperyalizmlerin Sosyolojisi– çoğula dikkat!) adlı çalışması Marx çizgisindeki önermeye eleştirel bir yanıttır. Kitap, Birleşik Devletler'de (Imperialism and Social Class adıyla 1951'de) ilk yayınlanışında, dönemin önde gelen Marksistlerinden Paul Sweezy tarafından hazırlanarak

takdim edilmişti. Sweezy, Schumpeter için, (Harvard'da) gördüğü en iyi profesör olduğunu söylemiştir; Schumpeter de en iyi öğrencisinin Sweezy olduğunu söylemiştir.

21. Vurgular benim. Alıntının ilk kısmı Kemp'in (1967, 88) Schumpeter özetinden, sonraki doğrudan Schumpeter'dendir (1951, 7).

22. Belçika'nın megaloman kralı Leopold etrafında gelişen bir korku öyküsüdür. Stanley ve Livingstone adlı kâşiflerin çevresindekilerin etkisiyle, Kral, 1876'da modern tınılı ismiyle "Orta Afrika'nın Keşfi ve Uygarlaştırılması için Uluslararası Birlik"i kurdu. 1885 yılında Kongo ona aitti –Kongo Özgür Devleti deniliyordu– ve sürekli katliamın ve yıkımın sıradanlaştığı 20 yıldan uzun süre, tıpkı ortaçağ mülkleri gibi, ona bağlı kaldı, Belçika'ya değil. Fetih daha geniş bir sürecin karakteristiği olsaydı, Schumpeter'in emperyalizm çözümlemesi doğru olurdu. Ama öyle değildi; tersine, Leopold'un Kongo'su 1908'de Belçika'nın olduğunda, asıl sebep Belçikalı kapitalistlerin kralın faullü oyunlarından gına getirmiş olmasıydı. Bunlar Belçika'ya çok şeye mal olmuş, ekonomiye çok az şey katmıştı. Bu öykü ve ilgili meseleler için BKU'ya (1937, 629-50) bakınız. Joseph Conrad'ın Heart of Darkness'ı 1890'da Leopold'ün Kongo'sunda geçer (hatta yazarın kendi de ırmakta gemiciydi). Irmağın yukarısının efsanevi şefi Kurtz, oradaki görevine "sırf amacımızın gerçekleşmesi için, tamamen pratik nedenlerle sınırsız güç kullanabilmek" şeklinde yüceltilen bir inançla başlamıştı. Oysa ölürken, "Yok edin zalimleri!" diyordu. Bunun ABD versiyonu Vietnam'da olmuştur: bir komutan, "köyü kurtarmak için imha ettik" diye açıklama yapmıştı.

23. Bunun günümüzdeki istisnasız en açık örneği Sudan’dır. 400 dil ve 600 toplulukla olağanüstü bir etnik çeşitlilik barındıran yöre, İngilizler tarafından Afrika’nın bir yönetim altında birleştirilen en geniş coğrafyası olmuştu. 1956’dan beri, Gayrimüslim Güney, Müslüman (ve egemen) Kuzey’e karşı dehşet verici bir isyan yürütüyor. “Ülke”deki iç savaşta 2 milyondan fazla “Sudanlının” öldüğü tahmin ediliyor. Bu “ülke”, İngilizler tarafından, Süveyş Kanalı ve Mısır’ın su kaynakları üzerinde Fransızlar, Mısırlılar ve İtalyanlar ile aralarındaki ihtilaflardan doğan stratejik kaygılarla yaratılmıştı. İşte, böylesi soylu arayışlardır, “özgür eski sömürgelerin” günümüzde yaşadıkları bu trajedilerin sebebi. Üstelik sadece Sudan’da değil, Angola’da, Kongo’da, hatta Afrika’nın bütününde (ayrıca Ortadoğu’da, Güneydoğu Asya’da, alabildiğine) durum böyledir. Sudan üzerinden bu konularla ilgili olarak eksiksiz bir değerlendirme büyük gazeteci William Finnegan’ın 25 Şubat 1999 tarihli New Yorker’daki denemesinde –”The Invisible War”– yer alır. Fransızların “anlamak, bağışlamaktır” sözü bilinir. Bu, kişisel sapkınlıklar için doğru olabilir; ama iş emperyalizme gelince, anlamak, daha fazla öfkeye yol açıyor.
24. “Müdahaleler”e birkaç örnek: 1873’te, Panama Körfezi (henüz Kolombiya’ya aitti). ABD, Panama Eyaletinin denetimini ele geçirmeye yönelik didişme devam ederken, Amerikan değerlerini korumak adına, beş hafta süresince Körfezde boy gösterdi. Bu durum 1903’e, yani Kolombiya’nın tacizlerine karşı “bağımsızlık hareketini” desteklemek ve aynı zamanda Kanal inşaatını –1904 ile 1914 arasında– korumak üzere Amerikan deniz piyadelerinin kalıcı olarak girdiği yıla kadar, böyle devam etti. 1904’te başlayan ve I. Dünya Savaşı’na ve sonrasına kadar devam eden süreçte,

Nikaragua da aynı muameleye maruz kalmıştır (bunun sebebi, kısmen, Nikaragua kanalının ya diğerinin yerine, ya da ilave, seçenek olması konusundaki güçlü baskıydı). Bunları, ABD çıkarlarını korumak (ve geliştirmek) için Honduras, Guatemala ile Orta Amerika'daki diğer ülkeler ve Meksika izler. Tabii bir de dünyanın geri kalan bölgeleri –1882'de Mısır; 1888'de Kore; 1889'da Havayi; 1893'te yine Havayi (Dole ananasın baş olduğu geçici hükümete güç vermek için); 1894-95'te Çin; 1900'de yine Çin; 1904'te Tanca, Fas; 1912'de Türkiye; 1914-17'de Meksika ... Liste böyle gider. Bazıları (ve diğerleri) ilan edilmemiş savaş mahiyetindedir. Bakınız: William Appleman Williams, Empire as a Way of Life (1980, 73-6, 102-10).

25. Pek duyulmamış olmaları büyük haksızlık olan, mükemmel diyebileceğim iki kitap, sadece 5 yüzyılı değil daha da uzun bir geçmişi anlatıyor: L.S. Stavrianos'un Global Lift: The Third World Comes of Age (1981) ve Lifelines From Our Past: A Nes World History (1989, 1992'de yeniden basıldı). Pek çok iyi yönünden biri de kısalığıdır. Profesör Stavrianos, California Üniversitesi San Diego kampüsünde ders veriyor.
26. Bu süreçlerle ilgili bölgeler ve ayrıntılar için bakınız: BKU (1937, 644-9).
27. Keynes (1921, 6-7). Keynes'in bir iktisatçı için alışılmadık bir şekilde donanımlı olduğunu daha önce belirttim. Devlet'in işlevleri yahut emperyalizm açısından masum değildir –hem Hindistan'da hem de Hazine'de (bizdeki "Hazine Bakanlığı'nda") Britanya adına yüksek düzeylerde görev almıştır. Alaycılığı da diğer yetenekleri kadar iyi bilinir; benim buradaki sorum küçümseyiciliğiyle ilgilidir.

28. Kanada, İsviçre ve birkaç başka ülke daha istisnadır. Ancak genel durum böyledir.
29. Dizeler, Lewis Caroll'ın Through the Looking-Glass'ından. Kendisinin şiire verdiği isim "Jabberwocky"dir (187, 134-6). Bu terim {"ebelekgübelek", "eveleme geveleme" vb anlamındadır. –çev.} egemen iktisat ile mükemmele yakın örtüşür. "Yakın" diyoruz, zira yıkıcı sonuçları, aslında gülünüp geçilesi halini maskeler. Asıl adı Charles Lutwidge Dodgson (1832-98) olan yazar, Oxford'da matematik hocasıydı. "Jabberwocky", neoklasik iktisadın şekillendiği yıllarda yazılmıştır. Profesör Dodgson'ın bu gülünçlükleri planladığını bilmek hoş olur diye düşündük.
30. Bu, Marx'ın "Görünen ile gerçeklik özdeş olsaydı, kurama gerek olmazdı" diye yazmasına yol açan noktadır: Kapital, Cilt. III.
31. Alfred Marshall (1842-1924) Principles of Economics adlı baş eserini 1890'da yayınladı (8 baskısı yapılmıştır, sonuncu 1928'dedir). Bununla muhtelif kuramcıların çalışmalarını sentezlemiş ve hepsinin ötesine geçmişti. İçlerinde en önemlileri Fransa'dan Leon Walras (1834-1910), İngiltere'den William Stanley Jevons (1835-82) ve Avusturya'dan Carl Menger'dir (1840-1921). Üçü de tezlerini "fayda" kavramı etrafında oluşturmuş ve neoklasik iktisattaki "marjinal fayda"nın temel rolüne zemin hazırlamışlardır. İçlerinde en soyut olan, genel denge" kuramıyla, Walras'tır. Mübadele ile kapitalizasyon arasındaki bağlantı açısından en işlevsel olan da Jevons'tır. Menger'in, değerin (emek değer kuramının nesnel temelleriyle taban tabana zıt) "öznel temeli" ile ilgili tezleri günümüze kadar ulaşmıştır. Katkılar böyleyken, Marshall'ın, –her ne kadar kendisi esasen bir matematikçi ise de,– kuramı (tüm

matematiğini eklere atıp) yalın bir dille formüle ederek anlaşılır kılması sayesinde, bu soyut kuramların iktisadi düşüncedeki yerini sağlamlaştırdığını söyleyebiliriz. Bu kapsamda anlatılanları (Smith, Ricardo, Marx ve Keynes de dahil) kavramak için en iyi yol, Leo Rogin'in daha önce değindiğimiz Meaning and Validity of Economic Theory adlı çalışmasını okumaktır.

32. Aslında bunalımın süpürüp attığı bu kuram, Reagan'lı yıllarda "arz yanlı iktisat" kostümüyle yeniden dönüp yüksek gelir dilimlerinde vergi azaltmanın gerekçesi oldu. O "dilimler", Say zamanında vergi ödemezdi.
33. Business Cycle (1939) adlı iki ciltilik devasa çalışmasında.
34. Hâlâ varlığını sürdüren bu soyut ve gerçek dışı kuram, Marshall'ın çalışması gibi, kendinden öncekilerin sentezidir. Sentez de, The Distribution of Wealth: a Theory of Wages, Interest and Profits (1899/1965) adlı kitabında (Birleşik Devletler'den) John Bates Clark tarafından yapılmıştır. İlginç bir noktadır; oğlu J.M. Clark, Studies in the Economics of Overhead Costs (1923) adlı çalışmasında kendi döneminin gerçeklerine dayanarak yaptığı incelemeler ve vardığı genellemeler sonucunda, neoklasik kuramın ana unsurlarını paramparça etmiş, aynı zamanda mikro ve makro analizin hâlâ kullanılabilir olan (ama kullanılmayan) bir birleşimini sunmuştur. Bir diğer ilginç nokta da John Bates Clark'ın öğrencisi olan Veblen'in J.M. Clark'ın hocası olmasıdır. Yani bu açıdan, adalet yerini bulmuştur.
35. 94 The Nature and Significance of Economic Science adlı çalışmasında (1932, 16; vurgular bana ait).
36. 95 Joseph E. Stiglitz'in iktisada giriş olarak kullanılan Principle of Microeconomics kitabında iktisat şöyle tanımlanır: "kıtlık durumuyla karşı karşıya olan ... bireylerin, firmaların, hükümetlerin ve diğer örgütlerin

nasıl tercih yaptıklarını ve bu tercihlerinin toplumsal kaynakların kullanımını nasıl belirlediğini inceler.” Az ileride de şöyle der: “Kıtlık gerçeği ... bireylerin ve firmaların seçim yapma mecburiyetlerini ima eder ...” (1993, 27, 29; vurgular bana ait). Bu arada, Stiglitz’in günümüzün kalburüstü iktisatçılarından biri olduğunu, Dünya Bankası’nın baş ekonomisti olmak için Stanford’daki konumunu terk ettiğini belirtmek gerekir. Oraya geçtiğinden beri, sağduyuya ve uyuma yönelik açıklamalar yapmaktadır –bu kapsamda, iktisadi görüşlerine rağmen, gözetiminde hazırlanan ve (3 Aralık 1998 tarihli) NYT’de verilen 1998 raporunun başlığı şöyledir: “IMF ve ABD Asya Krizini kötü idare etti; Dünya Bankası’nın yükümlülükleri”. Artık, Banka’nın başındaki esas hedefinin yoksul ülkelerin ihtiyaçları olduğunu söylüyor. Ama o ülkelerin temel meseleleri tercih yapmak değil, canlarını kurtarmak. Canlarını kurtarmaya çalıştıkları şey de, şirketlerin (ve hükümetlerin) tercihleri sonucunda karşı karşıya kaldıkları yıkım. Ocak 2000’de Stiglitz Dünya Bankası’nındaki görevinden istifa etti –veya mecbur edildi.

37. Daha önce de değindiğim The Waste of Nations adlı kitabımın ana temasıdır.

38. Veblen, Theory of Leisure Class (1899) adlı kitabını hazırladığı yıllarda, kadın, kapitalizm ve erkek egemenliği konusunu incelediği üç makale yazdı: “The Beginnings of Ownership”, “The Barbarian Status of Women” ve “The Economic Theory of Women’s Dress”. Her biri son derece ilginç ve önemli olan bu makalelerde dikkate değer sonuçlara varmıştır: 1) Özel mülkün ilk biçimi, ilkel dönemlerdeki savaşlarda esir alınan kadınlardı. 2) Barbarlık döneminde (yani yerleşik tarım başladığında) en itibarlı işlevler olan savaş ve avcılık,

erkekler tarafından yürütülürdü; oysa kalıcılık açısından en yararlı ve “ilerici” olan tarımı kadınlar yapıyordu. Ama kadınlar, daha düşük bir statüde olacak şekilde, erkekler tarafından “edinilmişti”. 3) Kadınların –burada sözü edilen kadın, kendisinin “temel kitle” dediği çalışan sınıftan değildir– kıyafetleri iki amaca yöneliktir: Rahatlık ve görünüş. “Moda” olarak algılanan kıyafet, hemen hemen sadece görünüş amacıyla ilgilidir. O “görünüş” de, kıyafetin parasını ödeyen erkeğin statüsünü anlatır. Kadının –yüksek topuk, dar korse vb– kıyafeti nedeniyle iş görmez olduğu ne kadar “aşikâr” ise, parasını ona sarf eden erkeğin toplumdaki yerinin yüksek olduğu da o kadar bellidir. Bu genellemeler, makalelerde de bu sırayla yer alıyor. Roman sevenler Edith Wharton’un New York’un yüzyıl dönümündeki halini anlatan romanlarına bakabilirler; yazarın bazı teşhisleri öyledir ki Veblen’den esinlendiğini düşünmek pek de abartılı olmaz. House of Mirth adlı eserine bakınız.

39. The Longer View’da (1971) yeniden basılan “Theses on Advertising” başlıklı denemesinde.
40. “Küçük işletme”, Birleşik Devletler’de, yere ve zamana göre değişmekle birlikte, 500’den az işçi çalıştıran işletme şeklinde tanımlanıyor. Oysa 100 çalışanı olmak, neredeyse bütün işletmeler için çok büyük demektir.
41. İngiliz neoklasiklerini savunmak adına denilebilir ki yapısı itibarıyla İngiliz ekonomisi en az tekelci olandır. Ama bu da yetmez, zira Marshall’ın yazdığı dönemde, birleşme ve birlikleşme süreçleri “cüz No.3”ünü anakronik kılıyordu.
42. Belirttiğimiz gibi, Marx, gençliğinden beri radikal ve (“ilk elyazmaları”nın tarihi) 1843 yılında kapitalist toplumu eleştiren biriydi. Onu kapitalizmin ekonomi

politiğini incelemeye zorlayan Engels olmuştu. O zorlama zonucunda Marx, kapitalizmin “iktisadı” üstüne, son üç tanesi Kapital olmak üzere, on ciltten fazla yazmıştır.

43. Önceki bölümün 48 numaralı dipnotunda, Kapital’in Marx’ın planladığı dört “kitapçık”tan biri olduğunu söylemiştik. Diğer üçü –yani bizim Devlet, sosyoloji ve emperyalizm dediğimiz başlıklarla ilgili olanlar– konusunda, daha o zamandan başlayarak takipçileri tarafından bile ilave bir şey yapılmamış, her şey bugüne kalmıştır. Elbette, Marx bu noktalarla ilgili çarpıcı ve özlü tespitlerde bulunmuştur. Mesela Devlet ile ilgili olarak “tamamıyla burjuvazinin ortaklaşa işlerini yürütmekle görevli idare heyeti”; veya “sosyoloji” ile ilgili ileri sürdüğü “her çağın egemen fikirleri, o çağın egemen sınıfının fikirleridir”. Başkaları da vardır. Ancak, bu tespitler Marx tarafından söylenmiş olmakla birlikte, çözümleme değildir.

44. İngilizce orijinali broşür olarak 1904’te yayınlandı ve Grundrisse’nin girişi yapıldı. Grundrisse 1858’de bitti ve 1859’da Almanca yayınlandı; İngilizce ilk yayınlanışı da 1973’tedir.

45. Yine bir broşür olan ve Selected Works (1967) içinde yer alan The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte’ın başlangıç cümlesi içindedir.

46. Verilen parça Marx’ın (en) özlü/şiirsel formu olarak görülebilecek bir metin. Bu noktada, bir an için onun iktisat kuramına gireceğim. Kuramının daha açık, derinlikli ve detaylı sunumu E.K. Hunt’ta (1979, Chapter 9) yer alıyor. Daha az teknik olsun denilirse, John Gurley’nin Challengers to Capitalism: Marx, Lenin, Stalin, and Mao (1979) adlı kusursuz eserinde Chapter 3’e bakılabilir. Kapital’in üç cildinin çözümlemesini birleştiren daha kapsamlı bir inceleme olan Paul M.

Sweezy'nin The Theory of Capitalist Development (1942) adlı kitabı, o zamanın (1942) dünyasına ilişkin birtakım gözlemler eskimiş olmakla birlikte, hâlâ, Marx tarzı iktisat kuramı üzerine yapılmış en iyi çalışmadır. Ancak Marx, asla salt iktisat kuramı yapmadı. Marx'ın etik, sosyal ve felsefi değerlendirmesi için Bertell Ollman'ın daha önce de andığımız Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society (1976) adlı kitabına bakabilirsiniz. Burada, sermayenin baskısından sıyrılmaya çalışan –ve eleştirenlerce "Marksist" olarak nitelenen– toplumlar (Rusya, Çin, Küba, Şili, Vietnam ve diğerleri) hakkındaki eleştirilerin sahte tutumlarına değinmeden geçmeyeceğim. Aslında bunlara başarısız sosyalist toplumlar demek ve neden öyle olduklarını araştırmak gerekir. Ama tabii bu da "başarılı" kapitalist ülkelerin bu toplumlara karşı askerî ve ekonomik saldırılarının eleştirisini gerektirir. Okuyanlar bilirler, Marx'ın kapitalizm sonrası toplum için bir planı, programı yahut tasarımı yoktur. Birtakım özlü tespitleri olduğu doğrudur ve en meşhurları da, başarılı devrimin getireceği toplumu tarif eden şu slogandır: "herkesten yeteneği ölçüsünde, herkese yaptığı iş ölçüsünde". Böylece gerçekleşecek ilerlemenin getireceği toplumu tarif eden slogan da şudur: "herkesten yeteneği ölçüsünde, herkese ihtiyacı ölçüsünde". Ayrıca kendisinin açıkça belirttiği gibi, çalışması, "geleceğe yönelik reçeteler düzenlemeye" değil, anlamaya yönelikti. İyi toplum modelinin başı da sonu da kapitalizmdir, ötesi hava cıvadır.

47. Principles of Political Economy and Taxation (1817, I) adlı kitabında Preface böyle başlar.

48. Veblen'in bu bağlamla ilgili ana çalışmaları: The Theory of Business Enterprise (1904), The Instinct of Workmanship (1914), (dış ticaret ve emperyalizmle ilgili

olarak) An Inquiry into the Nature of Peace and the Terms of its Perpetuation (1917), Metodolojiyle ilgili denemeleri The Place of Science in Modern Civilization (1919a) ve Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times (1923).

49. Place of Science ... (1919a, 410-11).

50. Buna rağmen ben de öyle bir şey yapmaya çalıştım. Veblen’le ilgili açıklamaların bazıları, çalışmalarının büyük kısmından “bütünlüklü bir metin” oluşturmaya çalışan Thorstein Veblen (Dowd, 1964a/1999) adlı küçük bir kitaptan alınmıştır. Ayrıca, kısmen, kendisini C. Wright Mills ile kıyasladığım “On Veblen, Mills ... and The Decline of Criticism” (1964b) adlı makaleye de başvurdum. Bizzat kendisi öyle bir arayış içinde değilse de, Veblen’in, radikalden tutucuya, kuramsalcıdan kuram karşıtına değişen bir yelpazede yer alan pek çok izleyicisi olduğunu eklemekte yarar var. Hatta onun çizgisini sürdürme çabasında bir gazete vardır: The Journal of Economic Issues. Bu çizgi “kurumsalcılık” veya “kurumsal iktisat” adıyla bilinir.

51. The Place of Science ... (1919a, 73-4) içinde “The Limitations of Marginal Utility” başlıklı denemesinden.

52. The Vested Interests and the Common Man (1919b, 141) içinde.

53. The Higher Learning in America: A Memorandum on the Conduct of Universities by Businessmen (1918) içinde. 1908’de (Veblen’e Stanford’da kapının gösterilmesinden hemen sonra) yazılmıştır ve on yıl boyunca basılamamıştır –sebeplerden biri de orijinal başlığıdır: A Study in Total Depravity. Zaten daha kibar bir başlık, üniversitelerin “işadamlarınca yönlendirilmesinde” sakınca görmeyenler –ki artık çoğunluk sayılırlar– dışında kalanlar için, epeyce şaşırtıcı olurdu.

54. Theory of Business Enterprise (1904, 391-3). Bu sözleri 1950'lere kadar henüz okumamıştım; II. Dünya Savaşı sırasında askerde olduğum dört yıl içinde Veblen'in sözünü ettiği itaatsizlikten dört kere divanı harbe çıktım. Belli ki sebep Veblen hayranlığıymış.
55. Veblen, o "içgüdünün" bir "doğal yönelim" (yani örneğin günebakanın güneşe dönmesi) olmadığını, fakat "içgüdünün hedefe yönelik uyarlanma bilincini gerektirdiğini" açıkça belirtir (1914.4).

BÖLÜM 3: CAN ÇEKİŞME

1. Ceteris paribus, iktisatçıların sıkça kullandığı gözde bir terimdir. Öte yandan kullananların Latincesi sadece bu ve bir de et cetera ile sınırlıdır. Ama kimin umurunda ki?
2. Keynesçi makro "model" bu bölümde ele alınacak. Modelin yöntemini eleştirmekle birlikte, kendinin yararlı olduğunu söyleyeceğiz. Bu çerçevede iki noktaya değinilebilir: 1) Keynes, modelindeki tezleri daha alt bir soyutlama düzeyinde de etkili bir şekilde getirebilirdi; aslında, daha önce vurguladığımız gibi, en azından "aşırı kapasite" ile (veya adı her ne ise onunla) ilgili savı Malthus, Marx, Hobson ve Veblen tarafından da ileri sürülmüştür. 2) Keynesçi savlardaki arızalar bizzat kendi soyutlama kaynağında mevcuttur –bir tanesi de, politika oluşturmayla ilgisi açısından, iktidarla ilgili olanlardır. Bir şeyi daha ekleyebiliriz: Keynes, savını, en iyi şekliyle (The General Theory içinde) olağan bir dille koymuştur. Yani, o "model" kendisi için bile gereksizdi. Ne var ki pek çok kimse gibi, Keynes de, konusu kapsamındaki iktisatçılarla ilgili olarak, "onların diliyle konuşma" zorunluluğunu hissetmişti. Bu noktanın ileride

Keynes ile ilgili pasajlarda açıklığa kavuşacağını umuyorum.

3. Örneğin Adam Smith'in yaptığı budur. Ama ondan sonrakiler içinde böyle yapanlar giderek azalmıştır. Son yıllarda, iktisatçıların verdikleri izlenim, kapitalizm (yani, "serbest piyasa") dışında bir toplumsal ilişkiler ağının sanki yapay, doğal-olmayan bir şey olduğu, tabiri caizse, kapitalist olmaya baktığıdır. Başka türlü söylersek, (insan doğasına veyahut Tanrı'nın isteğine uygunluk anlamında) "doğal" olan, kapitalizmin toplumsal ilişkileriyle uygunluk gösteren kurumsallıklardır. Daha o zaman yaygın bir kanaat olması nedeniyle Marx'a şu açıklamayı yaptırmıştır: "Bu yüzden bir tarih olmuştur, ama artık olmayacaktır." Kaldı ki 1980'lerde de The End of History? (Tarihin Sonu mu?) adlı bir kitap yok muydu zaten? (Bunun için de Marx'tan bir alıntı yapmak gerekirse, daha önce de değindiğimiz The Eighteenth Brumaire'de dediği gibi, "birincisi trajedi, ikincisi [üçüncüsü, dördüncüsü ...] fars".
4. Savaşın, siperlerdekiler kadar evlerinde kalanlar üzerindeki sarsıcı ve korkunç etkileri Paul Fussell'ın The Great War and Modern Memory (1975) eserinde anlatılır. Ayrıca Erich Maria Remarque'ın All Quiet on the Western Front (1928, 1996) adlı savaş karşıtı romanına da bakınız.
5. Varsayalım ki öyle. Bunu söylemenin mümkün olduğu durum, en az modern –en az sanayileşmiş, en az "kapitalistik" ve sömürgeciliğin ve emperyalizmin 1914'ten önce veya sonra hiçbir şekilde el sürmediği, –örneğin Macaristan, Çin, Türkiye, Vietnam, Küba gibi toplumlardır.
6. Bunu ileride daha eksiksiz tartışacağız. Burada, öncelikle Macaristan, Portekiz ve İspanya olmak üzere,

faşistlerin başka ülkelerde de iktidara geldiklerini eklemekle yetinelim. Daha önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçası olan Macaristan, 1918'de sosyal demokratların, 1919'da komünistlerin, 1920'de (ve bu tarihten sonra II. Dünya Savaşı'na kadar) faşistlerin yönetimindeydi. 18. yüzyıldan sonra Britanya'nın ekonomik sömürgesi olan Portekiz, savaşın bitimiyle düştüğü girdabın sonunda, 1925'te Antonio Salazar liderliğindeki coup d'état ile faşist rejime çıktı (1970'lere kadar sürmüştür). Yine Britanya'nın iktisadi kolonisi olan İspanya, 1920'lerde istikrarsız bir monarşiyle yönetilirken, 1923'te Miguel Primo de Rivera yönetiminde fiilen faşist olmuştu; sonra, 1931'deki demokratik seçimlerle iktidara gelen ılımlı sosyal demokrat hükümet, 1936-39 yıllarındaki iç savaşta, arkasında Alman uçaklarının ve İtalyan birliklerinin yardımından ve teşvikinden başka Birleşik Devletler'in (ve başka ülkelerin) dolaylı askerî ikmali bulunan General Franko tarafından devrildi. Bütün bu anlattıklarımız içinde en öne çıkan, İspanya İç Savaşıdır ve üstüne çok şey yazılmıştır. İçlerinde en kapsamlı ve vurucu olanı da Gerald Brenan'ın The Spanish Labyrinth: An Account of the Social and Political Background of the Spanish Civil War (1943) adlı eseridir. Ayrıca George Orwell'in (gönüllü bir cumhuriyetçi olarak gözlemlerine dayanarak yazdığı) Homage to Catalonia adlı kitabı da aynı trajediyi ve husumeti ele alır. İyi romanlar savaşın korkunçluğunu tarihten çok daha iyi öykülüyor; işte İspanya için iki örnek: André Malraux'nun Man's Hope (1939) adlı romanı bir klasiktir. Çatışmaların dehşetini insanın içine işleyecek şekilde resmeden bir diğeri de Ramon J. Sender'in Seven Red Sundays (1961) adlı eseridir.

7. Bu kapsamda temel kaynağım, ayrıca belirtmedikçe, W. Arthur Lewis'in Economic Survey: 1919-1939 (1949) adlı kusursuz çalışması olacaktır.
8. Lewis (1949, 16). Ancak, kendinin de belirttiği gibi, tahribat ciddiydi. Ayrıca yarım milyon konut ya yıkılmış ya da hasar görmüştü. Yine, 20 binden fazla fabrika, 6 bin kilometre demiryolu ve kanal, 60 binden uzun karayolu, 5 milyon akrdan geniş ekilebilir alan kullanılmaz hale gelmişti. Ama "bu yıkım" II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla kıyaslanınca "küçük idi". Yine de ilk haliyle hiç de öyle görünmüyordu tabii.
9. Bu kitabın adandığı üç isimden biri olan M.M. Knight, savaş sırasında "Lafayette Escadrille" adıyla bilinen uçuş ekibinden bir pilottu. Savaştan sonra Macaristan'da Kızıl Haç için çalışmıştır.
10. Savaş sırasında başlayan ciddi enflasyon savaştan sonra fırlamıştır. Fiyatlar 1918'de (1913'ten başlayarak) ABD'de iki katına, Britanya'da üç katına, Fransa'da beş katından ve Almanya'da da 15 katından yukarı çıkmıştı.
11. Bunun nicellik ötesinde anlamları vardır: gelirler küçülmemiş, tersine büyümüşlerdir. Yani klasik genişleme/daralma evreleri yerine hissedilir bir canlanma olmuştur. Bu da, bizzat savaşa katıldığımız dönemde had safhada olan mal kıtlıklarıyla birlikte değerlendirildiğinde, tüketim malları açısından çok güçlü düzeyde bir "bastırılmış talep" ve yeni dayanıklı tüketim mallarına dönük artırılmış ya da desteklenmiş üretim kapasitesi demek oluyordu ki zamanlaması mükemmeldi –üstelik sadece Birleşik Devletler'de bu şekilde meydana gelmiştir.
12. Lewis (1949, 24) bunu gösteren bir tablo sunuyor. Burada, 1913 toptan eşya fiyatlarını 100 aldığı endeks, Aralık 1918'de 245'e, Aralık 1923'te 126'000'000'000'000'a (trilyona) tırmanıyor.

Enflasyonun başlangıçtaki itişi, savaş sırasındaki askerî harcamaların yol açtığı açıklardan geliyordu. Bu parasal genişleme savaştan sonra da, Almanya (esas olarak Versay nedeniyle) ithalatını ödeyemediği için, katlanarak devam etti. Fiyatlardaki ürkütücü artışlar sürekli ücret taleplerine yol açtı, oluşan sarmal böylece büyüdü. Almanya bütün rekorları kırmıştı ama, enflasyon başka yerlerde de göz alıyordu: döneme ilişkin rakamlar itibarıyla fiyatlar Avusturya'da 14'000 kat, Macaristan'da 23'000 kat, Polonya'da 2'500'000 kat ve Rusya'da da 4'000'000'000 (milyar) kat yükselmiştir.

13. Enflasyon, ABD'nin 1923 yılındaki müdahalesi ("Dawes Planı") ile kontrole alınmıştır ve IMF müdahalelerin bir ön versiyonu şeklindedir. ABD, sonuç olarak Almanya'ya yeni bir para arzı için kredi açmış oluyordu ki mevcut para biriminin tedavülden kalkması demekti. Bu da eski Mark'ların yenileriyle değiştirilmesini gerektiriyordu. O muazzam şaşkınlığı, korkuyu ve karmaşayı tahayyül etmek mümkündür. Operasyon o dönemde işe yaradı: 1925 yılında Alman ekonomisi düzelmeye başladı. Ama sadece dört yıl sürdü.

14. Economic Consequences of the Peace'inde Keynes'in kabul edemediği şey de budur zaten. Haliyle, Almanya'nın "meşru sahibi" olarak Alsace-Lorraine'e dönmesi son derece mantıklıydı. Mantıksız olansa, Almanya'yı ödenmesi imkânsız (nitekim büyük kısmı ödenmedi) bir savaş tazminatı yüküne sokan iktisadi akılsızlıktı. Bu, aynı zamanda, Almanya'yı gemi taşımacılığından, topraklarından yoksun bırakıyor, sakatlayıcı cezalar getiriyordu. Böyle durumların anlaşılır ve tehlikesiz sonuçlardan ziyade kindar ve tamahkâr güdülere yol açacağını kavramak için Almanya'nın dostu olmak filan gerekmez.

15. İktisat tarihçisi Alexander Gerschenkron'un kusursuz çalışmasına bakınız: Bread and Democracy in Germany (1943). İlerideki referanslara ek olarak, o dönemin, zalimce eğlendirmek üzere, hatta "puantilist" denilebilecek şekilde resmedildiği, Cristopher Isherwood'un Berlis Stories'indeki öykülerden biri, "I am a Camera" adıyla oyunlaştırılmış, sonradan "Cabaret" adıyla müzikli oyun yapılmış, ardından da yine aynı isimle filmi çekilmiştir. "Cabaret", geçtiğimiz dönemde, yeni ve daha insafsız biçimiyle yine New York sahnelerindeydi. Öykünün geçtiği yıl 1930'dur. Nazizmin yüzü hemen her sahnede gösterir kendini.
16. Robert A. Brady, Business as a System of Power (1943b, 86-7). Sondaki tırnağa alınan ifadeler Veblen'e göndermedir.
17. Aynı yerden. Pasifik savaşına aşina olanlar hatırlar, son dönemde Japonlar gemilere yaptıkları ani saldırılarda uçaklarını bomba gibi kullanmaya başlamışlardı –aslında pratikte bombaydılar. Bunlar kamikaze intihar pilotlarıydı.
18. Serfleri bizim kölelerimizle aynı zamanda "özgür" oldular. Ancak kaderleri pek öyle devam etmemiş, her ikisi de işkenceli bir "özgürlük" tatmışlardır. Bakınız BKU (1937, Chapter 29).
19. BKU (1937, 697).
20. John Reed'in Ten Days that Shook the World adlı kitabı 1917'nin hemen ardından yazıldı. Kerensky'den Lenin'e geçişteki kaotik siyasi durumun canlı bir tasviri olması ve havanın an be an nasıl döndüğünü göstermesi açısından son derece okunmaya değer bir kitaptır.
21. 1917'yi izleyen yılların 1930'lara kadarki eksiksiz bir incelemesi ve çözümlemesi ile ilgili olarak bakınız: Maurice Dobb, Soviet Economic Development since 1917 (1966).

22. O “savaş”, Sovyet rejimini içeriden ve dışarıdan yıkma çabalarıydı. “Beyaz Ordu”, Britanya ve Birleşik Devletler (ve diğer ülkeler) silahlı kuvvetleri tarafından destekleniyor, donatılıyor ve finanse ediliyordu.

Kolçak [Beyaz Ordu’nun lideri] Britanya’dan yarım milyar dolarlık destek aldı. 1919 Mart’ında 850 binden fazla adamdan oluşan Fransız, İngiliz, İtalyan, Romen, Sırp ve Yunanlı içerikli bir karşı devrimci ordu Güney Rusya’ya sokuldu. 1920 Nisan’ından 1921 Mart’ına kadar Lehler Ukrayna’da savaşıyorlardı ... Baltık’ta Britanya tanklarının ve komutanlarının Amerikan benziniyle birlikte bir Beyaz başarısına ulaşmalarına ramak kalmıştı ... Kuzey Rusya’da 5’500 Amerikalıdan ve 37’000 İngiliz’den oluşan birlikler Beyaz rejime destek veriyordu ... Bütün bu dönem boyunca İtilâf Güçlerinin Yüksek Savaş Konseyi, Kızıl hükümeti limanlardan çıkarmamak için denizden abluka uyguluyordu.
Yukarıdaki alıntı, Carl Oglesby ile Richar Shaull’un Containment and Change (1967, 34) adlı iki kısımlı kitabın Oglesby’ye ait “parçasındandır”. Oglesby burada Soğuk Savaş’ın ve Vietnam Savaşı’nın 1917’de başladığını göstermeye çalışır.

1. İspanyol İç Savaşı’nın ve “İtilaf” güçlerinin davranışlarının bununla ilişkisi aşağıda ele alınacak. Burada şunu belirtelim: 1938 sonbaharının sonlarında Birleşik Devletler’in, Britanya’nın, Fransa’nın ve Almanya’nın temsilcileri, (fiyatları ve coğrafi kotaları tespit etmek için) ülkeler arası bir çelik karteli oluşturmak üzere Almanya’da toplanmışlardı.
2. O zamanlar Winston Churchill bunlar lehinde –ünlü– değerlendirmelerini yapıyordu.
3. 1938’de Roosevelt, Birleşik Devletler’den satın alınmış askerî malzemeyle yüklü İspanyol Cumhuriyetçi

(“Dayanışmacı”) hükümetine ait kargo gemisi Mar Cantabrico’nun New York limanından ayrılmasını engellemişti. Yine aynı anda (1938’de!) ABD hükümeti, –hepsi de faşist, hepsi de askerî yayılmacılık peşindeki– Japonya’ya, Almanya’ya ve İtalya’ya petrol sevki yapılırken başka tarafa bakıyordu. Bu sırada İtalya destek olarak 50 bin kayıtlı piyade gönderiyor, Almanya da Franco’nun hava gücünün tamamını tedarik ediyordu (çoğu Stuka bombardıman uçaklarıydı, sonradan Belçika’nın, Hollanda’nın ve Fransa’nın yollarının bombalanması ve makineliyle taranmasında kullanıldılar).

4. Müttefiklerin İtalya’ya çıktıkları 1943 yılında. Kısa süre sonra Mussolini Kuzey’de yakalandı, vuruldu ve bir meydanda asıldı. Alman birlikleri savunmalarını toplamak için Orta Avrupa’nın kuzey kısımlarına doğru çekiliyorlardı. Kuzeydeki orduları, Sovyetler Birliği’ne karşı giriştikleri saldırıda uğradıkları başarısızlıktan ve felaketten sonra tükenmişlerdi.
5. Harold Laski’nin The Rise of European Liberalism (1936) adlı kitabından.
6. 1912’de örgütlü işçi sayısı (başka ülkelere kıyasla) tarımsal işçi nüfusunun hem olağanüstü büyüklüğünü hem de sanayidekilerle eşit büyüklüğünü gösterir: Tarımda 408 bin işçi vardı, sanayide de 450 bin (Brady, 1943b, 67). Bu konuda epey geniş bir literatür vardır. Bazılarına yeri geldikçe değineceğiz. Burada iki enfes filmden bahsedelim. Biri, çiftliklerde çalışanlarla, diğeri de tekstilde çalışanlarla ilgilidir. İlk film, Bitter Rice, pirinç işletmelerindeki mücadeleyi anlatır. Diğer filmin adı da The Organizer: Filme ismini veren adam, yoksul, kendini adamış bir örgütçüdür (Marcello Mastroianni, 1960’larda, belki de hayatının performansında). Olaylar, yüzyılın dönümünde, Sanayi Devrimi’nin ilk dönem

koşullarında, erkeklerin, kadınların ve çocukların çalıştırıldığı tehlikeli ve sağır edici makinelerle dolu, kazaların sıradanlaştığı bir pamuklu dokuma fabrikasında geçer. (Filmdeki "fabrika", hâlâ işletildiği sırada Yugoslavya'dan ödünç alınmıştır.) Film, Sanayi Devrimi'ndeki zulmü (şiddeti ve dehşeti) duyumsamak açısından sayısız kitaba bedeldir.

7. Gaetano Salvemini'nin Under the Axe of Fascism (1936) ile The Origins of Fascism in Italy (1973) adlı eserlerine ve Carl T. Schmidt'in The Plough and the Sword (1938) ile The Corporate State in Action (1939) isimli kitaplarına bakınız. Katolik Kilisesi ve İtalyan Faşizmi ile ilgili bir açıklama: Kilise, Papa 13. Leo'nun 1891'deki genelgesi Rerum Novarum ("son gelişmeler") ile başlayarak, kapitalizmin Kilisenin istikrarı açısından tehlikelerinin farkında olduğunu göstermiştir (tarım işçilerinin mücadelesinde ortaya çıktığı gibi). 13. Leo mesajında, yontulmamış kapitalizmin, toplumsal çatışmayı ve kuşkuculuğu uyarması yanında aileye dönük tehditleri nedeniyle, ehlileştirilmesi gerektiğini söylüyordu. Buradan giderek, "korporatif düzen" adlı Katolik kavram doğdu: Bu da, toplumun tüm unsurlarının daha üstün bir iyi uğruna uyumlu birlikteliği şeklindeki ortaçağ toplumsal yapısına dönüş, demekti. Ortaçağın dünyasında en yüksek düzeyden "uyum" da, tepedeki birkaç kişinin gücüne boyun eğilmesine bağlıydı. Bu arada kapitalizm "kızıl" sendikaların büyümesini uyarıyordu. Genelgeden sonra Kilise de katolik sendikalar için aynı şeyi yapmaya başladı. O dönemle Mussolini'nin zaferi arasında geçen dönemde Kilise, emek örgütlenmelerinde siyaseten aktif olmuştur. Ama Mussolini çıkışı itibarıyla Sosyalist (1914'de militarist görüşleri nedeniyle atıldı) ve Kilise karşıtı idi. Bu yüzden faşist yönetimin ilk yılları Kilise için huzurlu

geçmemiştir. Bu durum 1929'daki Lateran Accord ile değişti, istenilen uyum sonunda sağlandı –tabii Papa 13. Leo'nun düşündüğü tam tamına bu değildi. Bakınız: Brady (1943b, 58 ff) ve Salvemini (1973, Chapter 27).

8. Çarpışmalarda 500 bin ölü ve 500 bin yaralı; savaş nedeniyle çıkan salgınlarda 1 milyon ölü. Salvemini (1973, 7). Bu sayılar, Birleşik Devletler ile karşılaştırma yapılırsa daha bir anlam kazanır. ABD'nin nüfusu 4 kat daha fazladır. Aynı dönemde Birleşik Devletler'de de pek çok ölü ve yaralı vardı, hatta sadece gripten ölenler bile birkaç bindi: Bunlar da az değildir elbette, ama İtalyanların insan kayıplarının sekizde biri kadar bile değildir.

9. Bir film daha: "The Great War". İtalya'da 1960'da yapıldı. Son derece popülerdi. İki İtalyan askerinin Alpler'de, bir İtalyan ve Avusturyalı mezarlığına dönen Piave ırmağı civarındaki kavgalarını anlatır. Bu talihsiz acemi askerler düşman hatlarının arkasında kaybolurlar. Sonra yakalanırlar, (yanlışlıkla) casus olmakla suçlanırlar ve bir dizi acı deneyimden sonra idam edilirler: Pek çok İtalyan için tamamıyla bir hiç uğruna, tıpkı savaşın kendi gibi. Önemli bir nokta da, bu iki "kahramanın" filmin yapıldığı yıllarda İtalya'nın en popüler yıldızları olmasıydı: Alberto Sordi ve Vittorio Gassmann. İlki bir komedyen, ikincisi de romantik bir jöndü.

10. Bakınız: Salvemini (1973, Chapter 2).

11. Bakınız: Quintin Hoare ve G.N. Smith (eds), Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci (1971) ile Gramsci The Modern Prince and Other Writings (1967). Gramsci hakkında ve ona dayanarak yazılan pek çok kitap vardır. İçlerinde, bence, en yararlı olanlar: Carl Boggs'un Gramsci's Marxism ile John M. Cammett'in Aontonio Gramsci and the Origins of Italian Communism (1967) adlı eserlerdir.

12. Cammett (1967, 204). Gwynn Williams'tan alıntı yapıyor. Gramsci'nin hegemonya fikrinin nüvesi kuşkusuz Marx'tadır:

Her çağda hâkim sınıfın fikirleri, hâkim fikirlerdir. Yani, toplumun maddi kuvvetine hâkim olan sınıf, aynı zamanda düşünsel gücün de hâkimidir. Maddi üretim araçlarının tasarrufunu elinde bulunduran sınıf, zihinsel üretim araçları üzerinde de kontrole sahiptir ve böylelikle, genel olarak, zihinsel üretim araçlarından yoksun olanların fikirleri de diğer sınıfa tabidir.
Yukarıdaki pasaj, Robert C. Tucker editörlüğündeki The Marx-Engels Reader (1978, 172; vurgular aslında vardır) adlı derlemedeki The German Ideology adlı kitaptan alınmıştır.

1. Prison Notebooks (1971, 238).
2. Buna, Gramsci'nin faşist bir hapishanede olması nedeniyle yazılarının sansür edilmesinden dolayı kullandığı dolambaçlı ifadeleri eklemek de mümkündür. Dolayısıyla o da (Veblen gibi) "hâkim sınıf" türünden ifadeler yerine "burjuvazinin ideolojik hegemonyası" vb ifadeler kullanmıştır. Bu arada, ABD kapitalizminin "ideolojik hegemonya"sı karşılığında ilk ödülü alma şerefine nail olduğunu belirtmeden geçmeyelim.
3. 1938 itibarıyla Nazi Almanya için de doğrudur. Aşağıya bakınız.
4. İtalyan faşizmini selim bir durum olarak göstermeye imkân yoktur. Olmamıştır da. Acımasız, her açıdan akıl dışı, militer ve ölümcül bir toplumdu. Sırf sürecin kendi tehlikeleri bir yana, 20 yıllık yönetimleri boyunca yönetimlerine karşı çıkan binlerce İtalyan hayatlarını tehlikeye atmıştır (her ne kadar sadece onlardan ibaret değilse de, içlerinde en dikkat çekenler, II. Dünya Savaşı sırasında, partizanlar olmuştur). Bu süreci anlatan güzel

bir roman, hâlâ okunur, Ignazio Silone'nin Fontamara'sıdır (1934). Aslında getto sözcüğü İtalyancadır. Ayrıca Yahudiler İtalya'da pohpohlanmak dışında her muameleyle karşılaşmışlardır. Yine de İtalyanların 1943 yılına kadar, güçlü Alman baskısından önce Soykırıma katılmadıkları, sonradan da gönülsüz olarak girdikleri doğrudur. Primo Levi'nin If Not Now, When? adlı enfes romanı, Yahudi bir Rus askeri etrafında gelişir. Asker, Nazi hatlarının arkasında kısılı kalır. Savaş sonunda kendini İtalya'da bulduğunda, görüp öğrendikleri karşısında aptallaşarak söylediği sözler İtalyanların tutumu hakkında fikir verir: "Yahudiler farklı kıyafet bile giymiyorlar." Bir de, Carlo Levi'nin (akraba değiller) sevimli romanı var, anti-faşist olduğu için tutuklanmasıyla ilgili: Christ Stopped at Eboli. Levi, Almanya'da olsa ya gaz odasına giderdi ya da boynu vurulurdu. Ama İtalya'daydı ve Güney'de küçük bir köye sürgün edilmişti. Söylenecekler bunlardır. İtalyan faşizmi faşisttir. Yani, acımasız ve ölümcüldür, insafsızdır, çeşitli savaşlarda uğrunda ve aleyhinde savaşan İtalyanları öldürmüş, onlara zulmetmiştir.

5. Bunun en çarpıcı örneği Britanya İmparatorluğu'nun "incisi" olan Hindistan idi. Hindistan, savaşın bitimiyle talep ettiği bağımsızlığı tek bir silah atılmadan 1947 yılında elde etti (Birleşik Devletler'in baskısıyla oldu, ardında da Britanya'nın acil ihtiyaç duyduğu 3-5 milyar dolarlık kredi geldi). Güçlü ülkelerin krizlerle birlikte gevşeyen baskısı, ilk olarak André Gunder Frank tarafından "bağımlılık kuramı" ile çözümlenmiştir. Bakınız: D. Cockroft, André Gunder Frank, Dale L. Johnson, Dependence and Underdevelopment (1912), Chapter 1.
6. Savaşın malum "batağı", André Malraux'nun Man's Fate (1927) adlı ilk romanında ölümsüzleşmiştir.

Unutulmaz bir sahnedir: Bir Kızıl asker, lokomotifin kükreyen fırınına atılır. Malraux daha sonra İspanya'da o savaşta çarpıştı. (Ama –yahut, ve?– peşinden de II. Dünya Savaşı'ndan sonra, de Gaulle hükümetinde bakan oldu: Başkan de Gaulle'ün "sol-eli" diye esprisi yapılmıştır.)

7. Aslında sınaî üretim o konuşmadan önce gevşemeye başlamıştı bile. Daha da önemlisi (yakında açıklayacağımız gibi) ABD'deki "müreffeh on yıl"ın halkın büyük kısmı için öyle olduğu söylenemez. (1920'lerdeki tüm bu "küreselleşme" ve "refah" sözleri, –olguların benzerliğinden başka– bugünkü gibi sinir bozucu, aynı türden gevezeliklerdir. Bakınız Kısım II.)
8. Lewis (1949, 50).
9. O dönemle şimdi arasındaki pek çok farktan birkaçını kısaca değerlendirmeye yarar var gibi görünüyor. 1920'lerde Birleşik Devletler dünyanın en güçlü ekonomisi (ve borç veren ülkesi) olmakla birlikte, (mutlak yahut göreli) gücü, ne askerî ne de siyasi açıdan asla şimdiki kadar değildi (şu anda dünyanın en borçlu ülkesidir). Durum böyleyken, o yıllarda ABD, mukadder yıkımı hafifletmek, yavaşlatmak, engellemek için gücünün gerektirdiğinin tam tersini yapmıştı. (Bu durum bugün de tersine dönmüş gibi değildir.) ABD hâlâ dünyanın en güçlü ekonomisidir. Ancak o zamankinden farklı olarak bir diğer güç daha vardır: Japonya. Dünyanın 2 numaralı ekonomisidir. Asya'nın 1 numarasıdır –en büyük borç vereni, ithalatçısı, ihracatçısı ve yatırımcısıdır. Ne var ki Japonya 1991'den bu yana daralmaktadır. Durum epeyce farklıdır (1920'lerde ABD "gönenç" içindeydi). Japonya, 1920'lerin ABD'si gibi, ekonomisini gereğince çekip çeviremedi, ayrıca, en azından çok sık olmasa bile, hayati olan durumlar karşısında üretkenlikle ters düşen tutumlara girdi.

Japonya, bütün Asya'nın ekonomisi demektir (GSYİH'si diğer tümünün toplamından büyüktür). O Asya da dünya nüfusunun yarısından fazlasını barındırır. Bu konunun çeşitli yönleri vardır. Hepsine yine döneceğiz.

10. Lewis'e ek olarak, bağımlılık, George Soule'un Prosperity Decade (1947) ve Broadus Mitchell'in Depression Decade (1947) adlı eserlerinde de yer alır. İki kitap da hem analizi hem de verileriyle gayet yararlıdır. Mitchell'da New Deal politikalarının gelişimiyle ilgili kapsamlı bir sunuş da yer alır.
11. ABD'de iktisadi "şişkoluğun" sınırı Almanya'dakinden kalındı. Almanya'da ortalama tüketim –zenginlerinki hariç– daima daha düşük olmuştur. Almanya'yla ilgili olarak Thomas Mann'ın Buddenbrooks kitabı, yüzyılın dönümünde Kuzey Almanya'daki Buddenbrook isimli, aşırı şişko bir tacir ailenin öyküsünü anlatır. Öyküde anlatılan bir yemek sahnesi bile tek başına mideyi burmaya yeterlidir.
12. Söz konusu "ikiliğe" yol açan süreçlerin izini sürmek için bakınız: Du Boff, Accumulation & Power (1989, Chapter 5).
13. "Nakit" üzerindeki vurgu bana ait. Soule (1947, 288). Tartışmanın tümü ve izlenecek diğer pek çok şey (ve belgeler) küçük bir farkla benim U.S. Capitalis Development (1993, Chapter 4) adlı kitabımda yer alır.
14. Robert A. Gordon, Economic Instability and Growth: The American Record (1974, 49-52)
15. Değerler Baran & Sweezy'nin Tekelci Sermaye'sinden (1966, 242). 1937 güzünden 1938'e kadar. 1935'ten sonraki yıllarda uyarıcı mali politika nedeniyle ekonomi hafifçe toparlanmaya başlamıştı. Merkez Bankası enflasyon canavarını bastırmak üzere alarm halindeydi. Böylece ekonomi pilotların ikinci burgu dedikleri sürece

girdi. (Aynı yıllar için arkadan gelecek işsizlik değerlerine dikkat.)

16. Economic Report of the President (1991, 323). Sonraki bölümde değerlendirileceği gibi, işsizliğin resmî ölçüsü sistemli bir şekilde aşağı çekilir. "Çekirdek" işsizler (işinden ayrılmak zorunda kalıp iş bulmayı başaramayanlar) hesaba katılmaz. Tam zamanlı işlerini kaybeden ve bir işe ihtiyacı olup da yarı zamanlı çalışanların işsiz olmadıkları kabul edilir (haftada 1 saat bile çalışsalar). ABD'deki oran, Almanya'daki esaslara göre yüzde 50 daha fazla çıkardı. (Japonlarınki 3 kat yüksek olurdu.) Aynı durum, Avrupa ile kıyaslamada olduğu gibi, yoksulluk oranlarında da vardır.
17. Creditanstalt bugün de Avusturya'nın en büyük bankasıdır.
18. Lewis (1949, 63-4).
19. 1929'da ABD sınaî üretimi dünyanın yüzde 40'ından büyüktü. Dokuz temel gıda maddesinden ve hammaddeden oluşan tüketimi de, 15 en büyük ekonominin yüzde 40'ı civarındaydı. Bakınız: Lewis (1949, 57-8).
20. Detaylar ve NRA'nın faaliyetleri için bakınız: Mitchell (1947, Chapter VII). Daha fazlası için kitabın tamamını inceleyiniz.
21. Mitchell (1947, 231).
22. NRA'yı sona erdirmek konusunda "en iyi gerekçe", küçük işletmeler ve kamu pahasına büyük işletmelerin gücüne verilen ve artırılan yasal destek olurdu. Mahkemenin neredeyse budala sayılabilecek hükmü, New York civarındaki tavukçuluk işinin eyaletlerarası ticaret kapsamında ve federal yargılamaya tabi olmadığıydı. Ama en azından NRA sona ermişti. Bakınız: Mitchell (1947, 238).

23. FDR’ın en çok etkilendiği kişi, en yakın danışmanı Harry Hopkins idi. Eleanor Roosevelt de gençliğinden bu yana köklü bir şekilde “liberal” çizgideydi ve haliyle FDR’ın kulağı ondaydı. Yine de FDR, en açık olarak, siyasilerden gelenleri dinlemiş gibidir. Öyle ya da böyle, “dinledikleri” sayesinde en popüler başkan olduğu ortadadır. Tam dört kez başkan seçildi –böylece iki dönemden fazla seçilme yasağının sebebi olmuştur. Nitekim, Kongre’yi kontrol ettikleri 1950’lerde GOP tarafından çıkarılan bu kanunun asıl matrak yanı, sonradan Ronald Reagan’ın üçüncü (dördüncü, beşinci ...) dönem seçilmesini engellemiş olmasıdır.
24. O yıllarla ilgili veriler için bakınız: Gary Knox, “Slums and Poverty”, John E. Ullman editörlüğündeki Social Costs in Modern Society (1983) içinde. 1990’ların sonlarına doğru, –aşırıya kaçan ekonomiye rağmen (veya bağlı olarak?)–durumlar ciddi ölçüde bozulmuştu (Kısım II’de detaylarıyla tartışılacaktır). Örneğin 1995’te “kiralık dairelerdeki yetersizlik” tüm zamanların en yüksek düzeyine (4.4 milyona) çıkmıştı. New York City’de “1995’ten 1997’ye kadar ‘çırpınan kiracı hanehalkının’ sayısı yüzde 3 artmıştı”. “Kamu konutları için sırada 116’000 ... [ve] genel kira yardımı için sırada 203’000” kişi vardı. Değerlerin tümü ABD Sayım verilerinden alınmıştır. (“Çırpınan aile” terimi ile tarif edilen aile dört kişiliktir ve geliri en çok 16 bin dolardır ki New York City’deki dört kişilik bir aile için medyan gelirin yüzde 30’una karşılık gelir. Sonraki bölümde Birleşik Devletler’deki yoksulluk oranlarına bakarken, ne kadar tatsız da olsa, gerçek durumun ciddi ölçüde hafife alındığını göreceğiz.
25. “Kral Lear” oyunundan elbette. Brady bu metni Spirit and Structure of German Fascism (1937) adlı kitabının başlık sayfasında veriyor. Aşağıda verilenlerin büyük

kısmı o kitaptan alınmıştır; bazıları da Brady'ye olan özel ilgimden kaynaklanıyor: "Against Decadence: the Work of Robert A. Brady (1901-63)" (1994).

26. Brecht ve Weill "Üç Kuruşluk Opera"da birlikte çalıştılar. Oyun aynı zamanda hem satir, hem yakıcı bir eleştiri ve hem de o zaman Almanya'da gelişen durum için bir imdat çığlığıydı. Bir şarkısında –"İnsanoğlunu Hayatta Tutan Nedir?"– Hitler'in kısa süre sonra vereceği yanıtı verir: "Gerçeklerle yüzleşmek zorundasın: İnsanoğlunu vahşet hayatta tutar." Eserlerini –ayrıca kendilerini de– tanımayanlar için geçenlerde yapılan bir belgesel filmden bahsetmek isteriz: "September Song" –Weill'ın (daha az ölçüde olmak üzere Brecht'in de) müzikli çalışmalarını, son derece başarılı bir şekilde anlatıyor. Çalışmada, William Burroughs'un söylediği ve alıntı yaptığımız şarkıdan başka Weill'ın, Lotte Lenya'nın ve Brecht'in eskiden kalma kayıtları da yer alıyor. Kaçırılmaması gerek. Videosu da olabilir. Almanya'nın çöküş dönemiyle bugünkü Birleşik Devletler'inki arasında pek çok benzerlik olduğunu düşünenler var, ki içlerinden biri de benim.

27. Bilgi: Rosa Luxemburg harika bir insan, bir armağan, bir sosyal çözümlemeciydi. 1919'da, sokakların hücum kıtaları ve Frei Korps, yani Schutz Staffel'in (S.S., yani Hitler'in "özel muhafızları") çekirdeği tarafından savaş alanına çevrildiği bir dönemde öldürüldü ve cesedi bir kanala atıldı. Hitler, 1923'teki "Münih Darbesi" girişimiyle kahramanlık statüsü sağlamıştı. Luxemburg ve dönemi ile ilgili harika bir Alman filmi vardır: "Rosa" (videosu da mevcuttur).

28. Ayrıca, daha önce değindiğimiz gibi Versay'ın pervasızlığının, acımasızlığının ve doymak bilmezliğinin harmanı var. Almanya ile ilgili bu bölümün yazımından

kısa bir süre sonra George Kennan'ın aşağıdaki sözlerini gördüğümde sevinmiştim, ama çok fazla şaşırmamıştım:

Avrupa'da ve başka yerlerde pek çok kişide hâkim olan, çağdaş Alman halkının saldırgan ve tehlikeli olduğu şeklindeki görüşe hiçbir zaman katılmadım. Almanları, bir bütün olarak, başka Avrupa halklarından daha kötü veya daha iyi olarak görmedim ... Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışındaki paylarının, Fransızlardan yahut Ruslardan daha fazla olmadığını, hatta daha az olduğunu düşünüyorum. Ayrıca Nazi egemenliğinde geçen tüm o dönemin de, bir dizi anormal unsurun bir araya gelmesinin sonucu olduğunu düşünüyorum.
"A Letter on Germany", New York Review, 3 Aralık 1998. Kennan'ın Almanya konusunda safiyane yahut duygusal davrandığı fikrine kapılınmaması için, 1929-31 döneminde Nazi'lerin yükselişi sırasında Almanya'da üniversite öğrencisi olduğunu, 1939'dan sonra ABD'nin Berlin Büyükelçiliği'nde iki buçuk yıl memuriyet yaptığını ve bir Alman cezaevinde bir yıl yattığını ekleyelim. 1946'da Moskova'dan çektiği ünlü "telgraf", Soğuk Savaş halini alan şeyin kilit anı olarak görülür. Ama kendisi, 1946'dan sonra da sıkça direndiği gibi, Soğuk Savaş'ın militer politikalarına karşı olmuştu. Aynı şekilde, (Almanya için Devlet Planlama Dairesi grubunun parçası olarak) Almanya'nın (Sovyetler Birliği'nin yaptığı şekliyle) işgaline ve bölünmesine de karşı olmuştu. Kennan bundan kısa bir süre sonra Daire'den ayrıldı. Durumu "Letter ..." başlıklı yazısında kinayeyle dile getirir: "Hükümet hizmetinde yanlış bir şeyi doğru zamanda söylemenin rutin bir şekilde affedildiğini, fakat doğru bir şeyi yanlış zamanda söylemenin asla affedilmediğini anlamak, benim için olması gerekenden fazla zaman aldı."

1. O zamanın ilk Nazileriyle bugünün "dazlakları" arasında önemli benzerlikler (ve farklılıklar) vardır.

Bugünün dazlakları, seleflerine göre “siyasi” yönleriyle daha zayıf, “kültürel” yönleriyle daha güçlüdür. Fakat o zamanla bugün arasındaki benzerliklerden biri, “anti-kapitalist” olanlarla, milliyetçiliğin militarizmin ve ırkçılığın etkisinde olanlar arasındaki bölünmüşlük gelir. Nitekim 1934’te S.S.lerce yapılan parti konferansı “Uzun Bıçaklar Gecesi”nde katledilenler, anti-kapitalist olanlardı, liderleri Gustav Roehm dahil en az 10 bin adam öldürülmüştü.

Birleşik Devletler’de bugünün “dazlakları” içindeki farklılıklar William Finnegan’ın büyük eseri Cold New World: Groweing Up in a Harder Country’de (1998) anlatılır. Ayrıca, Ted Halstead’in, Birleşik Devletler’de (“tembeller, reziller, ağlaklar, serkeşler ve memnuniyetsizler” olarak görülen) “yirmi küsur” yaştakiler üstüne yazdığı “A Politics for Generation X” adlı makalesine bakınız. Akademik çalışmasından yazdığı denemede Halstead, genç insanları komplike ve asla iç karartıcı olmayan bir şekilde resmeder –tablo, Almanya’nın yukarıda anlatılan durumunu hatırlatmaktadır. Atlantic Monthly (August 1999).

1. Olağanüstü eğlendirici film olan “Cabaret” (yukarıda da değindik) bu anlamda son derece yönlendiricidir. 1930 yılında çekilmiştir. Yukarıda verilenler gibi pek çok sahnesi vardır.
2. Sosyal Demokratlar ile Komünistler arasında ayrılık söz konusuydu. Birbirlerine karşı, Nazilere karşı yürüttüklerinden çok daha etkili bir kavga yürütüyorlardı.
3. Ayrıca Alman sanayisinde zorla çalıştırılmak üzere milyonlarca insana boyun eğdirildi. Sadece 1944’te bu insanlardan 750 bini, fabrikalarda ölümüne çalıştırılmak üzere toplama kamplarından alınan Yahudilerdi. Ancak

Yahudi olmayan ve başka ülkelerden –Fransa'dan, İtalya'dan, Belçika'dan, Hollanda'dan– getirilen 7 milyon çalışan vardı. Tamamıyla kendi arzuları dışında ölümcül şartlarda yaşıyorlardı. Bakınız: "Germany Seeks Plan on Nazi-Era Labor", New York Times, 15 Aralık 1998. (If Not Now, When? adlı eserin yazarı Primo Levi onlardan biridir.)

Kamplarda öldürülen milyonlarca Yahudi yanında sözü edilmeyen milyonlarca insan vardır: Katolikler, Çingeneler, homoseksüeller ve Nazileri huzursuz eden başkaları. Ayrıca gerek hakiki gerek mecazi anlamda sakat bırakılmış bu hayatlardan kaçının sürdüğünü kim biliyor?

1. Kaldı ki, değindiğimiz gibi, Versay, derin kızgınlıklar için bolca sebep vermişti. Aşağıdaki metin bir özet mahiyetindedir:

Versay Anlaşması Almanya'dan toprağının yüzde 13'ünü, nüfusunun yüzde 13'ünü ve ekilebilir arazilerinin de yüzde 14.3'ünü koparmıştır. 1913'teki üretim değerleriyle Almanya, kok kömürünün yüzde 19'undan, demir filizinin yüzde 74.5'inden, yüksek fırınlarının yüzde 26.6'sından, ham demir ve çeliğinin yüzde 19.2'sinden, metal işleme fabrikalarının yüzde 15.8'inden, çinko dökümhanelerinin yüzde 68.5'inden, hayvan varlığının yüzde 12'sinden, açık deniz ticari gemilerinin tamamından, 5,000 lokomotifinden, 40,000 nakliye aracından ve muhtelif ekipmanından yoksun kalmıştı. Daha da vahim olmak üzere ...
Bundan daha vahimi olamazdı. (Brady, The Rationalization Movement in German Industry [1933, xiv].)

1. Bakınız: Brady, Spirit and Structure (1937, Chapters V, VI).

2. Böylece 1940'taki Seçmeli Hizmet Kanunu I. Dünya Savaşı'ndan (ve İç Savaş'tan) kalan askere alma düzenini tazeledi. Ancak, Ekim 1941'de yenilenmesi gerektiğinde "OHIO" –"Over the Hill In October" adlı askerlik karşıtı bir grubun yönlendirdiği ciddi bir kamuoyu direnciyle karşılaştı. Öte yandan FDR da Birleşik Devletler'in Hitler'e karşı direnişte yer alması gerektiği kanaatine varmıştı. 1941'de, ismi (donanma gemileri de dahil) doğrudan askerî ekipmanı anlatan "Ödünç ve Kiralama Kanunu" için bastırdı. Ayrıca FDR'ın Dışişleri'ni Japonlarla daha bir "mesafeli" olunması konusunda cesaretlendirdiğini düşünmek de yanlış görünmüyor.
3. Bu değerler ve savaşın değerlendirmesi için bakınız: Paul Kennedy, The Rise and Fall of the Great Powers (1989, 361-2). Verdiği sayılar devasa olmakla birlikte, durumu olduğundan aşağıda gösteriyor. Bakınız: Gregory Frumkin, Population Changes in Europe since 1939 (1951). Birleşmiş Milletler adına yaptığı çalışmada Sovyetler Birliği'nin savaştaki insan kaybı 28 milyon.
4. İzleyen bölümde de görüleceği üzere 1946'dan sonraki 50 yıl içinde Birleşik Devletler'in askerî harcamaları, resmî verilere göre (1912 fiyatlarıyla) 11 trilyon doları aşıyor. Ayrıca yılda 20-300 milyar dolar olarak devam ediyor. Yine de ordu 200 mali yılı için daha fazlasını istedi. Ey, Soğuk Savaş, senin dikenin hiç kırılmaz mı?
5. Ayrıca İtalyan ve Alman özel biçimlerini almayan baskıcı toplumlar üretme imkânına da sahibiz. Bu konuda Bertram Gross'un Reagan'ın Beyaz Saray'a ilk girişinden hemen önce yazdığı Friendlu Fascism: The New Face of Power in America (1980) adlı kitaba bakınız.
6. Tam rekabet piyasası gibi yapıların nerede var oldukları bir yana, oldukları yerde sonuçları felaketti. Örneğin Birleşik Devletler'de böyle yapılar temel

tarımsal ürünlerde ve bitümlü kömür madenciliğinde mevcuttu. Her iki sektörde de bir ve aynı ürünü satan binlerce “firma” vardı. Ayrıca üçüncü varsayım, yani “giriş-çıkış kolaylığı” da cabası. Bu durum, iktisatçıları, şu tatsız noktada bir karara varmakla karşı karşıya bırakmıştır: tam rekabet piyasaları ya hiç mevcut olmamıştır (bir süre için bazı finansal piyasalar hariç), ya da (yukarıda anlatılan şekilde) olmuştur ve tüm katılımcıları (işletme sahipleri, işçiler ve doğa) için felaket getirmiştir. Sorunun etrafında hoplayıp durmak, yanıtlanmasından daha kolaydır tabii.

7. Bakınız: Brian J. Loasby, Ingrid H. Rima (eds) The Joan Robinson Legacy (1991) içinde “Joan Robinson’s ‘Wrong Turning’”. Başlıktaki ifade {‘Hatalı dönüş’} Robinson’ın 1951’deki denemesinden alınmıştır. Deneme Collected Economic Papers (1957, cilt 1, vii-viii) içindedir. Rima’nın kitabı, sadece sonradan “post-Keynesçi iktisat” denilen şey ışığında Robinson ile ilgili çeşitli tartışmalar açısından değil, daha pek çok nokta açısından da değerlidir. 1933’le ilgili sözünü ettiğimiz iki kitap Chamberlin’in The Theory of Monopolistic Competition’ı ve Robinson’ın The Economics of Imperfect Competition’ıdır.

8. Görüleceği gibi, bu nokta Keynes’i içerir (tasarruf, yatırım ve faiz haddiyle ilgili değerlendirmesi hariç). General Theory’de Keynes (başka şeyler yanında), gelir dağılımının neoklasik belirleyenlerle tayin olduğunu ve tam rekabet piyasasını varsayar. Ancak bu durum teorik tezinin gücünü azaltmaz. Yine de, daha önce değinildiği ve ileride değerlendirileceği üzere, eğer Keynes’in kuramı, amaçları ve politika çıkarımları ile bir olabilirlik taşıyacaksa, neoklasik varsayımlar bütününün sadece “gevşetilmesi” değil, terk edilmesi zorunludur.

9. Bu “gelişmelerin” daha eksiksiz bir değerlendirmesi ve eleştirisi konusunda bakınız: E.H. Hunt, History of Economic Thought (1979, Chapters 11-12) ve yine kendisi ve Jesse Schwartz editörülüğündeki A Critique of Economic Theory (1972).
10. “Karartılmıştır”, çünkü ölçülmesi icap edenin, yani üretim faaliyetine “katılan” hiçbir şeyin “marjinal” katkısının ölçülmesine imkân yoktur. Bunun nedeni çok çeşitli şekillerde açıklanabilir ve hiçbiri de şu eski dost tam rekabeti varsayan kuramdan daha anlamsız değildir. Tam rekabet kuramında, daha önce belirttiğimiz varsayımlara ek olarak, her firmanın sadece bir mal, yani mesela (aynı model) ayakkabı, gemi, cila vb, ürettiği varsayılır. Ne var ki modern sanayinin başlıca belirtilerinden biri, pek çok firmanın aynı yahut farklı üretim yerlerinde çeşitli mallar üretmesidir: Örneğin GM (son sayıma göre) 50,000 ayrı mal üretir.
11. Daha da sempatik, hatta övücü olanı Fisher’ın düzeltmesidir. Schumpeter’in Ten Great Economists (1951, Chapter 8) içindeki etraflı tartışmasına bakınız.
12. Robinson (1933, 2). Piero Sraffa’nın Economic Journal’daki makalesinden alıntı yapıyor. Dergi o dönemde iktisatçıların mesleki dergisiydi –Sraffa da (1898-1983) “iktisatçıların iktisatçısı” idi. Marshall’dan önceki ve sonraki pek çok iktisatçı gibi Sraffa da (Keynes ve Robinson da) Cambridge’te ders verdi. Sraffa İtalyan asıllıdır. Hem egemen görüşün yuvasında hem de ona nazır yüksekliklerde (Marksizmde örneğin) geniş bir bilgi ve sezgi yelpazesine sahipti. Joan Robinson bir kadındı ve “Bir kadın olarak üniversitenin tam üyesi değildi, 1948’e kadar da 1925’de edindiği derecesi onaylanmamıştı”. Pasaj Rima’daki The Joan Robinson Legacy içinde Phyllis Deane’nin “Joan Robinson (1903-

1983): A Biographical Memoir”’dan (1991, 15) alınmıştır.

13. Heves etmenin kadrolu bir simyacı tarafından sınanması diyebiliriz. Berkeley’deki (o zaman, 1949’da, ülkenin en kıymetli bir iki iktisat bölümünden biriydi) doktora mülakatlarımdaki ilk –ve çok önemli (herkesin bir kaşı yukarıdaydı)– soru için karatahtaya Chamberlin’in (gerçekdışı) şemalarından birini çizmem gerekmişti. O kadar doğru çizmişim ki sorunun sahibi dizine vurup “Fevkalade!” diye ünledikten sonra sakinlemiş ve mevzuyu anlayanlardan biri olduğum için memnun kalmıştı. Ardından ikinci üye (heyette beş kişi vardı) “azalan verimler yasasını” anlatmamı istedi. Bu şekilde, neredeyse yarı sersemlemiş halde, gereğini yaptım (ekonomiye giriş dersinde öğrendiğimiz bir şeydi) ve sordum: “İstediğiniz bu muydu?. Üye “Tam tamına” diye yanıtladı tatmin olmuş bir gülümsemeyle. Yaşanmış öyküler bunlar, yardım yukarıdan.

14. Joan Robinson, Collected Economic Papers (1979 cilt 5, 58). Chamberlin’in bakışı değiştiyse de benim dikkatimden kaçmış olmalı.

15. Birkaç nokta dışında Veblen’i tartışmayacağız. Çünkü zaten ele aldık ve ileride başka bir bağlamda yine alacağız. Çünkü I. Dünya Savaşı’nın bitiminden sonra Veblen “kapanmaya” başlamıştı. Savaş ve sonrası Veblen’in en karanlık korkularını doğruladı. Vatan-millet hamaseti, “kızıl histerisi” ve diğer akıl-dışılıklar tüm enerjisini tüketmeye başlamış gibiydi. Savaştan sonra pek çok deneme yazmıştır, ama bir tane kitap yazdı. Denemeleri umutsuzluk saçar –en çok da “Dementia Praecox” (Essays in Our Challenging Order’dan [1934, 423-36]). Tek cümlesi meseleyi açığa koyar: “Amerika’nın şimdiki [1922] hali psikiyatri kliniği kabilindendir” (429). Son kitabı, Absentee Ownership

(1923), Theory of Business Enterprise (1904) adlı eserinin ciddi bir güncelleştirmesi olarak çok değerli olmakla birlikte, kasvet yüklüdür. Bu haliyle de en bilgilendirici (ve eğlendirici) kitaplarından biridir.

16. Economic Consequences of the Peace (1920, 16). Önceki sayfalardan birinde 1914'te savaşın infilakı ile yitip giden "cennet"ten ironiyle söz ederken "Militarizmin ve emperyalizmin ırk ve kültür karşıtlıklarıyla, tekellerle, kısıtlamalarla ve dışlamalarla ilgili bu cennetin yılanı rolündeki politika ve projeleri ..." (ibid., 7) hakkında yazıyordu. Hiç de öyle neoklasik arkadaşlarının görüşlerine benzemiyor.
17. Essays in Persuasion (1931, 284-5) içinde 1926'da yazılan "The End of Laissez-faire"'den. Aynı ciltte, hem eleştirel hem de aydınlatıcı boyutlarıyla, "The Economic Consequences of Mr. Churchill" de yer alır (Evet, aynı Churchill). Churchill Maliye Bakanı olarak, ihracatı azaltacak, zaten yüksek olan işsizliği artıracak ve işletmeleri savuracak olmasına rağmen paundun desteklenmesini (hatta güçlendirilmesini) savunmuştu. O zaman istediğini elde etmiş ve Britanya'nın ekonomisini 1930'daki bunalımın ilk bölümünü yazacak şekilde idare etmişti.
18. Op. cit., 287-8. Vurgular kendisine ait.
19. Op. cit., 191-2. Keynes'in hem düşünsel sürekliliğini hem de diriliğini göstermesi açısından General Theory'den birkaç alıntı:

Toplumsal açıdan avantajlı yatırım politikasının en kârlı olduğuna dair tecrübeyle sabit açık bir kanıt yoktur. (157)
Spekülatörlerin, iş dünyasının kendi halinde akışı içindeki köpükler olarak zararları olmayabilir. Fakat, iş dünyasının spekülasyon girdabı üzerinde köpük olması, ciddi bir durumdur. Bir memlekette sermayenin gelişimi, bir kumarhane

faaliyetinin yan ürünü olursa, iş de hastalıklı olmaya yüz tutar. (259)

Buradan, tezimizin vardığı sonuç, servet artışının çağdaş koşullarının, zenginlerin imsakine bağlı olmaktan uzak, genelde sanılanın aksine, köstekleyici olduğudur. Böylelikle servet eşitsizliğinin başlıca dayanaklarından biri düşmüş olur. (373)

1. Pek çok okuyucu "ana hatların" ötesini de bilmek isteyecektir. Keynes ve çalışmasıyla ilgili pek çok kitap vardır. Her ikisini de kapsayan mükemmel bir çalışma Robert Lekachman'ın The Age of Keynes'tir (1966). Keynesçi kuramın uzman olmayanlara yönelik açıklamalı ve bütünlüklü bir sunumu, ilk olarak ABD'li iktisatçı olan Dudley Dillard tarafından The Economics of John Maynard Keynes'te (1948) yapılmıştır –Alvin Hansen'in çalışmasından ciddi ölçüde farklıdır– ve bence en iyisidir. 1970'lerde Keynesçi analizde iki sorun baş göstermiştir: Bir, takipçilerinde sulandırılması; iki, muhaliflerinin ağır saldırılarına maruz kalmasıdır. Bu gelişmelerle ilgili incelemeler Hyman Minsky'nin John Maynar Keynes (1975) adlı kitabında yer alır. Minsky (1997'de öldü) hakkında Kısım II'de daha fazla şey söyleyeceğiz.
2. Bu çalışmamız iktisat kuramı hakkında ders verme amacını gütmüyor. Ancak, kısaca da olsa, Keynesçi kuramın soyut teorik yapısının tasvirinin yararlı olacağı kanısındayız. Keynes, her şeyden önce laissez-faire'ci (artık "serbest piyasacı" deniliyor) kapitalist ekonominin davranışını anlamanın peşindeydi; ayrıca onun anlayışı, o şekliyle artık gereğince iş göremeyeceğini gösteriyordu. Bu nedenle kendi modelinde hükümetin iktisadi faaliyeti bir kenara konulur; neden bir çare olarak resme girmesi gerektiği de analizinin sonucunda çıkar.

Model en özlü haliyle Y = C + I şeklinde gösterilebilir. Burada Y, net millî geliri; C, toplam tüketim harcamalarını; I da toplam net “reel” [mali olmayan] yatırımı, yani üretim kapasitesine ilaveyi gösterir. Dolayısıyla, millî (toplam) gelir, millî tüketim ile net ticari harcamaların toplamına eşittir. Öte yandan “net” terimi, sermaye aşınma payının (yani sermayeyi olduğu gibi korumak için gerekenin) ticari giderlerden dışlandığını anlatır; ayrıca “işletme sermayesi” ile ilgili giderleri de dışlar.

Böylece: Y - C = S (tasarruf). Eğer Y = C + I ve Y - C = S ise, bu durumda S = I olur. Özetle, I yükselirse S de yükselecektir. Keynes’in bakışıyla söylersek, S yükseldiğinde I’nın da artması şarttır. Say, I’nın planlı bir şekilde artmasının faiz hadlerinde (tüketmemenin ödülünde) artışa yol açacağını düşünmüştü. Böylece S de artar (ki bu da C’deki düşüşün açıklaması olur). C ile Y arasındaki ilişki –yani C/Y– Keynes tarafından “tüketim eğilimi” olarak adlandırılır. (Bu oran ABD’de “normal” olarak 2/3 düzeyindedir.) Keynes Y arttıkça S’nin de artacağını ve bunun yüzde olarak artan ölçüde olacağını söylerken, I’nın da Y ile birlikte artmasının şart olduğunu söylüyordu. Ayrıca gayet iyi biliyordu ki Y’deki artışın başlıca nedeni de önceki/sürekli I artışı idi. Bununla birlikte kapitalizmin özünden gelen gelir eşitsizliği nedeniyle Y’de bir artış C/Y oranını düşüreceğinden dolayı, Y’yi koruyabilmek için I’nın artmaya devam etmesi şart oluyordu. Bu çelişkinin kaynağında, üretim kapasitesindeki artışların belli bir noktadan itibaren C’deki artışlarla karşılanamayacağı olgusu yatar. Bu şekilde yaygın atıl (aşırı) kapasiteler ortaya çıktıkça, iktisadi daralma meydana gelecek, kârlar düşecek ve işsizlik artacaktır.

Son olarak: Kapitalist ekonomi ilerledikçe, böyle atıl kapasiteler daha kronikleşecek, daha yaklaşacak ve kapıya dayanacaktır. Bu problemin çözümü de işsizliği ve kârsızlığı gidermek yahut döndürmek üzere, C’yi ve I’yı uyarmak için faiz hadlerini (borçlanma maliyetini) düşürmeye yönelik

parasal politikalar yanında G’yi (yani hükümetin vergiler ve harcamalar şeklindeki mali politikalarını) gerektirir.
Tamam mı?

1. Burjuva olmasına rağmen –kendi değerlendirmesiyle– Keynes hiç de gelenekçi değildi. Öyle ki, kişiliğinin bir yanı, kendisinin, Bloomsbury diye bilinen ve bir iktisatçı için (veya bu kapsamda başka biri için de) pek olağan olmayan, Virginia Woolf (ve görece radikal iktisat tarihçisi olan kocası Leonard Woolf), Roger Fry gibi isimlerin beğenilerinin belirlediği bir grubun odağında yer almasına yol açmıştır. Rus balerin Lydia Lopokova ile tanışıp evlenmesi bu grup sayesindedir. Böylece (gerçi resmî görevi de vardı) 1825’te Moskova’ya gitmiş ve bu da “Rusya Hakkında Kısa Değerlendirme” şeklindeki özenli eleştirel (veya eleştiri özenindeki) düşüncelerini getirmişti. Orada gördüklerini onaylamadığı ve beğenmediği tartışmasızdır. Ancak şu “kısa değerlendirme”, Keynes’in sıkça belirtilen dürüstlüğünün ölçüsü olmak bakımından önemli:

Artık olan olmuş, geri dönüş yok, yapmam gereken Rusya’ya fırsat tanımak; engel çıkarmak değil, yardımcı olmak. Her şey olup bittikten sonra, Rus olsam, faaliyetlerimde Sovyet Rusya’dan mı yoksa Çarlık Rusyası’ndan mı yana olurum, diye düşünmek değil! Yeni resmî duruma eskisine olacağımdan daha fazla kefil olamam. Yeni tiranların faaliyetlerini eskilerinkinden daha tiksindirici bulmam gerekmiyor. Ama, gözlerimin olabileceklerden uzaklaştığını değil, onlara döndüğünü; Eski Rusya’nın bir daha asla doğmayacak olan ahmaklığından ve zulmünden ziyade, Yeni Rusya’nın ahmaklığının ve aptallığının altında bir ülkünün yatıp yatmadığını hissetmem gerekiyor (Essays in Persuasion, 1931, 270-1).
Bravo Keynes.

1. Askerî harcamaları değerlendirmek için hiç de öyle zeki olmaları filan gerekmezdi. Şimdi hepsi de (askerî-) Keynesçiler artık.
2. Canlanma 1938'de yazılmıştı. Bakılacak kitaplar içinde en önemlisi Fiscal Policy and Business Cycles (1941) ve ("nihai" versiyonu olan) Monetary Theory and Fiscal Policy'dir (1949). Ayrıca yine kendisinin Guide to Keynes (1953) adlı gayet yararlı kitabı vardır. Burada okuyucuyu bölüm bölüm General Theory içinde dolaştırır. Dillard'ın Economic ... of Keynes adlı kitabı oldukça farklıdır: Çalışmanın bütününü alır ve yeniden işler, açıklar ve uygular, böylece okuyucu kapsamlı bir seminere katılmış olur.
3. 19. yüzyılda temel teknolojik uyaran demiryolu ve demiryolunun çeşitli sanayilerle, şehirlerin büyümesiyle vb ilişkileriydi (Bölüm 2'de baktık). Bu uyaran, "batıya yayılma" ve kentsel gelişme ile birlikte gidiyordu. Ayrıca yanında, göçle etkileşimi içinde beslenen sürekli nüfus artışı da vardı. 1920'lerin ortalarında aynı rolü otomobil (ve diğer dayanıklı tüketim malları) üstlenmiştir. Ardından yine gevşeme geldi. Durgunluk teziyle ilgili II. Dünya Savaşı'ndan sonraki eleştirilerde, başlayan genişlemenin bütün bu unsurlar olmadan ortaya çıktığına işaret edilmiştir. Oysa, kılık değiştirmiş halde oradaydılar: Tüketimcilik (ve borçlanma), ABD yönetimindeki dünya ekonomisinin büyümesiyle birlikte giden askerî harcamalar; hepsi üstlerine düşeni yapıyorlardı. Geleneksel iktisatçıların ve kanaat önderlerinin hiçbir şekilde dikkate almadıkları soru şudur: Soğuk Savaş olmasa, ABD ve kapitalist dünya ekonomisi ne olurdu?
4. Maria Cristina Marcuzzo'nun Ingrid H. Rima'daki (1991, 250-76) olağanüstü "Bibliography: The Writings of Joan Robinson" yazısına bakın. Nobel İktisat

Ödülü'nü (1969'da ilk kez verildi) neden almadı diye merak ediyorsanız, Marjorie S. Turner'ın aynı kitapta (242-9) yer alan "Joan Robinson: Why Not a Nobel Laureate?" adlı denemesini okumanızda yarar var. Turner, adaylarla yapılan görüşmeler temelinde, kendi sorusunu şöyle yanıtlar:

[Robinson] The Economics of Imperfect Competition adlı çalışmasının yöntemini reddetmiş; sonraki eserlerinde genel denge kuramının merkezî hegemonyasını kırmak için titiz bir çalışma içinde olmuş; The Accumulation of Capital ile başka bir yol önermişti, ama önerdiği yol egemen görüşün araştırma programlarının ilgileri bağlamında bir yere götürmüyordu ... Sermaye tartışmasına girmişti ki bu da genel denge analizinin tam kalbinden vurulması, huzurunun ve metodolojisinin bozulması demekti; ayrıca, son matematiksel tekniklere başvurmamıştı. Solcu olması ... yarar getirmedi. Geleneğin dışında bir kadın olması göze girmesine yetmedi. Komite tümüyle erkekti. (248)

Yani sürpriz değildi. Bununla birlikte, kendi hesabıma belli bir nesnellik eksikliği olduğunu itiraf etmem gerekir, çünkü çalışmaya başladığım ilk zamanlardan bu yana Robinson'ın hayranıyımdır; ayrıca kendisinden (1970'lerin ortasında) aldığım ve izleyen cümleyi içeren mektup da hayranlığımı azaltmamıştır: "Kitabınız, daha fazla bir şeyler olmalı türünden bir izlenim veriyor." Verin ÖDÜLÜ o kadına!

1. Diğer üyeleri arasında, Roy Harrod, R.F. Kahn, James Meade, (kocası) Austin Robinson, Piero Sraffa, Nicholas Kaldor Michal Kalecki (1899-1970) vardı. Kalecki Polonya göçmeniydi ve Marksistti. Ayrıca "Sol Keynesçilik" olan akımın da elebaşılarındandı. Eserlerinden ulaşılabilir olanlar, denemelerinden oluşan The Last Phase in the Transformation of Capitalism

(1972) adlı derlemede yer alır. Maturity and Stagnation in American Capitalism (1952) adlı kitabında benzer ifadeler kullanan bir diğer isim de Joseph Steindl'dır. İkisi birlikte, Baran ve Sweezy'nin Bölüm 4'te ele alacağımız Tekelci Sermaye (1966) adlı kitaplarında ileri sürdükleri görüşler üzerinde çok etkili olmuşlardır.

2. Rate of Interest and Other Essays'in (1852) Önsöz'ünden. "Denge" ile ilgili tezi "Post-Keynesçi iktisat"ın gelişmesinin merkezinde yer almıştır. Bunu da sonraki bölümde ele alacağız.
3. Phllis Deane'in alıntısı: "Benim için Marx'ın temel mesajı, tarihsel açıdan düşünme gereğiydi, denge açısından değil." Rima'daki (1991, 17) "Biographical Memoir"'dan.
4. Ten Great Economists'in önsözünde (1951, xii, karısı tarafından tashih edilip derlenmiştir.) Karısı da Schumpeter gibi Harvard tahsillidir. Söz konusu kitap (10 değil, 13 deneme vardır), Schumpeter tarafından bir kitap olmak üzere düşünülmemiştir. Marx ile ilgili olan uzun olanı hariç, tamamıyla makalelerden ve (çoğu anılar şeklindeki) değerlendirmelerden oluşur. Orijinal olarak Capitalism, Socialism and Democracy'nin (1943) ilk kısmıdır. Elizabeth Boody Schumpeter'in yaptığı bir diğer şey, ki çok daha yıldırıcı bir işti, Schumpeter'in 1000 küsur sayfalık History of Economic Analysis'ini (1954) kitap haline getirmek olmuştur. Çok çeşitli yönlerden yıldırıcıdır. Bir kere el yazısıdır (Almanca); pasajlar halindedir; yazımında pek de iyi denilebilecek bir düzene uyulmamıştır. Schumpeter'in ve Paul Sweezy'nin az bulunur güzel ilişkilerinin işaretidir ki Elizabet Boody Schumpeter Sweezy'yi "tüm kanıtları okuyan, pek çok değerli öneride bulunan ve gözümden kaçan hataları yakalayan" şeklinde takdim etmiştir.

5. Ten Great Economics (1951, 266). Bildiğim kadarıyla böyle kavramları dile getiren, o zaman da sonra da, sadece Schumpeter'dir. Keynes ile ilgili, güvenini sarsmasına bağlı olarak, epeyce eleştiri vardır.
6. Önce Keynes'in "kavramsal düzeninin" bütünlüğünü "mühim sayılabilecek bir yenilik" şeklinde kötüledikten sonra şöyle devam eder:

En çok hayranlık duyduğum nokta [onlarla ilgili], yeterlilikleridir; hepsi, tıpkı iyi dikilmiş paltonun müşteriye oturması gibi, Keynes'in amacına uygundur. Elbette kesinlikle bundan dolayı, hepsinin Keynes'in muayyen hedeflerinden bağımsız olarak sınırlı bir yararları vardır. Armut soymak gerektiğinde meyve bıçağı ideal bir alettir. Biri böyle bir bıçağı bifteğe girişmekte kullanırsa, olmadık sonuçlarından dolayı kabahat sadece kendinin olur. (287; vurgular kendine ait)
Pes mi?

1. Ten Great Economists'de Histroy of Economic Analysis'tekinden daha fazla "sürdürülmüştür". İkinci kitapta Marx'a ve Marksizme sık sık (yeri geldikçe) atıfta bulunur; ancak Marx'la ilgili düşüncesini tutarlı bir şekilde anlamak için denemenin tümünü okumak gerekir. Değinildiği gibi, Marksizmin Schumpeter'in kapitalist gelişmeye ilişkin esas tezinin makul, neredeyse kaçınılmaz kalkış noktası olduğu Capitalism, Socialism, Democracy'den alınmıştır.
2. Ten Gret Economists (1951, 73); Capitalism, Socialism and Democracy (1943, 58).
3. Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process (1939).
4. Kitaplarından biri Mathematics for Economists (1946) idi. Yeni başlayan bir öğrenci olarak ağır bir mücadeleye sokmuştu beni. Nefretlik bir görev olmuştu.

5. Savaşlar arası dönemdeki iktisat ile ilgili tartışmayla ilgili vurgularım hemen hemen tamamıyla “kuramsal” gelişmeler konusundadır. O yıllarla ilgili olarak verilere dayanan ve daha az soyut pek çok yararlı çalışma vardır. Aşağıda böyle çalışmalar listelenmiştir. Bunlardan bazıları 1945’ten az sonra yayınlanmıştır ve sonraki benzer çalışmaların zenginleşmesini uyarmaları itibarıyla da incelenmeye değerler:

A.A. Berle and Gardner Means, The Modern Corporation and Private Property (1932).
Rober A. Brady, Business as a System of Power (1943b).
J.M. Clark, Studies in the Economics of Overhead Costs (1923).
Wassily Leontieff, The Structure of the American Economy, 1919-1939 (1951).
Maurice Leven, H.G. Moulton, and C Warburton, America’s Capacity to Consume (1934).
Cleona Lewis, America’s Stake in Foreign Investments (1938).
George W. Stocking and Myron Watkins, Monopoly and Free Enterprise (1951).
Keith Sward, The Legend of Henry Ford (1948).

BÖLÜM 4: DİRİLİŞ

1. “Tekel sermayesi” terimi –”finansal sermaye” ile birlikte– ilk olarak 19. yüzyılda kullanılmıştır. II. Dünya Savaşı’ndan önceki yıllarda sıkça kullanılırdı. O zamanlar bugünkünden farklı bir anlam taşırdı. Daha önce bahsettiğimiz, Paul Baran’ın (1901-64) ve Paul Sweezy’nin (1910-) Monoplu Capital (1966) adlı çığır açan kitabı, burada “Tekelci Kapitalizm 1” ve sonraki bölümde “Tekelci Kapitalizm 2” diye tartışılan çerçevelerin çıkış noktasıdır.

2. Örneğin, bakınız Paul M. Sweezy, Monpoly and Competition in the English Coal Trade: 1550-1850 (1938). Sweezy bunu doktora tezi olarak hazırlamıştı. İngiltere'de 1930'ların başındaki çalışmaları da kapsar. Ayrıca sonradan Marksist olmasında da (Nazizmin yükselişi sırasında Almanya'ya yaptığı ziyaretlere ek olarak) etkisi olmuştur. Ardından, ABD'ye döndüğünde (Harvard'ta hocalık yaparken), Marx çizgisindeki analizi ABD'ye uyarlamak da niyetleri arasındaydı. Tekelci Sermaye bu çabaların en önemli sonucudur.
3. Bu dönemde ABD'de "büyük altılıyı" oluşturan ve güçlendiren genel gelişmeler, Morton Mintz ve Jerry S. Cohen'in Power, Inc. (1976) adlı çalışmalarında kapsamlı ve anlaşılır bir sunuş ve analizle sergilenir.
4. Buradaki "leke", daha önce değinilen, (bir yandan İspanya'daki hükümet yanlılarına giden gemileri engellerken, bir yandan da) Almanya ve İtalya gibi İspanya'daki faşistleri destekleyen ülkelerle yapılan petrol ve silah ticaretiyle ilişkilidir. Kaldı ki anlaşılması çok daha güç olan başka bir nokta da, Nazilerin Yahudilere karşı yürüttükleri kitlesel kıyımı ve zulmü azaltmaya yönelik çabalara girilmemiş olunmasıdır. Bu durum ABD'li tarihçi Richard Bretiman tarafından Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew (1998) adlı kitabında eksiksiz belgelenmiştir.
5. ABD'deki neredeyse herkes (ve başka yerlerdeki pek çok kişi de), meselelerin bu şekilde getirilmesini yanlış değerlendirme olarak görür. Soğuk Savaş, başka her şeyden çok, başarılı (ve kalıcı) bir sosyalizasyon olarak algılanır. Bu konuyu Blues for America (1970) adlı kitabımda "Creating a Cold War and a Gobal Economy: 1945-1960" başlıklı bölümünde (Chapter 3) enine boyuna ele aldım. Metin içinde ilerledikçe, destekleyici

belgeler ve incelemeler eşliğinde bu sosyalizasyon süreçlerine değinilecektir.

6. Uluslararası anlaşmalarda ve kurumlarda –mali, ticari, üretim vb diğer– konulardaki tartışmalarda Sovyetler Birliği de sık sık yer alırdı. Ancak sadece Birleşmiş Milletler söz konusu olduğunda aktif bir "üye" olmayı başarabilmiştir. Sovyetler Birliği, savaşın en yüksek (1942-43) noktasında, üstüne düşenden daha büyük yükü üstlendiği sırada bile, –özellikle ABD temsilcileri nezdinde– ülkeler arası ilişkilerde bir partnerden ziyade, geçmişten gelen ve ileride devam edecek bir sorun şeklinde algılanırdı. FDR yaşarken, savaştan sonra Sovyetler Birliği'ne yapılacak maddi yardım teklifleri gündeme gelmişti. FDR (12 Nisan 1945'te) öldüğünde yerine Truman geçti. FDR'nin ruhu, yerini Soğuk Savaş'a bıraktı. O yapılan teklifler de bir kenara atıldı (Hindiçin'in bağımsızlığıyla ilgili olan da bunlara dahildir ve yanlışlıkla dahil olmamıştır).

7. Hem iktisadi hem de siyasi gücü için bakınız: Fred Block, The Origins of International Economic Disorder (1977), özellikle de Chapter 3 ve 4. Block'un analizinin akademik bir eleştiri olduğu düşünülebilir. Ancak, akademik katılığın ötesine geçen başka eleştiriler de mevcuttur. İçlerinde en iyilerinin başında Susan George'un, (özellikle) finansal kurumların zayıf toplumlar üstündeki etkilerini vurguladığı, How the Other Half Dies (1976, özellikle IMF üstüne olan Chapter 3) ve A Fate Worse than Debt: The World Financial Crisis and the Poos (1988) adlı çalışmaları gelir. Marşal Planı konusunda Block'taki Chapter 4 gayet açımlayıcıdır. O program General Marshall (Dışişleri Bakanı idi) tarafından 1947'de önerilmiştir. Sonradan ECA (European Cooperation Act) ile 1948'de yürürlüğe girmiştir. Program, ABD halkının önüne insancıl sıfatıyla

getirilmiştir. Ama Kongre'de ABD'nin doğrudan iktisadi ve stratejik çıkarları olarak değerlendirilmiştir. En belirgin yönleri petrol ile ilgili olanlardır: "Marşal Planı petrol departmanının başı, önceden Mobil'in ekonomisti olan kişi, 1949 yılında, 'ECA olmazsa Amerikalıların Avrupa'daki petrol meselesi dağılmış demektir ...; ECA, Avrupa'nın Amerikan petrolünü Avrupa Pazarı'ndan sürerek döviz yahut dolar biriktirmesi gerektiğine inanmıyor' diyordu." Michael Tanzer, The Energy Crisis: World Struggle for Power and Wealth (1974, 236). Sovyetler Birliği ve aynı bloktaki ülkeler –en çok Çekoslovakya– katılmaları için çağrıldılar. Ama çağrı şartları Sovyetler Birliği tarafından yardımdan ziyade tehdit gibi görüldü. Çekoslovakya'da 1948'de yönetime el konulmasının, esas olarak Marşal Planı üzerindeki ihtilafa dayandığı genel bir kabuldür. NATO, ECA'nın askerî "yüzü" olarak Soğuk Savaş'a yönelik bir kurumdu –birine üyesi olan tüm ülkeler diğerinin de üyesiydi.

8. Harcamalar düşüktü, ancak Asya'nın Tayvan ve Güney Kore ile Avrupa'nın İspanya ve Türkiye gibi küçük ülkeleri için göreli tesiri ciddiydi. Ayrıca başka "sübvansiyon" çeşitleri de vardı: Örneğin İtalya'daki ve Japonya'daki (ve varyantı farklı olmakla birlikte Yunanistan'daki, çeşitli Latin Amerika ülkelerindeki) onlarca yıl süren tek parti yönetimleri. Birleşik Devletler'in muhalefeti sindirmek üzere açıktan yahut el altından yaptığı, aşırı, aslında daha ziyade örtülü parasal yahut başka hangi şekillerde olduğu bilinmez yardımları olmuştur –hani başka ülkeler ABD'ye yapsa, adı müdahale olur.

9. 1998'de dünyaya borcumuz olan yaklaşık 2 trilyon doların 300 milyarı Japonya'nın elinde ve ABD Hazine kâğıtları şeklindedir. Miktar o zamandan bu zamana büyümüş, ABD'nin Japonya ile ticaret açığı arttıkça

(genelde) büyümeye devam etmiş ve şimdi 2.5 trilyonu geçmiştir.

10. William Ashworth, A Short History of the International Economy Since 1850 (1975, 287).
11. Richard B Du Boff, Accumulation and Power: An Economic History of the United States (1989, 111-12).
12. Diğer "bazıları" George F. Kennan'ı kapsar ve genelde, 1946'da Moskova'dan Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgraftaki gibi, Soğuk Savaş için kilit bir gerekçe olarak görürler. Ama o bir yandan da Sovyetler Birliği'ne siyasi bir çantayla gelme gereğini de yazmıştı ve bizim politikalarımızın askerîleşmesine, gereksiz ve zararlı olmaları nedeniyle, açıkça karşıydı. Kendisinin dalga geçerek yazdığı açıklamalar için Bölüm 3'teki 62 numaralı dipnota bakınız. Ayrıca ilgili bir röportajda (1999) Sovyetler Birliği ile ilgili yorumları da vardır.

Peki ya Kore'nin durumu (ve Çin'in tabii)? Ya Almanya'nın bölünmesiyle ilgili Sovyet kararı? Ya da, Vietnam'da özgürlüğü koruma gereği? Tüm bu gerginliklerle ilgili ABD yaklaşımı üzerinde ciddi kuşkular vardır. Şu çalışmalar bakınız: Bruce Cumings, The Origins of the Korean War (1981); Carolyn Eisenberg, Drawing the Line: The American Decision to Divide Germany (1996); Marilyn Young, The Vietnam Wars, 1945-1990 (1991); ve Lawrence Wittner'ın Cold War America: From Hirshima to Watergate (1978) adlı kapsamlı çalışması. Bu kitapların 1975'teki "Bilgilenme Özgürlüğü Kanunu"ndan sonra ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yüzden, dünyayı sıcak savaşın kıyısına getiren Almanya'nın bölünmesi konusunda, Almanya Büyükelçimiz, görüşmeler sırasında Eisenhower'a şöyle demiştir: "Çaba sarf ettiğimiz konunun temelindeki sıkıntı, (Birleşik Almanya konusundaki) resmî açıklamamıza rağmen, Rusların kabul edebileceği herhangi bir durumda – hatta Ruslar bizim şartlarımıza uyar gibi göründüklerinde bile–

gerçekte Alman birliğini kabul etmeye niyetimiz veya isteğimiz olmamasıdır.” (Eisenberg’te, 1996; vurgu ekledik). Haliyle bu, o zamandan bu zamana kamuoyunun bildiğinin tam tersidir.

1. Her ne kadar The General Theory’de Keynes, ekonomiyi bu şekilde desteklemeyi aptalca bulduğu için reddettiyse de, “bazı insanlara çukur kazdırıp doldurma, yahut muhrip yaptırıp sonra batırmak için ödeme yapma” fikrine uzak değildir. Ayrıca önde gelen bir ülkenin Keynesçi kuramı/politikayı bu yolda benimsemesi de tuhaf değildir: Nazi Almanya’nın Maliye Bakanı Hjalmar Schaht, bu türden politikaları hem işsizliği savuşturma hem de Almanya’yı savaşa hazırlama açısından gayet müsait buluyordu. Şunun kapitalist dünyada başka örneği yoktur: 1938’de Almanya işsizliği “tuş etmişti” ve aynı zamanda vurmaya da hazırdı. Joan Robinson, II. Dünya Savaşı’ndan sonra “piç Keynesçilik” şeklindeki Keynesçi fikirleri seslendirmeye başlamıştır Bakınız Lynn Turgeon, Bastard Keynesianism (1996).
2. Columbia Üniversitesi’nden endüstriyel iktisatçı Profesör Seymour Melman’ın çoğu kitabında vardır: Our Depleted Society (1965), Pentagon Capitalizm (1970) ve daha yeni çalışmalarından biri, The Demilitarized Society: Disarmament and Conversion (1988). Onun üstünde durduğu nokta fen bilimcilerin, mühendislerin ve yüksek vasıflı işçilerin üçte ikisinin askerî-sınaî sektörde görece güvenli ve iyi ücretli işlerde çalışmasıdır.
3. Bunalımdan kaçınmaya yönelik olan hariç. Ama bu da şu utanç verici şeyin kabulünü gerektirir: Çağdaş kapitalizm, o muazzam askerî harcamaların tehlikeleri ve atıkları olmadan kârlılığı ilânihaye sürdüremez.
4. Victor S. Navasky’nin Naming Names (1980) adlı çok fazla belge içeren ama okunabilir kitabına bakın. Burada

Ronald Reagan'ın ve Walt Disney'nin "adlandırıcılar" arasında olduğunu görecekler.

5. Bu süreç hakkında uzunca bir yazım var: "Militarized Economy, Brutalized Society", Economic Forum (1981).
6. Burada Keynes'in Sovyetler Birliği ile ilgili yorumlarını hatırlamaya değer: "Rusya'ya fırsat tanımak". Issızlıkta bir ses.
7. Bu yüzden, ABD Senatosu Küçük İşletmeler Komitesi 1946'da, II. Dünya Savaşı sırasında tüm sözleşmelerin üçte ikisini (binlerce tedarikçisi sayesinde) 100 en büyük şirketin aldığını belirten bir rapor hazırlamıştı. Her ne kadar kendisi küçük bir mesele olmasa da savaş sırasında hükümet fonlarıyla (metal, taşıt, vb için) mevcut işyerlerinin pek çoğu büyümüş, pek çok yeni işyeri kurulmuştur. Ayrıca savaştan sonra bunların çoğu ilgili firmalara 1 dolar karşılığında "satılmıştı": o fiyata göre kelepir.
8. Savaşın hemen ardından, 1920'lerin "Kızıl Histerisi" içinde ve Soğuk Savaş'ın MacCarthy'ciliği içinde, yasama, sendikaların zayıflayıp çökmesini sağlamıştı.
9. Adolph Berle ile Gardiner Means. Berle Wall Street avukatı idi. Means de egemen görüşün kıyısında bir iktisatçıydı. Onların esas meseleleri sahipliği yönetimden ayırmaktı. Çünkü bunu dev şirketlerin esası olarak görüyorlardı. Devleşmeyle ilgili sonraki eleştiriler, görüleceği üzere, buna pek fazla rağbet etmemiş, piyasa gücü ve verimsizlik yahut bazı durumlarda, iktisadi gücün yoğunlaşmasıyla siyasi demokrasi arasındaki yüzeysel ilişkiler gibi diğer konularla ilgilenmiştir.
10. TNEC'in 76. ABD Kongresi ile ilgili Investigation of the Concentration of Economic Power (1940) isimli nihai raporuna bakınız.
11. ABD Fedral Ticaret Komisyonu, Report on the Present Trend of Mergers and Acquisitions (1955, 7).

12. Joe S. Bain, Industrial Organization (1959, 92-4).
13. Ayrıca, 500'ün kârlarının (vergi sonrası) "yüzde 8.2'lik bir satış kazancı ile yüzde 2.6'lık bir istihdam kazancı üzerinden yüzde 54 gibi çarpıcı bir oranda yükseldiğine" de değinilmiştir. Görünen o ki büyük daha iyi.
14. Yayınlanmayan "The United States Multinational Corporation and Japanese Competition in the Pacific" adlı denemesinden. Yazarı benim kullanmama 1970'lerin başında izin vermişti (hemen ardından da bir kazada hayatını kaybetmişti). Peşinden, bu deneme, A Study of Direct Foreign Investment (1976) adlı M.I.T. doktora tezinin bir parçası olarak yayınlandı.
15. Bakınız Ernest Mandel, Europe vs America (1970, 22).
16. Joyce Kolko, America and the Crisis of World Capitalism (1974, 30).
17. Kriz, en "eksiksiz" kapitalist toplum olarak önce ABD'yi vurdu. 1980'lerde önde gelen tüm ülkelerde farklı şekillerde yüze çıkmıştı (izleyen bölümde göreceğiz).
18. "Toplumsal sermaye" hem toplumsal yatırımdan hem de toplumsal tüketimden oluşur. İkisi birlikte üretim maliyetlerini aşağı çeker (sanayi parkları, süper otoyollar ve benzeri şekillerde) ve emeğin ürününü artırırlar (sosyal sigorta, kamu eğitimi ve üniversitelere bağışlar şeklinde). "Toplumsal masraflar" da toplumsal uyumu (refah payı ödemeleri gibi) idame ettirmek açısından gereklidirler.
19. Şirket kârları (1950'lerdeki) yüzde 30 olan yüksek düzeylerinden 1980'deki yüzde 6'lara düştüler. Kişisel gelir vergisi de en yüksek dilime ait yüzde 90 düzeyinden yüzde 28'e indi. Bu arada, Sosyal Güvenlik bordro vergileri başlangıçtaki yüzde 1'den son

durumdaki yüzde 7.6'ya tırmandılar (62 bin dolara – onun üstündekine sıfır). Federal ve eyalet satış vergileri ve harçları, mülk vergileriyle birlikte, sistemli bir şekilde yükseldi. Bakınız: Joseph Pechman, Who Paid the Taxes, 1966-1985? (1985)

20. 1960'ların başında yoksulluk yüzde 22 olarak tahmin ediliyordu. Ama o zamanki tahminler, hatta şimdikiler daha bile abartılı, ciddi ölçüde az gösterirler. Resmî yoksulluk düzeyi dört kişilik aile için (1964'te) yılda 3 bin dolar diye belirlenmişti. Bu figür –inanması zordur ama– dört kişilik ailenin nükleer saldırı sonrası gerekleri esas alınarak elde edilmişti. Dahası, bu rakam içinde kiranın, ailenin toplam masraflarının üçte biri olduğu kabul edilmişti. ABD'de kiralar, başka her şey bir yana, tüm masraf kalemleri içinde en çok artmış olandır, şu anda hanehalkı masraflarının yüzde 50-60 kadarına karşılık gelmektedir. Ancak yoksulluk hesabında (başka eksiklerine ek olarak) bunu dikkate alan bir değişiklik yapılmamıştır. Avrupa'da ise, yoksulluk düzeyi, aile gelirinin medyan ailenin gelirinin yarısından daha az olmasıyla belirlenir ki ABD'deki düzeyin yüzde 50 üzerindedir. Bakınız Lars Osberg, Inequality and Poverty: International Perspectives (1991).

21. Hans Magnus Enzensberger tarafından yazılan bir deneme kitabının başlığıdır. Yayın tarihine dikkat ediniz. İlk deneme, "The Industrialization of the Mind", bizim amacımızla ilintilidir. Şu pasaj örnektir: "Farkına varalım ya da varmayalım, silahlanma da dışta kalmamak üzere, zihin endüstrisi başka her şeyden daha hızlı büyümektedir. 20. yüzyılın kilit sektörü olmuş durumdadır." (6)

22. "Zevkler"in nesnel bir tanımını bulmaya imkân yoktur elbette. Ama bunun böyle olması, sıradan akıl dışılıklar ile kâr amaçlı olarak sistematik bir şekilde pompalanan

akıl dışılıkları ayıracak bir zemin bulma imkânını ortadan kaldırmaz. Bu konunun ciddi bir incelemesiyle ilgili olarak, Tibor Scitovsky'nin, neoklasik iktisatta zevkin ele alınışına yönelik, The Joyless Economy (1976) adlı çalışmasına bakınız. O da Keynes gibi (Stanford'da hocalık yapmıştı) başlıca neoklasik iktisatçılardan biriydi. Yine Keynes gibi Ortodoks kalmadığı için görmezden gelinmiş ve yerilmişti.

23. Paul Baran, The Longer View (1969, 231) içinde "Theses on Advertising" (vurgular orijinaldir). Ölümünden sonra derlenmiş denemeleridir. Reklam yayılırken, Baran, (ABD için) reklam harcamalarının 1929'daki 1.1 milyar dolardan (Millî Gelir'in yüzde 1.38'inden), 1965'te 15 milyar dolara (Millî Gelir'in yüzde 4'üne) çıktığını belirtiyor. Ardından da, bu rakamın reklam amaçlı piyasa araştırması maliyetlerini içermediğini, üretim ve satış kapsamında kaldığını ekliyor (dolayısıyla üstüne bir 10 milyar dolar daha koyuyor) (1969, 225). 1985 yılında böyle harcamalar altı katına çıkıp 95 milyar dolara ulaştı. 1999'da da 220 milyar dolar oldu (cari rakamlarla) –tüm dünyadaki reklam harcamaları olarak. Bakınız: McChesney (1999, 85). Yine bu alanda çok yararlı bir kitap da şudur: Stuart Ewen, Captains of Conciousness: Advertising and the Social Roots of the Consumer Culture (1976).

24. Yaşı büyük olmayanlar bilemeyebilirler, iki savaş arasındaki dönemde kredi kartı diye bir şey YOKTU. Önce 1950'lerde petrol şirketleri benzin alımı için "hatırı sayılır" müşterilerine "hesap açıp" adlarına kart düzenlemeye başladılar. Bugünkü anlamıyla kredi kartı 1960'larda yerleşmeye başladı, ardından da diğer zengin ülkelere yayıldı. Büyük değişim 1970'lerde ortaya çıktı: hatırı sayılır olma gereği kalktı; tıpkı birinin askerliğe uygun durumda olması gibi, "müsait" olmak yetiyordu.

Üniversite kampüsünde (1973 yılında) yaşadığım şoku hâlâ hatırlarım. Jimnastik salonunun önündeki kart masalarında ve binalarda hep “Herkese: Çalışıyor olmanız, kredi geçmişinizin temiz olması gerekmez” yazıyordu. Bundan kısa süre sonra da cüzdanlar, kredi kartlarını yerleştirmeye uygun olarak “basamaklı” cepli yapılmaya başlandı. İzleyen bölümde bu olgunun ortalama bireysel borçlanma ve iflas ile borç verenlerin kârları açılarından ne anlama geldiğine bakacağız.

25. Veriler için 19 Kasım 1999 tarihli Washington Post’taki “The Media Generation: Multitask Children All Alone” adlı makaleye bakınız.
26. The Need of Strangers adlı çalışması (1984, 13).
27. Bu olgunun ilk ve kusursuz bir incelemesi olarak Howard Sherman’ın hâlâ okunmaya değer çalışmasına bakınız: Stagflation (1977).
28. Orta derece –yani örneğin yılda yüzde 2-3 arası– enflasyon işletmeler ve çalışanlar için yararlıdır. Bunun ötesine geçildiğinde gelir dağılımı, en iyi emek ve mal satıcılarının lehine, baştan aşağı değişmeye başlar. 1970’lerdeki enflasyonda örgütlü emek zayıfladı, nihayetinde de dağılım üst tabaka işletmeler ve gelir grupları lehine değişti.
29. Bu (“aritmetik”) ortalamanın hesabı, toplam gelirin, kazanan sayısına bölünmesiyle bulunur. Gelir eşitsizliği yüksekse ve artıyorsa, ortalama değer sistematik olarak abartılır. 1973’ten sonra ve 1990’lardan sonra böyle olmuştur. Bu yüzden yıllık yüzde 1.4 düzeyinde bir atış bile en alt yüzde 80’lik dilim için mübalağalı olur. Bu rakamlar Richard Du Boff’un Accumulation and Power (1989, Chapter 5 ve 6) adlı çalışmasından.
30. Burada büyük ölçüde ABD’deki iktisattan söz ediyoruz. Avrupa’daki durum apayrıdır. Ama siyasete tesir eden gerekçeler itibarıyla benzerdir. Neoklasik

iktisat 1970'lere kadar da vardı ama akademi dışında gerçek anlamda bir gücü yoktu. Çünkü o dönemde Avrupa'da sosyal demokrasi güçlüydü, reformcular ve radikaller en güçlü dönemlerindeydiler.

31. Alfred S. Eichner (ed.) A Guide to Post-Keynesian Economics (1978-79, 80). Kitapta Joan Robinson'ın Forward'ı yer alır. İçindekiler tablosu, "makro-dinamiklerden" fiyatlamaya, gelir dağılımına, maliyeye, üretim kuramına, emek, para piyasalarına, uluslararası piyasalara ve doğal kaynaklara kadar tüm konularda post-Keynesçiliği resmeder niteliktedir. Eichner bu grubun saygı duyulan bir üyesidir. 50 yaşında hayatını kaybettiği 1988'e kadar ve sonrasında da etkili olmuştur.

32. Eichner'in başlıca eseri The Megacorp and Oligopoly: Micro Foundations of Macro Dynamics (1976). Makro dinamikler ve gelir dağılımı alanına daha önce Pricing, Distribution and Employment (1948) adlı çalışmasıyla Joe S. Bain girmişti. O sırada kimseler post-Keynesçilikten bahsetmiyorduysa da, Bain öğretmeye başlamıştı. 1947 güzünde "orta düzey iktisat kuramı" adı altındaki ders notlarından okuyordum. 1948'de, izleyen kitabı Barriers to New Competition için (1956) iki araştırma asistanından biriydim. İkisi de sonradan post-Keynesçilik olan şeyin dayandığı elementleri içerir.

33. Stephen Rousseas, Post-Keynesian Monetary Economics (1922, 13-14). Ayırca bakınız: Journal of Post-Keynesian Economics.

34. Çeşitli basımları vardır. Buradaki 1986'da yapılan üçüncü basımıdır. Yazarları aynı zamanda Union for Radical Political Economics adlı birliğin kurucularıydı (1968). Birlik, dört aylık Review of Radical Political Economics'i çıkardılar. Ayrıca Dollar & Sense isimli okunması gereken denemeleri ve verileri içeren değerli aylık popüler dergiyi desteklediler.

35. Britanya'daki "Yeni Sol" ile 1960'larda ABD'deki "Yeni Sol" büyük farklılıklar gösterir. Öğrencilerin katılımı pek fazla olmamakla birlikte, belirleyici karakterini veren şey, "siyasi" olmaktan ziyade, –çoğu Marksist olmayan– çalışmaların niteliğidir. İçlerinde Marksistler ve sosyalistler vardı, ama çok azınlıktaydılar.
36. Gramsci'nin tezlerini sergileyen İngilizce pek çok çalışma var: John M. Cammett, Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism (1967); Carl Boggs, Gramsci's Marxism (1976); Quintin Hoare ve G.N. Smith, Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci (1971). Ayrıca, Gramsci'nin The Modern Prince adlı kitabının karton kapaklı basımı da vardır.
37. Bu yüzden, senatör McCarthy'nin ölümünden 20 sene sonra, California'da hocalık yaptığım bir eyalet üniversitesinde, iktisat fakültesinden 13 kişi (bölümün yarısı), mesleki yeterlilikleriyle hiçbir ilgisi olmayan sudan sebeplerle işten çıkarılmışlardı. Hepsi de sol eğilimliydi. Üç tanesi de liberal yahut ılımlı radikallerdi. Bu sayıya beni de eklemek üzere 11 sömestr boyunca girişimde bulunulduysa da sonuç alınamadı. Sebebi de hedef alınanlar için en yaşlı ve en az incinecek durumda olmamdı. O zamanki rektör sonradan katıldığı California'daki bir araştırma enstitüsünün elemanları arasında Milton Friedman da bulunuyordu.
38. E.K. Hunt, History of Economic Thought (1979, 422). Friedman'ın ilham aldığı isim, Road to Serfdom (1946) adlı kitabın yazarı Friedrich von Hayek idi (o da Ludwig von Mises'ten etkilenmiştir). Von Hayek'in "serfdom-esaret" ABD New Deal'ı anlatır. Friedman'ı ve von Hayek'in "Chicago School -Şikago Okulu"nun yüreğine hizmet ettikleri söylenilebilir. Bu "okul" esasen F.H. Knight tarafından kurulmuştur. Kendisi 1930'lardan 1950'lere kadar süren dönemin başlıca neoklasik

iktisatçıları arasındadır (aynı zamanda ona benzemeyen ve benim danışmanım olan M.M. Knight'ın kardeşidir). Bu "Los Chicago Boys", ayrıca, 1973 sonrası Şili'sindeki Pinochet yönetiminin de iktisadi akıl hocalarıdır.

39. Dışlananlar arasında "kurumsalcılar" denilenler de vardı. Bu camia, şu ya da bu ölçüde, Veblen geleneğinin devamı idi. Hem birbirlerinden, hem neoklasiklerden hem de Marksistlerden farklılıklar gösterirler. Bazıları deneyci iken, sayıları daha az olan başkaları kuramcıdır. Bazıları radikal, hafifçe Marx'a eğilim gösterirler; bazıları muhafazakârdır, Friedman'a eğilim gösterirler. Durum böyleyse de, çok işe yarar bir gazeteleri vardır: The Journal of Economic Issues.

BÖLÜM 5: YENİ DÜNYA DÜZENİ

1. Robert Kuttner, Everything for Sale (1996).
2. Richard B. Du Boff, Accumulation and Power (1989, 128)
3. James M. Cypher, "Crisis Tnedencies of the 1990s: Constraints on the Ideology of Globalization?" (1999, 2, n.p.). Profesor Cypher Latin uluslararası iktisat ve kalkınma iktisadı konularında çalışan ve Amerika üzerinde yoğunlaşmış bir iktisatçıdır.
4. Walter Adams ve James Brock, The Bigness Complex (1986, 208).
5. ABD'de bu süreçlerde önden giden kişilikler şunlardır: Carl Icahn, T. Boone Pickens, Ivan Boesky ve hurda tahvilin "mucidi" Michael Milken (çok göz alıcı bir "kazanç" elde etmiştir: 1 yılda 500 milyon dolar). O da Boesky de kısa bir dönem hapiste yatmalarına sebep olan çirkin işlere girmişlerdi. İçeri girmesinden hemen önce Boesky California Üniversitesi İşletme Okulu'na (Los Angeles'ta) davet edilmiş ve başlığı (dürüstçe)

“Tamah İyidir” olan bir konuşma yapmıştı. Haliyle, zaten dönmüş olana yönelik konuşuyordu.

6. Kaldıraçlı alım, iki yahut daha çok şirket arasında, birleşmenin alım fiyatının tahvil ihracıyla finanse edildiğini anlatır ki (şirket yönetiminden ayrı olarak) “şirket talancıları” tarafından yapıldığında “düşmanca” diye adlandırılır. Tahviller –”hurda tahviller” olarak isimlendirilir– çoğu durumda yüksek faizlidir. Ayrıca, Du Boff’un dediği gibi, “Şirketler öyle yapılanmıştır ki sonunda daha az hisse senediyle ve epeyce yüksek bir borç düzeyiyle karşılaşırlar, böylece bir ekonomik kötüleşme halinde çok daha zayıf kalırlar” (1989, 137). Borçlar itibarıyla bütün ekonominin zayıflaması konusunu da az ileride alacağız. Burada şunu söylemek yeter: işletmelerin (ve tüketicilerin) artan borç yükü, bugün finansın üretim (reel sektör) üzerindeki hâkimiyetini sağlayan kritik faktörlerden biridir.
7. Du Boff (1989, 134).
8. Veriler 22 Nisan 1991 tarihli Fortune dergisinden.
9. Ayrıca belirtilmedikçe veriler Fortune 22 Ağustos 1999’den. Derginin bu verileri güncelleştirmesi 2000 yazında, yani buraya alma şansı yok.
10. Verilerin kaynağı Ne York Times’ın finans sayfalarıdır. 12 Eylül 1999 kısmı özeti en yararlısıdır.
11. Robert Samuelson, “Boom Tmes in the Casino: Feeling Lucky on Nasdaq”, Washington Post, 13 Ocak 2000. Yine 26 Şubat 2000’de Sandra Sugawan (yine Washington Post’ta), NASDQ oranının 356’ya 1 olduğunu bildirmişti.
12. Saatlerle ilgili veriler 6 Aralık 1999 tarihli Business Week sayfa 40’ta. İlgili işler 20 Aralık 1999 tarihli New York Times’da.
13. Daha kesin bir şekilde, yani”Bakmakla yükümlü oldukları iki kişi olan ve tam zamanlı çalışan iki ücretli”

olarak 1988'de yeniden tanımlandı. Veriler Kevin Phillips'in Boiling Point (1993, 48) adlı çalışmasından alındı. Belirtilen vergiler hükümetçe kararlaştırıldı; ancak aynı yıllarda öyle kararları etkileyen her ne idiyse, 1987'den beri olduğu üzere, örgütlü emeğin eline geçenler ciddi ölçüde düşmüştür.

14. ABD'de başlayan şey Avrupa ekonomileri ve Japonya üzerinde de tüm gücüyle etkili oldu. Dahası, 1980'lerde Güney Kore, 1970'lerde (diğer "yükselen ekonomilerde") olduğu gibi, düşük ücret ülkesi oldu ve kendini, ücretlerin daha düşük olduğu (ve sendikaların olmadığı) ülkeleri "taşeron" olarak kullanır durumda buldu.

15. One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism (1997, 74) adlı, küreselleşmenin kusursuz analizini yapan kitabından. Yine kusursuz bir çalışma daha, derli toplu ve kolay okunuyor ancak burada tartışmak için yetişemedi: Robin Hahnel, Panic Rules: Everything you Need to Know About the Global Economy (1999).

16. Bary Bluestone ve Bennett Harrison, The Deisndustrialization of America (1982, 9-10; vurgular orijinal). Bu süreçler 1970'lerde ve 80'lerde cereyan etti. 1990'larda M&A'ların hızlanmasıyla işinden olmalar çoğaldı. Busienss Week (20 Aralık 1999), 1998 Mart'ından beri ABD'de imalat sanayisinde 533 bin kişinin işini kaybettiğini yazdı. Bazı manidar örneklere göre GE'nin "sermaye stoku ABD'de değil fakat dünya çapında büyüdü. 1970'lerde GE dünya çapında elemanlarını 5 bin artırmış, ama bunu yurtdışında 30 bin iş yaratıp ABD'de 25 bin azaltarak yapmıştı" (7). Ayrıca RCA, Ford ve GM vb için de benzeri kısıntılardan bahsediliyor.

17. Tam adı Fat and Mean: The Corporate Squeeze of Working Americans and the Myth of Managerial Downsizing (1996). Kitabın yayınlandığı yıl yazarın (51 yaşında) kalp yetmezliğinden hayatını kaybetmiş olması da gayet trajiktir.
18. İdarecilere yıllık ödemelerle ilgili son durumlara ait rakamlar Business Week (Nisan-Mayıs 1998) incelemesinde yer alıyor. Holly Sklar'ın Z Magazine'in Haziran 1998 denemesi "CEO Greed is Out of Control"de de anlatılıyor. Buna göre J.P. Morgan'ın açıkladığı oran, "tepedekilerle altlarında çalışanlar arasında, vergi sonrası, 20 kat olmalı ... bunun ötesinde, toplumsal gerginlik yaratır." Doğru, ama bugünün dünyasındaki "yaratıcılar" gücün ve gerginliği kendi çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde yönlendirecek araçların sahibidirler. Washington Post'un 5 Kasım 1999 tarihli "More on the Inflated Pay of Business Titans" başlıklı bir makalesinde, CEO'nun ücretinin ortalama işçininkinin 419 katı olduğunu yazılmıştı.
19. Böyle küçük kapsamlı işlerde Britanya'daki Devlet'in istisnai bir durum olduğunu belirtmek gerekir. Her ne kadar ABD kendini sadece bir "gece bekçisi devlet" olarak görüyorduysa da, durum pek öyle değildi. Ulaşım ağı, korumacı tarifeler, bankacılık, ekonomi politiğin diğer hayati meseleleri arasında, bunların hepsi doğrudan veyahut sübvansiyonlu olarak Devlet kanalıyla yönlendiriliyordu. Ayrcıa Avrupa'nın esas ekonomileri (ve Japonya da) Devlet ile yakın işbirliği açısından "modern" olmuşlardı. Ama hiçbirinde Devlet, Tekelci Kapitalizm 1'deki kadar fonksiyonel olmamıştır.
20. Kapital, cilt I (1967, 751).
21. Brüksel Demokratik Birliği'ndeki konuşmasından (9 Ocak 1848). Engels'le birlikte Manifesto'yu yazmadan az önce.

22. Örneklere bakınız: Greider (1997, Chapter 5).
23. Spektronik {Elektronik Spekülasyon anlamında} terimini icat eden Kevin Phillips'tir. "The Financialiaziation of America: Electronic Speculation and Washington's Loss of Control over the 'Real Economy'"ta açıklar. Bu da Arrogant Capital: Washigton, Wall Street, and the Frustratioof American Politics (1994) adlı kitabının Chapter 4'ünün başlığıdır. Bu çalışmaya aşağıda yine atıfta bulunacağız.
24. Kaynak: Econmic Report[s] of the President (1991, 311, 388-9) ve sonrakiler.
25. "Şirket kârları" içinde geçen anlamında bir kategori olarak finansal şirketlerin kârları. Ayrıca, finansal şirketlerin tüm şirketler içindeki sayısı, 1970'lerden bu yana dikkat çekecek ölçüde artmıştır.
26. Vurgular bizden, ancak ünlem işareti yazara ait (1994, 79-80).
27. 1999'da tahmini 90 trilyon dolarlık ciro kadar "büyük" bir piyasa. Kapsamındaki toplamlar nedeniyle, büyük çaplı bir mali felakete yol açması, sadece birkaç oyuncusuyla ilgili yanlış hesaplamayı gerektiriyor. Hepsi bir yana, saygıdeğer Baring Brothers'ın sırtını yere getiren de oldukça genç bir adamdı. Uzun Vadeli Sermaye Yönetimi'nin sırtını yere getiren de...
28. Bu veriler Uluslararası Ödemeler Bankası tarafından düzenli olarak hazırlanır.
29. ABD Merkez Bankası'nın (Federal Reserve System) sahipleri üye bankalardır. 12 "bölgesi" vardır. Her birinin kendi yönetimi bulunur. Bunlar üye bankalarca tayin edilir ve iş dünyasının ve o camianın temsilcileri içinden seçilir. Ancak Guvernörler Kurulu'nun kritik kararlarına tabidirler ki 7 üyesi ve yöneticisi, Senatonun onayıyla Başkan tarafından atanır. Bu atama ve onama gücü de genelde özel finansal kesimin gayriresmî rızası şeklinde

algılanır. Şu yahut bu farklılıklarla dünyanın her yerinde aynı yapı işler –bekçilik etsin diye kümesin önüne tilki koymaya benziyor.

30. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması. ABD, Kanada ve Meksika'yı içeriyor. Anlaşmaya göre üç ülke de, özellikle birbirlerine sermaye ve mal akışında olmak üzere daha önce kısıtlamaların olduğu bazı noktalarda hükümranlıklarını yitiriyor. Bunun çeşitli anlamları vardır: Meksika yahut Kanada'dan ziyade kuzeye de güneye de mal ve sermaye akıtan ABD'dir. Ayrıca, örneğin Kanada, kendi ulusal sağlık programını yürütür ("tek-ödeyici sistemi" olup ödeyen de hükümettir) ve ABD'deki sağlık şirketlerinin girişine izin vermez.
31. Noam Chomsky MAI üzerine son derece kritik bir yazı yazdı: "Domestic Constituencies: MAI, the further corporatization of America and the world", Z Magazine (Mayıs 1998). MAI ilk kez 1995'te ortalara çıktı. Onaylanması beklenen yıl 1997 idi. Ciddi muhalefet, meselenin kamuoyu önünde ve içinde tartışılmasıyla Yediler Grubu'nun büyüleyici çevresinin dışından geldi. Hâlâ onaylanmış değildir. WTO'nun kapsamını genişletmeye yönelik öyle çabalar ele alınıp incelendikçe, hele bir de küresel bir çöküş varken, onaylanma ihtimali epeyce azalacaktır.
32. Ayrıca belirtilmedikçe, izleyen veriler o makaleden alınmıştır.
33. "Sendikasyon kredileri" çok sayıda borç verenin varlığını anlatır. Değerler 15 Temmuz 1998 tarihli New York Times'daki "Worries About Loans Revive Ghost of 1980s Debacle".
34. Veriler 21 Temmuz 1998 tarihli Left Business Observer'dan. Yazarı Doug Henwood ekliyor: "Kredi kartlarından başka, yoksul borçlular bir de ikinci el morgiç komisyoncuları, tefeciler, finans şirketlerinin

yıllık yüzde 2.000’e varan oranlı ‘maaş’ kredileri ve ‘kira yerine taksit öde’ formülleri ile yolundular ...”

35. James Cypher, “Financial Domination in the US Economy” (1998, 68).

36. Gretchen Morgenstern (New York Times’ın finans sayfalarının baş analisti) bu meseleyi 20 Haziran 1999’daki “U.S. Shoppers Shoulder the Weight of the World –Dünyanın Yükü Amerikalı Alıcıların Omuzlarında” şeklindeki başlığı anlamlı makalesinde ele almıştı. ABD ithalatının sanayideki 1995 GSYİH’sinin yüzde 4’ü civarında olduğunu belirttikten sonra 1999’da yüzde 7.5’e çıktığını ve bu artışın yarısının da 1997’deki Asya krizinin başlamasından sonra geldiğine işaret ediyor. Daha sonra da bunun (başka kaynaklarla destekleyerek) ABD faiz hadlerinin ve fiyatlarının düşmesinden geldiğini söyler –bununla birlikte 1999’da hadler ve fiyatlar yükselmeye başlamış, reel (parasal değil) ücretlerdeki son yıllık artış yüzde 3’ten 1.5’e gerilemişti. Avrupa’daki büyüme yüzde 2 idi. Asya’daki ve Latin Amerika’daki ekonomiler ise “ya idare ediyordu ya da küçülüyordu”. Sonunu da, eğer büyüme gerçekten yavaşlarsa “ve daha korkutucu bir yola girerse, bu durumda bütün sermaye piyasası sıkıntıya düşer” uyarısıyla bağlıyordu. “Girerse” mi, yoksa “girince” mi?

37. Tahmin, Securities Industry Association’a (Menkul Değer Sektör Birliği) ait. İyiden ziyade kötüye yorulması daha bir mümkün. Sermaye sahipleri açısından şimdiye kadarki en yüksek yüzdedir. Ancak önemli bir açıdan gereğinden fazla abartılmıştır. Hanehalkının yarısı ya da biraz fazlasının “sahip olduğu” senetler asla “satın alınmış” değildir. “Sahiptirler” (benim durumum gibi), çünkü –aslında üzerlerinde pek de kontrolleri olmayan– emeklilik fonları, ister karşılıklı fonlar ister başka varlıklar şeklinde olsun, o menkul değerlere yatırılmıştır.

Bu yüzden de hayatları, emeklilik fonlarının battığı ölçüde daha çok tahrip olacaktır. Öte yandan piyasada kendi seçimleriyle yer alanlar için, Association, kendi alımlarını yapanların "büyük kısmı" "al ve tut stratejisi" güdüyorlar, diyor. Yani, "emeklilikleri konusunda menkul değerlerine bel bağlıyorlar ..." Association'ın bulguları 22 Ekim 1999 tarihli New York Times'taki "Survey Says 78.7 million Own Stocks in United States" adlı makaleden. Bir diğer önemli nokta da, kendi yatırımlarını yapanların beşte birinden fazlasının dört ila yedi ayrı fonda hisse sahibi olduklarıdır –"çeşitlendirmede biraz aşırıya kaçtıklarını ve muhasebe sıkıntıları yarattıklarını gösteriyor".

38. II. Dünya Savaşı'ndan önce bile bazı filmlerde, mesela sigaralarla veya başka şeylerle ilgili dolaylı reklamlar yer alırdı. Bu durum şimdi TV şovlarında ve filmlerde de var. "News Corp's'un The Simpsons'ı gibi bir programda ... dört filmle gizli bağlantılar var ki içlerinde Pepsi Cola, Subway Sandwiches gibi ... Time-Warner'ın 1997'de Frito-Lay ile yaptığı üç yıllık anlaşma gereğince Frito-Lay alışveriş noktalarındaki gösterimlerde sadece Warner Bros karakterleri kullanılacaktı ... 1998'de, Disney'in Miramax Films'i ile Tommy Hilfiger arasındaki anlaşmaya göre Miramax filmlerindeki karakterler Hilfiger kıyafetleri giyecek ve karakterlerin üzerinde de Hilfiger kotlarının ilanı görünecekti." Robert W. McChesney, Rich Media, Poor Democracy (1999, 38-9).
39. Edward S. Herman ve Robert W. McChesney, The Global Media (1997, 104). Söz konusu devlerin en büyük beşi, sırasıyla, Time Warner, Disney, Bertelsmann, Viacom ve News Corporation'dır. Medya dışından kontrol edenler için Sony, Seagram ve General Electric vardır.
40. Robert W. McChesney (1999, 84-5).

41. ABD verileri 19 Kasım 1999 tarihli Washington Post'taki "The Media Generation: Multitask Children All Alone" başlıklı makaleye ve (önde gelen HMO'lardan) Kaiser Family Foundation isimli vakfın yürüttüğü araştırmaya dayanıyor. 41 ülkeyle ilgili veriler Edward S. Herman ve Robert W. McChesney, The Global Media'dan (1997, 41).
42. Yazarın bu alt-bölümün başlığına kaynak olan Amusing Ourselves to Death kitabından (1985, 78).
43. Bir arkadaşına mektubundan alıntının verildiği Albert Einstein: A Biography (1997) adlı kitaptan. Yazar, Albert Folsing. Ayrıca 10 Nisan 1997 tarihli New York Review'da Alan Lightman'ın "The Contradictory Genius" başlıklı yazısında da geçiyor.
44. McChesney (1999, 288).
45. Hugh Stretton, Economics: A New Introduction (1999, ix). Metinde iktisadi mugalata üzerindeki yorumlarını okurken, yazarın akademik dünyadan başka, uzun zaman iş dünyasında ve hükümette çalıştığını da bilmekte yarar var.
46. Stretton (1999, 63). Şöyle diyerek devam ediyor: "Hataların büyük kısmı meslekten olmayan cahillere değil, profesyonel iktisatçılara aittir." Konutla ilgili bilgilere ilişkin olarak ABD'ye ait son değerler şöyledir: 1) 1995'te, Bütçeleme Merkezi ve Politika Öncelikleri (sayım verileri üzerinden) 4.4 milyon adet yaşanabilir konut açığı olduğunu buldu, her konut için iki düşük gelirli kiracı yarışmak durumundaydı; 2) 1995'ten 1997'ye (Konut ve Kentsel Gelişme Bakanlığı'na göre) "çırpınan kiracı hanehalklarının" sayısı yüzde 3 artışla 8.9 milyon olmuştu; oysa aynı dönemde yaşanabilir kiralıklar yüzde 5 azalmıştı (yani 372 bin adet). New York City'de "çırpınan hanehalkı" için tavan 16 bin dolardır ve bu rakam NYC'deki dört kişilik medyan aile

değerinin yüzde 30’u kadardır. 1990’lar, ABD’de kira kontrollerine yönelik saldırıların yükseldiği yıllardı (New York Times, 24 Eylül 1999).

47. ABD’de 22 milyon civarında küçük işletme vardır. Ancak, işletmelerin yüzde 1’i kadar küçük bir kesrinin tüm iş dünyasındaki varlıkların yüzde 59’una sahip olduğunu görüyoruz. Bu değerler William Domhoff’un Power and Politics in the Year 2000 (1998) adlı son çalışmasında yer alıyor ve servetin bireyler ve hanehalkları itibarıyla bu yoğunlaşmasının şirketler arasında da mevcut olduğunu söylüyor. “Normal işletmelerin” büyük bir oranının serfler gibi oldukları söylenebilir. Çünkü bunların başlıca (hatta tek) müşterileri büyük şirketlerden biridir. Bütün bu gücün söylediği şudur: Daha önce de söyledik, sadece GM’e malzeme temin eden 40 bin işletme vardır (ve bunların toplam GSYİH’deki katkısı yüzde 1.5’tir.) Piyasa rekabetinde görünmez elden söz ederken, Adam Smith’in de Alfred Marshall’ın da aklından geçen böyle bir şey değildi.

48. Hunt (1979, 420). Üretim faktörleri toprak (kaynak sahipliği), emek ve sermayedir. Her birinin –tarım, madencilik, kereste işletmeleri, işçiler, işyerleri açısından– şu ya da bu derecede üretime katkıda bulundukları varsayılır. Smith’in ve (özellikle) Ricardo’nun klasik ekonomi politik açısından çıkış noktaları, bir şeyin sahipliğinden kaynaklanan getirinin üretimden değil güçten kaynaklandığını görmeleridir; “üretime katkıda bulunan sadece emektir”. Bu konuda esas işi Marx yapmıştır kuşkusuz. (Bu bağlamda yönetim, sahipliğin ve kontrolün aksine, bir emek biçimi olarak görülür.)

49. Lynn Turgeon’ın mükemmel incelemesine bakınız: Bastard Keynesianism (1996). Ekonominin tümel

gereklerinden ziyade askerî ve ticari arzulara adaptasyonuna atfen Joan Robinson tarafından anılır.

50. Dünya Bankası'nın Başekonomisti Joseph Stiglitz'e burada yer vermek uygun olacak. IMF ve ilgili konularda eleştirel davranmıştır ve Kasım 1999'da görevinden ayrılırken IMF'nin tahribatı çok, faydası az diye belirtmiştir. Çok ağır eleştiriler alıyordu –üstelik sadece pek çok iktisatçı değil, Banka'nın başkanı James Wolfensohn da eleştiriyordu.

BÖLÜM 6: KRİZ

1. Karl Marx ve Friedrich Engels, (1967c, 38).
2. James Cypher (2001). Vurgular bizden.
3. Bakınız: Naomi Klein (2000) ve Joseph Stiglitz.
4. "'Jobless Recovery' - How it's possible", Boston Globe, 14 Ekim 2003.
5. "Overcapacity Stalls New Jobs", New York Times, 19 Ekim 2003.
6. New York Times, 4 Eylül 2003.
7. International Herald Tribune, 30 Ekim 2003.
8. "China: U.S. Losing Status in Asia", New York Times, 17 Ekim 2003.
9. La Repubblica, 19 Ekim 2003.

SONUÇ

1. İlki Stretton'ın yorumudur (1999, 62). İkincisi de Vince Lombardi'nin, yani Green Bay Packers koçunun ünlü (ve popüler) ifadesidir.
2. Küçük ve büyüyen bir azınlık, ekolojik temelde tedirgindir. Ayrıca eleştirilecek daha esaslı noktalar varsa da çok nadiren girilir. Hep birlikte benim önermemi oluştururlar ki ileride inceleyeceğiz.

3. Madrick, iktisadi ilişkilerle ilgili bir periyodik olan Challenge’ın editörüdür. Ayrıca düzenli olarak New York Review’a da değerli yazılar yazar. Siyasi tutumunu –New Deal’ın ve 1960’lardaki Kennedy-Johnson’ın sosyo-ekonomik politikalarını tanımlamakta kullanılan anlamıyla– “liberal” olarak tanımlamak haksızlık olmaz.
4. Sayfa 4-5. Madrick’ten aktardığımız verilerin değerini belirtmekte yarar var. Ayrıca bu verileri incelemeye yönelik eğiliminden ve yeteneğinden başka, verileri çevresindeki iktisatçılardan farklı değerlendirmesini de takdir etmek gerekir.
5. Bu açıklama sürekli yapılır. Yıllık 250 milyar dolarlık askerî harcama için yapılagelen nitelemelerin “barış zamanı” kavramına yönelik olanına hiç tanık olmadım.
6. Büyümeye destekle ilgili diğer daha önce ele aldığımız önemli unsurlardan biri devasa askerî harcamalardır. Şimdi değindiğimizin ötesine geçmeyeceğiz: 1) ABD, bu türden harcamalarda en önde olmuştur ve hâlâ da öyledir, daha şimdiden gelecek yıllarla ilgili ciddi bütçe artışları vardır; 2) NATO’nun son genişlemesindeki (eski Sovyet Bloğu üyelerinin alınmasındaki) katılım gerekçelerinin başında modern askerî gücün oluşturulması, silahların ABD standartlarına uyması şartı geliyordu –haliyle bu silahların ABD’den satın alınacağı anlamına geliyor.
7. Bunun beş katı bile yılda 2000 doların altında kalıyor –yani ABD’deki yoksulluk sınırının sekizde birinin altında. Rakamlar 3 Haziran 1999 tarihli New York Times’dan: “World Bank Says Poverty is Increasing”. İlginç bir nokta da gazetedeki şu ifadedir: “Rapor, artışın, kısmen Asya ülkelerine sıkıntılarını aşmaları için verilen uluslararası yardım paketlerinden kaynaklandığını ima ediyor ... paketleri hazırlayan da kardeş kuruluşu olan International Monetary Fund.” Gelir dağılımı meselesine az sonra gireceğiz.

8. Atık düzeyleriyle ilgili ünlü bir çalışma, daha 1980'lerde şu sonuca varıyordu: ABD'deki toplam çıktının sadece yarısının atık olmadığı, yani insani ve toplumsal ihtiyaçları karşıladığı söylenebilir. Her ne kadar burada askerî harcamaların yüzde 70'i faydalı olarak görülse ve yaygın sınaî pratik hesaba katılmasa da, 1920'lerde, "kasıtlı yokluklarla", otomotivde başlamıştır. Bu çalışma, Richard C. Edwards ve diğer editörler tarafından düzenlenen The Capitalist System (1986, Chapter 9) adlı kitapta anılır.
9. Veriler, Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Raporu-1998 içinde, 27 Eylül 1998, New York Times.
10. 11974'te ABD Senato Komisyonu önündeki ifade, GM'in bu konudaki dahlini gösterir: Lastik ve petrol şirketiyle birlikte "New York, Philadelphia, Baltimore, Oakland, Salt Lake City ve Los Angeles'ın da dahil olduğu 45 kentte 100'den fazla demiryolu sisteminin tahribi". Bardfor Sneall, "American Ground Transport", Hearings'ten. 93. Meclis, 2. Seans, ABD Senatosu, pp. A-2 ve A-3, Anti-tröst ve Tekel Alt-komitesi önündeki duruşmalardan. Snell'in bu tahribatın gerekçesini açıklamasından hemen önceki ifade: "Bir otobüs 15 otomobili gereksiz kılıyor, bir tramvay, metro ya da demiryolu taşıtı 50 adet yolcu aracını ikame ediyor; bir tren 1000 adet otoyu veya 150 nakliye kamyonunun işini görüyor".
11. 1961'de Lewis Mumford şuna işaret etmişti: "Los Angeles'ın üçte birinden fazlası ziyan olmuştur ... bu durum ... çok şeritli otoyollar ... üçte ikisi caddelerle, ücretsiz otoyollarla, park yerleriyle ve garajlarla işgal edilmiştir" (The City in History [1961, 510]). Onun yazdığı sırada Los Angeles tek başınaydı. Oysa şimdi bu durum dünyanın her yerinde böyledir ve daha da kötüye gitmektedir. NYC'de yapılan bir araştırmaya göre şöyle

bir gelişme olmuştur: 1907'de atla çekilen taşıtlar saatte ortalama 11.5 mil yol alıyorlardı; oysa 1970'lerin ortasına gelindiğinde kent içindeki araçlar saatte 6 mil yol alabiliyorlardı.

12. Avrupa Birliği rekoru, her bin kişi için 571 olarak İtalya'ya ait. Eurostat raporuna göre "ABD'yi bile geçiyor". 23 Kasım 1999 tarihli Corriere della Sera. Daha önce, kişi başına en çok cep telefonu olan ülke İtalya idi. Yine TV'leri de önceden tamamen kamusaldı, mükemmel müzik, drama, spor vardı; şimdi her yerdeki gibi derinliksiz bir halde. Kim diyormuş ABD ilk sırada diye?!
13. SUV'larla ilgili TV reklamlarında bu araçlar arazide, dağlarda giderken gösterilir. Ne var ki bizzat sektörün kendi piyasa araştırmaları bile bu araçların sadece yüzde 13'ünün kent dışında kullanıldığını gösteriyor. Kârlar açısından durum şöyle: Ford'un küçük arabası Escort 1998'de 13,145 dolara satılırken 2'100 dolar kâr bırakıyordu. Oysa SUV modeli olan Explorer 27'270 dolara satılıyor ve 8'600 dolar kâr sağlıyor. Bu verilere 24 Eylül 1997, 16 Nisan 1998 ve 14 Şubat 1999 tarihli New York Times makalelerinde bakılabilir. Otoyol ölümleriyle ilgili makalede GM'in ileri teknoloji direktörü bu veriler karşısında şöyle diyor: "Yola tankla bile çıksanız, pekâlâ bir lokomotifin altında kalabilirsiniz." Böyle argümanları sigara endüstrisi de kullanabilir; kullanmıştır da.
14. Deyim Avustralyalı Alex Carey'nin Taking the Risk Out of Democracy (1997) adlı kitabından. ABD'deki bu gelişmenin analizi için bakınız Stuart Ewen, PR! A Social History of Spin (1996).
15. Çok çeşitli şekillerde yapıldı. En kabası da, yüzlerce yarı-işveren kulübünün (Elks, Rotary gibi) önünde konuşacak adamlar tutulmasıdır. Bunlarda Almanlarla ve

başka şeylerle ilgili korku öyküleri anlatılmıştır. Bakınız Larry Tye, The Father of Spin: Edward L. Bernays and the Birth of Public Relations (1998).

16. “Propaganda”, çünkü reklamın ve halkla ilişkilerin amacı (ister işletmeler, ister siyasiler, isterse fikirler için olsun) satmak, kontrol etmek, kandırmak, yönünü değiştirmektir. Yani bilgi vermek yahut anlaşılmasını sağlamak değil, eksik ve yanlış bilgilendirmek ve kafa karıştırmaktır.

17. Bu tekniklerle ilgili olarak Jerry Mander’ın Four Arguments for the Elimination of Television (1978) adlı kitabına bakınız. Şunu bilmesi gerekirdi: 1960’larda Mander, TV/reklam dünyasının yıldızlarından biri olarak görülürdü. Onu o çalışmada, TV’den “kurtulmayı” önermeye yönelten şey, kendi tecrübesiydi. TV’nin tehlikelerinin, değerlerini aştığı sonucuna varmıştı. Söz konusu tehlikeler arasında şu vardı: TV teknolojisi, seyircinin sıkılma ihtimali nedeniyle, programların 2-3 saniyelik “sahne”ler şeklinde olmasını zorluyordu. Kısa süreli dikkat alışkanlığa dönüşecek, izleyici de, gördüğü ve işittiği şeyin “tüketicisi” olacaktır. Bu teknolojiyle en uyumlu içerik de, hayatı melodramlaştıran formlardır. Çünkü bunlar, istenildiğince uzatılabilir.

18. Elbette, bu ülkelerin içlerinde böyledir. Oysa ülkelerinin dışında, II. Dünya Savaşı’ndan bu yana, Soğuk Savaş’ın “sıcak” pasajlarında şiddete çok fazla başvurdular. Tabii bir de ırkçılıkla gelen şiddet var. Bu şiddet, ABD’deki şekliyle (özellikle) Afrika-kökenli genç Amerikalıların (şiddetle yaşamış ve otoriteler tarafından boyun eğdirilmiş) büyük bir yüzdesini hapse düşürüyor. Yahut, Avrupa’daki şekliyle, giderek büyüyen göçe karşı ortaya çıkıyor. Büyüyen o göçün kökeninde de, göçmenlerin eski memleketlerinden ziyade, bu

memleketlerin ekonomilerini darmadağın eden büyük güçlerin yaptıkları yatıyor.

19. Postman (1985, 197).

20. Ayrıca, şaka gibi gelebilir ama, o “üyelerin” büyük kısmının, hükümet, FBI yahut başka türden bir ajan olduğunu şimdi öğreniyoruz. İngiliz yazar G. K. Chesterton’ın önceki yüzyılda yazdığı “The Man Who Was Called Thursday - Perşembe İsimli Adam” adlı öyküyü hatırlatıyor. Söz konusu adam, İngiltere’de devrim olmasını istiyor. Bu uğurda seçtiği grubun sadece yedi üyesi var ve her üye haftanın bir günüyle adlandırılmış. Öykünün sonunda anlaşılıyor ki bizim adam dışında devrim uğruna çalışan yok, hepsi hükümet ajanı.

21. Bunu anlatmadan geçemeyeceğim. 1953’te Cornell Üniversitesi’nde fakülteye girdiğimde, bir iktisatçı için olağan olmayan ilgilerim sonucunda yeni ve disiplinler arası bir “konu” seçtim: Amerika Çalışmaları. Komitedeki çeşitli disiplinlerden biri tarih idi ve başında da, sonradan Amerikan Tarihi Birliği’nin Başkanı olan ünlü bir profesör vardı. Kendisiyle arkadaş olduk. 1954 yılında bir gün, bir komite toplantısından çıktıktan sonra bana bir kitap uzattı. Kitabı düz kahverengi bir kâğıtla kaplamıştı. Verirken de seveceğimi umduğunu söyledi. Kitap I.F. Stone’un Hidden History of the Korean War’u idi ve Monthly Review Press’in yayınıydı. O zamana kadar bir Monthly Review vardı ama yayınevi değildi. Sırf bu kitabı yayınlamak üzere kurulmuştu, zira ABD’de hiçbir yayınevi kitabı yayınlamazdı. Hemen ekleyelim, kitap, ABD’ye karşı bir tutum içermiyordu, sadece, savaşın, resmî açıklamalarla tutarlı olmayan çıkış sebeplerini çözümlemeye çalışıyordu.

22. Tafsilatlı bir tartışma Kevin Phillips’in Arrogant Capital (1994, 36) adlı kitabında yer alır. Lobicilerin

hemen hemen hepsi, işletmelerden ziyade çıkarlarını kovalayanlardır. Ancak, paraları epeyce az olduğu için, hatırı sayılır bir kamuoyu destekleri olmadıkça ciddi bir siyasi güçleri de olmamıştır. Zaten paraları da medya tarafından ödenerek satın alınırlar.

23. 8 Ocak 1999 tarihli New York Times'da, "Money Warps the System" isimli başyazıda belirtildi. William Fulbright'ın koltuğu Bumpers'a geçti. Fullbright da saygıdeğer bir senatördür.

24. Terminoloji, özellikle "geri kalmış" bölgelerden gelen gücenme mahiyetindeki tepkiler karşılığında zamanla değişti. 1960'larda "az gelişmiş ekonomiler" denilirdi. Zamanımızda "gelişmekte olan" ve "yükselen piyasa ekonomileri" kullanılıyor.

25. William Greider'ın One World, Ready or Not (1997) adlı kitabı dünyanın pek çok ülkesiyle, özellikle de "Kaplanlar" ile ilgili yararlı ayrıntılar içerir.

26. Değerler Thomas Crampton'ın "Developing Nations ...", IHT (24 Eylül 1999) yazısından.

27. Geçen yirmi-otuz yılda, ilk felaketlerle üstlerine yeni ve çok daha yıkıcıları binmiştir. Yoksul ekonomiler "dünya ekonomisine girdikçe", tarımları ve ormanları da ihraç malı olmaya başladı ve geleneksel topluluklar yaşam alanlarından itildiler –ayrıca bu süreç, kendi ülkelerinin yahut başka ülkelerin kentlerinde ağır bir sömürüye olanak sağladı; Sanayi Devrimi'ndeki çit çekme hareketine benzer korkunç durumlar ortaya çıktı. Bu ve bununla ilgili konular hakkında Batı yarımküre için yapılan olağanüstü çalışmalardan biri (ki başka yerlere de uygulanabilir), Ronald Wright'ın Stolen Continents (1995) adlı kitabıdır. Yazar, beş kabilenin tarihlerini ve dillerini, Avrupalıların gelişinden önceki ve şimdiki durumları açısından inceler. Bu kabileler Kuzey

Amerika'daki Çerokiler ve İrokiler ile Latin Amerika'daki Aztekler, İnkalar ve Mayalardır.

28. Josep Stiglitz'in azar işittiği IMF konusuna parmak basmasından dolayıdır ve (daha önce de belirttiğimiz gibi) Dünya Bankası'nın baş ekonomisti olarak istifa etmiştir.

29. "Good News for Vultures", 21 Ocak 1998, LBO, Gregg Wirth.

30. Dört önermeyi, peşinden gelecek olanla uyumlu ve gereğince detaylı olarak getiren çok çalışma var. İkisi bana gayet uygun gelir: Hepsi veya bir kısmı Herman Daly'ye aittir: Herman E. Daly ve John B Cobb Jr, For the Common Good (1989); Herman E. Daly Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development (1996). Daly uzun süre Joseph Stiglitz gibi Dünya Bankası'nın araştırma grubundaydı. Sonra üniversiteye döndü.

31. "Preface to the Critique of Political Economy", Selected Works (1967, 183), Marx ve Engels. Farklı baskıları da vardır.

6 {"Enternasyonal"in başlığa alınan dizesinin (Uyan esirler dünyası) ve dizeyi kapsayan dörtlüğün Türkçeye yerleşmiş halini tercih ettik; yapılan gönderme daha kolay anlaşılacağı için. Dizeyi İngilizcesinden (Arise, ye prisoners of starvation) aynen çevirseydik, "Kalk, ey açlığa mahkûm!" dememiz gerekirdi.}

Kaynakça

Adams, Walter ve Brock, James W. 1986. The Bigness Complex: Industry, Labor, and Government in the American Economy. New York: Pantheon.

Adelman, M.A. 1973. The World Petroleum Market. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Allen, G.C. 1946. A Short Economic History of Modern Japan: 1867-1937. Londra: Macmillan.

Arendt, Hannah. 1958. The Human Condition. Chicago: University of Chicago Press [İnsanlık Durumu, Seçme Eserler 1, İletişim Yay., 1994]

Arnold, Thurman. 1941. The Folklore of Capitalism. Garden City, NY: Doubleday.

Ashworth, William. 1987. A Short History of the World Economy since 1850. Londra: Longman.

Bagdikian, Ben. H. 1983. The Media Monopoly. Boston: Beacon Press.

Bain, Joe S. 1948. Pricing, Distribution and Employment: Economics of an Enterprise System. New York: Holt.

— 1956. Barriers to New Competition. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

— 1968. Industrial Organization (gözden geçirilmiş basım). New York: John Wiley.

Baran, Paul. 1957. The Political Economy of Growth. New York: Monthly Review Press.

— (Paul Sweezy ile) 1969. "Theses on Advertising," The Longer View içinde. New York: Monthly Review Press.

Baran, Paul ve Sweezy, Paul. 1966. Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order. New York: Monthly Review

Press [Tekelci Sermaye, Kalkedon Yay., 2007].

Baritz, Loren (der.). 1977. The Culture of the Twenties. New York: Bobbs Merrill.

Barnet, Richard ve Cavanagh, John. 1994. Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order. New York: Simon and Schuster.

Bentham, Jeremy. Bkz. Stark, William.

Berle, A.A. ve Means, Gardner. 1932. The Modern Corporation and Private Property. New York: Macmillan.

Bernays, Edward. 1952. Public Relations. Norman: University of Oklahoma Press.

Blackburn, Robin (der.). 1973. Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory. New York: Vintage.

Blair, John. 1972. Economic Concentration. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

— 1976. The Control of Oil. New York: Vintage Books.

Block, Fred. 1977. The Origins of International Economic Disorder. Berkeley: University of California Press.

Bluestone, Barry ve Harrison, Bennett. 1982. The Deindustrialization of America. New York: Basic Books.

Boggs, Carl. 1976. Gramsci's Marxism. Londra: Pluto Press.

Bowden, Witt; Karpovitch, Michael ve Usher, Abbott Payson. 1937. An Economic History of Europe since 1750. New York: American Book Co.(Yeni basım, 1969. New York: Howard Fertig, Inc.).

Boxer, C.R. 1965. The Dutch Seaborne Empire. New York: Knopf.

Brady, Robert A. 1933. The Rationalizaton Movement in German Industry. Berkeley: University of California Press.

— 1937. The Spirit and Structure of German Fascism. New York: Viking Press.

— 1943a. "The Economic Impact of Imperial Germany." Journal of Economic History. (Yaz).

—1943b. Business as a System of Power. New York: Columbia University Press. (yeni basım, 1999. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.)

Braudel, Fernand. 1949/1994. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Londra: Fontana Press [Bellek ve Akdeniz, Metis Yay.].

— 1979/1992. The Structures of Everyday Life. Berkeley: University of California Press.

Braverman, Harry. 1974. Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century. New York: Monthly Review Press.

Brebner, J.B. 1948. "Laissez-faire and State Intervention in Nineteenth Century Britain" Journal of Economic History (Bahar).

Breitman, Richard. 1998. What the Nazis Planned, What the British and the Americans Knew. New York: Hill & Wang.

Brenan, Gerald. 1943. The Spanish Labyrinth: An Account of the Social and Political Background of the Spanish Civil War. New York: Cambridge University Press.

Brittain, John. 1972. The Payroll Tax for Social Security. Washington: The Brookings Institution.

Burkitt, Brian. 1984. Radical Political Economy; An Introduction to the Alternative Economics. New York: New York University Press.

Business Week, değişik nüshalar.

Cammett, John M. 1967. Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism. Stanford: Stanford University Press.

Carey, Alex. 1997. Taking the Risk Out of Democracy. Sydney: University of New South Wales Press.

Carroll, Lewis. 1865, 1872. Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass. New York: Oxford University Press [Alice Harikalar Diyarında, Bilge Kültür Sanat, 2004].

Carson, Rachel. 1962. Silent Spring. Greenwich, Conn.: Fawcett Publications.

Chamberlin, Edward. 1933. The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Childe, V. Gordon. 1946. Man Makes Himself. Londra: Penguin [Kendini Yaratan İnsan, Varlık Yay., 2006].

Chomsky, Noam. 1993. Year 501: The Conquest Continues. Boston: South End Press.

— 1998. “Domestic Constituencies: MAI, the further corporatization of America and the world.” Z Magazine (Mayıs 1998).

Chomsky, Noam ve Herman, Edward S. 1988. Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media. New York: Pantheon.

Clark, C.N. 1947. The Seventeenth Century. Londra: Oxford University Press.

Clark, John Bates. 1899/1965. The Distribution of Wealth: A Theory of Wages, Interest and Profits. New York: A.M. Kelley.

Clark, J.M. 1923. Studies in the Economics of Overhead Costs. Chicago: University of Chicago Press.

Cockroft, James D.; Frank, Andre Cunder ve Johnson, Dale L. 1972. Dependence and Underdevelopment. New York: Doubleday.

Cole, G.D.H. 1927. A Short History of the British Working Class Movement. Londra: Macmillan.

— ve Postgate, Raymond. 1956. The Common People. Londra: Macmillan.

Collins, Chuck; Leondar-Wright, Betsy ve Sklar, Holly. 1999. Shifting Fortunes: The Perils of the Growing American Wealth Gap. Boston: United for a Fair Economy.

Conrad, Joseph. 1978 (1892). The Heart of Darkness. New York: Signet Classics.

Cordell, Alexander. 1960. The Rape of the Fair Country (New York: Bantam).

Cumings, Bruce. 1981. The Origins of the Korean War. Princeton: Princeton University Press.

— ve Halliday, Jon. 1988. Korea: The Unknown War. New York: Pantheon.

Cypher, James. 1987. “Military Spending, Technical Change, and Economic Growth.” Journal of Economic Issues (Mart).

— 1990. State and Capital in Mexico: Development Policy Since 1940. Boulder, Col.: Westview Press.

— 1998. “Financial Domination in the US Economy,” Fayasmanesh, S. ve Tool, M. (der.) Institutionalist Theory and Applications içinde. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

— 1999, “Crisis Tendencies of the 1990s: Constraints on the Ideology of Globalization.” Yayınlanmamış çalışma.

Daly, Herman E. ve Cobb, John B. Jr. 1989. For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future. Boston: Beacon Press.

— 1991. Steady-State Economics. Washington, D.C.: Island Press.

— 1996. Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development. Boston: Beacon Press.

Davis, Mike. 1998. Ecology of Fear: Los Angeles and the Imagination of Disaster. New York: Henry Holt.

de Castro, Josue. 1952. The Geography of Hunger. New York: Monthly Review Press.

Dewey, John. 1922. Human Nature and Conduct. New York: Henry Holt & Co.

Dillard, Dudley. 1948. The Economics of John Maynard Keynes. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Dobb, Maurice. 1937. Political Economy and Capitalism. Londra: Routledge and Kegan Paul.

— 1946. Studies in the Development of Capitalism. Londra: Routledge [Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler, Belge Yay., 1992]

— 1966. Soviet Economic Development Since 1917. Londra: Routledge and Kegan Paul [Sovyet Ekonomisinin Gelişimi, Yayla Yay., 1968].

Domhoff, William. 1998. Power and Politics in the Year 2000. New York: Oxford University Press.

Dowd, Douglas. 1958. Thorstein Veblen: A Critical Reappraisal Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

— 1964a. Thorstein Veblen. New York: Washington Square Press. (Yeni basım 1999. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.)

— 1964b. “Second Thoughts on the Common Market.” Yale Review (Bahar).
— 1964c. “On Veblen, Mills ... and the Decline of Criticism.” Dissent (Kış).
— 1967. “America Fouls its Dream.” Nation (Şubat).
— 1971. The State, Power and the Industrial Revolution. Ann Arbor: Union for Radical Political Economics.
— 1976. “Stagflation and the Political Economy of Monopoly Capitalism.” Monthly Review (Eylül).
— 1977. The Twisted Dream: Capitalist Development in the United States Since 1776. Boston: Winthrop Publishers.
— 1982a. “Marxism for the Few: Or, Let ‘Em Eat Theory.” Monthly Review (Nisan).
— 1982b. “Militarized Economy, Brutalized Society.” Economic Forum. (Yaz).
— 1989. The Waste of Nations. Boulder, Col.: Westview Press.
— 1993. U.S. Capitalist Development Since 1776: Of, By, and For Which People? Armonk, NY: M.E. Sharpe, Inc.
— 1994. “Against Decadence: The Work of Robert A. Brady. (1901-1963).” Journal of Economic Issues.
— 1997a. Blues for America: A Critique, A Lament, and Some Memories. New York: Monthly Review Press.
— 1997b. Against the Conventional Wisdom: A Primer for Current Economic Controversies and Proposals. Boulder, Col.: Westview Press.
Du Boff, Richard. 1989. Accumulation and Power: An Economic History of the United States. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
Duus, Peter. 1976. The Rise of Modern Japan. Boston: Houghton Mifflin.
Economic Report of the President. Değişik yıllar. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office.
Edwards, Richard, C., Reich, Michael ve Weisskopf, Thomas E. (der.) 1986 (üçüncü basım). The Capitalist System: A Book of Readings. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Eichner, Alfred S. 1976. The Megacorp and Oligopoly: Micro Foundations of Macro Dynamics. New York: Cambridge University Press.

— (der.) 1978/1979. A Guide to Post-Keynesian Economics (Joan Robinson'ın önsözüyle). Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Eisenberg, Carolyn. 1996. Drawing the Line: The American Decision to Divide Germany, 1944-49. New York: Cambridge University Press.

Eliot, T.S. 1936. Collected Poems: 1909-1935. Londra: Faber & Faber.

Engels, Frederich. 1950. The Condition of the Working Class in England in 1844. Londra: George Allen & Unwin [İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu, Sosyalist Yay., 1994].

Engler, Robert. 1961. The Politics of Oil. Chicago: University of Chicago Press.

Ensenzberger, Hans Magnus. 1974. The Consciousness Industry. New York: Seabury Press.

Ewen, Stuart. 1976. Advertising and the Social Roots of the Consumer Culture. New York: McGraw-Hill.

— 1996. PR! A Social History of Spin. New York: Basic Books.

Faulkner, Harold U. 1947. The Decline of Laissez-Faire, 1897-1914. New York: Rinehart.

Feis, Herbert. 1930. Europe, the World's Banker, 1870-1914. Londra: New York: A.M. Kelley.

Finnegan, William. 1998. Cold New World: Growing up in a Harder Country. New York: Random House.

— 1999. "The Invisible War," New Yorker, January, 25.

Folbre, Nancy, et al. 1995. The New Field Guide to the U.S. Economy: A Compact and Irreverent Guide. New York: The New Press.

— 1996. The War on the Poor: A Defense Manual. New York: The New Press.

Folsing, Albert. 1996. Albert Einstein: A Biography. New York: Viking.

Fortune Magazine, değişik nüshalar.

Foster, John Bellamy. 1986. The Theory of Monopoly Capitalism. New York: Monthly Review Press.

Franklin, Michael. 1988. Rich Man's Farming: The Crisis in Agriculture. Londra: Routledge.

Friedman, Milton. 1962. Capitalism and Freedom. Chicago: University of Chicago Press [Kapitalizm ve Özgürlük, Plato Yay., 2008].

Frumkin, Gregory. 1951. Population Changes in Europe since 1939. New York: United Nations.

Fussell, Paul. 1875. The Great War and Modern Memory. Londra: Oxford University Press.

Galbraith, John Kenneth. 1956. American Capitalism: The Theory of Countervailing Power. Boston: Houghton Mifflin.

— 1958. The Affluent Society. Boston: Houghton Mifflin.

— 1967. The New Industrial State. Boston: Houghton Mifflin.

Gans, Herbert. 1995. The War against the Poor: The Underclass and Antipoverty Policy. New York: Basic Books.

George, Susan. 1976. How the Other Half Dies. Londra: Penguin.

— 1979. Feeding the Few: Corporate Control of Food. Washington, D.C.: Institute for Policy Studies.

— 1984. Ill Fares the Land: Essays on Food, Hunger, and Power. Washington, D.C.: Institute for Policy Studies.

— 1988. A Fate Worse than Debt: The World Financial Crisis and the Poor. New York: Grove Weidenfeld.

— 1994. (Fabrizio Sabelli ile) Faith and Credit: The World's Secular Empire. Boulder, Col.: Westview Press.

Gerschenkron, Alexander. 1943. Bread and Democracy in Germany. Berkeley: University of California Press.

Gilder, George. 1981. Wealth and Poverty, New York: Basic Books.

Ginzberg, Eli. 1964. The House of Adam Smith. New York: Octagon Books.

Glaser, Bernard (der.). 1987. The Green Revolution Revisited: Critiques and Alternatives. Londra: Allen & Unwin.

Gordon, David M. 1996. Fat and Mean: The Corporate Squeeze of Working Americans and the Myth of Managerial Downsizing. New York: Free Press.

Gordon, Robert Aaron. 1974. Economic Instability and Growth: The American Record. New York: Harper & Row.

Gramsci, Antonio. 1967. The Modern Prince and Other Writings. New York: New World Paperbacks.

Greider, William. 1987. Secrets of the Temple. New York: Simon and Schuster.

— 1994. Who Will Tell the People? New York: Simon and Schuster.

— 1997. One World, Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism. New York: Simon and Schuster.

Gross, Bertram. 1980. Friendly Fascism: The New Face of Power in America. New York: M. Evans.

Gurley, John. 1979. Challengers to Capitalism: Marx, Lenin, Stalin, and Mao. New York: W.W. Norton, Inc.

Hahnel, Robin. 1999. Panic Rules: Everything you Need to Know About the Global Economy. Cambridge, MA: South End Press.

Hammond, J. L. and Barbara. 1911. The Village Labourer. Londra: Guild Books.

— 1926. The Rise of Modern Industry. New York: Harcourt, Brace.

— 1930. The Age of the Chartists: 1832-1854: A Study of Discontent. Londra: Macmillan.

Handlin, O. 1981. The Uprooted. Boston: Atlantic Monthly Press.

Hansen, Alvin. 1938. Full Recovery or Stagnation? New York: Norton.

— 1939. Fiscal Policy and Business Cycles. New York: Norton.

— 1949. Monetary Theory and Fiscal Policy. New York: Norton.

— 1953. A Guide to Keynes. New York: McGraw-Hill Book Company.

Heckscher, Eli. 1935, Mercantilism. (2 cilt) New York: Macmillan.

Henderson, W.O. 1958. The State and the Industrial Revolution in Prussia, 1740-1870. Londra: Macmillan.

— 1959. The Zollverein. Chicago: Quadrangle.

Henwood, Doug. 1997. Wall Street: How It Works and for Whom. New York: Verso.

— 1998. Left Business Observer (Temmuz).

Herman, Edward S. 1981. Corporate Control, Corporate Power. New York: Cambridge University Press.

Herman, Edward S. and McChesney, Robert W. 1997. The Gobal Media: The New Missionaries of Global Capitalism. Londra: Cassell.

Hess, John. 1987. "Malthus Then and Now." Nation, Nisan, 18.

Hill, Christopher. 1967. Reformation to Industrial Revolution. Harmonds worth: Penguin.

Hoare, Quintin ve Smith, G.N. (der.). 1971. Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci. Londra: Lawrence & Wishart.

Hobsbawm, E.J. 1964. Labouring Men: Studies in the History of Labour. Londra: Weidenfeld and Nicolson.

— 1968. Industry and Empire. New York: Pantheon [Sanayi ve İmparatorluk, Dost Yay., 1998].

— 1984. Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour. Londra: Weidenfeld and Nicolson.

— 1990. Nations and Nationalism since 1780. New York: Cambridge University Press [Milletler ve Milliyetçilik, Ayrıntı Yay., 1994].

Hobson, J.A. 1902. Imperialism. Londra: Allen & Unwin.

Hoffmann, Ross J.S. 1933. Great Britain and the German Trade Rivalry. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hunt, E.K. 1979. History of Economic Thought: A Critical Perspective. Belmont, CA: Wadsworth.

— ve Schwartz, Jesse (der.). 1972. A Critique of Economic Theory. Baltimore: Penguin.

Huxley, Aldous. 1931. Brave New World. New York: Harper & Bros [Cesur Yeni Dünya, İthaki Yay., 2002].

Hymer, Stephen. 1976. A Study of Direct Foreign Investments. Cambridge: M.LT. Press.

— 1979. The Multinational Corporation: A Radical Approach. New York: Cambridge University Press.

Ignatieff, Michael. 1984. The Needs of Strangers. Londra: Chatto & Windus, Hogarth Press.

Isherwood, Christopher. 1932. Berlin Stories. Londra: Faber & Faber.

Ivins, Molly. 1998. “Debt-Ridden Americans are Sinking Deeper.” SF Chron, Temmuz, 20.

Jeffers, Robinson. 1925. Selected Poems. New York: Random House.

Jevons, William. 1871. Theory of Political Economy. Londra: Macmillan.

Josephson, Matthew. 1934. The Robber Barons. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Kalecki, Michal. 1972. The Last Phase in the Transformation of Capitalism. New York: Monthly Review Press.

Kemp, Tom. 1967. Theories of Imperialism. Londra: Dobson.

Kennan, George F. 1998. “Letter from Germany.” New York Review of Books, Aralık, 3.

— 1999. “The US and the World: An Interview.” New York Review of Books, Ağustos, 8.

Kennedy, Paul. 1989. The Rise and Fall of the Great Powers. New York: Vintage.

Keynes, John Maynard. 1919. The Economic Consequences of the Peace. Londra: Macmillan.

— 1930. A Treatise on Money. New York: Harcourt, Brace, and Company.

— 1931. Essays in Persuasion. Londra: Macmillan.

— 1936. The General Theory of Employment, Interest and Money. New York: Harcourt Brace [Genel Teori, Kalkedon Yay., 2008].

Knight, Frank. H. 1921. Risk, Uncertainty, and Profit. New York: Houghton Mifflin.

Knight, Melvin M. 1926. Economic History of Europe, To the End of the Middle Ages. Boston: Houghton Mifflin.

Kofsky, Frank. Harry S. Truman and the War Scare of 1948. New York: St. Martin’s Press.

Kohn, Alfie. 1986. No Contest: The Case against Competition. Boston: Houghton Mifflin.

Kolko, Gabriel. 1970. “The Decline of American Radicalism in the Twentieth Century” (Weinstein, James and Eakins, David [1970] içinde).

— 1976. Main Currents in American History. New York: Pantheon.

Kolko, Joyce. 1974. America and the Crisis of World Capitalism. Boston: Beacon Press.

— 1988. Restructuring the World Economy. New York: Pantheon.

Kuttner, Robert. 1991, The End of Laissez-Faire: National Purpose and the Global Economy after the Cold War. New York: Knopf.

— 1996. Everything for Sale: The Virtues and Limitations of Markets. New York: Knopf.

LaFeber, Walter. 1976. America, Russia and the Cold War. New York: Wiley.

Laski, Harold. 1936. The Rise of European Liberalism. Londra: Allen & Unwin.

La Tourette, Kenneth. 1918. The Development of Japan. New York: Macmillan.

Leffler, Mervyn P. 1992. A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War. Stanford, CA: Stanford University Press.

Left Business Observer, değişik sayılar.

Lekachman, Robert. 1966. The Age of Keynes. New York: Random House.

Leontief, Wassily. 1951. The Structure of the American Economy, 1919-1939. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Leven, Maurice, Moulton, H.G. ve Warburton, Clark. 1934. America’s Capacity to Consume. Washington, D.C.: Twentieth Century Fund.

Levi, Carlo. 1965. Christ Stopped at Eboli. New York: Penguin.

Levi, Primo. 1985. If Not Now, When? New York: Pantheon.

Lewis, Cleona. 1938. America’s Stake in Foreign Investments. Washington, D.C.: Twentieth Century Fund.

Lewis, W. Arthur. 1949. Economic Survey, 1910-1939. Londra: Allen and Unwin.

Lichtman, Richard. 1982. The Production of Desire: The Integration of Psychoanalysis into Marxist Theory. New York: Free Press.

List, Friedrich. 1841, 1983. National System of Political Economy. Londra:Frank Cass.

Livingston, Jon, Moore, Joe ve Oldfather, Patricia (der.). 1973. Imperial Japan: 1800-1945. New York: Pantheon.

Lockwood, William. 1964. The Economic Development of Modern Japan. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Luxemburg, Rosa. 1964. The Accumulation of Capital (Joan Robinson'ın önsözüyle). New York: Monthly Review Press [Sermaye Birikimi, Belge Yay., 1986].

McChesney, Robert W. 1999. Rich Media, Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times. Champaign, Ill.: University of Illinois Press.

Madrick, Jeffrey. 1995. The End of Affluence: The Causes and Consequences of America's Economic Dilemma. New York: Random House.

— 1998. "Waiting for the Revolution," New York Review of Books, 2.

Magdoff, Harry. 1968. The Age of Imperialism: The Economics of U.S. Foreign Policy. New York: Monthly Review Press.

Malthus, Thomas Robert. 1970. An Essay on the Principle of Population. Baltimore: Penguin.

Malraux, Andre. 1927. Man's Fate. New York: Vintage [İnsan Yazgısı, Zigana Yayıncılık, 2007].

— 1938. Man's Hope. New York: Modern Library [Umut, İletişim Yay., 1998].

Mandel, Ernest. 1970. Europe vs. America. New York: Monthly Review Press.

Mander, Jerry. 1978. Four Arguments for the Elimination of Television. New York: Morrow.

Mann, Thomas. 1901. Buddenbrooks [Buddenbrooklar, Can Yay., 2006]. New York: Knopf.

Mannheim, Karl. 1936. Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge. Londra: Routledge & Kegan Paul.

Mantoux, Paul. 1906. The Industrial Revolution in the Eighteenth Century. Londra: Cape.

Markusen, Ann ve Yudken, Joel. 1992. Dismantling the Cold War Economy. New York: Basic Books.

Marshall, Alfred. 1890. Principles of Economics. Londra: Macmillan.

Marx, Karl. 1844/1963. Early Writings (çeviren ve hazırlayan: T.B. Bottomore. Önsöz: Erich Fromm). New York: McGraw-Hill.

— 1867/1967a. Capital: A Critique of Political Economy (3 cilt). New York: International Publishers [Kapital, 3 cilt, Sol Yay.].

— 1863/1967b. Theories of Surplus Value (3 cilt) New York: International Publishers [Artı-Değer Teorileri, 2 cilt, Sol Yay., 1998].

Marx, Karl, ve Engels, Friedrich. 1967c. Selected Works. New York: International Publishers.

— 1859/1973 Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (çeviri ve önsöz Martin Nicolaus). New York: Vintage Books [Grundrisse, 2 cilt, Sol Yay., 1999].

Mathias, Peter. 1987. The First Industrial Nation: The Economic History of Britain, 1790-1914. Londra: Routledge.

Melman, Seymour. 1965. Our Depleted Society. New York: Holt, Rinehart and Winston.

— 1970. Pentagon Capitalism. New York: McGraw-Hill.

— 1888. The Demilitarized Society: Disarmament and Conversion. Nottingham: Spokesman.

Menger, Carl. 1871. Principles of Economics. Londra: Macmillan.

Meszaros, Istvan. 1970. Marx’s Theory of Alienation. New York: Harper Torchbooks.

— 1998. “The Uncontrollability of Globalizing Capital.” Monthly Review, Şubat.

Miliband, Ralph. 1969. The State in Capitalist Society. New York: Basic Books.

Mill, John Stuart. 1909 (1848). Principles of Political Economy. Londra: Macmillan.

Mills, C. Wright. 1951. White Collar. New York: Oxford University Press.

— 1956. The Power Elite. New York: Oxford University Press.

— 1967. The Sociological Imagination. New York: Oxford Press.

Minsky, Hyman. 1975. John Maynard Keynes. New York: Columbia University Press.

— 1982. Can “It” Happen Again? Essays on Instability and Finance. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

— 1986. Stabilizing an Unstable Economy. New Haven: Yale University Press.

Mintz, Morton ve Cohen, Jerry S. 1976. Power, Inc. New York: Viking

Mishel, Lawrence; Bernstein, Jared ve Schmitt, John. 1998. The State of Working America, 1998-99. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

Mitchell, Broadus. 1947. Depression Decade. From New Era through New Deal, 1920-1941. New York: Rinehart.

Mitchell, Wesley Claire. 1927. Business Cycles: The Problem and its Setting. New York: National Bureau of Economic Research.

Mumford, Lewis. 1961. The City in History. New York: Harcourt Brace.

Navasky, Victor, S. 1980. Naming Names (New York: Viking).

Nef, J.U. 1940. Industry and Government in France and England, 1540-1640. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Nordholdt, W. Schulte. 1970. The People That Walk in Darkness. New York: Ballantine.

Norman, E.H. 1940. Japan’s Emergence as a Modern State. New York: Institute of Pacific Relations.

O’Connor, James. 1973. The Fiscal Crisis of the State. New York: St. Martin’s Press.

— 1984. Accumulation Crisis. New York: Basil Blackwell, Inc.

Oglesby, Carl ve Shaull, Richard. 1967. Containment and Change. Londra: Macmillan.

Ollman, Bertell. 1976. Alienation: Marx’s Conception of Man in Capitalist Society. Cambridge: Cambridge University Press.

Origo, Iris. 1979. The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini. New York: Octagon Books.

Orwell, George. 1948. 1984. Londra: Destino [Bin Dokuz Yüz Seksen Dört, Can Yay., 1999].

— 1962. Homage to Catalonia. New York: Harcourt, Brace [Katalonya'ya Selam, Alan Yay., 1985].

Osberg, Lars (der.). 1991. Inequality and Poverty: International Perspectives. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

Parry, J.H. 1965. The Spanish Seaborne Empire. New York: Knopf.

Pechman, Joseph. 1985. Who Paid the Taxes, 1960-1985? Washington: The Brookings Institution.

— 1989. Tax Reform, The Rich and the Poor. Washington: The Brookings Institution.

Phillips, Kevin. 1991. The Politics of Rich and Poor: Wealth and the American Electorate in the Reagan Aftermath. New York: Harper Perennial.

— 1993. Boiling Point: Democrats, Republicans and the Decline of Middle-Class Prosperity. New York: Harper Perennial.

— 1994. Arrogant Capital: Washington, Wall Street, and the Frustration of American Politics. New York: Harper Perennial.

Piven, Frances Fox ve Cloward, Richard. 1971. Regulating the Poor. New York: Pantheon.

Pizzo, Stephen, et al. 1989. Inside Job: The Looting of America's Savings and Loans. New York: McGraw-Hill.

Polanyi, Karl. 1944. The Great Transformation. New York: Rinehart [Büyük Dönüşüm, İletişim Yay., .2000]

Postman, Neil. 1985. Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business. New York: Viking Penguin.

Power, Eileen. 1941. The Wool Trade in English Medieval History. Oxford: Oxford University Press.

Ratner, Joseph (der.). 1939. Intelligence in the Modern World: John Dewey's Philosophy. New York: Modern Library.

Ravenscraft, David J. ve Scherer, F.M. 1987. Mergers, Sell-Offs, and Economic Efficiency. Washington: The Brookings Institution.

Reed, John. 1917, 1977. Ten Days that Shook the World. New York: Penguin [Dünyayı Sarsan On Gün, Yordam Kitap, 2006].

Remarque, Erich Maria. 1928/1996. All Quiet on the Western Front. New York: Fawcett [Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok, Engin Yay., 1994].

Ricardo, David. 1817, 1911. Principles of Political Economy and Taxation. Londra: J.M. Dent [Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri, Belge Yay., 1997].

Ridgeway, James. 1973. The Last Play: The Struggle to Monopolize the World's Resources. New York: Dutton.

Rima, Ingrid H. (der.) 1991. The Joan Robinson Legacy. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

Robbins, Lionel. 1932. The Nature and Significance of Economic Science. Londra: Macmillan.

Robinson, Joan. 1933. The Economics of Imperfect Competition. Londra: Macmillan.

— 1942. An Essay on Marxian Economics. Londra: Macmillan.

— 1950-79. Collected Economic Papers (5 cilt). Oxford: Blackweil.

— 1952. The Rate of Interest and Other Essays. Londra: Macmillan.

— 1953. On Re-reading Marx. Cambridge: Students' Bookshop Ltd.

— 1956. The Accumulation of Capital. Londra: Macmillan.

— 1962. Economic Philosophy. Chicago: Aldine.

— 1970. Freedom and Necessity. New York: Pantheon.

Roediger, David. 1991. The Wages of Whiteness: Race and the Making of the American Working Class. New York: Verso.

Rogin, Leo. 1956. The Meaning and Validity of Economic Theory. New York: Harper.

Roll, Eric. 1946. A History of Economic Thought. Englewood Cliffs: PrenticeHall.

Ross, Robert J.S. and Trachte, Kent C. 1990. Global Capitalism. Albany: State University of New York Press.

Rousseas, Stephen. 1991. Capitalism and Catastrophe: A Critical Appraisal of the Limits to Capitalism. Cambridge: Cambridge University Press.

— 1991. Post Keynesian Monetary Economics. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

Salvemini, Caetano. 1936, 1967. Under the Axe of Fascism. New York: H. Fertig.

— 1973. The Origins of Fascism in Italy. New York: Harper.

Sampson, Anthony. 1975. The Seven Sisters. New York: Viking.

Samuelson, Paul. 1947. Economics. New York: McGraw-Hill.

— 1947. The Foundations of Economic Analysis. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Schiller, Herbert. 1971. Mass Communications and American Empire. Boston: Beacon Press.

— 1973. The Mind Managers. Boston: Beacon Press [Zihin Yönlendirenler, Pınar Yay., 1993].

— 1976. Communications and Cultural Domination. Boston: Beacon Press.

Schmidt, Carl. 1938. The Plough and the Sword: Labor, Land, and Property in Fascist Italy. New York: Columbia University Press.

— 1939. The Corporate State in Action. New York: Oxford University Press.

Schor, Juliet. 1991. The Overworked American. New York: Basic Books.

— 1998. The Overspent American. New York: Basic Books.

Schumpeter, Joseph. 1934. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profit, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle: Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

— 1939. Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process. 2 cilt. New York: Macmillan.

— 1943 [1976]. Capitalism, Socialism and Democracy (Tom Bottomore'un önsözüyle). Londra; Allen & Unwin.

— 1946. Mathematics for Economists. New York: Oxford University Press.

— 1951a. Ten Great Economists, from Marx to Keynes. New York: Oxford University Press.

— 1951b. Imperialism and Social Classes. New York: Oxford University Press.

— 1954. History of Economic Analysis. Londra: Allen & Unwin.

Scitovsky, Tibor. 1976. The Joyless Economy. New York: Oxford University Press.

Seabrook, Jeremy. 1996. “An English Exile,” GRANTA içinde (Kış).

Sen, Amartya. 1981. Poverty and Famine: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford: Clarendon Press.

Sender, Ramon. 1936, 1961. Seven Red Sundays (New York: Liverright).

Sherman, Howard. 1977. Stagflation. New York: Harper & Row.

Silone, Ignazio. 1934. Fontamara. New York: Macmillan [Fontamara, Evrensel Basım Yayın, 1995].

Singer, Daniel. 1999. Whose Millennium? Theirs or Ours? New York: Monthly Review Press.

Sklar, Holly. 1998. “CEO Greed is Out of Control,” Z Magazine (Haziran).

Smith, Adam. 1776/1937. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. New York: Modern Library [Ulusların Zenginliği, Alan Yay., 1985.]

Soule, George. 1947. Prosperity Decade. From War to Depression. New York: Rinehart.

Stark, W. (der.). 1954. Jeremy Bentham’s Economic Writings. Londra: Allen & Unwin.

Stavrianos, L.S. 1981. Global Rift: The Third World Comes of Age. New York: Morrow.

— 1989. Lifelines From Our Past: A New World History. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

Steindl, Jospeh. 1952. Monopoly and Stagnation in American Capitalism. New York: Monthly Review Press.

Stiglitz, Joseph E. 1993. Principles of Microeconomics. New York: W.W. Norton, Inc.

Stocking, George W. and Watkins, Myron. 1951. Monopoly and Free Enterprise. Washington, D.C.: Twentieth Century Fund.

Stretton, Hugh. 1999. Economics: A New Introduction. Londra: Pluto Press.

Sward, Keith. 1948. The Legend of Henry Ford. New York: Rinehart.

Swedberg, Richard (der.). 1991. Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism. Princeton: Princeton University Press.

Sweezy, Paul. 1938. Monopoly and Competition in the English Coal Trade: Z550-1850. Cambridge: Harvard University Press.

— 1941. The Theory of Capitalist Development. New York: Oxford. Tanzer, Michael [Kapitalist Gelişme Teorisi, Kalkedon Yay., 2007].

— 1969. The Political Economy of Oil and the Underveloped Countries. Boston: Beacon Press.

— 1974. The Energy Crisis: World Struggle for Power and Wealth. New York: Monthly Review Press.

Tawney, R.H. 1912. The Agrarian Problem in the Sixteenth Century. Londra: Macmillan.

— 1925. The British Labour Movement. Londra: Macmillan.

— 1926. Religion and the Rise of Capitalism. New York: Harcourt, Brace.

— 1931. Equality. New York: Harcourt Brace & Co.

Taylor, A.J.P. 1961. The Course of German History: A Survey of the Development of Germany since 1815. Londra: Methuen.

Terkel, Studs. 1974. Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do. New York: Pantheon.

— 1982. Hard Times: An Oral History of the Great Depression. New York: Pantheon.

— 1984. The Good War: An Oral History of World War Two. New York: The New Press.

— 1992. Coming of Age: The Story of Our Century By Those Who’ve Lived It. New York: The New Press.

Terrill, Ross. 1973. R.H. Tawney and His Times: Socialism as Fellowship. Cambidge, Mass.: Harvard University Press.

Thompson, E.P. 1968. The Making of the English Working Class. New York: Vintage [İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Birikim Yay., 2007].

Totten, George O., III. 1966. Tlıe Social Democratic Movement in Prewar Japan. New Haven: Yale University Press.

Tucker, Robert C. (der.) 1978. The Marx-Engels Reader. New York: W.W. Norton.

Turgeon, Lynn. 1996. Bastard Keynesianism: The Evolution of Economic Thinking and Policymaking since World War II. Westport, Conn.: Greenwood Press.

Tye, Larry. 1998. The Father of Spin: Edward L. Bernays and the Birth of Public Relations. New York: Crown Publishers.

Ullmann, John (der.) 1983. Social Costs in Modern Society. Westport, Conn.: Quorum Books.

U.S. Congress, 93rd. 1974. U.S. Senate Hearings, Sub-Committee on Anti-trust and Monopoly.

U.S. Federal Trade Commission. 1940. Report on the Automotive Industry.

— 1955. Report on the Present Trend of Corporate Mergers and Acquisitions.

Vatter, Harold G. 1963, The U.S. Economy in the 1950s. New York: W.W. Norton.

Veblen, Thorstein. 1899. The Theory of the Leisure Class. New York: Macmillan.

— 1904. The Theory of Business Enterprise. New York: Scribner’s.

— 1914. The Instinct of Workmanship. New York: B.W. Huebsch.

— 1915. Imperial Germany and the Industrial Revolution. New York: Macmillan.

— 1917. An Inquiry into the Nature of Peace and the Terms of its Perpetuation. New York: Macmillan.

— 1918. The Higher Learning in America: A Memorandum on the Conduct of Universities by Businessmen. New York: Huebsch (yeni basım Sagamore Press, 1957).

— 1919a. The Place of Science in Modern Civilization. New York: B.W. Huebsch.

— 1919b. The Vested Interests and the Common Man. New York: B.W. Huebsch. (yeni basım Viking, 1956).

— 1923. Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times. New York: B.W. Huebsch.

— 1934. Essays in Our Changing Order. (der. Leon Ardzrooni.) (yeni basım 1964): New York: Augustus Kelley.

von Hayek, Friedrich. 1944. The Road to Serfdom. Chicago: University of Chicago Press.

Walras, Leon. 1868. Elements of Pure Economics. Londra: Macmillan.

Weinstein, James and Eakins, David. 1970. Toward a New America. 1970. New York: Vintage.

Williams, William Appleman. 1964. The Great Evasion. New York: Quadrangle Press.

— 1969a. The Roots of the Modern American Empire. New York: Random House.

— 1969b. "The Large Corporations and American Foreign Policy." Horowitz, David (der.) içinde.

— 1969. The Corporations and the Cold War. New York: Monthly Review Press.

— 1980. Empire as a Way of Life. New York: Oxford University Press.

Wills, Garry. 1988. Reagan's America. New York: Penguin.

Wittner, Lawrence. 1978. Cold War America: From Hiroshima to Watergate. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Wolff, Edward N. 1987. Growth, Accumulation and Unproductive Activity. New York: Cambridge University Press.

— 1995. Top Heavy: A Study of Increasing Inequality of Wealth in America. New York: Twentieth Century.

Wright, Ronald. 1992. Stolen Continents: The Americas Through Indian Eyes Since 1492. Boston: Houghton Mifflin.

Young, Marilyn Blatt. 1991. The Vietnam Wars: 1940-1990. New York: HarperCollins.

Zinn, Howard. 1996. A People's History of the United States. New York: The New Press.